

50889

50997

MAGYAR
AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYOK
KÖZLÖNYE.

AZ AKADEMIA RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

CSENGERY ANTAL,

AKADEMIAI JEGYZŐ.

HARMADIK KÖTET.

~~~~~
P E S T,

EGGENBERGER FERDINAND MAGYAR AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1862.

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV, MAGYAR AKADEMIAI NYOMDÁSZNAL.

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

III. KÖTET.

1862.

I. SZÁM.

TÖRÖK-MAGYAR VISZONYOK.

RÁTH KÁROLY L. TAGTÓL.

Felolvastatott a Magyar tudományos Akadémia 1862-dik évi május
hó 19-kén tartott ülésén.

. . . . . hol pogányok járták az falukat, ott
már most halmok vagynak ; nem is hinné ember,
hogy ott szép faluk, jószágok lettek volna.
1556.

Bornemisza Pál
erdélyi püspök. ¹⁾

. . . . ezek az emberek ²⁾ magokat sem tud-
ják oltalmazni, nem hogy minket . . . . sat.

Lippay György esztergomi érsek
levele gróf Eszterházy Miklós
nádorhoz 1641-ben.

Székfoglaló értekezésem a Győr megyei hódoltságról
szólván, most ugyane tárgyról, de sokkal szélesebb értelem-

¹⁾ Gyalui kastélyában, 1556. mart. 15. Nozali Cseffei Jánoshoz,
lásd gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István: Erdélyország
Történetei Tára. I. 24—28 l.

²⁾ Bécsi kormányférfiak.

ben, akarom addig gyűjtött adataimat feldolgozva a Tekintetes Akademia elé terjeszteni.

Értekezésemet több apróbb részekre fogom osztani, s szólni fogok az ország elfoglalásáról, a hódoltság kiterjedéséről s többféle nemeiről, a birtok viszonyokról és adóról, az adományozás-és igazságszolgáltatásról, végre a foglyók állapotáról, a pribékekről és a bajvivásról sat. Állításaim bebizonyítása végett több okmányt fogok ide csatolni, azért, hogy ha netán tévedésben volnék s rosszszól fogtam volna fel a tárgyat, az ítész könnyebben tisztába hozhassa ezen fontos kérdéseket.

1.

A törökök már a XV. század elejétől fogva vágytak a magyar hadműveletek *kiindulási pontjának Nándor-Fehérvárnak* birtokába jutni. A mi náluk Adriánopol, az volt nálunk Belgrád. A Hunyadiak is innét intézték támadásaikat ellenök. Szolimán török szultán e végvárt kívánta bevenni, hogy éjszak-keleti tartományainak egyszer mindenkorra védelmet és nyugalmat szerezzen. E végett ő 1521-ben egy nagy hadsereggel alatta terem, s hada zömével Nándor-Fehérvárt, előhada Szabácsot víjja meg, a következő tavasszal pedig Orsovát kerítette birtokába, s így a török a Száva-Dunavonálnak Szabácstól a Feketetengerig ura lett. Míg ezen hódítások folytak, II. Lajos király Tolna megyében fekvő táborában időzött, s még ekkor is táborozástól felmentő leveleket osztogatott. (Lásd az I-ső számú okmányt.)

Szolimán megfosztván hazánkat déli határváraitól, hogy ezeknek, különösen Belgrádnak, elő-védet szerezhessen, szükséges volt neki a szerémi várakhoz jutni, s így Magyarországot, s annak fővárosát Budát maga előtt feltárni, azután ellenét saját hazájában felkeresni s meggyőzni. Ez volt fő törekvése. Hogy ő tovább menni nem akart, s a hadtani elmélet szerint nem is volt tanácsos, későbbi hadjárataiból kitűnt, de hogy szándékát megváltoztatta, az nem másnak tulajdonítható, mint Izabella gyenge kormányának, melytől nem várhatta

Buda megtarthatását, mert még a birtokukban levő ország-részt is alig tudták a Szapolyaiak megvédeni.

1526-ban a nemesség jobb része komoly hadi készüléteket tett ugyan, (lásd a II. számú okmányt), de a nagyobb rész a táborozásból kihúzáván magát, a következő az lett, hogy a török Pétervárad, Újlak, továbbá a dunántúli rész hídfőjének és Buda kulcsának az eszéki várnak elfoglalása után Baranyába tört, s a magyar sereget augusztus 29-kén Mohács mezővárosa előtt megverte, s a király elveszése után annak fővárosát Budát elfoglalta, de Pestre áttevén seregét a zt elhagyta, s Pilis, Zsolt, Bodrog és Bács megyén keresztül az országból kivonúlt, miután serege foglyokkal és zsákmánnyal jól megrakodott.

A Szerémségnek és várainak elfoglalása által Szolimán Belgrádnak nevezetes előműveket szerzett, s ez által annak birtokát még inkább biztosítá magának. János király is híjába kérte vissza ezen részt, különben a szövetségekötés (1528 febr.) előtt ejtvén a Szerémséget birtokába, ezt visszaadni nem volt szándékában, de a hadtan szabályai szerint sem tehette.

Nem hiszem, hogy ezután még valamit tervelt Szolimán hazánk ellen, mert ő a magyarokat csak megtörni, de országukat elfoglalni nem akarta. Ezen gondolat csak jóval később támadt agyában, mit annak helyén előadni szándékozom.

Az 1528. február havában Laszkival között szövetsége után János király birtokait nem bántotta, de ellenfelének ő is ellensége lett, s így csak a Ferdinánd-pártiak várait foglaltatá. Így történt, hogy míg I. Ferdinánd király Magyarországból időzött, mely 1527. aug. 1.—1528. Mart. 8-dikáig terjedt, azalatt töle Jajczát, Knint és Novigrádot s még számos várakat a török elfoglalta ¹⁾, mi által Szolimán éjszakai vár vonalát, mely tompaszöghöz hasonlított, egyenesre egészíté ki.

---

¹⁾ Horváth Mihály : Magyarország Történelme. 1861. III. 44. 1.

Hogy Szolimán csak Magyarországot megtörni s birodalma védvonalát kiegyenesíteni akarta, bizonyítják személyes és vezérei által indított hadjáratai.

János királynak tett fogadása ellen, noha bizony oka lett volna kivált a nagyváradi (1538.) béke miatt, sohasem tapasztaljuk véteni, hacsak a hadjáratokkal járó nagyszerű pusztításokat ide nem soroljuk. Kísérjük azonban figyelemmel e hadjáratokat, melyek mind János király uralma megszilárdítására voltak irányozva.

1529-ben Szolimán újra bejő hazánkba, Ferdinándtól Budát megveszi, s János királynak átadja. Bécs sikertelen vívása után a Duna pesti vagy baloldalán újra kitakarodik. Ezen hadjáratban, noha számos várak kapui tárultak fel előtte, *semmit sem tartott meg Szolimán*, csak János királyt helyezé vissza budai trónjába.

1530. végén a Rogendorf ellen behívott Mehemet szendrői basa nemcsak hogy egy várt sem foglalt s tartott meg, de még egy falut sem hódoltatott be, s csak a szokásos zsákmánnyal elégedett meg.

Midőn 1532-ben Szolimán Eszékről Siklós, Egerszeg, Körmend és Szombathelyen keresztül Bécs ostromára akart menni, Kőszeg körül meghallá, hogy odaérkezéséig egy erős sereg fogja ott várni; oka volt tehát Kőszeg ostromlásának színe alatt Bécsbe nem vezetni seregét, s innét elvonulva Steyer- és Horvátországon keresztül kisietni Ferdinánd birtokaiból. Ekkor szintén egy várat sem tartott meg birtokában, noha a Dunán túli részben számosan tárták fel előtte kapukat. Saját és szövetségese ellenségének Ferdinándnak saját fészkebeni legyőzése nem sikerülván Szolimánnak, azzal felhagyott, s Magyarországnak János király részerei megtartatása végett más módokhoz nyúlásra határozta el magát. Ez egyik nevezetes forduló pont a töröknek Magyarország irányábani politikájában, de amely csak későbbben, János halála utáni években, kezdett lassan előtűnni, Ferdinánd adván arra alkalmat. E király ugyanis alig hallá meg ellenfele kimúltát, régi szokása szerint ismét egy ügyetlen Fels Lénárt nevű vezért küldött az ország elfoglalására, ki Szapolyai özyegyére

megszállotta Buda várát. A szultán erre néni sereget vetett a Duna s Tisza közé, mely a télen Kalocsánál telelt s az 1841. év tavaszán a boszniai basa népével erősbítve az osztrák pártiak kezében levő Váczt megvenni segítette.

A letűnt 1540. év volt az utolsó, a melyben a Szerémségen kívül, a magyar földesur volt egyedüli ura birtokának, s bár osztrák vagy Szapolyaipárti, de magyar lakta és parancsolta kastélyaiban és váraiban. Hogy a török ez évig egy falut sem tartott meg, bizonyítja, miszerint Fehér megye háborítlanul intézte határjárásait 1535-ben (lásd a III. számú okmányt); bizonyítja továbbá az, miszerint Laszki 1541 elején azt tanácsolta Ferdinándnak, hogy Szolimán hadmunkálatainak megnehezítése végett az aldunán erős hajóhadat állítson fel. Tehát Ferdinánd úr volt Eszékig; bizonyítja továbbá az, hogy sem a király, sem pedig az országgyűlés nem gondoskodott a rendes országos határvárak felszereléséről (lásd az országgyűlési végzéseket), nem lévén eddig eset reá, hogy Szolimán az elfoglaltat megtartani is akarja.

Mind ez azonban a következő évben változni kezdett, s pár év múlva egészen máskép látjuk a törököt működni. Ugyanis I. Ferdinánd

1541-ben a nyavalyás Rogendorf vezérlete alatt ismét egy sereget küldött Buda ostromára. Szolimán erre sereget vezet ellene, s régi hadútján Belgrádon, Eszéken keresztül Buda alá siet. De ezen útjában oly tettet követett el, melylyel még eddig Magyarországi hadjárataiban 1526-tól fogva nem találkoztunk. Eszék-Budai útjában kézre kerítvén a szekszárdi erősséget, azt őrséggel megrakta, s parancsnokul belé helyezvén Kászon béget, Buda felé húzódott. A lakosok előle elfutottak, s a futók a törökkel együtt dulták az országot (Lásd a IV. számú okmányt). Szolimán a gyenge női kormányban az országnagyok egymás elleni pártoskodásai miatt elég erélyt nem találván, hogy gyámfiának országát megvédje s a Ferdinánd vezérei által zaklatott Budát erősebb kezekre bízza, azt elfoglalni és megtartani elhatározta.

Mindenki előtt eléggé ismeretes, mint verte el a német-magyar hadat, mit mivelt a kis János Zsigmonddal, s hogy

foglalá el Budát, s mint szorította ki a királynőt belőle. Buda élelmezésére több Duna-Tisza-közi helységnek adóját rendelve s a benmaradt magyarság birájává Verböczy Istvánt kinevezve, szokott régi biztos visszavonuló hadútján Pestről Péterváradra vonult.

Buda eleste újra felrázta a magyarokat. Már most a Duna Tisza között, s hihető Buda vidékén, is számos helység adózott a töröknek; így tehát birtoklatukban is megszorítva az 1542. évi beszercegygyűlésen az ország nevezetes hadisegélyt ígért, s fel is készült. Ferdinánd szerencsétlen vezére Joachim brandenburgi marchio Pestet fogta ostrom alá, de alóla elűzetett. Ezen új támadás annyira felboszontá Szolimánt, hogy most már saját Buda városa biztosítása és megmentése végett annak előerődökkeli megrakására szánta el magát.

1543-ban, ezen végzet teljes évben, Szolimán Buda birtokának biztosítása végett a török hódoltságot megalapítani, s uralmának több Dráva és Duna körüli várak megvétele által erős alapja megvetését határozta el.¹⁾

Belgrád elfoglalása (1521) által útát nyitott magának a hazába, Pétervárad s Eszék által hídfőket nyert Buda, Bécs s a Duna Tisza felé, Szegszárd előőrsé s összekötő útja volt az Eszék-Budai hadútnak, s mint a Dunához közeli vár, őrpontja volt a naszádos mozgalmaknak, s így Ferdinánd az Al-dunán nem fejthette ki erejét. Ebből látjuk, hogy Szegszárd két tekintetből volt fontos.

1543-ban tehát budai hadútja biztosítására, s a várakban hagyandó hadi erő ellátása végett, megindítá ötödször seregét Ferdinándnak birtokai ellen. S e feladatának Szolimán tökéletesen megfelelt.

Buda és Szegszárd elfoglalása által a török egy éket vert hazánk szívébe. Ezen éket kellett ő neki biztosítani. Míg alvezérei Slavóniában néhány kisebb várat megvettek, ő a legrendesebb hadtani szabályok szerint egymás után vette be a várakat. Legelőször az Eszéket oldalban fenyegető Valpó várat támadta meg, melyet Ferdinánd ezelőtt hét évvel 1537-ben

¹⁾ Horváth Mihály: M.O. történelme III. 156. l.

hadműveleteinek kiindulási pontjául választott, s Eszék kézrekerítése által Buda és a Dunántúli résztől akarta elzárni a törököt ; de Ferdinándnak mint minden, úgy azon szándéka sem sikerülván, serege Mohammed szendrői basától szétszóratott.

Szolimán Valpó várát június 23-dikán megvévén, az eszéki hídon átmenve Barányába ütött, s itt a Valpóval átellenben fekvő Siklós várát támadta meg. Azalatt a szekeszárdi várparancsnok Kászon bég sem nyugodott, hanem épen akkor, midőn a szultán Siklósról elindult, jött eléje a bég, kedveskedvén neki Pécs kulcsaival, melyet őrsége elhagyott, s ennél fogva könnyen kézre keríthetett.

A budai hadút biztosítása végett az útban eső várak közül még többet is meghódított Szolimán. Így esett el Pécsvárad, Szászvár (tán Szengvár?) és Dombóvár. Székes-Fehérvárt is felkérlette, de kitérő választ nyervén, Budára vonult. Seregei azonban Esztergom elfoglalása után a koronázási fővárost is megvették. Szolimán az elfoglalt várakat őrséggel megrakván, az ezek körül fekvő falvakat főtisztjeinek saját ellátások végett eladományozta, azután mint a Duna mind két partjának ura visszaindult Stambulba.

Ezen hadjárat alatt Szolimán Baranya, Tolna és Fehér megyét egészen, Pest, Komárom és Esztergomot, a Duna-Tisza közzel részben behódoltatá, mely következőleg történt: A sereg közeledtére a faluk lakosai vagy elfutottak, vagy helyben maradtak. Első esetben a helység kiraboltatott és felgyújtatott, s ha később mitévők lenni nem tudván, megakarták falujokat szállani, addig vissza nem térhettek, míg a török földesúrral, az úgynevezett spáhiával tartozásaik iránt meg nem egyeztek. A török hatalom e növekedő korában valóban okosabbat nem is tehetett a helység a hódolásnál, mely következőleg ment véghez: Az előljárók vagy eléjök mentek a seregnek, vagy a helység előtt kalapvetve fogadták őket, ekkor biztossági öröket kaptak s a sereget tehetségök szerint éllemmel ellátták, mire azok tovább vonultak, megparancsolván, hogy a szandzsákhoz, ennek a hadbóli visszatérte után bemenjenek. Az előljárók megjelenvén a szandzsák előtt, ez a

szultáni adószedő jelenlétében kikérdezte tőlök, hány jobbágy, zsellér lakik a faluban, milyen termékenységi a határ, van-e erdeje, kaszálója, s mennyi, továbbá ki s miféle rangban áll a földesúr, s mennyi adót és terményt fizetnek s adnak néki, általában a kikérdezés egészen úgy ment, mint a Mária Terézia korabeli úrbéri szabályozáskor. Miután az előjárókmindenre megfeleltek, megállapított az adófizetés s azon fenyegetéssel, hogy a helységet felgyújtják, és elpusztítják s lakosait leölik, reávtették őket, hogy a felvetett összeget fizetni megígérték.

Ezután az előjárók hitlevelet kértek, melyben a spáhia esküvel ígérte, hogy tőlök ezután soha többet nem követel, de azt alig néhányan tartották meg a másfél század alatt! Az adóról alább külön czikkben szólandok.

A török basák egyébként többször megkísérték levelekben fenyegetőzve egyes vidékek behódítását. Így például Kászon pasa idejében (?) a földnépe Kanizsáig felszólítatott a hódolásra, de azt a somogyi várak tisztjei és nemessége meggátolván, a törökök kirabolták a vidéket. 1555-ben Dervis bég pécsi szandzsák, miután Kaposvár, Korotna, Koppány és Babocsa a törököktől elfoglaltatott, ismét felhívá őket Kanizsáig s a Balatonig, de a Kanizsai tisztek nem engedék, a miért is felszólítá őket, hogy ellent ne tartsanak, mert úgy járnak a helységek, mint Kászon pasa idejében ¹⁾; de ekkor ez még nem történt meg, mert Szigetvár, Fonyod, Szenyér és Berzencze még állott, s így a falvakat a török portyázástól a várórségbeliek még megvédehették. Általában mindent elkövettek a földesurak, hogy a török hódoltság terjedésének gátot vessenek.

A török ekkor igen szelíden viselte magát, s a földnépe ezt látván, azon néhány forintot s kevés természetmentet könnyen megajánlá, mert áltál biztosítva lett a török rablástól s pusztítástól, s a magyar földesúr is kénytelen volt vele szelídebben bánni, mert ha jobbágysai behódoltak a töröknek, akkor jövődelme felét elvesztette. Másik nagyobb oka a meghódolásnak az volt, hogy a jobbágysok nem felejték el a 29 év.

---

¹⁾ Szalay Ág. 400 magyar levél, 174. 175. l.

vel ezelőtt történt Dózsa-féle lázadás elnyomása után reájok vetett rabigát. Tőlök a szabad költözködés elvétetett, s midőn a török jött, mintsem hogy elfusson s pár hó múlva pusztá faluba szállva folytonos rettegésben éljen, meghódolt. 1526-tól fogva különben is átláthatta a jobbágy, hogy a főurak pártoskodásai, s a gyöngye királyok tehetetlensége miatt jobb állapotra úgy sem vergődhet, s hogy a török az újított, s tőlök elfogadott vallás gyakorlását sem gátolta. Így levén a dolog, s a török által is bujtogatva, hogy magoknak csendesb életet szerezhessenek, a töröknek adófizetőivé lettek, mit egyrészt földesuraik elleni bosszúból is cselekedtek.

A földészek ezen helyzetét ismerve, magyarázhatjuk meg magunknak a magyar urak levelét, melyet ezen hódoltatási 1543. évben írtak fel a királynak: „jobbágyainkat“ — így szólának ők — „a török alattomban hódolásra izgatja, s nekik a maga uralma alatt jobb sorsot ígér, mi miatt a parasztság már több helyt öszve is csoportosodott s urait megtámadta, elfogta, s javaikkal együtt adta át az ellenségnek“ ¹⁾. A király pedig Károly testvérjéhez következőleg ír ezen dologról: „számosan közölök elhatározták légyen, inkább adozóivá lenni a töröknek, mintsem hogy általa lassanként hódoltassanak meg, vagy jobbágyaik áldozataivá legyenek, és e végett követek által alkudozni is kezdének a törökkel.“ ²⁾

1544-ben a tehetetlen Ferdinánd, noha a török már a hon szívében fészkelte, s elfoglalt várai katonasággal bőven el voltak látva, semmi védintézkedést nem tévén, a budai basa a várőrségekből sereget állítván ki, a Budához közel fekvő Visegrádot, Váczt, Nógrádot, Hatvant, továbbá az eszék-budai hadi utat még nyugtalanítható Ozora, Simontornya és Döbrököz várait megvette, s oly félelembe ejtette Ferdinánd udvarát, hogy a császár itteni követe következőt írt: „sokan félnek, hogy a parasztság a töröknek hódoland meg, ki vele szelidebben bánik mint uraik, mi, kívált ha a huszárok is a

---

¹⁾ ²⁾ Horváth Mihály: M.O. történelme III. 160.

törökhöz állanak, nagy baj volna ¹⁾. Később pár hóval az 1545. év elején pedig, miután a minden bajt orvoslani reménylt országgyűlés elhalasztatott, s mindenfelől tehetlenséget látott a nemzet, az ország állapotáról a következő tudósítást kapta a madridi udvar: „a parasztok . . . . és a kis nemesek, kiket az urak elnyomnak, a töröknek hódolnak“ ²⁾. A földnépe ezen viseletét látván a nemesek, a bajnak elejét akarván venni, számosan, kiknek javai a török szomszédságában feküdtek, magukat a dúlások s rablások ellen biztosítandók, a határszéli szándzsákokkal külön szerződést kötöttek, s a békéért összesen 11,000 arany fizetésére kötelezték magukat, de értesülvén, hogy a béke felett a király sükeresen alkudozik, magukat is e közönséges békébe kívánták foglaltatni s ama szerződéstől elállottak ³⁾. E szerződés azonban a Ferdinándkonstantinápolyi követetörekvését, nem különben a timár földek, azaz a szandzsákok által főbb tiszteik közt a határszéleken bérbirtokul kiosztott földek feletti vita, valamint az is, hogy Ferdinánd a szerződöket pártolta, a török pedig a részletes szerződések megtartását is követelte, a béke létrejöttét nagyban gátolta, s csak másfél évi fegyverszünet jöhetett létre.

Szolimán azalatt, nehogy a későbbi béke-alkudozásokban e tárgy újra felmerüljön, birtokba helyezte magát. Ezen 1545. évben ugyanis a számos behódolt vidékek felosztása, rendezése, adója s haszonvételei meghatározása végett Chalil defterdárt Budára küldé. Az általa kidolgozott rovás Chalil defterének neveztetett, s gyakran történt reá hivatkozás. E lajstromban minden eddig vagy földesura, vagy maga a helység által meghódolt, azaz adót fizetni ígérkezett falu be volt jegyezve adójával együtt. Ebbe Chalil a kérdés alattiakat is feljegyezvén, kénytelen volt a sérelmeit orvosolni nem bíró Ferdinánd mindent elnézni. Így fogytunk s pusztúl-

---

¹⁾ Hatvani Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi. könyvtárból II. kötet, 107—112. l.

²⁾ Ugyanott 119—126. lapokon.

³⁾ Horváth: Magyarország történelme. Új dolgozat III. 167. lapon.

tunk e király alatt. Ekkor állíttatott fel rendszeresen a budai pasaság, mely a következő szandzsáságokra osztatott: Vég-szendrő, Szerém, Pozsega, Szeged, Mohács, Pécs, Szegszárd, Simontornya, Székesfehérvár, Buda, Hatvan, Nógrád és Esztergom.

A következő 1546. évi országgyűlés látván, hogy a török már tetteleg befészkelte magát Magyarország szívébe, s a kormány tehetetlensége miatt a haza megszabadítására tett kísérletek mindig meghiúsulnak, a megmaradt részek fentartásáról kezdett gondoskodni. Mióta Belgrád s Pétervárad elesett, az ország sokszor megfeszíté erejét, s még mindig reménylél az elfoglalt részek visszafoglalását, azért határvárakat országúl nem is tartottak. De ezen hongyülés elrendelél, hogy az egri vár a felföld védelme végett, a Dunán inneni és túli várak szintén e részek oltalma végett, örkatonasággal láttasának el¹⁾. A Tiszántúli rész, mint a szultán védenczének birtoka, különben is sértetlenül maradt.

A béke 1547-ben valóban megkötöttet 5 évre, évenként fizetendő 30,000 aranyért, így a hódoltsági rész a török birtokában maradt, s úgy szólván a hódoltság törvényesített, s ennek az lön következése, hogy már is súlyosabb adóval kezdetett terheltetni a végházak körül lakó szegény nép, azt pedig, hogy ez a királynak és urainak járó adóját megfizesse, a török minden módon meggátolta²⁾. Erről értesíté, Szekesői Máté gazdatiszt urát Nádasdy Tamás Magyarhon nádorát, hogy a Szegszárd táji faluk nem engedik jószágaikat megdézsmáltatni és adót fizetni, hanem azt mondják, miszerint „nagyságod kösse fel a bocskort, és jöjjon el, s vegye meg a dézmát és adót³⁾.” Természetesen a török nem engedte a fizetést, a jobbágyság pedig örömmel teljesíté e parancsot. Ily formán segíteni kellett a népen, hogy ez a nagy terhet elviselhesse, s az idei országgyűlés 26. törvényczikke a jobbágynak régi szabad költözését visszaadta, miből az követ-

¹⁾ 42—45-dik törvényczikkek.

²⁾ Horváth Mihály : M. O. tört. III. 171.

³⁾ Szalay Ágoston : 400 magyar levél. 379. 1.

kezett, hogy a török torkában levő vidékek hódolt földészei hódolatlan helyekre vonultak. A következő évben hozott törvények a jobbágyügyet még inkább szabályozták, s a 24. törvénycikkben az ország az ajánlott adó felét a meghódolt jobbágyoknak elengedé.

Az 1547. évi országgyűlés törvénycikkei már a második országh kapitány kinevezését is sürgetik, s a határszéleknek őrséggeli ellátásáról, s magyar zsoldosok fogadásáról gondoskodnak.

A béke idejét Ferdinánd arra használta fel, hogy Izabellát János Zsigmonddal együtt kiszoríthassa a tiszántúli részből és Erdély birtokából. Ezt ki is vitte. Csudálandó, hogy Martinuzi s az országnagyok nem gondolták meg, miszerint Szolimán ezt nem fogja tűrni, s hogy ez a hatalmas madridi s bécsi udvartól nem fél, mert ezek a helyett, hogy a török kiűzéséről gondolkodtak volna, a németországi vallás- és az olasz háború viselésére, s a pápa megalázására fordították erejüket és hatalmokat. És így megtörtént az, a mitől nem kellett volna tartani, ha Isabella békén ül s csendesen kormányoz Gyulafehérvárott. Mentve lett volna a tiszántúli vidék, a Maros, Tisza és Dunaköz, de így ez is, s még számos Ferdinánd kezében levő magyar vár (Temesvár, Lippa, Gyula, Csanád) elfoglaltatott, s a vidék pusztává lett és elveszett.

Sajnos iránya az austriai politikának! mely a helyett, hogy egy nagy cél elérésére, Magyarország felszabadítására, fordította volna összes erejét, jövőjével s nagyságával ellenkező érdekekre forgácsolta hatalmát, s még akkor is, midőn erejének e megosztása által saját birtokát sem volt képes megvédeni s megőrizni, mindig más, mindig új országok elfoglalásáról álmodozott, s ekképpen nemcsak saját erejét gyöngítette, de a kitűzött célok közül egyet sem érven el, Magyarország mindinkább a török hatalmába került. E téves politika sajnos következményeit maig is fájdalmasan érezzük.

Nagyon csudálkozom, hogy Martinuzi, korának legnagyobb államférfia, ismervén Ferdinánd kormányának lassúságát és tehetetlenségét, a török zsákmányává veté a déli részeket. Petrovicot önféjű és zsémbes embernek festi a tör-

ténet, pedig Isabella tanácsosi közöl egyedül ő látta tisztán a jövőt. Midőn 1551-ben Isabellát Erdélyből kimozdíták, s midőn a reá következő évben az öreg Petrovics Temesvár, Lippát és Lugost Losoneczynak Ferdinánd biztosának a szerződés szerint átadta, azt mondta neki: „kész vagyok annak lovászává lenni, ki e helyeket a török ellen három évig megvédelmezi“⁽¹⁾. Az öreg tanácsos ismerte világát, s az események csakhamar megvalósították jövőndölését, mert Temesvár, s a többi várak is, kevés idő múlva elvesztek.

E háború előtt Isabella, vagyis inkább János Zsigmond birtokát a Tiszán túl a török nem háborgatá. Hódoltság volt Siklóstól a Balaton keleti csúcsáig, innét fel Győrnek, Komárom s Nógrádnak, a Duna- és Tiszaköz, Szerém s keleti Slavonia. E háború után 1551-től Szoliman haláláig a foglalások még egyszer annyira mentek, s hogy ezt hosszasan ne tárgyaljam, értekezésem 2-dik czikkében a hódoltság s foglalások könnyű átpillantása végett a várak elesétét időrendben egyszerűen feljegyezve adom, úgy, hogy a lap balfelén a török foglalásokat, jobb oldalán pedig a ritkábban történt visszavételeket terjesztem elé.

2.

Török foglalások.

Visszavételek.

1521.

Szabács (Júl. 15.), Belgrád
(Aug. 29.)

1522.

Orsova (tavasszal).

1526.

Pétervárad (Júl.), Újlak,
Eszék (Aug.).

---

¹⁾ Epist. Procer. II. 266, 282, 285. Pray : Hist. R. Hung. III. 75. után Horváth : A Magyarok Története. III. 71.

1527.

Jaicza, Knin, Novigrád,
Bela, Jezer, Orbova, Zokol,
Lévárk, Sereptvár, Apáturja,
Perga, Bányaluka, Greben,
Udvina, Likka, Corbavia.

1536.

Pozsega, Bodzki, Beriszló,
Klissa.

1539.

Dubitza, Sobol, Jaszenócz.   Jaszenóczot Nádasdy visz-
szafoglalja s lerontja.

1541.

Szegszárd, Buda.

1543.

Athina, Koproneza (Sztup-
sunicza), Csákócz, Belosztina-
Valpó (Jun. 23.), Siklós, Pécs
(Jul. 20.), Pécsvárad, Szász-
vár (tán Szengvár), Dombó-
vár, Esztergom (Aug. 10.), és
Székesfehérvár.

1544.

Visegrád, Vác, Nógrád,
Hatvan, Ozora, Simontornya,
Döbrököz, Velika, Monyoród.

1551.

Becse (Sept. 19.), Becske-
rek (Sept. 22.), Fellak, Nagy-
lak, Bodorlak, Eperjeske,
Galád, Zádorlaka, Bessenyő,
Csálya, Horogszeg, Sár-Kis-
Somlyó, Egres, Csanád (Sept.
28.), Sádorlak, Illadia, Arak,
Lippa.

Csálya , Nagy-lak vissza-
foglaltatik s lerontatik. Lippa.

1552.

iszeged.

Veszprém, Drégely, Ipoly-
ság, Balassa-gyarmat, Szé-
csény, Hollókő, Buják, Sal-
gó, Temesvár, Lippa, Soly-
mos, Csanád, Szolnok, Sze-
ged.

1553.

Csazma, Verőcze, Dombró.

1554.

Fülek, Somoskő.

1555.

Kaposvár, Korotna, Bajom,
Mére ¹⁾, Koppány, Endréd ²⁾,
Babocsa.

1556.

Babocsa, Korotna.

1559.

Tata (Máj. 1).

1560.

Hegyesdet a török marta-
lócok elfoglalják.

Hegyesdet Salm, a győri
kapitány, visszaveszi.

1565.

Kruppa, Novi, Pankota.

1566.

Veszprém, Tata, Gesztes,
Vitán.

¹⁾ Szalay : 400 magyar levél 165. l.

²⁾ Uo. 169. l.

Gyula , Jenő , Szigetvár,
Babocsa, Berzencze.

1576.

Kékkő, Dívény (Nógrád
m.), Buzin, Zrin, Gvozdnasz-
ki, Czazin (Horv. o.).

1579.

Károlyvár Horvátország-
ban és Bajcsavár a Mura mel-
lett építtetik.

1584.

Krisztalóczot Slavoniában
Erdődy Tamás bán megveszi
s lerontja ¹⁾).

1586.

Koppány visszafoglaltatik
s lerontatik.

Koppányt megszállják s
felépítik.

1588.

Geszttest elfoglalják.

Geszttest visszaadják.

1591.

Kis-Komáromot lerontják,
Bosjakovinai kastélyt fel-
égetik.

Kis-Komáromot felépítik,
Monoszlót lerontják.

1592.

Bihács, Petrinia, Hrastovi-
cza, Gora, Ripacs, Szokol,
Isacsics, Dreznik. — Breszt
és Litovanicz lerontatik.

---

¹⁾ Petthő 1729, 128. l.

1593.

Sziszek, Veszprém, Palota.

Szabadka a Rima mellett
Gömörben, Fülek, Divény,
Kékkő, Hajnácskő, Buják,
Hollókő, Szécsény, Drégely,
Palánk.

1594.

Nógrád, Berzencze, Segesd,
Petrinia, Sziszek.

Tata, Szent-Márton, Győr,
Pápa, Csesznek, Nagy-Váz-
söny, Tihany.

1595.

Párkány, Esztergom, Vise-
grád, Vác, de ez utóbbit el-
hagyták. Bokcsa, Varsócz,
Tót-Várad, Facset, Eperjes,
Solymos, Lippa, Világosvár,
Csanád, Jenő, Arad, Pankota,
Siri, Nagy-lak, s a t. Babocsa,
Hrasztovicza, Gora.

Vác.

1596.

Klissa, Hatvan, de később
elhagyják. Vác.

Klissa, Eger, Cserépvár,
Szarvaskő, Sirok, Hatvan.

1597.

Tata, Pápa, Vác.

Tata, Vác.

1598.

Győr, Tata, Gesztes, Vitán,
Veszprém, Palota, Csókakő,
Nagy-Vázsony, Tihany.

Csanád, Arad, Nagy-Lak.

1599.

Vác, Lak, Bolondvár, Kop-
pány, Ozora, Dombóvár.

Vác.

1600.

Babocsa, Bajcsa, Kanizsa,
Kis-Komárom, Lak, Bolond-
vár.

1601.

Székesfehérvár, Csikvár,
Kis-Komárom.

1602.

Székesfehérvár, Csikvár. Pest, Érd, Adony, Földvár,
Paks, Tolna, Vác.

Érd, Földvár, Paks, és Tol-
nát Mátyás főherczeg feléget-
vén elhagyja, s a törökök ál-
tal újra megszállatik.

1603.

Lak, Bolondvár, Adony
(Jul. 6.).

Érd, Paks és Kalocsát a
hajdúk elfoglalják, felégetik,
s elhagyják. Hatvan (Nov.
19.).

Érd, Paks, Kalocsa.

1604.

Pest, Hatvan, Vác. Vác.

1605.

Visegrád, Esztergom, Pa-
lota.

* * *

1616.

Bethlen Gábor erdélyi feje-

delem Lippát öt kastélylyal
együtt átadja a Töröknek.

1620.

Vác.

1626.

Damasd ¹⁾.

Damasd.

* * *

1641.

Igalt elfoglalják, lerontják,
s elhagyják.

Igal, Damasd.

* * *

1658.

Jenő (Sept. 2.), Lugos, Ka-
ransebes (Sept. 14.).

1060.

Nagy-várad (Aug. 28.).

Zerinvárát Zrinyi Miklós
felépíti.

1661.

Szent-Jóbot Alibasa elfog-
lalja. (Szabolcs, Szathmár,
Kraszna, Közép-Szolnok és
Bihar megyék pedig egészen
behódoltatnak).

1663.

Érsek-Újvár (Sept. 25.),
Nyitra, Léva, Galgóc, Szé-
csény, Nográd, Buják.

1664.

Berzencze, Babocsa, Se-
gesd, Nyitra (Apr.) Léva,
Párkány.

¹⁾ Horváth Mihály: MO. történelme: Új dolgozat. III. 608. l.

²⁾ Ugyanott. IV. 29 l.

Berzencze, Babocsa, Segesd, Zerinvár, Kis-Komárom, Keménd, Kapornak, Egervár, Egerszeg és Pölöske felégettetvén, elhagyatott.

1665.

Székelyhid lerontatik. Leopoldvár felépíttetik.

1683.

Veszprém, Tata, Szent-Márton, Pápa feladatik. De elhagyatott Párkány, Esztergom.

1684.

Visegrád (Jún. 18.), Vác (Jún. 27.), Pest (Jún. 30.), Verőcze.

1685.

Vác, Visegrád (Aug. elej.). Érsekújvár (August 19.), Nógrád, Vác, Szolnok. Szarvas, Arad.

1686.

Szent-Jób (Febr. 11.), Visegrád, Pest, Buda (Sept. 2.), Kalocsa, Hatvan, Simontornya, Pécs (Oct. 22.), Siklós, Dárda, Kaposvár, Szeged.

1687.

Eszék, Valpó, Vukovár, Pozsega, Pétervárad, Eger.

1688.

Székes-Fehérvár (Máj. 19.), Solymos, Lippa, Lugos, Karansebes, Sasvár, Nándor-Fehérvár (Sept. 8.), Szendrő, Galambóc, Bród, Dubitza, Gradiska, Zvornik, Orsova.

1689.

Szigetvár , Nissa , Viddin,
Prisztina, Kacsianik, Koma-
nov, Perszerin, Uszkub.

1690.

Kanizsa. (Apr. 13.).

Kacsianik, Prisztina, Novi-
bazar, Zvornik, Nissa (Sept.
29.), Viddin (Aug. 29.), Galam-
bócz, Szendrő, Orvosa, Lippa,
Nándorfehérvár (Oct. 8.).

1691.

Bród, Gradiska, Lippa, Lu-
gos, Karansebes.

1692.

Nagy-Várad. (Jun. 5.).

1693.

Jenő, Világosvár.

1694.

Gyula.

1695.

Lugos (Sept. 7.)

1697.

Bosna-Seraj, s több határvár.

1699.

Karloviczi béke.

Szabad legyen itt még egyes vidékeknek behódolási
idejét néhány szóval megemlítenem.

Szultáni és nagyvezéri hadjáratokon kívül a végbeli
török-basák gyakran saját javok és veszélyökre összegyűjt-
ván néhány ezer határőrt, kisebbszerű várak és kastélyok
elfoglalására, s a vidékbeli faluk behódítására indultak, s ha
szerencsésen működtek, azokkal a szultán által megadomá-
nyoztattak, s ha eredmény nélkül megveretve tértek vissza,

elmozdítottak, máshová helyeztettek, vagy megszínórozottak. Így történt, hogy 1555-ben Dervis bég pécsi szándzsák Somogy több várait, kastélyait elfoglalván, ő Kaposvárat és Korotnát, öcsce pedig Babocsát nyerte adományul a szultántól, de ő avval nem elégedvén meg, egész Nagy-Kanizsa és a Balatonig akarta a vidéket behódoltatni ¹⁾. De ez nem sikerülvén, Somogy megye csak Szigetvár eleste s véglegesen csak Nagy-Kanizsa eleste után lett tökéletes hódoltsággá.

1557-ben a Jász és Kún kerületek, Heves, Külső-Szolnok, Pest, Zsolt és Csongrád megyék nagy részei már hódoltsági területek voltak ²⁾, s azért az 1569-diki országgyűlés 52. törvénycikkében intézkedett, hogy Heves, Külső-Szolnokkal egyesüljön, Fehér, Zsolt és Csongrád ³⁾ megyék pedig Pesthez csatoltassanak.

Veszprémnek 1552-ben történt eleste után a megye is behódoltatott, sőt Szala megyének észak-keleti része is Rezi várág. Ezt bizonyítja Zolag Ali, Keszthely (most Lesencze) Tomaj spáhiájának 1557-ben Pető Jánoshoz a Rezi várba küldött levele, melyből kitűnik, hogy egymással megegyeztek a végett, hogy mindenik a maga feleitől megoltalmazza Tomaj helységét ⁴⁾. Nagy-Szóllós mezővárosa a Somló hegyen túl hódolt hely volt, mert az 1576-dik év előtt már egyszer elpusztította a török, mivel adóját nem fizette meg (V. számú okmány). Hogy a Bakonyság és Balaton melléke hódoltság volt, bizonyítja Vatai Lőrincz cseszneki kapitány, ki Losdorfi Gál Ádám győri főparancsnokot arról értesíti 1559-ben, hogy a már emlitem vidékek lakóit a török földesurak ásóval kapával felhírdették Zirczre kastélyt csinálni ⁵⁾. 1561-ben a szent-mártoni apátságnak csak Kajár helysége és a pápai kétérekü malma volt épségben, (ezt is a bakonybéli apátságtól

---

¹⁾ Szalay Ágoston : 400 magyar levél a XVI-dik századból. 174, 175. lapokon.

²⁾ Tudományos gyűjtemény 1826. X. kötet, 8. lap.

³⁾ Lásd az 1647. 108. t.-cz.

⁴⁾ Szalay eml. munk. 211. l.

⁵⁾ Ugyanott 313. lapon.

tartá elfoglalva), többi birtokai, melyek Győr, Veszprém és Somogy megyékben feküdtek, elpusztúlva állottak, s az összes pannonhalmi s ehhez tartozó apátságok birtokai nem hoztak annyi jövedelmet, a mennyi a szent-mártoni vár felépítésére elégséges lett volna, szóval ősi jövedelmei egy harmadát sem húzhatta⁶⁾. 1585-ben már az aradi és lippai szandzsákság is fenállott, s az elsőhöz 135, az utóbbihoz 585 hódolt helység tartozott (Lásd a VI. okmányt) A lippai szandzsákság a legnépesebb volt, s azért még Bethlen Gábor fejedelem sem tudta megtartani birtokában, hanem 1616-ban át kellett engedni a töröknek. Az ide (VII. szám alatt) csatolt s a gyulafehérvári káptalan levéltárában levő eredetiből néhai Dr. Ötvös Ágoston által velem közlött okmányban mind azon faluk nevei feljelelvék, melyeket az 1589-dik évtől az 1591-dikig a török az erdélyi fejedelemséghez tartozó nagyváradi részekből behódoltatott; ezek száma pedig 43-ra megy. Egy másik VIII. szám alatt ide csatolt okmány azt sejteti velem, mintha Vas megye keleti része is hódoltság lett volna azon ideig, míg a török Pápát bírta; azonban ez még bővebb vizsgálatot igényel. A 15 éves háború alatt Szatmárban a hódoltság Dengeleg, Nagy-Károly és csaknem Szatmár városáig terjedt; Szabolcsban Kállót, Abaujban Szikszót jóval felülhaladta. Borsod megye pedig csaknem egészen bele esett²⁾. Így nem csuda, hogy zsarnokságok s a felmentő hadak pusztításai folytán 1687-ben Tolna, Baranya, Verőcze, Szerém és Pozsega megyékben összesen alig volt 20,000 lakos, s nem kevesebb, mint 734 keresztyén és 85 török(?) pusztá falu találtatott³⁾, és hogy Pozsega, Verőcze, Szerém, Valkó, Csongrád, Csanád, Arad és Békés megyék csak az 1715. 92. törvényczikk folytán állíthathattak fel.

Mit mondjak a megyegyűlésekről, melyek messze más megyékben tartatván, a haza zilált állása feltüntetésére kézzel

¹⁾ A győri káptalan sekrestyéjében, 26. fiók 3. csomagában.

²⁾ Horváth Mihály: M. O. történelme III. 615.

³⁾ Sürögöny, 1861. 267. szám.

fogható adatot szolgáltatnak, s a hódoltság kiterjedését is ki-
tűntetik. Mint már említém, először is Baranya Somogygyal,
Szigetvár eleste után pedig, mely Baranya elenyésztétét siet-
tette, Somogy Szalával ¹⁾ egyesülve tartá gyűléseit ¹⁾. Vesz-
prém a biztosabb helyen fekvő Pápavárában, a vértessaljai
nemesség (Fehér megye felső része) Komáromban ²⁾, 1569-ben
Külső-Szolnok Hevessel, Fehér déli része, Zsolt és Csongrád
Pesttel tartá, de legnevezetesebb az, hogy a XVII. század-
ban a Nógrád megye éjszaki részében fekvő Fülek határvá-
rában hét megye két kerülettel együtt szorult össze gyűlés-
kedni és törvényszékezni; ezen megyék voltak: Nógrád, Pest,
Pilis, Zsolt, a Jászság és kúnságiak, Heves ³⁾ a hozzácsatla-
kozott Külső-Szolnok és Csongrád ⁴⁾ megyével. Arad Zaránd-
dal Boros-Jenőn, Békés, Csanád Biharral Nagy-Váradon,
Hont megye pedig a szomszéd Zólyom megye Korpona váro-
sában gyűlésezett ⁵⁾.

A végvárak vonala, mely természetesen a foglalások
idejében változott, a leginkább nyugalmasnak nevezhető
leghosszabb megállapodás korában 1616—1658-ig a követ-
kezőleg állott horvát- és tótországi kapitányság a bánsági
végházakkal 36 várból állott, köztök a nevezetesebb Zeng,
Károlyvár, Körös és Kaproncza várakkal. A kanizsa ellen
vetett 17 végház, Egerszeg, Kis-Komárom, Keszthely, Tótfalu,
Veszprém, Pápa, Palota, Csobáncz, Rezi, Vázsonykő, Fenék-
vár, Sümeg, Egervár, Pölöske s a t. várakkal. A győri kapi-
tányság 11 végvár s kastélyokkal, úgymint: Győr, Tata,
Gesztes, Csesznek, Andrásvára, Tarisznyavár, Világosvár, Vi-
tán, Bodonhely, Mérges és Rába-Patona. Az önálló komáromi
kapitányság. Az érsekújváriban 14 végház volt, köztök Érsek-

---

¹⁾ Az 1608: 22 törv.cz. azt rendeli, hogy Somogy megye Szala
vármegye törvényszékén folytassa pereit.

²⁾ Fehér megye eredeti megismervényei 1703-ból, a gróf Sza-
páryak Vas megyei mura-szombati családi levéltárukban X. csomag,
17. és 19. számai alatt.

³⁾ Nagy Iván: M. O. családai V. 136.

⁴⁾ 1647: 108. t.cz.

⁵⁾ 1649: 80. t.cz.

újbár, Fülek, Somoskő, Buják, Csábrág, Korpona, Léva, Nyitra, Nógrád, Galgóc, Szécsény, Damasd a nevezetesebbek. A kassai, 9 végvárral, ú. m.: Ajnácskő, Diós-Győr, Szendrő, Ónod, Kálló, Szatmár s a t. Ezekhez számítható a nagyváradi, jenő és karansebesi az erdélyi fejedelemséghez tartozó végkapitányságok.

III.

Eddigi bűvárlataim alapján úgy találtam, hogy a magyar hódoltság többféle volt, s megkülönböztetésül bátor vagyok azokat a könnyebb felfoghatás tekintetéből elnevezni.

1. Királyi hódoltságnak nevezem hazánk azon részeit, melyek polgári és törvénykezési ügyekben egészen, adó, közmunka ügyében pedig félig voltak csak a koronás magyar királynak alávetve. Ide tartozott a XVII. század elején Horvátország délkeleti része, Verőcze megye, az egyesült Somogy és Szala megye, egész Veszprém, Győr sokoró-aljai és pusztai járása, Komárom a csallóközi részt kivéve, Fehér felső része, egész Esztergom, Pest, Pilis, Zsolt, Nógrád, Heves, Borsod, Csongrád megye, Nyitra, Bars, Hont, Gömör, Szatmár és Abaúj déli fele.

2. Fejedelmi hódoltság, vagyis az erdélyi fejedelem által a Tiszán túl bírt részek területének hódoltsági vidékei. Ide tartozott egész Csanád, Arad, Békes, Krassó a karansebesi bánssággal, Szabolcs déli és Bihar nyugoti és déli részei, úgy Bethlen Gábor és I. Rákóczy György alatt több Tiszán inneni már említett megyék részei, ha békekötés által a fejedelmek birtokába jutottak.

3. Tökéletes hódoltsági részek melyek minden tekintetben a török zsarnokság alatt nyögtek, ide tartoztak hazánk az említett megyéktől délre fekvő részei, ú. m.: Pozsega, Szerém, Baranya, Tolna, Bács, Bodrog, Torontál és Temes megyék. Azonban az itteni falvak és puszták mégis a magyar királyok által adományoztattak, hanem a szerzők hasznukat nem igen vehették.

4. Behódolt korona országok, mint Bosnia, Servia, Bulgaria.

5. Saját fejedelmökkel bíró behódolt országok, mint Havasalföld, Moldva és Erdély; de ez utóbbi az elébbeniek-nél jóval nagyobb tekintetben részesült a porta előtt.

Megjegyzendő, hogy a koronás magyar királynak következő tisztán hatalma alatt álló megyei voltak: Varasd, Zágráb, Vas, Soprony, Mosony, Pozsony, Trencsin, Turóc, Árva, Zólyom, Liptó, Szepes, Sáros, Zemplin, Ung, Bereg, Ugocsa és Marmaros, általában a nyugoti és éjszaki megyék. Egy vékony szalaghoz hasonlítható lett Magyarország, mely a nemzeti és nemzeti politikát követő vegyes házakból származott királyok alatt oly hatalmas volt.

Ha az utóbb említett szabad megyék közül némelyiket békekötés alapján az erdélyi fejedelem bírta, azt mint önálló független feledelem kormányozta.

Tekintetes Akademia! ha valahol, úgy itt volna helye a munka-felosztásnak, mely a németországi írók között a tudományok nagy hasznára divatban van. Így miután hazánk, s a részek megyéinek legnagyobb része érdekelve van a török-hözi viszonyok által, egyes ember erejét felül haladja az, hogy minden megye viszonyaira, hódoltsági történetére ügyeljen, miután mindenikünk más egyéb tárgyakra is fordítja figyelmét, s hazánk történetének egyéb ágait, részleteit is kell művelnünk, ez ugyanis tüzetesen csak 200 évet foglalván el, igen óhajtható volna, ha osztályunk mindenik tagja, egyéb tanulmányain és búvárlatain kívül egyes megyék hódoltsági állapotának vizsgálatát elvállalná, sőt osztályunkon kívül álló íróársaink közreműködését is fel kellene kérni. A mennyire tudtommal e tárggyal íróink foglalkoznak, következőleg lehetne a munka felosztást elrendezni, ha az illető író urak beleegyeznének; Pesty Frigyes úr ügyelne a Duna, Tisza és Marosközi részre, Fábíán Gábor Arad megyére, ifjú Palugyai Imre Békes, Csanád, Csongrád és Hont megyére, Kövári László Biharra, Hornyik János Pest, Pilis és Zsolt, Kempelen Győző a Jászság és Heves, Kazinczy Gábor Borsod, Nagy Iván Nográd megyére, a jelen sorok írója Győr megyéjét már felolvasta, de még ajánkozik Komárom megyére, Véghelyi Dezső Veszprém megyére, és tisztelt barátom Xan-

tus János, ha állandó lakását hazánkba venné, szívesen elválná Somogy megyét, melynek 1848. előtt jegyzője volt, s levéltárából is számos érdekes okmányokat közlött.

Annak bebizonyítására, hogyminden megyének történetét a török viszonyokra nézve a legnagyobb gonddal meg kellene írni, néhány pontot hozok fel.

Én itt Baranya megyét a tökéletes hódoltsági részekhez soroltam, mert a XVII. században a megállapodás korában oda tartozott; de azon időt, mikor tökéletesen el lett, zárva a magyar résztől, pontosan ki nem mutathatom. 1543-ban lett a megye hódoltság, de még 1558-ban saját főispánja volt Horvát Márk a szigetvári kapitány ¹⁾, s megyegyűléseit Somogygyal egyesülve tartotta; ezt bizonyítja az, hogy e cím — nem úgy mint az egyháziaknál — sohase adományoztatott, ha a terület elveszett; például a belgrádi, macsói báni méltóságok a várak elfoglalása után sohase conferáltattak. I Ferdinánd király számtalan adományozásokat tett e megyébeni birtokokra nézve, de Szigetvár elveszése után nagyon ritkán, különben is csak papíron volt a jószág, mert jövedelmét mind a török földes úr húzta.

Ki kellene mutatni, mikor adattak ki az utolsó következőleg hangzó okmányok: Nos Universitas sat. Comitatus Baranyiensis, Tolnensis, Bodrogiensis, Bacsensis, Temesien-sis, Zsoltentis, Szolnokiensis sat. Székesfehérvár, Pécs, Esztergom, Temesvárból mikor üzték ki a lakosságot, s mikor találunk legutóljára polgárookra ²⁾. Mindez nemcsak hogy oldóntve nincs, de ez érdemben tán még kutatások sem történtek.

IV.

Birtokviszonyok.

1541-től a birtokviszonyok a haza legnagyobb részében igen megváltoztak. A birtokos várát, faluit s földjeit kizárólag sajátjának nem mondhatta. Ország-gyűlési végzések, királyi, tábornoki, püspöki parancsok s a török basák önké-

¹⁾ Szalay Ág. 400 magyar levél 289. l.

²⁾ 1551-ben Székes-Fehérvárt még lakták polgárok.

nye határoztak a tulajdon fölött. Gyakran egész megyék birtokossága csonkított meg tulajdonában, többször fele jövedelmétől fosztatott meg, majd később a török egészen elnyelte, úgy hogy csak jogirományai maradtak meg, ha megmenthette, vagy vele elfuthatott. Hány nemes család van, ki bebizonyíthatja, hogy a föld vagy helység, melyben lakik, már ezelőtt 200 évvel táplálta őseit? A felső hódolatlan megyékben igen is gyakran találunk, de a hódoltsági részeken, vagy ezek szomszédságában délre bizony keveset lehet. Mit mondjak Bács, Bodrog, Szerém, Csongrád, Csanád, Békés, Temes és Torontál megyékről, hol a visszafoglalás után csak mintegy 25 év múlva tudták a megyét felállítani. Békés megyében 1561-ben 63 község volt, ezeknek a visszafoglalás idejében csak helye maradt, s mikor 1715-ben a megye felállított, csak 9 félig-meddig lakott helységet találtak ¹⁾. Különben az úgynevezett csendes időszakban is igen rosszúl állottak a hódoltsági birtokos nemesek, mint például (Lásd a IX. sz. a. okmányt) Szapáry Istvánnak, ki 1622-ben 13 helységgel bírt, ezek közül 3 volt népes falu, 53 jobbágyházzal, a többi pusztá faluhely.

Az elfoglalt jószágok visszaadásáról telvék a mohácsi csata után kelt törvényeink, s azoknak minduntalani megújítása oda mutat, hogy e részben nem sok teljesített. I. Ferdinándnak sikertelen hadjáratai, az ország pusztulása oda jutattá a kormányt, hogy határvárai ellátása s az őrség fizetése tekintetéből kénytelen volt a javaikról elfutott szerzetesek, káptalanok és püspökök jószágait elidegeníteni, s a várak fentartására fordítani. S ez már mindjárt a mohácsi csata után vette kezdetét, a mikor a királyságért versengők kénytelenek voltak elnézni, hogy a csatában elesett püspökök jószágait mint tartóztatják le, s mint bírják hatalmasul, Így az egri püspökség jószágait elfoglalta Perényi, a pécsiét Szerecsen János, a nyitrai Török Bálint, a győrit Bakics Péter, a csanádit Perusics Gáspár, a gyula-fehérvárit Bodó Ferencz,

---

²⁾ Ifjú Palugyai Imre: Magyarország . . . . . leírása. IV. 4. lapon.

a váradit Czibak Imre; s ha idővel kivájhatták kezeikből a püspök utódok, egészen sohasem került vissza az, vagy csak nagy összeg lefizetése után. Midőn Újlaky Ferencz, a győri püspök, az egri püspökségbe áttétetett, kénytelen volt jövedelme egy harmadát az egri zsoldosok fizetésére, egy harmadát pedig a vár építésére átengedni. Ferdinánd s utódjai, valamint a Szapolyaiak, ekképen jutalmazák a várkapitányokat. Így például 1553-ban Ferdinánd Dersffy Farkas Szigetvári kapitánynak adá a pécsi prépostsághoz tartozó Nagyboda helységét. 1555-ben ugyanő Mágócsi Gáspár gyulai várparancsnoknak a csanádi káptalanhoz tartozó Mágócs helységét. A következő évben az aradi káptalan javait Horvát Ferencz gyulai kapitánynak adja. 1557-ben ugyanő tetszéséig Némái Imre egri kapitánynak a tarkői carthausiak Szircz, Tihany, Szent-István helységeit és egy vadkerti malmot adományoz. 1563-ban Miksa király Turi György palotai kapitánynak a zirczi apátsághoz tartozó Polyán, Tevel és Kovács-Bénye Veszprém megyei helységeket adja addig, míg az apátság helyreállittatik. De egyéb hiveit is elégitette ily módon, mint például 1554-ben Cserepovits Miklósnak Holdvilág, Sorostel, Monora és Csanád a csanádi püspökséghez tartozó helységeket adományozta. 1556-ban Martfő és Földvár Szolnok megyei, a csanádi káptalanhoz tartozó falukat Olcsarovits Demeternek és Földvály Istvánnak adta.

Ugyanezen évben ugyanő Olcsarovits Demeternek a csanádi káptalanhoz tartozó Csókás, Kopancz és Dalegyház helységeit Csanád megyében conferálja. 1557-ben Ferdinánd Viczmándy Mátyás és Torda Zsigmondnak a sárospataki apácák Zemplin megyei Csarnaha helységét és a Remetéknek Ung megyei Nahor helységét adományozza tetszéséig. Ugyanezen évben Horvát Ferencznek a nagy-várad Szent-Anna monostorbeli apácák Királyság és Donát Békés megyei falvakat adja. 1559-ben három ilyen adományozásra bukkunk. Ugyanis Ferdinánd Foktű, Uszod, Kara, Szásztó, Terend, Rend, Nádasd, Nána, Szent-Benedek, Bogyoszló, Varajts, Résztelek, Drágszék, Kozmó, Nagyka, Zsolt, Miske, Hantóka, Szent-István és Kalocsát, Bács és Zsolt a kalocsai

káptatanhoz tartozó helységeket, míg praelatussal el nem látatik, csáti Szine Rafaelnek és Kamocsai Balázsnak, a Lapis refugii carthausi kolostorhoz tartozó Zemplin megyei két bényei szőlőt Baksi Jóbnak örök joggal, és a beregszászi, kigyósi és más javakat Székely Antalnak adományozza.

De az is megtörtént, hogy egyik hive felkérven bizonyos javakat, azokat tulajdonosítól elvette, s ezeknek kárpótlásul oly javakat adott, melyek adományozása alá nem tartoztak. Például 1535-ben I. Ferdinánd a Pannonhalmához tartozó Lesencze, Istvánd, Hagymás, Apáti helységeket, úgy Sz. Mártonföldre pusztáját Szala megyében Csoron Andrásnak adományozza, s ezek helyett az apátságnak a turóczi Szentmária prépostságához tartozó Kulcsod, Nagybarát, Nagy-Écs helységeit és a megyeri pusztát adta cserébe.

Midőn mind a király, mind az ország látta, hogy a törököt az országból ki nem szoríthatja, s a magánosok váraikat hanyagúl védik: országos vég-várakról kellett gondoskodni, s ez is a magán tulajdon kárára történt. Így Miksa királyfi 1557-ben Sajó-Püspöki és Velkenye az esztergomi érsekséghez tartozó falvakat, a putnoki végvárhoz csatolta, hogy jövedelméből az őrség fizetessék és a vár elláttassék. 1559-ben Ferdinánd a veszprémi püspökség és káptalanhoz tartozó számos falvakat a palotai várhoz csatol, ezért évenként 4000 forintot fizetni ígér, s a mellett a székesfehérvári kisebb prépostsághoz tartozó két P. falut a veszprémi püspökségnek adományozza. Szigetvár eleste után más végvárról kellvén gondoskodni, 1568-ban Miksa király Kanizsai Orsolya, özvegy Nádasdy Tamásnétól Kanizsát elveszi, s kárpótlásul a Borsmonostori apátságot adja érte; hogy pedig a kanizsai őrség szükségét ne kényteleníttessék szenvedni, s a vár is kellőleg elláttathassék, a szalavári Szent-Adorján és a kapornaki üdvöztönkről nevezett apátsági jószágokat a várkormányzónak átadatta. Így adatott át a tapolczai apátság a szendrői kapitánynak. A tihanyi apáturat tihanyi várparancsnok váltá fel a kolostorban, a szerzetesek jövedelmeit pedig zsoldosok költék el. Györbe is behelyezkedvén a várőrség, a győri káptalan második hatósággá lett, s itt német, olasz parancsolt a vá-

rosban, s az igazi földesúr rab volt saját birtokán, s zsoldos duskálkodék saját házában.

A török várak ellen épített s a XVII. század elején félkör alakban húzódó Károlyvár, Varasd, Keszthely, Pápa, Győr, Érsekújvár, Léva, Fülek, Diósgyőr, Ónod, Jenő, Déva végvárak parancsnokai közül számosan zavarták, sértették meg a tulajdoni jogot, miből, s a fogolyváltságból nagyobbára meg is gazdagodtak. Ezek, ha valamely falu vagy jószág birtokába behelyhezkedhettek, még királyi parancs által sem volt könnyű őket kivetni. A birtokbajutás pedig önekik igen könnyű vala, mert a török csatározása miatt a járás-kelés, jószág kormányzás életveszélyes levén, kevés összegért a tulajdonosok bérbe kiadták jószágaikat, faluikat, s a hadi tiszt a török ellen annak lakosát könnyebben is megvédheté. Erre nézve számos példák közül csak néhányat hozok fel. Ernő főherczeg királyi-helytartó, Pere Veszprém megyei pusztát Ormándy Péter palotai alkapitánynak adományozta hű szolgálatiért, de erdődi Pálffy Tamás a palotai várparancsnok bevezetni nem engedé, míg 1579-ben különösen meg nem hagyta neki, hogy bocsássa kezére. Ha már egy vitézlő úrnak is ily nehéz volt a birtokhoz jutni, mennyire terhes volt a tekintetes és nemzetes, vagy főtisztelendő uraknak! (Lásd a X-dik okmányt). 1565-ben Filep Anna, Zsigmondics Péterné, Seregélyes és Lepsény helységeit Turi György a palotai, Kővágó-Örs, Felső-Örs és Vámost Gyulaffy László csobánczi, Kürt és Szent-Miklóst a szigetvári kapitányok bitorlák jogtalanul ¹⁾). A gyáva Hardegg Ferdinánd győri várparancsnok 1592. évben kényszeríté az ország főcancellárát Kutasi János győri püspök és örökös főispányt, hogy neki évenként 30 szekér szénát s a betakarításra szükséges 100 nap-számost adjon (XI okmány). A Rátóti-Gyulaffy család a győri káptalan Szala megyei Felső-Tóti (máskép Káptalan-tóti, vagy Várfelől-való-tóti) helység birtokában már I. Ferdinánd idejétől fogva háborgatta ²⁾), de magok távollakásuk

¹⁾ A győri káptalan II jegyzőkönyve 296. l.

²⁾ „ „ „ IV. „ 480. l, és a káptalan-tóti levelek a sekrestyében.

miatt is elégtelenek levén a birtok megőrzésére, rendszeren várbeli tiszteknek adták ki bérbe, kik képesek voltak reá gondot viselni s a jövedelmet megőrizni. Így 1573-ban Majtényi László pápai főkapitány oltalmába bocsátják (XII-dik o'kmány). 1580-ban Starchits Farkas veszprémi lovas hadnagy bérelte ki 3 évre ¹⁾, 1581-ben pedig ismét Majtényi László kezén találjuk ²⁾. 1597-ben Soly Benedek sárvári zsoldos bírta. ³⁾

Ha már a földesúr is kevés hasznát veheté hódoltsági, vagy töle messzebb eső birtokának, mint vehette volna hasznát a kisebb nemesség és a szegény földész! s azért ezek közül igen számosan eladták jószágaikat, földjeiket és szöleiket. Hódolatlan birtokosan gyakran megtörtént azon eset, hogy jószágaik, szöleik kezelése közben portyázó törökökre bukkantak, s ezek által elfogattak, s jó összeg pénzben kellett magokat kiváltaniok; nagyon természetes volt tehát, hogy az ilyen birtokoktól igyekeztek megválni, melyeknek művelése után személyesen nem nézhettek. Ily eladásoktól a győri káptalan jegyzőkönyve csak úgy hemzseg, melyek nagyobb-részt Pozsony, Sopron és Mosony megyei, úgy Pápa és Győr városi, továbbá Komárom és Győr megyék hódolatlan lakosaitól tétettek. Ily birtokokat többnyire odavaló hódolt egyének vettek meg. Például:

1558. Fél Balázs csicsói-Komárom megyei-lakos nyúli szölejét a töröknek portyázásai miatti félelme következtében eladta, Bolla Gergely káptalan-nyúli lakosnak 15 magyar forintért. ⁴⁾

1576. Lukács Jakab nagymegyeri csallóközi lakos, Nyalka helység szőlőhegyén levő szölejét, a töröktől félelem miatt művelni nem lehetvén, eladja 8 magyar forintért Mészáros Gáspár pázmándi lakosnak. ⁵⁾

¹⁾ A győri káptalan III. jegyzőkönyve 382.

²⁾ " " sekrestyében A. 30. csomag 1. 25. szám.

³⁾ " " sekrestyében.

⁴⁾ " " II. j. könyv. 78. l.

⁵⁾ " " III. " 200. l.

1576. A győri szücs-czéh Ság helység szőlőhegyén Laposbánya nevű helyen levő szőlejét Gerencsér Vincze sági lakosnak 7 magyar forintért eladta.¹⁾

1580. Szabó Fülöp kőszegi lakos, távoli lakása s a töröktől félelem miatt, nagy-écsi szőlejét eladta Bornemisza másképp Szabó Máté nagy-écsi lakosnak 32 magyar forintért.²⁾

1580. Récs Tamás zámolyi Győr megyei lakos, pázmándi szőlejét, melyet a töröktől félelem miatt nem művelhetett, Tóth István ötevényi lakosnak 16 magyar forintért eladta; de ez is hódolatlan lakos lévén, már három hét múlva a töröktől félelme miatt Högye Imre ugyan pázmándi, tehát hódolt lakosnak 21 magyar forintért eladta.³⁾

1580. Lőkös Péter mosonyi, Szivási Péter pápai lakosok rokonik nevében is Kajár Győr-, Gerencsér Veszprém megyei helységek szőlőhegyein levő szőlejeket, mivel a török miatt ezen szőlőkhöz juthatás nem biztos, a többi Lőkös atyafiaknak eladják.⁴⁾

1580. A győri mészáros-czéh már 40 év óta parlagon heverő nagy-nyúli szőlejét s a mellette levő rétet, a törökök portyázása miatt nem művelhetvén, Győrfi Tamás nyúli lakosnak egy magyar forintért eladta.⁵⁾

1580. Máté Mihály révfalusi lakos a töröktől félelme miatt nagy-écsi szőlejét művelni nem mervén, azt Pete Bertalan écsi, tehát hódolt lakosnak 65 magyar forintért eladta.

1580. Hantai György győri polgár nagybaráti szőlejét a töröktől félelem miatt 4 magyar forintért eladta Bereczk Demeter kisnyúli lakosnak.⁶⁾

1581. Nagy Ferencz Libény-Szent-Miklós Mosony megyei lakos, Nagynyúl helység szőlőhegyén nem rég Ihász.

¹⁾ A győri káptalani III. j. könyv. 160. l.

²⁾ " " " " 365. l.

³⁾ " " " " 370. 373. l.

⁴⁾ " " " " 376. l.

⁵⁾ " " " " 389. l.

⁶⁾ " " IV. " 296. l.

másképp Bertalan Damiántól vett szőlőjét a töröktőli félelem miatt Acsádi Antal nyúli lakosnak 42 $\frac{1}{2}$ magyar forintért eladta.¹⁾

1581. Móriczvidai Gergely szanyi Sopron megyei lakos, Méfő pusztá szőlőhegyén levő szőlőjét a töröktőli félelem miatt nem művelhetvén, Asztaljártó Balázs győri polgárnak eladta 12 $\frac{1}{2}$ magyar forintért.²⁾

1581. Tarjáni Gergely Sopron megyei Szent-Andrási lakos, Pátka pusztá szőlőhegyén levő szőlőjét a töröktőli félelem miatt Patonai Bálint lovászpatonai, tehát hódoltsági lakosnak 40 magyar forintért eladta.³⁾

1582. Özvegy Fábri Farkasné egyedi Sopron megyei lakos, nyúli szőlőjét a töröktőli félelem miatt Kovács Mihály nyúli lakosnak 68 magyar forintért adta.⁴⁾

1584. Dámián Miklós győri őrségbeli lakos, Gecse Veszprém megyei helység szőlőhegyén levő szőlőjét a távolság s a töröktőli félelem miatt nem művelhetvén, Zokodi Bálint gecsei lakosnak 102 magyar forintért eladta.⁵⁾

1584. Farkas Jakabné pápai lakos a töröktőli félelem miatt Pátka Győr megyei, ekkor Veszprém megyei pusztá szőlőhegyén levő szőlőjét rokonának, Ungi Bálint lovászpatonai lakosnak 100 magyar forintért eladta.⁶⁾ Ezenkívül még néhány ilyen tartalmú eladást egész terjedelmében XIII

XVIII. sz. alatt ide csatolok.

Voltak azonban, kik még szereztek is ily birtokokat, de azt magok nem művelték, hanem hódoltsági lakosoknak bérbe kiadták, vagy azok által adminisztráltatták. A várőrségbeliek is gyakran vettek ilyen szőlőket s birtokot, de azok mint katonák könnyebben megvédehették kezelő szolgálkat.

Hogy hosszas ne legyek, ezekre példát előhozni nem fo-

¹⁾ A győri kápt. IV. 26. l.

²⁾ " " 92. l.

³⁾ " " 110. l.

⁴⁾ " " 136. l.

⁵⁾ " " 351. l.

⁶⁾ " " 392. l.

gok, hanem a birtokviszonyok változásának egyik nevezetes okát említem még meg, s ez a zálogba adás; történt ez a mindenkor előforduló elszegényedési eseteken kívül ezen korban akkor, midőn az országgyűlés, vagy a király felkelést rendelt; ekkor a nemességnek nagyon természetesen magát felfegyverezni, s a táborban saját erszényéből élni kellett. Igen sok esetet tudnék előhozni, hogy ily esetben jószágaikból egy részt vagy eladtak, vagy zálogba vetettek. (Lásd a már idézett II. számú okmányt.) A másik igen gyakran előforduló eset volt, midőn a család valamelyik tagja török fogságba esett; ekkor nem kimélték semmi fáradságot, költséget, csak-hogy övéiket a kemény fogságból kiszabadíthassák. Számos nemesi család jószágá így jutott zálogba vagy eladás útján mások birtokába. De erről egy másik cikkemben bővebben fogok értekezni, mely a foglyok állapota- s kiváltásáról fog szólni.

Említésre méltó, hogy a török portyázása miatt a vadászat sem volt biztos a hódoltsági földön, a mint Orosztonyi Péter szenyéri tiszttartó 1560. évben Csányi Ákosnak, Nádasdy Tamás nádor javai igazgatójának, következőképen jelenti: „vadnak szerét nem tehetjük, jóllehet vad elég volna, de nem merünk vadászni, mert igen utánnunk vannak az pogányok.“¹⁾

A várnagyok sem igen merték elhagyni váraikat, mert ha a török megtudta, gyakran megpróbálta, s ha lehetett elfoglalta a kastélyokat; így járt Dögi Simon Kosztanicza várának kapitánya a Horvátországban, ki 1557-ben Sztinicsnyákba ment tánczolni, s azalatt a várat a török tőle elfoglalta²⁾. Kalmár Ambrus tihanyi várnagy sem mert elmenni Pozsonyba 1577-ben neje öröksége felvételére (lásd a XIX. okmányt); a tréfás Piski István szinte tihanyi kapitány pedig (ki, hogy a koppányi basát felboszantsa, egy disznófarkat küldött neki

---

¹⁾ Szalay : 400 magyar levél 387. l.

²⁾ Petthő Gergely : Rövid magyar krónika 1729. 118. l.

levélben ¹⁾, mivel a török torkában lakott, végrendeletet tett. (Lásd a XX. okmányt.)

Ámbár szorosan nem tartozik ide, még sem mulaszthatom el itt néhány szót szólni a jószágba iktatásról. Törvényeinkből s a szokásból mindenki tudhatja, hogy a beiktatás káptalani kiküldött jelenlétében mindig a helyszínén történt. De a töröknek untalani portyázásai miatt mind a káptalani kiküldött, mind a király embere, a törvényes bizonyosságok s a felek nem mertek a hódoltságra kimenni. Íme néhány példa:

1561-ben I. Ferdinánd király Fehér megyében fekvő Novaj másképp Újfalut vitézlő Ladányi Kristóf, László, Sebestyén, Ferencz és Mátyásnak adományozta s őket bevezetni rendeli. Azonban a király emberét és a káptalani kiküldöttet, az okmány szavai szerint, a kegyetlen fene keresztény-ellenesség, a török miatt a hely színére vezetni nem lehetvén, a Ladányi fivérek megígérték ezeknek, hogy a legközelebbi biztos helyre, úgymint a palotai várba elvezetik. ²⁾

1578-ban Kubinyi János Tápió-Szent-Márton és Jenő Pest megyei birtokrészekbe a töröktől félelem miatt az egri várban vezetettet be. ³⁾

1614-ben II. Mátyás király megparancsolja az esztergomi főkáptalannak, hogy a kinevezendő királyi kiküldött mellé hiteles káptalani személyt adván, ezek Bosnyák Tamás füleki várkapitányt és nejét Kecskemét városa nyolczadrészébe s egyéb birtokokba vezessék be. A kiküldöttek a török miatt a hely színére kimenni nem bátorkodván, a Pest megyei birtokra nézve a vácsi várban, a többire nézve a szécsényi várban eszközlötték a beiktatást. ⁴⁾

---

¹⁾ Ugyancsak meg is haragudott, mert azt írta vissza, „bestye lélek k..... megállj, ha befagy a Balaton, átmegyek, s levágom a te f..... dat. Delejtű, 1860.

²⁾ Győri káptalan II. jk. 153. l.

³⁾ Herczeg Grassalkovics, most Gróf Viczay Héder levéltárában a Gödöllői uradalmi okiratok 3. czomaga, 51. száma alatt.

⁴⁾ Hornyik János: Kecskemét város története. I. 246—248. l.

1661-ben I. Lipót király felső-vatai Vattay Pálnak Prelkovics, Radovics, Tótháza, Nagy-Gyurgyin, Mateovics, Natal, Kulicza, Oblicza, Bilablata, Szilvás, Potra, Pokolivko, Obornicza, Vantelek, Doroszló, Peszér, Chenni, Nagy-Csihó és Vastorok elhagyott Bács megyei falukat adományozván, őt a füleki várban vezettette be.¹⁾

Történt azonban mégis, hogy végvárhoz közeli birtokba a helyszínén is történt beiktatás, például 1624-ben Koronczó és Szent-Pál Győr megyei birtokok közötti határjárásakor²⁾, de ezen helyek Győrtől körülbelül egy mértföldnyire feküdven, az iktatás fedezet alatt s könnyű visszavonulási téren nem igen csudálható.

OKIRATOK

"A TÖRÖK-MAGYAR VISZONYOK"

CZÍMŰ ÉRTEKEZÉSHEZ.

I.

II. Lajos király Máté pannonhalmi, és Jakab bakony-béli apátoknak a táborba szállást elengedvén, megparancsolja, hogy helyettesök vezérlete alatt népöket táborba indítsák. M o h á c s i t á b o r b a n S e p t e m b e r 29. 1521.

Nos Ludouicus dei gracia Rex Hungarie et Bohemie etc. Memorie commendamus per presentes Quod quamuis Nos ad presentem contra Turcos expedicionem, sicut vniuersis dominis prelati et Baronibus Nobilibusque Regni nostri, ita Venerabilibus quam et Religiosis fratribus Mattheo Sancti Martini Sacri montis Pannonie et Jacobo de Beel Abbatibus personaliter atque

¹⁾ Herczeg Grassalkovics, most Gr. Viczay Héder úr levéltárában a gödöllői uradalmi iratok 9. csomag, 190 száma alatt.

²⁾ A győri káptalan sekrestyéjében XX. 1. 6. sz. alatt.

cum gentibus et quinta Rusticorum parte venire mandauerimus, Considerantes tamen dictorum, Matthei et Jacobi Abbatum grauem egritudinem qua impresens premuntur et ad labores Bellicos insufficientes dinoscuntur, Eisdem tum exeo tum vero ut eorum presencia cultus diuini in suis Ecclesijs bono ordine peragantur Id Annuendum duximus et concedendum, vt ipsi dicte expeditioni nostre personaliter interesse non teneantur, quilibet tamen eorum hominem Idoneum personam suam representantem cum gentibus quibus tenentur in loco deputato habere debeant et teneantur, Immo Annuimus et concedimus harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante Datum In castris nostris ad oppidum Mohaach positis in festo Beati Michaelis Archangelj Anno domini Millesimo Quingentesimo vigesimo primo.

Relacio Magistri Thome
Archipresbiter de Beregzaaz
Secretarij Regie maiestatis.

(Nagy veres pecsét nyoma)

A pannonhalmi házi levéltárban LIX. H. alatt levő papírra írt eredetiről.

II.

Bicskei Pál, — Bicske, Örs és Mánya (Fehér megyében) örökös ura, a török ellen menvén, hogy mind magának, mind egyéneinek jó készületet szerezhessen, említett birtokait és egy pusztáját 96 aranyért Baracscai Péternek zálogba adja. Bicskén 1526. April 12.

En Bichkei Pál Bichkének, Örsnek, Mányának Örökös Ura adom mindeneknek tutára, hogy Hazánkra fuekedő Pogányokra akarván menni, hogy én magamnak, es Legényimnek jó készületet szerezhessek penigh elég pénzem nintsen tehát az Napon és Esztendőben az én ősi Vagyonimat mint Bichkét Örst Mányát ezen Fehér Vármegyében levőket minden határrival, egy szóval mindennémü haszonvétellel, és az Bichkei határban levő Nyugotrol fekvő Pusztámat is Földjeivel, Erdeivel, Legelőivel, Malmaival, Halastóival, Dézmáival, mellyek oda az régi Időkben is néztenek Baracskey Péter Uramnak, es mind két ágon lévő es lejendő Heressinek Kilenczven Hat aranyokba örökre es megmásolhatatlanul zálogban adom az pénzt már felvévén, az mint-hogy valósággal birni es örökre használni, nékiek által es attam ezen Irásommal, és az Litterákkal mivel penigh Gyermeğim nem lesznek Feleségem sem lévén soha, ha az harczon meg nem halok tehát holtomig eltartani tartozzon, es maradéka is, ha penigh rabságba esek kiváltani köteleztettnek. Melly örökös es

megmásolhatatlan Impignorationat tulajdon aláírással, és Pecsétével is megerősitem ezen bizonyságok előtt Baracskey Péter Uramnak és Successorinak mind két ágon mindnyájoknak. Költ Bichkén duodecima die Aprilis Anno Domini Millesimo Quingentesimo Vigesimo Sexto. Paulus Bichkey m. p. (l. s.) Petrus Baracskey m. p. (l. s.) Coram Nobis (l. s.) Ludovico Almásy m. p. Judice Nobilium Comitatus Albensis. Gregorio Véghe m. p. Jurato Assessore dicti Comitatus (l. s.)

Hátul :

Numero 1267. Proth. 12-o Petrus Baracskey huiusque Gener Joannes Pálffy MR. Consiliarii, celebratae Fassionis Taxam et Consensus Regij benigne emanati exacte deposuerunt Budae 2-a Maij Anno Domini 1526. Stephanus Brodericius mp. Aulae Cancellarius. Etsi perduro digitorum dolore crucior.

Nemes Százvály másképp Vizkelety Károlynak, mint Dezső-Baracskey-Pálffy családivadék és ezek, úgy Pál fivérének, Fejér megye előtt (1837 Aug. 1-én tartott megyegyűlésén) vallott teljhatalmazottja által a győri káptalannak (1839. Oct. 39-én) felmutattott átíratáról.

III.

Paksi Lajos Fehér megye alispánja. Salamon Pál nemesek bírása, Szápári Elek esküttje a bágyoni, nyéki, pettendi és szentiványi Fehér megyében levő falvak határai érdemében tanu-valatást eszközölnék. Nyék, 1535. April 20.

Nos Capitulum Cathedralis Ecclesiae Jaurinensis Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit Universis : Quod Egregius Stephanus Naszály in Oppido Vál et Inelyto Comitatu Albensi residens qua etiam reliquorum Congenerationum Consanguineorum suorum Jura Sustentans Nostram personaliter veniens in praesentiam exhibuit et praesentavit Nobis subinsertas Originales Litteras Inquisitionales Anno Millesimo Quingentesimo Trigesimo Quinto Die Vigesima Mensis Aprilis in Possessione Nyék emanatas Legalibus Subscriptionibus Sigillisque attritis munitas petens Nos debita cum Instantia ut eadem legitime transscribi ac transsummi facere et in Transumpto aliarum Litterarum Nostrarum extradare v e l l e m u s : Quarum quidem Litterarum Inquisitionalium tenor et Contextus Verbalis sequitur in hunc m o d u m :

Én alább megirt Tekéntetes Nemes Fejér Vármegyének Vice Ispánja Szolga Bíró Uram által certificáltván a Bágyoni Nyéki és Pettendi Collimitaneus Possessor Urak között való erő-

szakos határ occupatorul mindjárt bizonyos Terminust praefigáltam, mellyre midőn én Vice Szolga Biró Urammal és Eskütt Urammal comparealtunk, ugyan azon időre Eő Nagysága Baracskey Pálffy János Uram, és Nemzetes Vitézlő de Agh Nagy Máté Uram is részről cum Litteraliis Instrumentis más részről Vármegyénkbeni jó hírű Testiseikkel kijöttek a mai Napon és Esztendőben, és in facie Loci iljen de eo utrum szerént való Inquisitiót peragaltunk. De eo Utrum Primo Tudja e' nyilván a' Tanu, hogy a mig Nemes Nagy Máté Uram Török fogságban volt N. B. Pálffy János Uramnak Bágyoni Árendássa minémü erőszakot követett volt el a' Nyéki, és Pettendi Határookban és az igazi régi határ dombok hol állottanak volt, maga oktából tette e' azt, vagy valakitől szabadságot vött arra? és a' Szent Iványi Határok is hol állottanak? Primus Testis Nobilis Georgius Odor Faber Generosi Domini Petri Deseő in Possessione Velence Annorum 45. iuratus examinatus fassus est. Ezen Fatens akkor Nemes Nagy Máté Uramat szolgálta mint Kováts Mester többekkel ott volt mikor a' Bágyoni Árendás a' Határt lehányatta az Agha halálára az ut mellé, mint most is vagy, tudja a' régi Helyeket is de kiadott rá neki szabadságot nem tudja de cetero nihil. Secundus Testis Nobilis Petrus Fábian Fidelis Incola dicti Domini Deseő in Possessione Velence Annorum 43 iuratus examinatus fassus est. Ezen Fatens akkorban Nyéken lakott Nemes Nagy Máté Uramnak gazdája volt, de a Villongást már nem győzte az árendással, hogy az Ura fogságban volt az Határ domb az Agha volt, nem penigh itt az Ut mellett Baracskeyig, tudja a' régi helyeket is, de kitől vett rá szabadságot nem tudja de cetero nihil. Tertius Testis Ignobilis Andreas Rác Opilio Generosi Domini mentionati Nagy in Praedio Tordas Annorum 42. iuratus examinatus fassus est. Ezen fatens akkor Bágyonba szolgálta az Árendást, és bár itt nem volt a' verekedéseken és Határ elhányásokon, de tudja a' régi Határ helyeket, és arra készítette, hogy Szép Lakig hajtsa mindenkor, és hallotta is szajjából neki, hogy addig . . . . . eő nem nyugszik, mig nem körösztil Ivanczifokra nem legelteti barmait az Ura is azt akarja, és neki arra már szabadságot is adott, mert N. Nagy Máté Uram ugy is oda hal meg, de cetero nihil. Quartus Testis Nobilis Nicolaus Bárson in Possessione Alsó Tabajd suae Dominationis Magnifici Domini Joannis Vay, de Eadem Arendator Annorum 71. iuratus examinatus fassus est. Ezen Fatens a' Vitézlő Baracskey Familia Falujában lött a' világra a' mit ő is Harmintz őt Esztendeig birt árendában, ő is tehát Atsában lakván ott kezdték a' határjárást, mikoron a' Nemes Baracskey Familia minden Faluit és Pusztáit járatta és

Határjait hányatta a' N. Canonicus Urakkal akkoron is ezen dombon vagy Agha halálán volt a' Bágyoni Határ nem penigh itten az ut mellett és Nemes Pálffy János Uram is mindenkoron jól megparancsolta, hogy az ő Collimitanusival jó békességben legyenek, azután eresztette el a' Szent Miklósi Árendátorát is, de Nemzetes Nagy Máté Uram is, midőn Szent Iványt birná árendába, Nemes Baracska Péter Uramtól bellyebb ment, Határjaival úgy parancsolván béresseinek, azután tötte ez is ám hát magátul. Quintus Testis Nobilis ac Circumspectus Stephanus Kovách in Possessione Biehke Magnifici Domini Joannis de Battyán S. R. Consiliarii saepiusque attacti Joannis Pálffy de Baracska Affinium ibidem Molitor Annorum 64. iuratus examinatus fassus est. Ezen Fatens Szent Iványban molnárkodott és a' Köveket is ő bötüzte a' Baracska Uraknak határiba és egyik ő is ásotha beléjek, de a' Bágyoni határ nem az Utnál volt mint mostan, és a' Szent Iványi is nem itten mint N. Nagy Máté Uram rakatta, hanem mint a' helyök keveset mutathatja, de a villongások kinek parancsolatjából estenek nem tudja. Sextus Testis. Albertus Doboz in Possessione Acsa crebro titulati Domini Pálffy de Baracska Inquilinus Annorum 78. iuratus examinatus fassus est. Ezen Fatens egész életében a' Baracska Familiát szolgálta, hol mint Csősz, hol mint Gulyás tudja is a' határokat mind nappal, úgy éjjel a' Baracska Urak Faluibán és Pusztáiban, és most is úgy vannak a' többi Pusztákba, mint ő néki az Apja is megmutogatta, mikor Felső Tabajdi Gulássok volt, de a' Bágyoni és Szent Iványi határ dombok nem úgy állottanak, hanem mint a' régi helyök mutatja, de kinek szabadságával hányták le a' Bágyoniak nem tudja, hanem a' Szent Iványi határt akkor tötték be, mikor még N. Nagy Máté Uram Árendába birta. Az ide fent megírott Fatenseket tehát jó iudiciummal kihalgatván, azoknak Fassiójokat az Metale Litteralekkel (1509) mindenekben Convenienseknek ösmérvén és iudicalván, az elhagyott határ dombokat a' régi helyökre rakattuk helyhez tettük. Mely dolog hogy mi általunk solenniter és officiose peragaltott arrul usualis Petsétünkkel corroboralt Subscriptionkat két aequalis párokban kiadjuk Actum Nyék Die Vigesima Mensis Aprilis Anno Millesimo Quingentesimo Trigesimo Qvinto. Ludovicus Paxy mp. Inelyti Comitatus Albensis Vice Comes (L. S.) Paulus Salamon Inelyti Comitatus Albensis Judlium mp. (L. S.) Alexius Szápáry mp. Inelyti Comitatus Albensis Jurassor L o c u s Sigilli.

Nos igitur praeinsertas Originales Inquisitionales Litteras non abrasas, non cancellatas, omnique Suspitione carentes de

Verbo ad Verbum sine diminutione et Augmento aliquali transcribi et transummi praesentibusque Litteris Nostris Transumptionalibus inseri ac inscribi facientes praesentes superinde Litteras Nostras Transumptionales Testimoniales Jurium eorum quorum intererit futuram ad Cautelam deservituras sub Sigillo Nostro Capitulari usitato et Authentico extradandas esse duximus et concedendas Ipsis Originalibus Exhibenti in specie restitutis. Communi svadente Justitia. Datum ex Capitulo Nostro Jaurini Die Vigesima Quarta Mensis Augusti, Anno Domini Millesimo Octingentesimo Quadragesimo.

Illustrissimis ac Reverendissimis Dominis Georgio Sailer Electo Episcopo Bosonensi, Praeposito Majore, Josepho Kováts Lectore, Joanne Ásztl Cantore, Josepho Sütő Custode, Josepho Dresmitzer SS. Salvatoris de Pápocz et Laurentio Hohenegger Sancti Adalberti de Jaurino Praepositis, Joanne Sághy de Eadem Cathedrali, Stephano Feltinger Soproniensi, Antonio Karner Electo Episcopo Bacensi, et ad Excelsum Consilium Regium Locumtenenciale Hungaricum Consiliario Mosoniensi, Joanne Varga Lotsmandiensi, Josepho Tóth Rabensi Ladislao, Pajer Comaromiensi Archi Diaconis et Canonicis (Archi Diaconatu Papensi vacante) ac Carolo Wurda Canonico Scholastico, in hac Ecclesia Nostra DEO jugiter, ac devote psallentibus, atque f a m u l a n t i b u s.

A győri káptalan országos levéltárában levő másolatról.

IV.

Odor Máté bérnök kéri Baracscai Pálfi János földesuraságát, hogy mind az ő, mind a jobbágyok bérfizetéséből engedjen el, mivel nagy károkat vallottak. Bicske 1541. Augustus 16.

Nagyságos BaracsKay Pálfi János Uram! Már én az Árendát meg nem fizethetem, mindenemet majd nem elragadoztak Bichkéből, és Mányából, Barmaimat kihajtottak az Futók, és Eörsöt is megégették, az Vetéseket is, tudva vagyon Nagyságod sógra Nagyságos Battyányi Uram is, Ilat Aranyokat kért tőlem, és adtam is, kérem Nagyságodat, ez Időben engedjen árendából az Jobbágyoknak is, mivel Budába hét szekér kenyeret is vittünk, Vagyok, Bitskében, Nagyságod Szolgájja, die decima sexta Augusti, Millesimo, Quingentesimo, Quadragesimo Primo, Domini Anno Odor Máté mp.

Wurda Károly győri kanonok sajátkezű aláírásával ellátott 1839. évi másolatról, melynek zárszavaiban ezt olvasni „ipsis originalibus ad archivum nostrum (az az a győri

káptalanéba) repositis“ de még eddig azt 1862. Máj. fel nem találhattam.

V.

A győri káptalan bizonyítja, hogy Vér Pál és Kovács Mihály, Vázsonykői Horváth Gáspár nagy-szöllősi jobbágysai előtte személyesen megjelenvén vallották, miszerint az előbbi időben a török Nagyszöllős városát mivel adóját meg nem fizette elpusztítván, ennek okozói ők mondtak lenni, miért földesurok ötödfél hóig fogságba tartá őket, de ártatlanságok napvilágra jöven, nehogy az igazságtalanság miatt boszújokban öt elhagyják, ezután is földesuroknak örök jobbágysivá kötelezik magokat. 1576. Martius 16.

Nos Capitulum Ecclesiæ Jauriensis Memoriæ Commendamus per præsentem, Quod prouidj paulus weer et Michael kowach de Nag' szőlős, coloni et Jobagiones Egregij domini Caspari horwath, de vasonkw, Coram nobis personaliter constituti sponte et libere sunt confessi pariterque retulerunt coram nobis in hunc modum. Quomodo hisce superioribus temporibus, oppidum Nag' szőlős per turcas depopulatum extitisset, Cuius in fālicissime, depopulationis authores ipsi præfati Paulus Weer et Michael Kowacz in simulati fuissent in qua depopulatione, propter non soluendum tributum Turcis exhiberi solitum, abducti fuissent, vtriusque sexus homines Numero viginti quinque Ob quamquidem causam dominus eorum terrestris videlicet præfatus Egregius dominus Casparus horwath de predicta Vasonkw eos Captiuare fecisset, Mensibus quatuor et dimidio, Vnde cum veritas patefacta fuisset, Neque ipsi in eo Crimine Iudicio certorum Nobilium et ignobilium hominum deprehensi fuissent, dimissi a suo terrestrio Egregio domino Casparo horwath fuerunt. Veritas tamen ille, Ne isti præfati Paulus Weer, et Michael kowach coloni sui Iniuria moti propter hanc Calamitatem sibi ipsis Inmerito illatam, e suo dominio, in alterius dominium transmigrarent, Quapropter Idem præfati Paulus Weer et Michael Kowach de predicta Nag'szolos obligassent in perpetuum ipsius Jamfati Egregij domini Gaspari horwath Colonos fore, obligaruntque coram Nobis Spontanea ipsorum voluntate In cuius rej testimonium præsentem litteras Nostras eisdem duximus dandas et concedendas. Datum feria sexta proxima Ante dominicam Reminiscere Anno domini 1. 5. 7. 6.

Kijegyezve a győri káptalan eredeti III. számú bevallási jegyzőkönyv 162. lapjáról.

VI.

Az aradi és lippai szandzsáksághoz tartozó faluk lajstroma 1585-ben.

Kivül :

Aradhoz és lippához falu 1585.

Belül :

Arady Zanchyaksagh.

Komlos, Domeghaz, Arad, Kwpa, Kowachyhaza, Basarata, Nagy chalya. Kwthor, Nabad, Soklyo, Banhegyeos Bankwth, Bethlenēs, Nagy pal, Chabachwd, Kondoros, Oroshasza, Mezeosoprom, Endreod, Felhalom, Keolcser, Gyegh, Nagymelyk, Ke-rekes-warsany, Jazpely, Mikelaka, Domegyhaz Pwbar, Zom-bathely, Zarand, Leokeoshaza, Elek, Somos, Thwseg. . Ghwlaw. . Gyarmath, Zancy, Egye deche, Kerendas, Bozzas, Kamwth, Chaba, Sorkad, Kakony, Thokayffalw, Erdeosbernott, Kothmeneos, Kwth, Chapán, Chyomonelek, Dobome waros, Iwd, Zeoleos, Latthyor, Retheok, Wyffalw, Zenthandras, Zarka, Welykezeoles, Komak Zelysthy, Kare, Feyernest, Feoldwar, Lochyo, Nagya, Chathokamoras, Zylas, Appathy, Orbaky, Ochylaka, . . ompa, . . ekhariskerek, . . . ban, . . . tony, . . wrnemechkas, Zemebegh, Chwkas, Weresegyház, Machya, Kawas, Symand, Zenthmarton, Janoshaza, Kadememak, Kyspol, Zelysthe, Wezy, Lochyowyth, Bolana, Zerhyd, Gywlawas, Sobrwgye, Kyrhahaz, Kiskyralyhaz, Latoryan, Pely, Erdeoskerek, Chyakohegye, Toronka, Gyeongyeos, Eperyes, Dezka, Zenthmiklos, Fokkes, Welykeser, Zeoderken, Feneoffalwa, Zenthmiklos, Zenthmiklos, Sunaudwaros, Bekes, . . arbarcfalwa, Kyralhaza, Kwthline, Haromfy, Tornya, Nagy Seryen, Moroba, Gyeorhida, Barmanyos, Baktornya, Zentgyeorgy, Bernod, Kiskyraly, Zenth Iwan, Edebes, Thewk, Ewstelek, Popyn, Zentpal, Kischyalya, Byspeak, Taykachy, Wyres, Kyralyey.

Lippay Zancháksagh.

Lippa, Dolnebogde, Porta, . . elykomjad, Gycmeneos, Symay elety, Sereta, Harsowa, Gyeomezeklyk, . . amaronowach, Hazon, Hydegkwth, Lwanczy, Nowazela, Domenokyri, Polyebse, Meneosy, Gyarak, Mezđ, Borosmegyer, Thamashyda

4300. Solymos, Konos, Haras. gh. Poyma, Ptetwys, Bornebogde, Welyke Komyah, Ketiusz, Zeodyn, Saczo, Keoffym, . . . yak, Domezeklyk, Beznyk, Haynoya, Kablas, Pathok, Hestarothy, Fyrkwtz, Gyeornebest, Kowazyntz, Pywspeoky, Dyry, Galssa, Ke. e. Erdeohegy, Keobleos, Varadgya, Banya, Alsogalosgya, Chyerwemas, Bwy, Zadya, Kapeowar, Kapolna, Borneekertheke, Zwttwreecz, Banda, Pankotha, Agakoskwd, Gor . . . dwd, Nagy Heneymgh, Tatys, Sykela, Zeldebagg, Zeorere, Zenthmiklos, Zelystye, Nagyalmas, Somos, Damyrowaczy, Nowazela, . . . gyer, . . . wasar, . . . s. . . zdgye, . . . low, Negysth, Zelestye, Bakamezeo, Alssso kapolnas, Panthow, Chotthynege, Gachogayer, Gawrd, Chocha, Magyarbwd, Zeokeosbwd, Jenew, Kis emyngh, tapely, Madas, Szeffarczely, Zam, Ancia, Andrassfalwa, Kis almas, Plop, Pyls, twanhaza, Aswatar, faydas, Panad, Borot-helek, Chekfalwa, Zawasin, Gyorstyd, Daletth, Vyenest, Bodgmagh, Hwzwazo, Dolna mache, Gornemazwe, Bestw, Kysban, Boronda, Zelysthye, Nadas, Barana, Geornyczewz, Thamare, Hewekekmoregh, Almazegh, Dolna aranyas, Gorne bwztywr, Thymyraye, Radnikola, Barowychewagune, Dolnez latine, Gornegezdgye, Benkyn, Olah Scheečs, Kermerehse, Kayenynya, Welykazytas, Kodonet, Keoreozthwr, Dolpa, barcha, Alsszozela, Tamesest, Lalosech, Balym, Keorwemache, Dolnebonest, Nagy bar, Sankoshaz, Sepwer, Wabere, Fwragh, Berabozromycz, Kekin, Gyarak, Kysmorygh, Medwes aranyas, Dwre, Dolne, bwzynywr, Gorucz layne, Gros, Dolnekamyre, Gormereleke, Kiskadas, Lwklwkyn, Banchak, Kyrchomaffyry, Radinnya, Almas, Zelysthye, Zenthmarton, Kapriwar, Zenas, Damyesth, Wetabis, Kerffy, Kyralyas, Kaksyk, Heresth, Gyko, Valokono . . . Azomeklod . . . Papomak . . . . . Geome J, Andoryan, Kalthoma, Demihymy, Bwkeos, Felseozekas, Babocsest, Balesth, Dolneonos, Gamyeh, Ilthowa, Bakojesth, Balcha, Papawagyend, Kawadyk, Drakanowagyles, Gyermel, Nedws, Magyarow, Bona, Geryen, Fwndacha, Zabył, Radomyrowych, Kornek ladova, Malykladowa, Rysor, Gros, Dopokna, Chaba, Belchnyde, fiench, Selsseochyl, ... sth. . . . . on. . . . . atelek. . . . . konye. . . . . rong. . . . . ebeos, Ipsycz, Gyegrnegyrindh, Bathowa, Keolylegynd, Boryhowa, Nadaryzech, Zeornekyrdyne, Lopysth, Falnas, Zlanyna, Hwsesth, Cowyn, Chernebartha, Satwsol, Balcha, Olmysech, Byrosest, Semanowych, Prynesth, Satol, Valernacze, Gornezoltzhe, Herdynchyklos, Bylesebtth, Sara, Cholmachyne, Arak, Kwreagotha, Erdeos, Eperyes, Nagykwldws, Gorne gyrdine, Dolne kyrdine, Zolynch, Dolnamenys, Logozo, Kareina, Dezna, Bodograd, Malykatowaz, Gornegywlw, Bybach, Radolma, Thenfort, Kwthas, Trewych, Dobnesolche, Humanowych, Gornezyklos, Zwzmeghe,

Raz, Dokmadywarach, Chwr, Arozyn, Dolnaborma, Kaltiyoma, Gesenez, Haraklyan, Dolwheconal, Byknyk, Gornekwsit, Mogyornezywag, Vama, Poychas, Chantgorne, Fewesth, Lonychesth, Dosnysor, Zyrb, Rohab, Bara, Zywr dok, Sarkacho, Bonchesth, Gozchylikzela, Woywodynazela, Anyugh, Dolnemakhyne, Korsyd, Prodanosth, Bozzas, Lonkac, Jawbefych, Izoraghy, Bogdanest, Fwthoffych, Poray, Myakossych, Puxmwgyera, Karanyonesth, Pwr detthen, Thersisthen, Dalnemanysse, Iliasisth, Boldre, Babine, Bobzek, Magyaro, Agaz, Barana, Bangych, Ozlar, Kenekes, Bwkesth, Ekeheysth, Pochysthya, Payesesth, Czoy, Morogest, Thoryanchy, Bereddye, Kyr symych, Kobochesth, Monostor, Olahka, Galssa, Payos, Nagara, Gornekreze, Thayrynya, Kampen, Toka, Zelthyowa, Berbatonest, Cynenysth, Domyrowa, Restok, Wokanesth, Samsony, Polona, Thamasesth, Zwynozewra, Garazomh, Howhozor, Kabas, Zyerkonye, Korcheb, Bekynyess, Byrsesth, Gornediraragh, Jokboch, Alisofalw (gura dobreiye utána vetve). Zozas, Wyryska, Hodostho, Zwhaz, Zerynyehewre, fylipph, Tzaskas, Kalmenowych, Orban, Wladesth, Hodos, Chojornya, Chaerna, Bokonesth, ... ka, . . . best, . . . uadh, Kakarewa, Domakertheos, Gros, Mahemy, Malykosowych, Azonybowych, Sylenk, Bwcywchya, Tatarest, Makinest, Festemy, Persawah, Kornezekas, Bazan, Palchyre, Jokklwst, Weowosech, Kornemenadh, Owos, Zelithyn, Malyka pyrytth, Harmadya, Byrhesth, Kornehodosth, Peznecho, Kapolnaykeweos, Myhalywkereos, Groneneakzyna, Lathor, Hernanyech, Markhenowitth, Zombrol, Korneanzenya, Galwd, Reweokes, Bwkeorest, Vlmy, Izakah, Almasely, Wernesth, Kywlpynch, Menadh, Bokowitth, Dapzyel, Myrys, Zelystyke, Ternysth, Wazylofyaz, Dowyznyh, Koryos, Radneh, Zelystye, Somgyos Cyweya, Twsynch, Romnywr, Komaromyeth, Dombrawych, Noromyth, Tonkosor, Walen, Barazlowest, Maresth, Kezy, Kornemekys, Domythye, Karalek, Ibbryk, Zeldybagy, Alwbonowy, Zeldybagy, Karakesteos, Zaydgya, Jokmezela, Chyekeys, Ray, Poryokol, Amawah, Walemar, Zalancy, Keoreozywk, Zeonyaranyas, Mylowah, Meppres, Bradachel, Bonzekowyth, Korne aranyas, Woybych, Kolpa, Keormeones, Bwkhana, Ipemyh, Popowery, Zowos, Donadrank, Zawos, Zeel, Fyny, Bozadh, Kornasys, Tornos, Zekdehy, Oztorah, Zoworne, Drakanowal, Bacha, Mwlhakowyth, Dyanesth, Zwoka, Krezthowrydy, Hordos, Doros, Ormany, Melowych, Tokoka, Todorawnycy, Teoryes, Orkotha, Gyreos, Kelymak, Aalkeothe, Sarlo, Chakra, Dolnasitys, Kozye, Dolnanataliya, Cheleh, Kywzek, Fywleoptelek, Kornenonesth, Bafasaha, Malnyanowych, Doronesth, Machalogh, Dobronesth, Olchabytye, Domzarch, Drakolomysth, Chekhewes, Tokayfalwa, Labase-

myeh, Kornekwreh, Bokoresth, Gyrynans, Radonowyraj, Saranowyth, Rwwawakz, Kos, Zomarowesth, Kornehnathad, Dezpott, Dombolythy, Dolnyepyzka, Zewysysth, Drakowany, Zanchkomaras, Sysmanesth, Dolnezdembraynya, Tertykan, Ohaba, Bys, . . olest, . . ronesth, . . rekalathya, . . . as, . . rowyn, Dolnafizek, Kornefyzeke, Dolnashydas, Korne hanylos, Zylakawchye, Kornetylodja, Byrakhynye, Sylandya, Per, Dolne, Brayminas, Manyosesth, Korne kapolnas, Mizophnya, Eshalajles, Korne dobraynya, Belkes, Zlathina, Tarewlhach, Mylosophyny, Dolnezekhas, Merbynye, Zolowwyny, Bonahatas, Donah kalathya, Korne memynnye, Kawchest, Pyttrys, Zernefazeke, Korneh kamanah, Sasanowah, Dolnemylos, Wztrwhel, Iryas, Dolnahtwelse, Bersewa, Korne yarkas, Jarkas.

Azonkori eredetiről, melyet tek. Dr. Ötvös Ágoston úr közölt velem 1860-ban.

VII.

Az erdélyi fejedelemséghez tartozó magyarországi részek azon hódolt helységeinek sorozata, melyeket a török az 1589—1591. évig a temesvári basaság alá behódoltatott, és melyek Halul beg teftérébe nincsenek beírva.

(A gyulafehérvári káptalan levéltárában levő eredeti regestrumból kiírta néhai Dr. Ötvös Ágoston magyar tud. akadémiai tag.)

Kivülről:

Az faluk regestruma, kikben némellyeket fenyegetnek, némellieket megh is holdoltattak.

Belül:

Azoknak az Nagyságod faluinak zama, kiket Varad tartományban az Theomeosvari Basasag ala in anno 1589. 1590. és 1591. megh holdoltanak, mely faluknak nevei ninchienek be iratva az Halul beg teftterebe.

Chiontahaza. (Csontahaza — Valány Bihar megyében, püspökségé. *)

Petthegd. (Petegd, oláh falu, Bihar megyében, püspökségé.)

---

*) A zárjelek közé tett szók és magyarázatok néhai Dr. Ötvös Ágoston magyar akadémiai tag úrtól valók.

Magiar eokreos. (Magyar-ükrös, Bihar megyében, püspökségé.)

Mogioros. (Mogyorós, oláh falu, Arad megyében, kamarai birtok.)

Herna.

Thopafalva. (Felső-topa, oláh falu, Biharban, kamarai birtok.) Jeney Ozmany Ispahia holdoltatta megh eokött.

Bely videken :

Zoök. (Székegyház ? puszta Csanádban, kamarai b.)

Nagy Karand. (Nagy Káránd, Biharban püspökségé.)

Lukos. (Lugos, Biharban, Bottyáni grófoké.)

Thagado. (Tagadó, Biharban, püspökségi.)

Bokonya. (Batonya ? Csanádban, kamarai.)

Pondrgio.

Kisalaka. (Kislaka, oláh falu, Biharban, püspöki.) Jeney Ozmany Ispahia holdoltatta megh eokött.

Váradhoz tartozókat :

Kys hodos. (Oláh-hódos, Biharban, káptalani jószág.)

Syatt. (Siád, oláh falu, Biharban, püspöki.)

Sypott.

Felseo Karazo.

Also Karazo.

Bozy. (Bógy, Biharban, püspöki jószág.)

Olchya. (Olcsa, Bihar m., püspöki jószág.)

Magiar hodos. (Jako-Hódos, Bihar m., Szilágyi családé.)

Az Giulay Zanthiogsaghoz tartozo Saban Aga holdoltatta, ki Jeneoben lakik.

Bely videken :

Pottfeo. (Botfej, oláh falu, Bihar m., püspökségé.)

Komanfalva. (Kohány ? oláh f. Bihar, Eszterházi.)

Boyteos. (Bojt, magyar falu, Bihar, többen.)

Kis Meggies. (Medgyes, oláh f. Bihar, püspöki.)

Mochiolia. (Mocsirla, oláh f. Bihar, püspöki.) Giulai Zanthagsaghoz tartozo Saban Agha holdoltatta meg eokött.

Kis Karand.

Zukas.

Topplicza.

Kys Hagi mas. (Hagymás, oláh f. Biharban. püspöki.)

Vaida falva. (Vajda, magyar f., Bihar, Dobozy családé.)

Kelytt. Jenei Cheny Bassa fia, Huzon Ispahia holdoltatta.

Varadhoz tartozokat:

Geonierfalva. (Jánosfalva, Bihar, püspöki jószág.)
Aakattia. Az Jeney Olay Begh Huzon holdoltatta.

Olah Eokreos. (Oláh-ökrös, Biharban, püspöki.)
Dhrembavicha. (Dombrovicza, Biharban, káptalani.)
Toklich. (Toklusa, Bihar m., püspöki.) Musztaffa Agha
az Theomeosvari Teffterdar holdoltatta.

Verzad. (Verzar, oláh falu, Biharban, püspöki.)
Soliomd. (Solyom, Bihar m., püspöki.) Ezeket megh
rablotta.

Keshazat (Kisháza, Biharban, káptalani) Theomeosvary
Huzon Chelebya holdoltatta.

Kockiobat (Kocsuba, oláh falu, Biharban, püspöki) 1589
és 1590 esztendeokbe az Giulay Olay Begh Huzzain rablotta
egette holdoltotta megh. Az molnat is feneiegetesevel mind az
faluiával együtt el puztitotta.

Uylakot (Uj-lak, Bihar m., püspöki) az Beregio parthon
Erdiohegy Murath Ispahia holdoltotta megh.

Hozzuazot (Hoszu-aszó, Biharban,) Zarvasy Mezytt Ispahia
holdoltatta megh.

Azoknak az Faluknak zama melliek soha ennek eleotte is
hodlásban nem voltanak, kiket ugian az Theomeoswari Basasag
alol feneiegetnek.

Varad videken:

Nyarzegett Giulay Zanthiarsaghoz tartozo Saban Agha
feneiegeti, mely Jeneoben lakik. (Nyárszeg, Bihar m., káptalani.)

Bely videken:

Eorvenyest is ezen Ispahia feneiegethi. (Örvényes, Bihar,
m., püspöki.)

Illyshaza. (Illye ? Oláh f., Bihar m., Szentiványi családé.)

Meheleo. (Mihellő, oláh f., Bihar m., püspöki.)

Nemes giantha. (Kis és Nagy-gyanta, praediumok, Bihar
Vegh giantha. m., püspöki.)

Musztaffa Agha az Theomeosi Teffterdar feneiegeti.

Belytt ezen teoreok feneiegethi.

Belennies. (Belényes mező város Bihar megyében, püs-
pöki.)

Bihar. (Bihar magyar falu, Bihar m., püspöki.)
Zent Janos, (Szent-János magyar f., Biharban, egyházi alapítvány
jósága.) Teomeosvari Huzon Chilib feniegethi.

Kapolnas gianthat (Kápolna, oláh falu, Biharban, püspöki) Jeney Huzon Oda Bassa feniegethy.

Also Eoruenyest in Anno 1591 (Alsó-örvényes, oláh falu, Bihar megyében, püspökségé) Husvet utan valo Zombaton rablotta meg Jeney Címber Agha.

Nagy Eoregdeott Erdeohegy Kyhan Agha feniegethi.

Motthiatt (Mocsirla, oláh falu, Biharban, püspöki) Perro Agha Zolnoki feniegethi.

VIII.

A győri káptalan előtt Beicz Dorottya — felsőkáldi Káldy Péter özvegye — tiltakozik Gróf Nádasdy Ferencz királyi fő-lovászmester, Vas és Sopron megyék főispánja ellen, ki a török által ősi felsőkáldi jóságából kiűzetett Sopronba biztos helyre vonúlt, férje javai után járó tizedet hatalmasúl szedeti. 1597. december 21.

Protestatoria et Beclamatoria Nobilis dominae Dorotheae Beyczy Relicta condam Petri Kaldy, in facto uiolentae exactionis certarum Decimarum, contra Dominum Nádasdy facta.

Nos Capitulum Ecclesiae Jauriensis, Memoriae commendamus per praesentes, significantes quibus expedit vniuersis; Quod Nobilis domina Dorothea Beyczy, Relicta Egregij quondam Petri, filij Egregij olim Nicolai Khaldy de feolseo kald, nostram personaliter veniens in praesentiam, per modum solennis protestationis, Inhibitionis, Reclamationis et Contradictionis, Nobis significare et detegere curauit in hunc modum: Quomodo praefatus quondam dominus et maritus dictae dominae protestantis, superioribus temporibus e bonis suis in praenotata possessione Feolseo kald vocata in Comitatu Castriferrei existente habitis, per Turcas christiani nominis hostes pulsus, in Ciuitate Regia Soproniensi, in Comitatu similiter Soproniensi existente habita, quaedam bona tutioris permansionis gratia, pro se suisque haeredibus comparasset, ex quorum prouentibus, Spectabilis et Magnificus dominus Franciscus de Nadasd, perpetuus terrae Fogharas, ac dictorum Castriferrei et Soproniensis Comitatum Comes, necnon Agazonum Regalium Magister et Consiliarius Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Decimas, iam ab aliquot Annis a

praefato condam marito dictae protestantis, et praesenti infra-scripto Anno, ab ipsa etiam domina protestante, vi et absoluta potentia, contra statuta et Regni Decreta, saepissimasque dicti quondam mariti ipsius dominae protestantis, et per consequens suas reclamaciones, exegisset et extorsisset; In praeiudicium et damnum ipsius dominae protestantis, haeredumque suorum manifestum, facta itaque huiusmodi protestatione, eadem domina Dorothea Beyczy suo, haeredumque suorum nominibus et in personis, praemissae Decimarum indebitae exactioni, Contradixit et reclamauit, praefatumque dominum Franciscum Nadasdy, sed et seruitores suos vniuersos, ab eiusmodi Decimatione, quomodolibet iam facta vel fienda, Inhibuit Contradicendo et contradixit inhibendo, palam publice et manifeste coram Nobis; harum Nostrarum vigore et testimonio litterarum mediantes. Datum in festo Beati Thomae Apostoli, Anno Domini 1597.

A győri káptalan VI-is számú bevallási jkönyve 10 és 11-dik lapjáról.

IX.

Szapári István végrendelete, melyben Győr és Veszprém megyei jószágait gyermekeinek hagyja 1622. februar. 26.

Anno 1622. Die 26 a Februarij. Mivelhogy halandók vagyunk, nem tudom mikor az Ur Isten ez árnyék világbul kiszóllít, azért akarnám életemben az én gyermekeimet tudósítanom az én kevés jószágimról, hogy holtom után tudják menyi legyen az én jószágom. Azért

1-mo Leg-először atyám után való jószágom Szapár, kit ez el-múlt esztendőben kezdtek megszállani, és vannak öten rajta, mikor mind meg-szállának, lehetne 24 ház jobbágy rajta, azon kívül egy nemes udvarhely, melyben az ősem Szapáry Péter lakott, ennek a Szapárnak eredeje, réte, szántó-földe, gyümölcs-kertei; tava kettő, egy malom-hely, mely most pusztá ugyan, azon tón lehet az malom Szapár mellett. Egy Dolosd nevű pusztá falu-hely mikor meg-szállának lehetne 16 ház jobbágy rajta, ennek is réte, szántó-földe, eredeje igaz elég vagyon. Veszprém vármegyében vagyon mind a két faluhely.

2-do. Az anyámnak attyárul való jószág, mely Aszszonfalvai János jószága volt, tudniillik Aszszonfalva, mindenestül ha meg-épülne, lehetne 50 ház jobbágy rajta, azon kívül két Nemes udvar-hely vagyon rajta, szántó-földe, réte, eredeje, szőlőhegye vagyon, mely szőlő-hegynék neve toldi hegy, ez is Győr vármegyében vagyon, ennek a szántó-földét a tápi polgárok élik,

föld-kepét adnak róla, minden hold földtől egy egy kepe gabnát adnak, és valahová rakatom, tartoznak oda vinni ő magok a tápi polgárok, réteit is ugyan azok élík, fizetnek a rétektől, és marhájok hogy az földön jár, tartoznak marhájokról is fizetni.

3-10. Harmadik falu Borba, ebben vagyon 28 jobbágyunk, és az négyét az győri káptalan birja, valamely pap dijjában adták volt az eleink, de azt vissza kellene adni, ha 40 arany forintot le tennénk a papnak dijjáért a győri káptalannak, ennek is az földét a tápi polgárok élík, föld kepét adnak róla, rétitől fizetnek, és ha marhájok a borbai földön jár, attul is tartoznak fizetni. Ez is ösömtől maradt jószágom, ez is Győr vármegyében vagyon, egy nemes udvarhely vagyon ott Borbán.

4. Negyedik pusztá falubeli részem Némán, 12 ház jobbágy, ennek is az földét a Tápiak szántják, kepét adnak róla, ennek az Némának jó réte vagyon, azt is pénzen adhatni el, az kit maga, akár pedig ember megkaszálni, eleget kaszállhat maga is, pénzen is adhatni, ez is Győr vármegyében vagyon.

5. Écsi falubeli részem, az faluban 3 ház jobbágyok is, az egyikén Fördös Péter lakik, az ketteje pusztá, ugyan ott egy füz-alja nevű praedium, 5 jobbágyok is ahoz szántó föld, mely Telek Balaczanak hivattatik, ahoz hegyvám is volna, ha a szőlő-hegy megépülne, vagyon 24 szőlő, melyről hegyvámval tartoznának, az egyik hegynek neve Bödöge, az másiknak neve Galambe, az harmadik hegy Niczko neve. Ez a jószág szállott az ösöm Aszonyfalvay János anyjáról, mert Bödögei Jánossal egy volt, az az job anyám, ez is Győr vármegyében vagyon.

6. Hatodik jószág anyámnak anyja után való jószág, mely az Bánki Ferencz az ösöm jószágá volt, t. i. Bánk nevű falu, ennek az falunak az fele, u. m. napenyészet felől való része enyim, egy nemes udvarhely, 20 jobbágy sat. Ehez a Bánkhoz való Kökeháza pusztá faluhely, Nyeszkenyének fele, Böresházának fele, ehez is ketten vagyunk Bánki Ferenczel, az fele pedig a több atyafiakkal Laki Jánosé; ezek Veszprém vármegyében laknak.

Egy pusztá praedium Mosony-kis-pervad, ennek is fele enyim, az fele pedig Némai Pálé, ugyan ott Pervadon egy matom hely, pusztá most, ez is Veszprém vármegyében vagyon. Berencsics nevű faluhely Fehér vármegyében, ennek is a fele enyim, az fele Laki János öcsémé az több atyafiakkal. Az Dunaközben Komárom Vármegyében Lak nevű faluban egy nemes udvarhely, mely most Laki János öcsémnél zálogban 50 forintban vagyon, ez is üküm után való jószágom volna. Kömlő nevű pusztá falu-hely Komárom vármegyében, ennek az fele enyim, az fele Tatai Máté gyermekié Tatay Gásparé. Az atyámnak

anyja után való jószág Szala vármegyében Dörögdi nevű falu, és Tóth-Vázsonyban 3 ház jobbágy, mely most pörben vagyon az Máté János gyermekinél, kik most a jószágról Dörögdieknek is hivatják magokat, és mint tutorja birják az jószágot, idegenek a jószágban.

A Szümögnél, a Baczi hegyen 2 szőlő, mely szőlők az bátyámé Dörögdi Györgyé voltanak, azt is az Máté János fiai birják mind ez napig, ezekhez pörrel jutunk.

Bánk mellett egy pusztá falu-helyben, u. m. Kaltházán egy nemes udvarhely vagyon nálunk zálogban, 40 arany forintban vetette volt zálogban Horváth Balázsné Péntek aszszony, melyet most is birok, az levele az zálog-levél, az több levelekkel együtt vannak Györött Kláris Péter házánál.

Az győri ház és szent-mártoni házom, ahoz egy szőlő a szent-mártoni hegyen, mely szőlő hivattatik kornyál-szőlőnek, ez is az én gyermekeimet illeti az én holtom után.

Az bánki jószágnak az fele Pallérnél vagyon zálogban, u. m. Bánknak az fele, az bátyám Bánki Kristóf része, mely jószágot az bátyám fia Bánki Ferencz vetett zálogban 260 forintban, mivelhogy engem, sem az én gyermekeimet meg nem kínált az jószággal, valamellyik az én gyermekeim közül magához váltja, soha addig az én ücsém hozzá ne szólhasson, míg az megnevezett summát le nem teszi néki, és annak fölötte az pörre, mit én költöttem, aztis megkereshesse törvényel. (p. h.) Szapáry István m. k.

Hitelesített másolatról.

X.

Ernö főherczeg, királyi helytartó megparancsolja Erdődi Pálffy Tamás zárt Palota vára kapitányának, hogy az általa Ormándy Péternek hű szolgálataiért adományozott Pere Veszprém megyei pusztát bocsássa kezébe. Bécs, február 13. 1579.

Ernestus Dei gratia Archidux Austriae, Dux Burgundie, Comes Tyrolis etc. Egregie Nobis dilecte. Significamus tibi clementer, Nos vigore aliarum Nostrarum literarum Donationalium superinde emanatarum, Egregio Petro Ormandy Vicecapitaneo istius Confinij Palotha, respectu fidelium suorum seruitiorum, praedium seu desertam possessionem Pere vocatam in Comitatu Wesprimiensi sitam, olim ad Scholam Senheliensem pertinentem clementer contulisse. Quare hortamur et requirimus te per praesentes, et nihilominus autoritate Sacratissimae Caesariae Regiequae Maiestatis, domini et fratris Nostri obseruandissimi, qua in

eius Absentia fungimur, tibi serio committimus et Mandamus vt dictam desertam possessionem Pere de manibus tuis dimittere, eamque praefato Petro Ormandy tenendam et possidendam tradere debeas et tenearis. Secus non facturus. Datum Viennae 13-tio die februarij. Anno dominj 1579.

A győri káptalan III. sz. bevallási jegyzőkönyve 358. lapjáról.

XI.

A győri káptalan bizonyítja, hogy Kutasi János győri püspök, örökös főispán, királyi tanácsos és Magyarország főkorlátnoka, előtte személyesen megjelenvén vallá, hogy míg nagyságos Hardegg Ferdinánd gróf, győri főkapitány leszsz, addig Püspökszigete Győr megyei birtokából évenként 100 napszámot 30 szekér szénának betakarítására enged, de úgy, hogy abból utódai semmi jogkövetkezést ne magyarázhassanak 1592. November 3.

Protestatio Reuerendissimi domini Joannis Kwthassy Episcopi Jauriensis.

Nos Capitulum Ecclesiae Jauriensis, Memoriae commendamus per praesentes, quod Reuerendissimus dominus, dominus Joannes Kwthassy Dei et Apostolicae sedis gratia Episcopus huius Ecclesiae Jauriensis, locique eiusdem Comes perpetuus, ac Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius et Summus per regnum hungariae Cancellarius, Praelatus Noster gratiosissimus, In medio Nostri constitutus, per modum solemnisi recognitionis simul et protestationis retulit coram Nobis In hunc modum. Qualiter ipse certis ex rationibus ad id inductus, Magnifico domino Ferdinando Comiti ab Hardekh praesidij huius Jauriensis praedictae Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis, Supremo Capitaneo, ad Instantiam eiusdem petitionem et postulationem ex possessione sua pyspek Zygete vocata In hoc comitatu Jauriensi habita, singulis Annis singulos centum laboratores manuales, vel centum dierum labores, per colonos suos in eadem possessione pispek Zygete commorantes praestandos, Ac praterea triginta plaustra faenj dicti domini Comititis, eosdem suos colonos aduehenda et Introducenda donec videlicet et quousque Idem dominus Comes in moderno suo Capitannatu hic Jaurinj perseuerauerit, ipsi solummodo tamquam moderno Capitaneo, et non suis successoribus, ex beneplacita sua voluntate dedisset et concessisset, protestando coram Nobis solenniter, Ne successu temporum, Juri et libéro suo dominio quoquomodo praeiudicasse, et per hoc In abusum aliquem consensisse videatur. Vnde Nos praesentes Nostras litteras testimoniales simul et protestationales dicto domino

Episcopo et praelato Nostro, ad futuram suam et suorum successorum Episcoporum cautelam, modis omnibus extradandas esse duximus et concedendas, communi dictante acqutate. Datum feria tertia proxima post festum Omnium Sanctorum, Anno domini, Millesimo Quingentesimo Nonagesimo Secundo.

A győri káptalan V. számú bevallási jegyzőkönyve 207. lapjáról.

XII.

Majtényi László pápai főkapitány a győri káptalan Tóti Szala megyei faluját oltalmába és bérbe veszi; Győrött, 1573. September 18.

Mi Maithenj Lazlo w fölsege fw kapitannia Papan Az uitezlő es nemes szemelek előtt, tudnj illik, ha t a h a l m j Miklos és Mattias előtt, kiknek neuk és pochetek ezen leuelemen vagion, tezek illien valast es fogadast, az Tiztelendő Göri kaptalannak, hogj az melj Tothi Neu új falutt, Chobantz varahoz közel ualott ennekem otalmul kezembebochatot, en az ott valo Jobagiokat, Jozagokatt, es minden igassagokat az meg mondot faluhoz valokatt, akarom az en tehetségem szerint, Mindenkepen otalmaznj es az megmondot kaptalan Neueuel birnia mig w kegmek akariak töruenj adoiohatt, és borhegvamokat Göre minden eztendőben be szolgaltatnj, pinzül, es az Jobagiokal töhet nem szolgaltatok hanem chak az mennj Napra w kegmek: nekem engettek, birsagoltatassal sem hagiombantanj szeginekett: Es wegre az meg mondot falutt az kaptalan kezebe es birodalmaba, wizha bochatom, minden halladek, es minden pör pattuar nekül, valamikor w kegek: kjuaniak Melnek erősegere, illien fw emberek előtt, attam ezt az kötesleuelet, en magamrul magyar orzag törüenie szerint az fölliül megh mondot tiztelendő Göri kaptalannak: Datum Jaurinj 18 die Septembris: Anno millesimo quingentesimo septuagesimo tertio.

(P. H.)
lászó Majteny mpria.

(P. H.)
Nicolaus Huthalmy
m. pr.

(P. H.)
mathyas
Hathalmy
mpria.

A zárt alakú pecsétek alatt vannak az aláírások.

Az eredeti a győri káptalan sekrestyéjében 30. fiók, 1. csomag, 25. szám alatt fellelhető.

Ugyan 1581. Jún. 27-én Győrött Majtenj lászó kivette

következő feltételek alatt Tothi falut a káptalantól: Minden esztendőben énnékem 20 napon munkálodjanak. Én minden esztendőben tartozzam ő kegyelmeknek fizetni minden esőbör borért egy magyar forintot mindszent napján. Átták pedig énnékem az tisztelendő Káptalan urak Thothyth 3 esztendeig. (Ugyanott Arca 30. Fasc. 1. Doc. 25.)

1580. Pünkösöd hó 8-dik napján pedig Györött Starchits Farkas Császár ő fölsége lowagh hadnagya Bezperymbem bérelte ki 3 évre, melly szerződés alá először még Fer: Szamaria a veszprémi főkapitány neve is odavan írva, és mind a kettő pecsétjekkel megerősítve. De ez már 12 napi munkával is megelégedett.

(Lásd a győri kápt. III jk. 382. l. latinul.)

XIII.

Nyirő István óvári (Magyar, Mosony megye) így tehát hódolatlan lakos, mint Bajesi Pál gyermek gondnoka, ennek nagy-baráti Győr megyében fekvő szülejét, mivel mint hódolatlan ember a töröktől félélmében mívelni nem merészli, Mészáros Jakab nagy-baráti lakosnak 47 magyar forintért a győri káptalan előtt felvallja. 1577. October 20.

Nos Capitulum etc. Memoriae commendamus per presentes, quod prouidus Stephanus Nyewrew in Owar habitans, tutor scilicet et legitimus curator prouidj pueri Pauli, filij prouidi condam Francisci Baychy, ex condam domina Catharina consorte ipsius Francisci Baychy, filia autem prouidi condam Pauli Gal geniti, pro eodem puero Paulo cum Reuisionalibus literis nostris coram Nobis personaliser constitutus, sana deliberacione intra se prehabita sponte et libere est confessus pariter et retulit nobis in hunc modum Quomodo ipsi puero Paulo esset quedam vinea hereditaria, maiori ex parte deserta et Jam ab aliquot annis iustis laboribus suis destituta Myhalchezewlew dicta, in promonthorio possessionis Naghbarathy vocatae, in Comitatu Jauriensi existente, cui ab orientali et Meridionali quedam vallis Myhalche hor dicta occidentali Michaelis et Dionisij Nagh de pre-tacta Naghbarathy et Septentrionali plagis Michaelis Nyilas ciuis nostri Jauriensis prouidorum cultae Vineae vicinari perhibentur. Cuius quidem vinee culturam pretactus Stephanus Nyewrew tutor scilicet et curatur antelati pueri Paulj tanquam persona Thureis minus subdita, prae timore Thurcarum prohiberetur exercere. Nolen igitur ipse Stephanus Nyewrew, vt vinea pretitulata, a prescripto puero Paulo omnino absque aliquasolutione vel mercede adi-

matur, tum ob id, tum denique et ob alias necessitates ipsius pueri, vineam prefatam simul cum cunctis suis vtilitatibus et pertinencijs quiblibet, prouido Jacobo Mezaros in prescripta Naghbarathy habitanti ac honestae mulieris Luciae consorti, pueris item Martino et Joannj filijs, ac puellae Margarethae filiae eius, ipsorumque heredibus et posteris vtriusque sexus vniuersis, pro quadraginta septem florenis Hungaricalibus, ab eodem Jacobo Mezaros (vt dixit) Iam plenarie leuatis, Jure perpetuo et Irrenocabili vtendam, tenendam pariter et habendam, dedisset, vendisset, et transtulisset, prout dedit, vendidit, et transtulit pleno cum effectu coram Nobis. Assumens nihilominus Idem Stephanus Nyewrew virtute sua pro . . . . prenotatam. antelatos emptores, ipsorumque heredes et posteros vniuersos pretactos, in quieto dominio et pacifica possessione vineae prememoratae contra quosuis legitimos Impetitores, causidicos et Actores omni tempore tueri protegere et defendere velle harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum die Dominico proximo post festum beati Lucae Euangelistae. Anno dominj 1577.

A győri káptalan harmadik felvallási jegyzőkönyve 248. lapjáról.

XIV.

Nemes Fekete István a győri káptalan bácsai — Győr megyei — praedialissa s így hódolatlan lakos nyúli (Győr megyei) szülejét a töröktől félelem miatt Mészáros (Lanio) Gergely ugyan nyúli lakosnak 17 magyar forintért a győri káptalan előtt felvallja. 1577. November 20.

Nos Capitulum etc. Memorie commendamus Quod Nobilis Stephanus Fekethe de Bacha predialis scilicet huius Ecclesiae Jauriensis coram Nobis personaliter constitutus, sana et matura deliberatione intra se praehabita, oneribus et quibusuis grauaminibus vniuersorum heredum, fratrum, sororum, proximorum et consanguineorum suorum aliorum etiam omnium in subscriptis per omnia supra se assumptis et leuatis, sponte et libere est confessus pariter et retulit Nobis in hunc modum. Quomodo ipse pro certis quibusdam Ineuitabilibus necessitatibus suis, ipsum ad presens sume vrgentibus euitando vineam suam empticiam infractam, cuius culturam prae timore Thurcarum prohiberetur exercere, in promonthorio possessionis Nywl vocatae in Comitatu Jauriensi existente, in loco Hemal appellato adiacentem, cui ab occidente prouidi Lucae Jos culta, Septentrionali similiter prouidj Blasij Bwzgo de pretacta Nywl partim culta partim vero deserta,

et orientali plagis omnium deserta vineae vicinari dicuntur, simul cum cunctis suis vtilitatibus et pertinentijs quibuslibet, prouido Gregorio Lanionj in pretacta Nywl degenti ac Honestae mulieri Dorotheae consorti eius, ipsorumque heredibus et posteris vniuersis pro septendecim florenis Hungaricalibus, ab eodem Gregorio lanione (vt dixit) Iam integre leuatis Jure perpetuo et Irreuocabili vtendam, tenendam pariter et habendam dedisset, vendidisset et inscripsisset, prout dedit, vendidit et inscripsit pleno cum effectu coram nobis, promittens preterea Idem fatens antolatos emptores, ipsorumque heredes et posteros vniuersos, in quieto dominio et pacifica possessione vineae pretactae contra quosuis legitimos Impetitores, causidicos et Actores omnj tempore proprijs suis laboribus et expensis tueri, protegere et defendere velle. Harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante, Datum in Crastino festi beatae Elisabet Viduae Anno dominj 1577.

A győri káptalan eredeti harmadik számú felvallási jegyzőkönyvének 254-dik lapjáról.

XV.

Nemes Kőszegi György, a győri káptalan bácsai praedialissa, nagy-baráti egy magyar forintban neki átadott elhagyott szőlejét a töröktől félelem miatt nem mivelhetvén igen veszélyes fekvése miatt, azt Máté Márton kis-nyúli lakosnak 14 magyar forintért a győri káptalan előtt felvallja. 1579. November 29.

Nos Capitulum etc. Memoriae commendamus per presentes, Quod Nobilis Georgius Kewszeghy de nostra Bacha, predialis nempe noster, coram Nobis personaliter constitutus, matura et sana deliberatione intra se praehabita, oneribus et quibusuis grauaminibus Nobilium dominae Clarae coniugis et Ursulae filiae, aliorum etiam uniuersorum haeredum, fratrum, sororum, proximorum et consanguineorum suorum in subscriptis per omnia supra se assumptis et levatis sponte et libere est confessus pariter et retulit Nobis in hunc modum. Quomodo ipse pro certis quibusdam necessitatibus suis, ipsum Nunc grauius prementibus euitandis tum ob id, tum denique quia vinea sua infranotata, alias per montanistas et Incolas possessionis Nagy barathy, tunc prorsus deserta sibi in vno floreno Hungarico aestimata et vtenda collata, grande in periculoso loco sita sit, perhocque culturae eius praetimore Turcarum commode prospicere non quiret, volens igitur sibi tempestiue prouidere, ne aliquando vineam ipsam colens

Turcarum atrocitatem et captiuitatis eorum seueritatem degustare cogatur, praemissam vineam suam, per eum Jam excultam, in promonthorio dictae possessionis Nagybaraty Hegyesmagasalya nuncupato, in Comitatu Jauriensi existente adiacentem, cui ab orientali vinea prouidi Lucae Thooth de kysnywl, meridionali via Hatharwth dicta et occidente plagis quedam sylua vicinari dicuntur, simul cum cunctis suis vtilitatibus et pertinentijs quibuslibet prouido Martino Matthe de dicta kysnywl, ac Joanni filio eiusdem ipsorumque haeredibus et posteris vniuersis, pro quatuordecim flor' hungar', Jam ab eodem Martino Matthe (vt dixit) Integre leuatis, Jure perpetuo et irreuocabiliter vtendam, tenendam pariter et habendam dedisset et vendidisset sat. Datum in profesto beati Andreae Apostoli. Anno Dominj 1579.

A győri káptalan bevallási III. jkönyve 352. lapjáról.

XVI.

A győri káptalan bizonyítja, hogy Vámosi Győr megyei hódolatlan lakos Petes András előtte személyesen megjelenvén vallá, miszerint ő nem lévén hódoltsági ember, tehát a hódoltsági részen Kis-barátn levő szőlejét a töröktőlí félelem miatt nem művelheti s azért azt Gerebecsi Gergely győri őrségbeli katonának 67 magyar forintért eladta. 1580. April 10.

Nos Capitulum etc. Memoriae commendamus per presentes, Quod nobilis Andreas, filius nobilis olim Lucae Pethes, ex nobili condam domina Elisabet consorte sua genitus nunc in nostra Wamos degens, coram Nobis personaliter constitutus, matura et sana deliberatione intra se prachabita, oneribus etc. retulit Nobis in hunc Modum. Quod quamuis cuius hominj rationis compoti satis permolestum sit, se bonis haereditarijs et paternis priuare, id tamen nonnunquam aliqui certis et grauissimis ipsorum necessitatibus, ac etiam terri culamentis et periculo vitae eorum insidian. compelluntur facere. Et cum omnibus partes hısce inhabitantibus manifestum sit, quam difficile presertim moderno tempore et quam periculosum sit vineas promonthorii Sokorw propter timorem Turcharum debita cultura ornare Ipsi itaque Andreas Pethes cum Turcarum potestati non sit subiugatus, timens ne vineam suam infranotatam visendo et collendo Ipsorum captiuitatis seueritatem seu Austeritatem senciati Imo volens tempetue praecauere obhoc tum potissimum praemissa ex ratione tum vero pro certis quibusdam Ineuitabilibus necessitatibus suis, ipsum ad prasens Multum urgentibus euitandis vineam suam haereditariam in promonthorio possessionis Kysbarathy Bwryan-

zeel appellato in Comitatu Jauriensi existente habitam, cui ab orientali Stephani Eordegh de ipsa Kysbarathy, Septentrionali Vincencij Anthal, Meridionali Stephani Dekan, prouidorum et Eg-regij Gregorij Gerebechy presidiarij Jauriensis cultae vineae ac occidentali plagis quoddam rubetum vicinari asseruntur, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, praefato Gregorio Gerebechy honestae dominae Anastasiae consorti, puero Gasparo filio, puellis Catherinae filiae et Elenae, priuignae eius, praeterea honestae Mulieris Priscae consorti Agilis Petri Zabo in Sancto Martino Sacri montis Pannoniae habitantis, filie vero ipsius Gregorij Gerebechy ipsorumque haeredibus et posteritatibus vniuersis, pro Sexaginta septem florenis Hungaricalibus, iam ab eodem Gregorio Gerebechy (vt dixit) integre leuatis Jure perpetuo et irreuocabiliter vtendam tenendam pariter et habendam dedisset et vendidisset etc. assummens etc. Datum die Dominico Quasimodo Anno dominj 1580.

A győri káptalan III. sz. bevallási jkönyve 378. l.

XVII.

Süttös Gáspár győri polgár, Kajar Győr megyei helység szőlőhegyén levő szőlőjét a töröktől fellelem miatt nem művelhetvén, Debrentei Tamás és Ferencz testvéreknek Gecsei lakosoknak 72 magyar forintért a győri káptalan előtt feivallotta. 1583. Majus 7.

Fassio vinealis Gaspari Syttos, Francisco Debrentey factasat.

Nos Capitulum etc. Memoriae commendamus per presentes, Quod Nobilis Gaspar Syttos nunc hic Jaurinj ciuem nostrum agens, coram nobis personaliter constitutus, matura etc. oneribus etc. Quod quamuis infrascripta vinea eius, a parente suo in eum deuoluerit, tamen nisi varia debita eiusdem parentis suj, longe ad maiorem summam valoris vineae ipsius se extendentia, mortuo eidem parente suo exoluisset, vinea eadem sibj per creditores ipsius parentis suj adempta fuisset. Nihilominus cum vineam Antelatam timore Thurcarum, qui scilicet promonthorium possessionis Kayar nimium frequentare coeperint per terre factus, solita cultura ornare non valeret velle nolle cogeretur eam vendere et loco eius (si quidem fieri poterit) aliam comparare, tum ob id, tum denique pro certis quibusdam Ineuitalibus suis necessitatibus eum ad presens multum urgentibus euitandis eandem vineam suam kereksezeleo dictam in promonthorio possessionis Kajar pretactae Tallozeel appellato in Comitatu Jauriensi existente adiacentem, cui ab orientali quedam deserta, meridionali Michaelis lake de ipsa

Kajár, occidentali Gregorio lampert de Geche, et Septentrionali plagis vincentij Zabo cuius Papensis prouidorum cultae Vineae vicinari asseruntur, simul cum cunctis suis vtilitatibus et pertinentijs quibuslibet, prouidis francisco Debrentey de dicta Geche, Thomae similiter Debrentey fratri minori natu, honestae mulieri Margarethae consorti puero Stephano filio, Elenae consorti prouidi Blasij Kowach de Eors, necnon puellis Catherinae et Vrsulae filiabus eius ipsorumque haeredibus et posteritatibus vniuersis, pro Septuaginta duobus florenis Hungaricalibus sat. vendidisset sat. a szavatosságot az eladó magára vállalván. Datum Sabbatho proximo post festum beatorum Philipi et Jacobj Apostolorum. Anno Dominij 1583.

A győri káptalan IV. bevallási jkönyve 265 és 268. lapjáról.

XVIII.

A győri káptalan bizonyítja, hogy Bajcsi Pál előtte személyesen megjelenvén vallotta, miszerint ő nem lévén hódoltsági ember, a mostani időben felette veszélyes az ezen részen birtok-kezelés a török miatt, ugyanazért kis-baráti helység szőlőhegyén levő szőlőjét 40 magyar forintért eladta nemes Grebecsi Gergelynek 1594. Martius 23.

Vinealis uenditio Pauli Baichy nobili Gregorio Gerebechy et suis facta.

Nos Capitulum Ecclesiae Jauriensis, Memoriae commendamus per presentes, Quod prouidus Paulus filius prouidi olim Francisci Bayczy, ex Nobili condam domina Catherina, alias consortis eiusdem legittima, filia autem prouidi Nobilis quondam Pauli Gall de Baych progenitus, coram nobis personaliter constitutus, onera sat. Quod quamuis cuius homini satis permolestum sit, se bonis suis haereditarijs priuare, Id tamen aliqui certis et grauisimis ipsorum necessitatibus ac etiam terreculamentis et periculo vitae eorum Insidiante, vel Inuiti facere coguntur. Et cum omnibus hasce partes Inhabitoribus manifestum sit, quam difficile et quam periculosum sit vineas promontorij Sokorw propter timorem Thurcarum Christiani nominis infensissimorum hostium, presertim mod rno tempore debita cultura ornare, Ideo ipse timens, Ne cum Turcis subiugatus non sit vineam suam colendo, ipsorum captiuitatis seueritatem senciatur, Imo volens eam tempestiue omnibus modis euitare, obhaec potissimum ex ratione, tum vero pro certis quibusdam Ineuitabilibus Necessitatibus suis

sat. Totalem vineam suam Auiticam, In promontorio possessionis kysbaraty In comitatu Jauriensi existente, in loco Pap Agota vocato habitam, cui ab oriente sat. sat. pro florenis quadraginta hungaricalibus sat. Nobilibus Gregorio Gerebechy, ac dominae Annâ consorti, Neenon puero Michaeli filio, puellis item Catharinae et Elisabethae filiabus eiusdem sat. vendidisset, a szavatoságot is magára vállalván. Datum feria quarta proxima post Dominicam Laetare, Anno dominj Millessimo Quingentesimo Nongesimo Quarto.

A győri káptalan eredeti bevallási V. számú jegyzőkönyve 283. és 284. lapjáról.

XIX.

Kalmár Ambrus tihanyi várnagy, elhalt nővére Krisztina után Pozsony városánál letett 100 magyar forintot örökölvén, mivel állása nem engedé, hogy azt személyesen felvehesse, mert a tihanyi vár a török markában fekszik, ennek felvehetésére sógorát Szabó Mihály győri polgárt bízta meg a győri káptalan előtt. 1577. május 7.

Nos Capitulum etc. Memorie commendamus tenore presentium, Quod Egrogius Ambrosius filius olim Francisci Kalmar, Castellanus scilicet Castri Tyhan, coram nobis personaliter constitutus, matura et sana deliberacione intra se prehabita, oneribus et quibusvis grauaminibus vniuersorum heredum, fratrum, sororum, proximorum et consanguineorum suorum, aliorum etiam omnium quos videlicet subscriptum tangeret seu concerneret, tangereque vel concernere qualitercunque posset negotium, per omnia supra se assumptis et levatis sponte et libere confessus est pariter et retulit nobis in hunc modum. Quomodo honesta quondam domina Cristina alias Consors prudentis et Circumspecti viri Michaelis Zabo civis Jauriensis que iam vltimos Arlos vitae suae clausisset, filia pretacti quondam Francisci Kalmar, Soror vero vterina et carnalis eiusdem fatentis extitisset, et per hoc illorum centum florenorum Hungaricalium, ad rationem seu portionem pretitulate quondam dominae Cristinae cedentium, qui videlicet 100 floreni sub potestate Communitatis ciuium Ciuitatis Posoniensis in reposito ac fidei custodia haberentur, acquisitio ac ad sese receptio, neminem magis, quam ipsum Ambrosium Kalmar concerneret: sed cum officio suo praetacto multis laboribus et curis subeundis, presertim cum Castrum Tyhan in faucibus Turcarum situm sit, satisfacere cogatur, obhoc premissae pecuniae adquisicionem et ad se recep-

tionem alicuj probo et honesto viro per quem tandem ei presentetur, confidere nitatur. Cum igitur ipsi Ambrosio kalmar, honesta fama et virilitas pretitulati Michaelis Zabo apertissime constet, eam ob rem pretitulorum 100 florenorum Hungaricallium acquisitionem ac ad se receptionem et alia etiam omnia Negotia, si qui in acquirendum ipsa pecunia requirerentur tractandum et concludendum prememorato Michaeli Zabo omnimode dedisset et concessisset, prout dedit et concessit nostri in presentiam harum Nostrarum vigore et testimonio literarum mediantes. Datum feria tertia proxima post Dominicam Cantate anno dominij 1577.

A győri káptalan eredeti III. sz. jkönyvéből a 230-dik lapról.

XX.

Piski István tihanyi kapitány, ámbár a legjobb egészségnek örvend, de mivel a törökök torkában kell laknia, s így könnyen érheti a véletlen halál, ugyanazért végrendeletet tesz a győri káptalan előtt s összes vagyonát nejének Katalinnak hagyja. 1586, Augustus 23.

Tabula Testamenti Stephanj Pysky cuius vigore vniuersa bona et res Suas dominae Catherinae consorti suae lagaut.

Nos Capitulum etc. Memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit vniuersis, Quod Egregius Stephanus Pysky Capitaneus Ticoniensis coram nobis personaliter constitutus, matura et sana deliberacione intra se prehabita, sponte et libere est confessus ac retulit in hunc modum, Quod licet ipse nunc satis salubrem ageret vitam, propterea cum status vite hominum sit fugax et deinde cum in faucibus ferme Turcharum persape versetur, vbi illi repentina mors (qua tamen Deus illum liberet) euenire etiam potest, ne post decessum eius Generosa domine Chatharine coniugi suę, super rebus et bonis illorum, stante coniugio ipsorum qualitercunque acquisite et impostorum acquirendorum per quempiam molestia siue Iniuria imponj, sed vt illis tanquam proprijs, pro libito vti et de ipsis disponere valeat. Ea propter vniuersas res ac bona eorum quelibet Mobilia scilicet et Immobilia tam illa que nunc haberent, quam ea que in posterum esset acquisiturus, ipsa quocunque nomine nuncupentur eidem conthorali suę testamentaliter legasset, ordinasset et post mortem suam in illam deriuare debere statuisset; Prout legauit, ordinauitque et statuit pleno cum effectu

coram nobis testimonio presentium literarum mediante. Datum Sabbatho proximo post festum beati Stephani Regis Anno Domini 1586.

A győri káptalan eredeti IV, számú bevallási jegyzőkönyvének 677-dik lapjáról.

Ez volt az a tréfás tihanyi várparancsnok, ki a koppányi basának disznó-farkat küldött.

KANT ÉSZBÍRÁLATÁNAK ÉRVÉNYESSEGÉRŐL.

BÖLCSESZETI ÉRTEKEZÉS.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1862. ápril 14-kén tartott akadémiai ülésben.)

I.

A bölcsészet történelme azt láttatja velünk, mily erőteljesen küzdött e tudomány önállóságáért, minő sokféle kísérletet tett arra, hogy az emberi tudást megalapíthassa, mint dőltek egymás után a fölállított rendszerek úgy, hogy egyik sem kapott állandó lábra.

Sajnos, hogy a szemlélődő ész annyi ledőlt rendszerek omladékai közt nem vizsgálta mélyebben az alapot, hogy a beomlás okát napfényre hozhassa. Azonban ha meggondoljuk, hogy az emberi észnek életkora és fejlődése van, s hogy az ész, valamint az ifjú, előbb merészel, mintsem erőit vizsgálná: nem ütközünk meg azon történelmi adaton, hogy a szemlélődő ész csak megghiúsult kísérletek után kezdett ön-

magára komolyan figyelni, tevékenységének körét és határát kijelölni. E munkát *Kant* tűzé ki föladataúl, kinek bölcseselete korszakot alkot.

Minthogy a bölesészet terén legújabb korban történt eszmei mozgalmat *Kant* indítá meg, és annak nyomdokain indultak a folyó század bölcsészei: úgy hiszem, hogy *Kant* észbírálatának taglalása és érvényességének megítélése mind azok előtt becses, kik a bölesészetnek legújabbkoru fejlődésével megismerkedni ohajtnak.

A bölesészet terén *Kant* föllépése előtt két egymással szemközt álló felekezet küzdött: az egyiknek jelszava *észtekintély*, a másiké *független tapasztalás* volt. E két ellenhad közé *Kant* békebíróul lépven, elébök terjeszté a helyes közértartást, mely mind a két perlekedő félnek, az észnek úgy mint a tapasztalásnak, jogait sértetlenül tartja s igényeiket kielégíti.

Legelőbb a tapasztalást erősíté meg tisztében, kijelentvén neki a megismerő tehetség nevében, hogy az emberi tudás teremében kezdeményezési joggal bír, mindazáltal a tanácskozásban és végzéshezásban kell hogy kezét fogjon az észszel.

Kimondja nyíltan az észnek, hogy ha valóságos tudásra akar szert tenni, úgy a tapasztalásnak közremunkálását el nem mellőzheti; azonban törvényhozói és igazgatói hatalma eldönthetetlenül fennáll, mert eszméi az egység, törvényszerűség és rend létesítésében nélkülözhetlenek, minélfogva azok az emberi ismereteknek élén állanak. Mindezekről, így szól *Kant*, a megismerő tehetségnek eredeti alkotása keszkedik.

Erre nézve *Kant* a megismerő tehetséget szigorú bírálat alá vette, melynek eredményét főleg e két munka terjeszti elő: *Kritik der reinen Vernunft. Riga 1781. Kritik der praktischen Vernunft. Riga 1788.* Megjegyzendő, hogy *Kant* a tiszta ész alatt az elméleti ész, mely az ismeretek alapjait vizsgálja, értette, ellentétben a gyakorlati észszel, mely az emberi cselekvéssel, nevezetesen az erkölcsi étellel foglalkodik.

2.

A tiszta ész bírálata oda czélzott, hogy *Hume* kételkedését legyőzze, egyszermind *Cartes* egyoldalú rationalismusát, valamint *Locke* ingó állású empirismusát kiegyensúlyozza, és ezen szélsőségeket lehetőleg kiegyenlítsa. Föladatúl e kérdést tűzé ki Kant: *mit tudhat az emberi ész?* E kérdésnek megoldásától a metaphysika érvényessége függ.

Mindenek előtt, így szól Kant, föl kell hagyni ama régi nézettel, hogy az emberi ismeretet a tárgyak határozzák meg; sőt az ellenkezőt kell megmutatnunk, hogy a tárgyak a megismerő tehetséghez szabva jelentkeznek.

Kant, mint látszik, ezen ügyben *Koperníkot* utánozta, ki a naprendszer az akkor uralkodó nézettel ellenkezőleg fogta fel.

Minden ismeret, mond Kant, a tapasztalással kezdődik; mert az érzékre ható tárgyak a megismerő tehetséget működésre indítják, minélfogva ezen tehetség az idegen kézből kapott ismeret-anyagot átalakítja és tapasztalati ismeretre tesz szert. Időre nézve tehát a tapasztalást semminemű ismeret nem előzi meg.

Noha minden ismeret, így folytatja vitatkozását Kant, a tapasztalással kezdődik, de abból minden ismeret nem származik, hanem van előleges — a priori — ismeret is, mely a tapasztalástól független. Ezen állításának igazolására Kant azt említi egyelőre, hogy a tapasztalás csak egyes tényeket közöl, s bár azokból a behozás — inductio — útján szabályokat azaz egyetemesítéleteket alakítunk, de ezenszabályok csak viszonylagosan egyetemesek, vagyis a jeleneteknek bizonyos körére szorítkoznak; hiányzik tehát azokban ama szoros egyetemeség és szükségesség, mely az emberi tudás alapítására, az egység, törvényszerűség és rend létesítésére kívántatik.

Ezen bevezetésből lehet megérteni, hogy Kant túl emelkedik az empirismus korlátoltságán; mert a tapasztalást elégtelennek tartja az emberi tudás alapítására és állandó biztosítékot keres, melyet az észigazságokban vél rejleni, ezen igazságoknak ismervét a szoros egyetemesességbe és szükségességbe helyezi. Noha pedig észigazságokat tűz ki vezérül Kant,

mindazáltal nem hódol a félszeg rationalismusnak, mert a gondolkodásnak tisztét az egység, törvényszerűség és rend alapítására szorítja. A tiszta ész bírálata azon kérdést törekszik megfejteni: mikép lehetséges az előleges ismeret vagyis az észigazság? Kant e szavakkal él: mikép lehetségesek az előleges összetevő ítéletek? — *Wie sind synthetische Urtheile a priori möglich?* — A fölállított kérdés megfjtására Kant mindenekelőtt azon különbséget emeli ki, mely az előleges és utólagos, az összetevő és elemező ítéletek közt létezik — a priori und a posteriori, analytische und synthetische Urtheile.

Az előleges azaz észleges ismereteket Leibnitzzel egyetértőleg az által különbözteti meg az utólagos azaz tapasztalati ismeretektől, hogy azoknak jelleméül a szoros egyetemességet és szükségességet tüzi ki.

Az elemező és összetevő ítéletek közti különbséget eképek adja elő: Minden ítéletben, mond Kant, az alany és állítmány közt kétféle viszony lehetséges. Az állítmány *B* vagy olyan, hogy az *A* alanyban már bent foglaltatik s egyedül gondolkodási elemezéssel jő napfényre; vagy pedig az állítmány az alany körén kívül fekszik, s nem gondolkodási elemezésből, hanem valóságos ismeretkútfőből keletkezik: az első esetben az ítélet elemező, pusztán értelmező, a másodikban összetevő, ismeret-alapító az ítélet. Az összetevő azaz ismeret-alapító ítélet kútfőjére nézve vagy tapasztalati, vagy előleges azaz észleges. Elemező ítélet például ez: *minden test kiterjedett*; ezen ítélet hozására nem kell az alany köréből kilépni, nem kell külső ismeret-kútfőre hivatkozni. A tapasztalás ítéletei mind összetevők azaz ismeret-alapítók. A mennyiségtani tételek előlegesek és összetevők, például: *két pont között az egyenes vonal a legrövidebb*. A természettanban szintén előleges összetevő ítéletek fordulnak elő, például: *minden változásnál az anyag mennyisége változatlanul marad*. Ezen előleges összetevő ítéleteknek alapítása czélja a tiszta ész bírálatainak.

Kantnak éles elméjü fejtegetéséből kiviláglik, hogy a tapasztaláson kívül más ismeretkútfőt nyomoz, meg levén győződve, hogy a tapasztalati fogalmakon kívül olynemű fogalmak vannak, melyek ismeret-alapítók, vagyis nem fejez-

nek ki pusztán gondolkodási elemezést, hanem a létezőket valóban megismertetik. Kár, hogy Kant inkább logikai meghatározásokból, mintsem öntudatunknak lényeges azaz egyetemes és szükséges nyilatkozataiból indult ki: ilyen logikai meghatározások a felhozott különbségek az előleges és utólagos, az elemező és összetevő ítéletek közt. Hogy ezen ügyre nagyobb világosságot derítsek, szükség említnem, hogy gondolkodásunkat az elemzés és összetevés — analysis et synthesis — eszközli. A gondolkodási elemzés nem egyéb mint megkülönböztetés, az összetevés pedig vonatkoztatás: amaz a különbségeket, ez a vonatkozásokat veszi tekintetbe. A gondolkodásnak e két iránya együtt jár; mert midőn valamely tárgyat más tárgytól megkülönböztetünk, ez által ama két tárgyat egybevetjük egymással, tehát vonatkoztatjuk egymásra; viszont midőn valamely tárgynak vonatkozásait — Beziehungen — más tárgyra vesszük tekintetbe, ez által ama tárgyakat különbözőknek tekintjük azaz megkülönböztetjük egymástól.

Minden fogalom a gondolkodó tehetségnek szüleménye. Az utólagos azaz tapasztalati fogalmakat a gondolkodó ész a tapasztalás adataiból azaz tényekből alakítja; ilyenmő fogalom tartalomra nézve gondolati lényegét, terjedékre nézve gondolati szakot, osztályt képez, mely alatt mindazon tárgyak foglaltatnak, melyeknek lényegét teszi a fogalom; így például e fogalom alatt *ember* minden emberi egyént értünk.

A tapasztalati fogalmaktól az észleges fogalmak különböznek. Ezek kétfélék: előleges fogalmak — a priorische Begriffe — és eszmék a szó szoros értelmében. Az előleges fogalmak valóságos megismerésmódokat — Erkenntnis-Formen — fejeznek ki, ezek tehát az ismereteket alapítják; ilyenek az önállóság, okság, közösülés, czélszerűség. Ezen fogalmaknak közvetlen alapja öntudatunk azaz szellemi tevékenységünk, mely által tudtunkra jőnek; így például az ész és szabad akarat nyilatkozata által megismerjük az okságot, a czélszerűséget. Az előleges fogalmaknak kútfeje tehát az ész, a szellemi észrevező tehetség, mi által a tapasztalati fo-

galmaktól különböznek. De különböznek az által is, hogy a tapasztalati fogalnak a létezőknek bizonyos nemére szorítkoznak, például e fogalmak: ember, állat, növény, test, levegő, víz, hegy, város, ház, asztal, könyv. Ellenben az előleges fogalmak mint megismerésmódok az összes valóságra, minden létezőre terjednek, úgy hogy azok nélkül a létezőket megismerni nem lehet, miért is lénytani fogalmaknak nevezzük.

Az eszmék — Ideen — célokat fejeznek ki; legkittünőbbek az ész céljai, melyek szellemi tökélyeket tárgyaznak; ilyenek az igazság, szabadság, szentség, boldogság, halhatatlanság, Isten mint a legtökélyesebb valóság.

A mi az elemező ítéleteket illeti: az oly ítélet, melyben a fogalmat mint gondolati szakot az alatta foglalt egyes tárgyról mondjuk ki, mindenkor elemező ítélet, például: az arany fém, a fém ásvány, az ásvány test, a test kiterjedett lény. Ilynemű ítélet közvetlenül értelmi elemezésen, közvetve észrevevésen azaz tapasztaláson alapszik; mert ezen észrevevés által tudjuk, hogy a lényeg közt kiterjedett lények azaz testek vannak, s hogy a testek között ásványok, az ásványok osztályában fémek, és ezeknek sorában arany létezik. A tapasztalati fogalmak alakítók, szabályozók, rendezők, melyek arra szolgálnak, hogy általok az észrevett tárgyakat rendezzük, osztályozzuk és ez által könnyű áttekintést nyerjünk az észrevett tárgyak sokasága felett.

3.

Ezeket előre bocsátva tovább kísérem Kantnak nyomozását. Oly tan, mond Kant, mely az ismeretnek előleges elemét vizsgálja, tapasztalásfölötti — transcendental. — Minthogy a megismerő tehetség kétféle, úgymint alsó és felső, ennél fogva a tiszta ész bírálata két részre szakad, tudniillik tapasztalásfölötti aesthetikára azaz érzéktanra, és tapasztalásfölötti logikára vagyis észtanra, ezen utóbbinak ágai az analitika és synthetika.

A tapasztalásfölötti aesthetikában Kant az érzékiségnek eredeti szemlélésmódjait vizsgálja.

Kant szerint az érzék és értelem a megismerő tehetség-

nek ágai, melyek talán köz gyökből erednek. Az érzék szenvedőleges, felfogó tehetség, az értelem pedig tevőleges, önkényes — Receptivität und Spontaneität. — Érzék által, mely szemléleteket közöl, a tárgyak adatnak; értelem által, mely fogalmakat alakít, azok meghatározatnak. A szemlélet és fogalom ismeretünknek alkatrészei: a szemlélet fogalom nélkül vak, a fogalom szemlélet nélkül üres.

Az érzéki jelenetben, így értekeznek Kant, tartalmat és alakot kell megkülönböztetnünk. A tartalom az, ami az érzésnek — Empfindung — vagyis az érzéki benyomásnak felel meg; az alak az, mi által a tartalom viszonyok szerint rendezve jelentkezik.

Azon mód, így szól Kant, mely szerint érzékiségünk a benyomásokat fogja fel, nem függhet a tárgyaktól, hanem alanyi alkotásunk által van meghatározva; érzékiségünknek tehát eredeti alkotása azaz működésmódja van. Érzékiségünknek eredeti szemlélésmódjai — Anschauungs-Formen — a tér és idő.

A tér, mond Kant, nem tapasztalati, nem elvont fogalom azaz olyan, melyet az érzéki szemléletekből elvonás által alakítunk; mert minden kültárgynak szemlélése a térnek képzetét már fölteszi, mi nélkül azokat nem szemlélnők egymáson kívül és egymás mellett, tehát meg sem különböztethetnők. Továbbá gondolni lehet, hogy a tért semmi tárgy nem foglalja el, de a térnek nemléte nem gondolható; következésképp a térnek képzeje nem függ a tárgyak lététől és nincsen azoktól elvonva, hanem eredeti, előleges szemlélésmód. Ide járul, hogy minden fogalom különféleséget foglal magában, a tér pedig tiszta egység, melynek csak korlátozásai vannak; továbbá határtalan nagyság, már pedig nincs fogalom, melynek tartalma határtalan különféleséget foglal magában. Mind ezekből foly: hogy a tér érzékiségünk szemlélésmódja, miszerint a tárgyak rajtunk kívül és egymás mellett jelentkeznek.

Mind ez érvényes az időről is, mely minden együttlevőnek és egymáskövetőnek szükséges alapja és feltéte, tehát előleges képzet, nem elvont fogalom; továbbá folyt onos egy-

ség és végtelen nagyság. Az idő közvetlenül a belső érzéknek, közvetve a külsőnek szemlélésmódja, s egyáltalában lehet állítani: hogy minden érzéki tárgynak időben kell jelentkeznie.

Hogy ezen nézetek a térről és időről helyesek, azt a mennyiségtannak és mozgástannak egyetemes érvényessége mutatja, mely csak úgy lehetséges, ha a tér és idő előleges szemlélésmódok.

Minthogy a tér és idő, így folytatja Kant, egyedül érzékiségünk sajátosságai, ennél fogva a tárgyakat alanyi alkotásunkhoz képest szemléljük. Ha képesek volnánk érzékiségünket levetni, úgy a térbeli és időbeli szemlélés is eltűnnék — transcendentale Idealitát. — Azonban az érzéki szemlélés nem puszta látszat vagyis csalódás, mert valóban léteznek érzéki jelenetek — empirische Realitát.

Látjuk, hogy Kant az érzéki jelenetben előleges elemet fedezett föl, tudniillik a tér és idő alakjait, melyek alanyi alkotásunktól függő szemlélésmódok. Hogy a tér és idő pusztán alanyi eredetűek, azt Kant be nem bizonyítja kielégítőleg. Abból, hogy azok minden szemléletnek szükséges feltételei, s hogy azoknak nemléte nem gondolható, csak az következik, hogy alanyi alapjuk van. A létezőket vizsgálva a gondolkodó ész azt veszi észre, hogy valamint a belső összeköttetést az önállóság és okság alapítja (a közösülés kölcsönös okság), úgy a létezőknek külső összeköttetését a tér és idő terjeszti elő. Minthogy a létezőknek belseje külsejük által nyilatkozik: ennél fogva a tér és idő a létezőknek önállóságát és okságát szemléltetik. Ebből világos, hogy a tér és idő a létezőktől különböző léttel nem bírnak, hanem bent foglaltatnak a létezőkben, és ez a tárgyilagossági alapjuk. De van a térnek és időnek alanyi alapja is: ezen alap a megismerő tehetség alkotása; tudniillik úgy vagyunk alkotva, hogy az önálló létezők többségét egymáson kívül és egymás mellett kell szemlélnünk; nem különben a tevékenységnek nyilatkozatát, az oknak hatását és az ebből eredő változásokat csak egymás után foghatjuk föl. Mi tehát a valóságos tér és idő? A valóságos tér az önálló létezőknek azon rendje, mely szerint egymáson kívül és egymás mellett jelentkeznek. Az idő a valóban egymásra

ható létezőknek sora, minél fogva azokat egymásutáni következésben szemléljük.

A valóságos tértől és időtől a képzeleti tér és idő különbözik. Ha a létezőknek² különféleségétől elgondolunk, úgy elménkben üres kiterjedésnek képzelete marad meg: ezen képzelet az elvont, gondolati, vagy helyesebben a képzeleti tér, melyet képzelünk határtalanul terjeszt és véghetetlenig oszt. Hasonlóan az egymás után következő események szemléletéből értelmi elvonás által az üres, képzeleti időt alakítjuk, melyet vég nélkül folyó következésnek képzelünk és véghetetlenig osztunk. E képzeleti tér és² idő csak lehetőségét ábrázolja a valóságosnak. Hogy a képzeleti tér és idő szükségkép marad elménkben, annak oka az, hogy a létben a lehetőség bent foglaltatik; már pedig, míg létezzük és öntudattal bírunk, a létnek gondolatát ki nem törölhetjük elménkből.

A mennyiségtani tér és idő szintűgy elvont, mint az üres, azon különbséggel, hogy azt a mennyiség fogalmai eszközlik. A szám és mérték fogalmai szerint a térbeli jelenetek terjedékeny mennyiséget képeznek úgy, hogy egyik jelenet a másiknak mértékül szolgál. Ha például két testet egymáshoz mérünk, melyeknek egyike kétszer nagyobb a másiknál, úgy ama nagyobbról azt mondjuk, hogy kétszer nagyobb tért foglal el, mintsem a másik. A nagyobb kiterjedű test a kisebbnek alapul azaz térül szolgál, a kisebb test pedig a nagyobbak korlátját, határát azaz mértékét teszi. Így a pont a vonalnak határa, a vonal a fölületnek, ez a három mérvű testnek vagyis tömörnek; de viszont a pont a vonalon alapszik, valamint a vonalnak alapja a fölület, a fölületnek a tömör.

Ha a szám és mérték fogalmait az időbeli eseményekre alkalmazzuk, úgy ezek is némi terjedékeny mennyiséget képeznek, minél fogva egyik esemény a másiknak mértéke. Ha például azt mondjuk: a háború két évig tartott, úgy világos, hogy két eseményt vetünk egybe, tudniillik a háború lefolyását és az év fordulátát. Itt is a nagyobb esemény alapul szolgál, a kisebb pedig mértékül, korlátozásul. Mértékül a legegyszerűbb eseményt választjuk, például az évet, napot.

Ezen mennyiségtani felfogás szerint a térbeli és időbeli

jeleneteket vég nélkül lehet nagyobbítani és kisebbíteni. Erre nézve a napot órákra, az órát perczekre, a perczet másod-perczekre osztjuk és így folytatjuk véghetetlenig.

Értelmezéséből kiviláglik, hogy a tér és idő a létezőknek külső viszonyait szemléltetik, ennélfogva valóságos szemlélésmódok, de tárgyilagosságvuk. E szemlélésmódok a gondolkodásmódoktól vagyis az előleges fogalmaktól különböznek.

4.

Az értelemnek előleges fogalmai, úgymond Kant, az önkényesség módjai — *Formen der Spontaneität*, — melyekre az ítéles alakjai vezetnek.

A fogalmak, így szól ő, nem ismertetik meg a tárgyakat közvetlenül, hanem közvetve; mert az érzéki szemléletek közbejöttével vonatkoznak a tárgyakra. A fogalomnak vonatkozása a tárgyra ítéletet fejez ki; ennélfogva az ítéles az értelemnek eredeti működése.

Valamint az érzéki szemléleteknek előleges alakjai a szemlélésmódokból keletkeznek, úgy az értelemnek előleges fogalmait az ítélésmódokból kell származtatni. Az ítélésmódokat Kant alakilag tekinti és ekkép osztályozza. Mennyiségre nézve az ítélet egyes, részleges, egyetemes; minőségre nézve igenlő, tagadó, korlátozó; viszonyra nézve feltétlen, feltétes és szétválasztó; módosulásra nézve lehetséges, valóságos, szükséges.

Ezen ítélésmódoknak előleges fogalmak szolgálnak alapúl. És pedig mennyiségre nézve az egység, többség, minden-ség; minőségre nézve a valóság, fogyatkozás, korlátozás; viszonyra nézve az önállóság, okság, közösülés; módosulásra nézve a lehetőség, létezés, szükségesség. Ezeket, úgymond Kant, Aristoteles szerint kategoriáknak lehet nevezni. Van tehát tizenkét kategória mindannyi szempont, melyekből a jelentkező tárgyak sokaságát gondolattal fogjuk föl, mindannyi osztály-fogalom, melyek szerint az érzéki jeleneteket rendezzük. Minden fő-osztály három kategoriából azaz előle

ges fogalomból áll, a harmadik fogalom a két előbbit egyezteteti, így például a mindenség a többségnek egysége, a korlátozás a valóságnak fogyatkozása és így tovább. Ezen kategóriákból más előleges fogalmak származtathatók, úgymint lényeg, erő, törvény, cél, hatás, ellenhatás.

Az előleges fogalmaknak tárgyilagos érvényessége abban fekszik, hogy azok a tapasztalás lehetőségének szükséges feltételei. Ezt Kant tapasztalásfölötti lehozással — transcendentale Deduction — törekszik igazolni, mely lehozás szövevényes ugyan, de legérdekesebb cikkét teszi a tiszta ész bírálatának.

Értelmünk fogalmakkal bír, melyek a tapasztalástól függetlenek és mégis a tapasztalás tárgyaira alkalmaztatnak: mikép lehetséges ez és mely joggal teszi értelmünk, tisztába kell hoznunk.

Csak két eset van, mely szerint a fogalom szükségkép vonatkozik a tárgyra: ha vagy a tárgy teszi lehetővé a fogalmat, vagy a fogalom a tárgyat. Az első esetben a fogalom származása pusztán tapasztalati, a másodikban a fogalom igazán előleges. De minthogy semminemű fogalom nem teremtheti tárgyát, ennél fogva a második esetet úgy kell érteni, hogy az előleges fogalom tárgyának ismeretét teszi lehetővé. Locke az első esetet védte; Leibnitz a második esetet pusztán föltette; Kant ezen második esetet igazolni törekszik.

Legelőbb arra figyelmeztet Kant, hogy a tiszta szemlélésmódok és a tiszta gondolkodásmódok közt lényeges különbség létezik. A tiszta szemlélésmód, tudniillik a tér és idő képzete, közvetlenül az érzéki benyomásra vonatkozik és azt lehetővé teszi úgy, hogy a tér és idő képzetei nélkül érzéki jelenetet gondolni sem lehet. Másképp vagyunk a tiszta gondolkodásmódokkal vagyis az előleges fogalmakkal: ezek nem vonatkoznak közvetlenül az érzéki benyomásra, hanem a tiszta szemlélésmódra, következőleg nem szükségesek a szemléletnek alakítására, mert erre az érzékiségnek két tényezője, úgymint az érzéki benyomás és a tiszta szemlélésmód elég-

séges. Ha ez igaz, mely joggal alkalmazzuk az előleges fogalmakat az érzéki jelönetekre? mikép teszik azok a tapasztalás lehetőségének szükséges feltétét?

Itt tekintetbe kell vennünk, mond Kant, hogy az egyes szemléletekben azon határozottság — Bestimmtheit — hiányzik, mely igazi tárgyilagosságra szükséges. Az előleges fogalmak szükségesek arra, hogy az érzéki szemléleteket egyetemes és szükséges módon meghatározzuk, s így valóban tárgyilagosságsá hozzuk. Ezen egységbe-hozás nem szenvedőleges, hanem igazán tevőleges működés, tehát nem az érzéknek, hanem az értelemnek önkényes tette — Akt der Spontaneität. — E szerint valóságos ismeretre az érzékiségen kívül az értelemnek önkényes tevékenysége kívántatik, mely az adott szemléleteket gondolkodásmódjai szerint meghatározza, azokat egyetemes és szükséges osztályfogalmak azaz kategoriák alá rendelve. Így határozzuk meg például az egymás után következő eseményeket az *okság*-fogalom által, minélfogva az előbbi eseményt oknak, az utóbbit okozatnak ítéljük. Ekkép az előleges fogalmak a tapasztalati ismereteknek szükséges kellékei, miért is tárgyilagossá válnak, azaz a tapasztalásnak minden tárgyára vonatkoznak.

Az értelmi működés, így értekezik továbbá Kant, nem csak a tárgyilagosságot ismeret, hanem az öntudatot is lehetővé teszi. Az öntudat alatt, így szól ő, nem értjük az egyes állapotok tudatát, azon állapotokét, melyeket külső behatások gerjesztenek bennünk, melyek tehát e behatásnál fogva szenvedőlegessé, esetékesek és változók. Öntudatunk tulajdonképpen egyetemes, szükséges és állandó öntevékenység, mely állapotjainkat mind összpontosítja, vagy hogy Kantnak szavaival éljek, ezen tény *én gondolkodom* állapotjainkat kíséri, különben nem mondhatjuk magunknak. Erre nézve Kant tiszta és tapasztalati öntudatot különböztet meg. A tiszta öntudat — Apperception, — melyet e tény *én gondolkodom* fejez ki, mindenkor egy és ugyanaz; ellenben a tapasztalati öntudat — empirisches Bewusstsein, — vagyis az egyes állapotok tudata szüntelen változik. A tiszta öntudat az öntevékenységnek nyilatkozata; ezen öntevékenység abban fekszik, hogy a kü-

lönféle szemléleteket egyetemes és szükséges módon meghatározzuk azaz egységbe hozzuk.

Az előleges fogalmak alkalmazását az egyes tárgyakra, mond Kant, az idő szemlélete eszközli, mely mind a belső, mind a külső szemlélésre terjed. Ily alkalmazásból e következő képletek — schemata — származnak. A mennyiségnek képlete a szám, a minőségé a fokozat, az önállóságé az állandóság, az okságé az egymásután, a közösülésé az együttlét, a lehetsége a határozatlan idő, a létezése a határozott idő, a szükségessége a mindenkori idő.

Az előadott alkalmazásból előleges összetevő itéletek folynak, melyeket elveknek nevezünk.

A mennyiség előleges itélete azaz elve ez: *minden szemlélet külterjet foglal magában*. A térben és időben jelentkező különféleségnek szemlélésére annak egymásutáni felfogása és összetevése kívántatik; ennélfogva minden szemlélhető tárgynak határozott mennyisége van, melyet szám és mérték által lehet meghatározni.

A minőség elve: *minden érzéki jelenet belterjjel bír*. A minőséget a tárgynak hatása érzékünkre teszi; minthogy ezen hatást egyszerre fogjuk fel, ennélfogva nem külterjet, hanem belterjet képez, melynek fokozata van.

Az önállóság elve: *minden változásban állandó az állag és mennyisége sem nem szaporodik, sem nem fogy*. Minden változás állandó alapot tesz fel, melyen végbe megy: ezen állandó alap nem fekszik az időben, mert az idő jelenetek nélkül föl nem fogható, ennélfogva kell, hogy azon állandó alap a jelenetekben legyen foglalva.

Az okság elve: *minden változás az ok és okozat közötti összeköttetésnek törvénye szerint megy végbe*. A gondolatok füzése és rende sokszor önkényüinktől függ, de vannak ellenkező esetek is. Ha például látom, hogy a golyó átlukasztja a deszkát, ezen esetben a gondolatok rende meg van szabva. El határozott egymásután az alanyi és önkényű gondolatfüzéstől különbözik, tehát tárgyilagosan érvényes. A jeleneteknek határozott egymásutáni következtetésében oksági viszonyt

gondolunk, oly viszonyt, mely szerint az előbbi jelenetet oknak, az utóbbit okozatnak ítéljük.

A közösülés elve: *az állagok, a mennyiben együtt léteznek, közösülésben állanak egymással.* A különféle állagoknak együttléte szükségkép fölteszi azoknak közösülését, mely azt meghatározza, a közösülés tehát igazán tárgyilagoss.

A lehetőség elve: *a mi a tapasztalás alaki feltétének felel meg, az lehetséges,* azaz jelentkezhetik. Az alaki feltét a megismerő alanyban foglaltatik, és nem egyéb mint a tiszta szemlélés és gondolkodás módja. Csak azon tárgy tapasztalható, melyet szemlélni és gondolni lehet.

A létezés elve: *a mi a tapasztalás anyagi feltétének felel meg, az valóban létezik* azaz jelentkezik. E feltét a tárgytól függ, tudniillik annak behatásától, minélfogva érzéki benyomást eszközöl.

A szükségesség elve: *a mi a valósággal egyetemes feltételek szerint van összekötve, az szükséges,* azaz annak kell jelentkeznie. E feltételek azon törvények, melyek szerint a tárgyak összekötve vannak, s melyek vagy előlegesek, vagy utólagosak. Amit e törvények nyomán megismerünk, az szükséges.

Ezen elvek, így szól Kant, csak az emberi értelemre vonatkoznak, s használásuk egyedül tapasztalati, azaz értelmünk az előleges fogalmak használása által a tapasztalás köréből ki nem léphet. Nem ismerjük tehát a lényeket önmagokban — noumenon, — tudniillik amint elménken kívül léteznek, hanem csak annyiban, amennyiben előttünk jelentkeznek — phoenomenon, — és értelmünknek tiszte nem egyéb mint az érzéki jeleneteket az előleges fogalmak által alakítani és rendezni. Így az ismerettárgy értelmünkhez van szabva, nem pedig értelmünk a tárgyakhoz.

Mindeddig azon vélemény uralkodott, mond Kant, hogy ismereteinket a tárgyak határozzák meg: e föltevés mellett kénytelenek valánk egyes és alanyi képzeletekkel megelégedni s minden egyetemes és szükséges ismeretről lemondani. Ellenben ha a kültárgyak ugyanazon törvényeknek hódolnak, melyek szerint előleges fogalmainkat alakítjuk: úgy az alanyiság és tárgyilagosság közt összhangzás létezik, minélfogva

képesek vagyunk a tárgyakról egyetemes és szükséges ítéleteket hozni.

5.

Ez a logikának analitikai része, melyben Kant az előleges fogalmakat származtatja és azoknak alkalmazását határozza meg. Kant föladatát annyiban teljesítette, a mennyiben Locke és Hume ellen kétségbevonhatlanul megmutatta, hogy vannak egyetemileg érvényes észigazságok, noha nincsenek velünk született eszmék; Cartes és Leibnitz ellen pedig a puszta gondolkodásnak elégtelenségét láttatta. Minden tárgyi-
lagos ismeret Kant szerint az érzéknek és a gondolkodó tehetségnek közremunkálásával létesül: az érzék a kültárgyak benyomásait közli, a gondolkodó tehetség eredeti megismerésmódjai azaz törvényei szerint egyetemileg érvényes módon meghatározza és ezen törvények képezik az észigazságokat. Az észbírálat azon eredményre vezet, hogy az ismeret részint a jelentkező tárgytól, részint a megismerő alanytól veszi eredetét: a jelentkező tárgyak elméneknek anyagot nyújtanak, melyet emez eredeti megismerésmódjaihoz azaz törvényeihez képest alakít és rendez. Ezen értelmezés szerint az ismeret tartalma egyedül a tárgytól, alakja egyedül az alanytól veszi eredetét. Ezt Kant tapasztalásfölötti lehozással törekszik igazolni, így nyilatkozván: az érzék pusztán szenvedőleges tehetség, mely a kültárgyak hatását és az ebből keletkező érzéki szemléletek különféleségét közli; az egyetemes és szükséges összetevés, vagy mint Kant nevezi, a synthetikai egység az értelemnek műve, mely a térben és időben jelentkező különféleséget az előleges fogalmak által meghatározza; minden ismeret tehát az előleges fogalmak használata által létesül, melyek a tapasztalás lehetőségének szükséges feltételei. Világos, hogy Kant az egyoldalú empiristákat szándékozott megcáfolni, kik az érzéket egyedüli ismeret-kutffőnek tartották: ezen felszegetség megigazítására Kant szükségesnek tartá megmutatni, hogy az emberi ész eredeti megismerésmódokkal azaz törvényekkel bír, melyekből az, ami az ismeretben egyetemileg érvényes és szükségkép való, keletkezik.

Az előleges fogalmakat Kant az ítéletek nemeiből származtatja a nélkül, hogy azon osztályozását az ítéleteknek, melyet felhoz, kellőleg igazolná. Helyesebb lett volna az előleges fogalmakat öntudatunknak lényeges azaz egyetemes és szükséges adataiból származtatni, miből azt lehetett volna következtetni, hogy azok nem csak alanyi, hanem egyszersmind tárgyilagossá válnak.

Az előleges fogalmak használatát Kant a tapasztalás tárgyaira szorítja azon be nem bizonyított föltevésből, hogy az ismeretnek egyedül az érzék szolgáltat anyagot. E föltevessel szorosan egybefügg Kantnak azon nyilatkozata, hogy a lényt önmagában — noumenon — nem ismerjük. A racionalisták a lényeknek két nemét különböztették meg, az érzékileg jelentkezőket és a tisztán gondolhatókat: erre nézve két különböző ismeretkútfőt jelöltek ki és azt állították, hogy valamint a jelenetek az érzéknek tárgyai, úgy a létezőknek valóságos lényegét, a lényt önmagában, az ész ismeri meg, akár közvetlenül a vele született eszmék által, akár közvetve az okoskodás útján. Az empiristák az észnek ezen előjogát tagadván, minden ismeretet az érzéki felfogásra vezetéknek vissza, minek következtében Hume azt vitatta, hogy az alanyi képzeleteken kívül a létező tárgyakról mitsem tudunk. Kant megkülönböztetvén az ismeret tartalmát és alakját, az előbbi az érzéki benyomásból, az utóbbit megismerő tehetségünk eredeti alkotásából származtatá. A kültárgyak, így vitatkozik Kant, megismerő tehetségünknek határozatlan anyagot szolgáltatnak, melyet a megismerő ész eredeti törvényei szerint meghatároz; ismeretünk tehát némi alanyit és tárgyilagossá foglal magában, azonban nem ismerjük a tárgyaknak valóságos lényegét vagyis a lényt önmagában, hanem csak hatását és jelenésmódját. Kant nem tagadja a lényt önmagában: e fogalom előtte csak nemleges azaz olyan, mely a tapasztalati ismeretnek határt szab; a tiszta ész bírálata azon nemleges eredményre vezet, hogy az emberi ismeret a jelenetekeken túl nem terjed.

De ellenvetésül azt lehet kérdezni: ha van oly tehetsége az embernek, mely által a lényt önmagában gondolja, miért

nem képes azt megismerni? ha az emberi ész előleges, tehát tapasztalásfölötti, megismerésmódokkal bír, miért nem vonatkoznak a tapasztalásfölötti tárgyakra, az önmagában való lényre? Kantnak azon válasza, hogy az előleges megismerésmódok pusztá alakjai az érzéki jeleneteknek, a föltett kérdést meg nem fejtí és az elfogulatlan bírálót ki nem elégíti, sőt oly következményt von maga után, mely az előleges fogalmak tekintélyét lerontja. Vagy igazán előlegesek e fogalmak és ezen esetben nem szorítkozhatnak az érzéki tárgyakra, nem lehetnek pusztán alakiak; vagy ha valóban meddő alakjai az érzéki jeleneteknek, úgy az érzéki szemléletektől vannak elvonva, tehát tapasztalati fogalmak, nem pedig előlegesek.

6.

Minekutána Kant az önmagában való lényt ismeretlennek nyilatkoztatta, a feltétlent — das Absolute, Unbedingte — vevé bírálat alá, mit a tapasztalásfölötti logikának második részében, az általa úgynevezetett dialektikában vitt végbe.

Valamint az értelem, így vitatkozik Kant, az érzéki szemléleteket a fogalom egységébe köti össze: úgy a tulajdonképi ész, az elvek tehetsége, a fogalmakat az eszme által hozza egységbe. Ezen elméleti ész a feltéttestől a feltétlenhez emelkedik, s valamint az értelemnek vezérfonala az ítélésmód, úgy az észé a következtetésmód. Már pedig a következtetés nevei: a feltétlen, feltétes és szétválasztó.

A feltétlen következtetés útján az ész az önállóság fogalma szerint oly alanyhoz jő, mely semmi más alanynak állítmánya; a feltétes következtetés által az okság fogalma szerint a feltétes jeleneteknek feltétlen egészletét szerkeszti; a szétválasztó következtetés nyomán a közösülés fogalma szerint oly feltétlenhez emelkedik, mely minden valóságnak lehetőségét foglalja magában. Ekkép az ész három tiszta eszmére tesz szert: az első a *lélek*, a gondolkodó alanynak feltétlen egysége; a második a *világ*, a feltétes jeleneteknek feltétlen egysége; a harmadik az *Isten*, minden valóságnak feltétlen egysége vagyis a legtökélyesebb valóság — ens realissimum.

Ezen eszméknek használatát a következőkből lehet megérteni. Nincs tárgy a tapasztalás körében, mely az előadott eszméknek megfelel; ezen eszmék tehát tapasztalásfölöttiek. Az ész közvetlenül az értelemre vonatkozik, nem az érzékre, az értelemnek pedig azon szabályt tűzi ki, hogy alóbb feltétektől felsőbbekhez emelkedjék. Mindezekből foly, hogy az idézett eszmék csak szabályozók, nem alkotók — regulatív, nicht constitutiv — azaz semmi tárgyat nem ismeretnek meg velünk, hanem az értelem fogalmait egységbe hozzák és rendszeres tökélyre emelik. Nincs tehát valóságos ismeretünk a feltétlenről és a tulajdonképi metaphysika vagyis az észleges lélektan, világtan és istentan lehetetlen. Ezen állításának igazolására Kant ama tév-okoskodásokra — Paralogismen — hivatkozik, melyekbe esik az ész, ha a feltétlent valóságos ismerettárgynak tartja.

Az észleges lélektanban az ész, úgymond Kant, az öntudat egységéből a léleknek önállóságát, részetlenségét, anyagtalanságát és halhatatlanságát következteti. Nem ismerjük a gondolkodó lénynek alapját, így szól Kant, egyedül működéseit vesszük észre, oly működéseket, melyek a testi lét feltételéhez vannak kötve: e feltétltől elgondolhatunk ugyan, de ezen eljárás által pusztán gondolati lényhez emelkedünk, mely a tapasztalásnak, tehát ismeretnek körén kívül esik Kant nem tagadja a lélek önállóságát, halhatatlanságát, csak azt vitatja, hogy az elméleti ész nem képes azt biztosítani.

Az észleges világtanban az ész a mennyiség, minőség, okság és szükségesség fogalmai vezérlete alatt négy ellentmondásba esik — Antinomieen.

Első ellentmondás.

Tétel. A világ térre és időre nézve véges. A világot egésznek kell gondolnunk, e fogalommal pedig az együttlétező világrészeknek és az egymástkövetők világi eseményeknek végtelen száma ellenkezik.

Ellentétel. A világ térre és időre nézve végtelen. Ha nem volna végtelen, úgy annak az üres tér és idő vetne véget, de ezek pusztá szemlélésmódok, melyeknek valóságos tárgy meg

nem felel, következöleg a világot a pusztá semmi korlátozná, a mi lehetetlen.

Második ellentmondás.

Tétel. A világnak minden összetett állaga részetlen elemekből áll. Minden összetett lény részetlen azaz egyszerű elemekből áll, különben a lény semmiből volna összetéve.

Ellentétel. Nem léteznek valóban részetlen lények. Ily lényeknek határozott térben és időben kellene létezniök, következöleg szintűgy mint a tér és idő részekre volnának oszthatók.

Harmadik ellentmondás.

Tétel. A természeti kénytelenségen kívül a világon független azaz szabad okság létezik. Ha nem léteznék független okság, hanem mindegyik ok a megelőző októl függne működésében, úgy sehol sem léteznék elégséges ok; de elégséges ok nélkül nincs valóságos hatás, nem keletkezhetik az egy mástól függő okok rende.

Ellentétel. A világon egyedül feltétes okság, természeti kénytelenség létezik. A szabad ok a nemcselekvés állapotából a cselekvés állapotába minden ok nélkül lépne, ami az okság törvényével ellenkezik.

Negyedik ellentmondás.

Tétel. A világhoz szükségkép létező lény tartozik. Ha nem léteznék ily szükséges lény, úgy a világnak mint a feltétes létezők rendének nem volna elégséges oka.

Ellentétel. Nincs szükségkép létező sem a világon belül, sem azon kívül. Az ily lény nem létezhetik a világon belül, mert minden világi lény az okság törvénye szerint feltétes; de azon kívül sem létezhetik mint a világnak oka, mert időben kelle- ne léteznie, következöleg érzéki feltétnek volna alávetve, s így nem volna igazán feltétlen, szükségkép létező lény.

Minthogy az ész önmagával nem ellenkezhetik, így folytatja vitatkozását Kant, ennél fogva ezen ellenkező érvek-

nek ellenkező nézeteken kell alapúlniok ; s igazán mindegyik ellentmondásban a tétel a lényt önmagában — noumenon, — az ellentétel a jelenetet — phöenomenon — tekintí. A csaló-dásnak alapja az, hogy az ész a feltétlent, mely pusztá eszme, valóságos ismerettárgynak tartja.

Ezen ellentmondásokat Kant ekkép törekszik megoldani. A mi először a világ mennyiségét illeti : az erre vonatkozó ellennézeteket az által törekszik kiegyenlíteni, hogy megkülönbözteti a világot mint lényt önmagában és mint jelenetet. Ha a világot önmagában való lénynek tekintjük, úgy térbeli és időbeli nagyságát meg nem határozhatjuk, mert ezen érzéki szemlélésmódokat nem lehet a lényre önmagában alkalmazni. Ha pedig úgy tekintjük a világot, mint kell, tudniillik jelenetnek, ezen esetben a világi lényeknek rende alanyi felfogásunktól függ, ezen alanyilag felfogott világrend tulajdonkép sem véges, sem végtelen, hanem véghetetlenig terjed.

A második vitatárgyat az által értelmezi Kant, hogy a világi anyagot jelenetnek tartja, mire nézve az anyag oszthatósága véghetetlenig foly a nélkül, hogy ez által az anyag végtelen mennyiségű részekre oszthatnék ; mert ezen osztás nem vonatkozik igazán az anyagra, hanem annak jelenetére, azaz érzéki felfogásunkra, e tekintetben csak annyi a rész, ahányat osztás által elválasztottunk.

A felhozott két ellentmondást Kant matematikainak nevezi, mert tárgyuk az egész és rész, az összetétel és osztás : közalapjok azon ellentmondó fogalom, miszerint a jelenetet lénynek önmagában tekintjük.

A harmadik ellentmondást Kant dynamikainak nevezi, mert az oksági viszony körül forog : alapja azon fonák nézet, miszerint ellentmondónak tartatik, a mi önmagával nem ellenkezik. Így vagyunk a kénytelenséggel és a szabadsággal : ezek megférnek egymás mellett, tudniillik a kénytelenség a jelenetre vonatkozik, a szabadság pedig az önmagában való lényre. Ekkép az emberi cselekvést két szempontból lehet tekinteni, egyikből jelenetnek, tekintve a világon jelentkező

indokokat és eredményeket, a másiktól szabad okságnak, tudniillik a szándékra nézve.

A negyedik ellentmondás Kant szerint ugyanazon alapon fekszik, melyen a harmadik. Itt is megszűnik az ellentmondás, ha az esetékes létet a jelenetre, a szükséges létet pedig a lényre önmagában terjesztjük. A világi okok, melyek tulajdonkép jelenetek, különböznek a jelenetek végső okától, mely lény önmagában: a jelenetek sora esetékes, azoknak végső oka szükségkép létező lény.

Az észleges istentanban az ész a legtökélyesebb lény eszméjét valósítani és állagosítani — hypostasiren — törekszik.

A lénytani bebizonyítás a legtökélyesebb lény eszméjéből pusztá fejtegetés útján valóságos, sőt szükségképes létét hozza ki. E bebizonyításra Kant azon megjegyzést teszi, hogy a lénynek eszméje és tárgyilagosa léte közt nagy különbség van, és lehetetlennek mondja, hogy e két különböző dolog közül egyik a másikat közvetlenül foglalja magában. Az Isten létét, mond Kant, az ész a világ létéből is következteti és pedig két érvből: először a világ esetékes létéből, másodszor a természetnek czélszerű alkotásából. Ezen érvek, mond Kant, a lénytani érven alapszanak, ennek hibájában tehát részesülnek. És valóban, ha megengedjük is, hogy a világi lények esetékessége a szükségkép létező lénynek eszméjére vezet, s hogy a világi rend bölcs alkotót tesz fel, mindazáltal lehetetlen bebizonyítani, hogy a szükségkép létező és bölcs alkotó lénynek eszméjében valóságos léte is bent foglaltatik. Röviden szólva: a feltétlen pusztá eszme, melynek léte fejtvényes — problematisch — azaz lehetséges; de a pusztá lehetőség nem tesz valóságos létet, a jelenetről pedig nem lehet az önmagában való lényre helyes következményt vonni.

Mindezekből foly, így fejezi be a tiszta ész bírálatát Kant, hogy az ész az elmélet útján nem képes a feltétlenről tulajdonképi ismeretet szerezni. Az észbírálat nem tagadja az érzékfölötti, túlvilági létet, de a szemlélődő értelemnek a belépést ezen ismeretlen tartományba határozottan megtagadja. Meglehet, hogy az ész más utat fedezend föl ama ismeretlen országba, melyből az emberi értelem számüzve van; bármikép

van a dolog, a tiszta ész bírálata azon nemleges eredményre vezet, hogy a szemlélődő ész nincsen felhatalmazva a tapasztalás határainak átlépésére.

7.

E vitatkozásban, mint látszik, Kant e két tételből indul ki: először az észnek lényeges működése a következtetés; másodsor csak azon eszme bír valósággal, melynek a tapasztalás körében tárgy felel meg. E két tételből azt eredményeztette Kant: hogy az ész a feltétlennek eszméjéhez emelkedik ugyan, de nem képes tárgyilagós érvényét biztosítani. Kérdés: helyes-e Kantnak nézete az észről? s foly-e abból az idézett eredmény? Kant a tiszta ész az értelemmel cseréli fel, mert pusztá következtető tehetségnek tartja, holott a következtetés működése lényegileg ugyanaz, mely az ítélésé, tudniillik a különösnek fölvevése — subsumtio — némi általános alá. De tegyük fel, hogy az észnek működése a következtetés: foglaltatik-e abban az elv, hogy alsóbb feltétektől felsőbbekhez emelkedjék? És ha egyelőre megengedjük, hogy azon elv érvényes: vezet-e a feltétlennek eszméjéhez? Bizony ha a tiszta észnek tiszte nem egyéb mint a következtetés, és elve az: hogy alsóbb feltétektől felsőbbekhez, tehát visszamenőleg folytonosan emelkedjék, úgy a feltéteknek feltétlen egysége, szóval a feltétlen, pusztá koholmánya az észnek, mely a határozatlan visszamenet helyébe határozott tárgyat állít, tudniillik bevégzett egységet, az úgynevezett feltétlent. Ha ez igaz, úgy a feltétlen pusztá koholmány, következőleg nincs tárgyilagós érvényessége, de szabályozó eszméül sem szolgálhat. Kantnak alaphibája az: hogy a tiszta ész pusztán következtető tehetségnek tartja s így az értelemmel fölcseréli. De lássuk, mikép vitatkozik Kant az észleges lélektanban, világtanban és istentanban.

Az észleges lélektanban így nyilatkozik Kant: nem ismerjük a lelket mint önmagában való lényt, nem ismerjük valóságos lényegét, csak jeleneteit ismerjük. De emlékszünk arra, hogy Kant a tapasztalásfölötti lehozásban kétféle öntudatot különböztetett meg, tudniillik tiszta és tapasztalati öntu-

datot. A tiszta öntudatról azt állítja Kant: hogy az öntevékenység nyilatkozata, hogy tiszta egység, mely minden különféleséget kizár, hogy azonos és változatlan; ha ez igaz, úgy az öntevékeny, azonos és változatlan *én* valóságos állag, nem pusztá jelenet. E következményt tagadj a Kant, okul adván azt, hogy azon tiszta öntevékenység semmi határozott lényt nem ismert meg velünk, mert nem esik tapasztalás azaz érzéki szemlélés alá, nem egyéb tehát mint a gondolkodásnak tapasztalásfölötti alanya $=x$ azaz ismeretlen. E vitatkozás azon be nem bizonyított állításra van fektetve, hogy amit szemlélni nem lehet, az határozott tárgyat nem képez, az ismeretlen. Kant elfogulva itéli az öntudat alanyát, az öntevékeny *ént* ismeretlennek, csak azért, mivel azt szemlélni nem lehet, nem figyelvén arra, hogy azon ismeret, melylyel a gondolkodó alany önmagáról bír, a kültárgyak ismeretétől lényegileg különbözik s hogy az öntevékeny *én* sajátosság útján jön öntudatára. A küllelétezőt az által ismerjük meg, hogy reánk hat, minélfogva mintegy szenvedő állapotot gerjeszt bennünk: e külbefolyásból származó tehát szenvedőleges állapottal saját tevékenységünket szembesítjük, mire nézve az alanyi tevékenység és a tárgyilagos jelenet közti ellentétet vesszük észre s ekkép a külső jelenetet szemléljük. Másképp vagyunk a tiszta öntudattal vagyis *énünk* tudatával. Az öntudat az öntevékenységnek tudata: ezen öntevékenység által értesülünk, hogy a többi létezőktől különböző, szóval önálló lények vagyunk. A gondolkodó alany tehát önállóságát öntevékenysége által tudja meg; ezen tudat közvetlenül bizonyos úgy, hogy azt semmi okoskodás nem képes elvitázn.

Az észleges világban, mint láttuk, Kant négy ellentmondást lelt, melybe az ész esik, ha a világot mint a feltételes jeleneteknek egészletét jelentkező tárgynak tartja.

Ami a világnak térbeli és időbeli viszonyát illeti, erre nézve oda nyilatkozik Kant, hogy különbséget kell tenni az önmagában való lény és jelenete között. Ha a világot nem jelenetnek, hanem önmagában való lénynak tekintjük, úgy a tér és idő nem alkalmazható reá, tehát magáról a világról nem állíthatjuk sem azt, hogy térre és időre nézve véges, sem

azt, hogy azokra nézve végtelen. Mi egyedül a világ jeleneit ismerjük, e jelenetek felfogása az érzéki szemléléstől függ, erre nézve pedig csak azt mondhatjuk, hogy a jelenetek szemlélése véghetetlenig terjed, vagyis hogy a világ szemlélésében véget nem érünk. E világnézet csak akkor igaz, ha érvényes Kantnak azon tana, hogy a tér és idő csak alanyi szemlélésmódok; mezt ezen esetben tagadni nem lehet, hogy a világról mint önálló azaz alanyi felfogásunktól független lényről semmit sem lehet bizonyossággal meghatározni; de a fölebbi megjegyzéséből kitetszik, hogy a térnek és időnek mind alanyi, mind tárgyilagosa alapja van. Erre nézve bizonyos, hogy a tér és idő a létezőktől különböző léttel nem bír, hogy tehát olyan kiterjedésű, mint a létező, következésképpen a véges létező csak véges tért és időt foglal el. A világ végességére vonatkozó kérdést tapasztalás útján vagyis mértani eljárás által nem lehet eldönteni, mert az erre vonatkozó kellek hiányzanak; nincs tehát egyéb hátra, mint a szemlélődő ész és annak elvei. Ezek nyomán értesülünk, hogy a világi lények épen azért, mivel többséget képeznek, igazán végesek, következésképpen a világi lények összesége is véges.

A második világtani ellentmondás a minőséget, a térbeli és időbeli valóságot, szóval az anyagot tárgyazza, mely feltétes úgy, hogy feltéteit elemei teszik. Kant az anyag oszthatóságát a tér szakadatlanságára alapítja, már pedig a tért alanyi szemlélésmódnak tartja, tehát az anyagot alanyi szempontból tekinti. Ha az anyagi állagokat valóságuk szerint fogjuk fel, úgy el kell ismernünk, hogy a valóságos oszthatóság mind mennyiségre mind minőségre nézve csak véges lehet, mert véges lény csak véges számu részekből és anyagi vegyületből állhat. Ámbár az osztást gondolatban vég nélkül lehet folytatni, de a valóságos osztásnak kell hogy vége legyen.

A harmadik világtani ellentmondás a kénytelen és szabad okságra vonatkozik. Kant az emberi cselekvésben külsőt és belsőt azaz tettet és szándékot különböztet meg és oda nyilatkozik, hogy a kénytelenség a külső tetre mint jelenetre terjed, a szabadság pedig a belső szándékot illeti. Bár éles

ezen megkülönböztetés, a szabadság mindazáltal kétes állásban marad, ha igaz Kantnak azon nézete, hogy a lényt önmagában nem ismerjük; mert e nézettel megegyezőleg csak azt lehet állítani, hogy a tulajdonképi ember cselekvésében a természet kénytelensége alatt áll, ismeretlen lénye pedig, mely puszta eszme, nem valóság, ama cselekvésben lehet szabad. Ekkép az emberi szabadság pusztán lehetséges, annál inkább, miután Kant a tapasztalásfölötti szabadságot kelletténél szorosabb értelményben veszi, oly értelményben, mely szerint egyedül a feltétlen, független lénynak, az Istennek tulajdona. A tapasztalásfölötti szabadság, mond Kant, oly tehetség, mely által az eszes lény képes az események sorát függetlenül megkezdeni úgy, hogy ne előzze meg semmi, ami a történendő cselekvést állandó törvények szerint meghatározná. A mélyebb lélektani nyomozás azon elismerést szüli, hogy az emberi akarat nem független, minőt Istenben tisztelünk, hanem függő, korlátozott, valamint egyéb tehetsége az embernek: függ tudniillik az indoktól, melyet a meggondolás, a tárgyak megítélése szolgáltat az akaratnak. Az indok csak indítja az akaratot cselekvésre, nem kényteleníti, mert az akarat képes bármely indoknak ellenszegülni és magát a meggondolást irányozni. Az akarat önelhatározási tehetséggel bír, mely által az indoknak érvényességét határozza meg. Az indok tudniillik csak úgy válik elhatározó azaz eldöntő okká, ha az akarat vagy helybenhagyja és annak érvényt tulajdonit, vagy pedig az indoknak gyáván enged: az első esetben az akarat él hatalmával, a másodikban nem él. E szerint a szabadság az indokok feletti hatalomban fekszik: e hatalom korlátozott és függő, mert indokra szorul, az indokot pedig az emberi természet és a külvilág állapota szolgáltatja az akaratnak. Ebből kiviláglik, hogy akaratunk szabadságával ki nem lépünk a természet rendéből és az eseményeknek oksági összeköttetéséből; következésképp az akaratnak hatáskörében a szabadság a kénytelenséggel találkozik.

A negyedik ellentmondás az esetékes és szükséges lét közti ellentétén alapszik. Ezen ellentétet az által egyenliti ki Kant, hogy az esetékes létet a jelenetekre terjeszti ki, a szük-

séges létet pedig a lényre önmagában szorítja. Ebből láthatni, hogy Kant nem csak megkülönbözteti a lényt önmagában a jelenettől, hanem ezeket éles ellentétbe állítja is. Kant szerint a lény önmagában pusztán eszme, nem valóság, arra tehát ismeretünk nem terjed. Ha ez igaz, úgy a szükséges lét nem különben mint a szabadság csak lehetséges, egyedül gondolati tárgy. Ami a szükségkép létező lényt illeti: minthogy a világi lények végesek és feltételesek, ennél fogva bár önállóak mind, azaz lények önmagokban, mindazáltal létre nézve függők; következésképp valami szükségkép létező lénynak kell léteznie, mely azoknak végső okát teszi.

A tiszta ész bírálatát az észleges istentan fejezi be, melyben ellenvetéseket hoz fel Kant azon érvek ellen, melyekkel a racionalisták az Isten létét törekszenek bebizonyítani. Kantnak főellenvetése az: hogy semmi eszme nem foglalja magában tárgyának létét, következésképp a legtökélyesebb lénynak eszméjéből annak tárgyilagossága létre nem lehet következtetni. Erre a racionalisták azt válaszolják: hogy a tapasztalati tárgyakban a fogalom igazán különbözik a létől, de nem a legtökélyesebb lény eszméjében, melyben a lét bent foglaltatik. Hogy a tapasztalati tárgyakban a fogalmat a létől megkülönböztetjük, annak oka az, hogy a fogalom az elvont egyetemeset terjeszti elő, a szemlélet pedig az egyes tárgynak létezés módját. Ha a legtökélyesebb lénynak eszméje is ilyenmű ellentétet foglalna magában, úgy nem volna egyéb mint az egyes tárgyakból értelmi elvonás útján alakított fogalom, melynek valósága az egyes tárgyakban foglaltatik; ha pedig Kant ezen okszerű következményt tagadja, úgy el kell ismernie, hogy oly lényben, mely a többiektől lényegileg különbözik, nincsen helye az egyetemes és egyes közti ellentétnek, következésképp annak ismeretére más út vezet, mintsem az érzéki szemlélés és értelmi elvonás.

Meg kell vallanom, hogy a racionalisták Kantnak megtámadását hatályosan verik vissza; mindazáltal el nem titkolhatják állásuknak azon gyenge oldalát, miszerint az Isten létét eszme-fejtegetés útján törekszenek bebizonyítani. A legtökélyesebb lény eszméjének fejtegetéséből csak az következik,

hogy e két eszme, tudniillik *legtökélyesebb lény* és *szükségkép létező* szoros egybefüggésben létezik, vagy más szavakkal, okoskodásuk csak annyit bizonyít, hogy ha a legtökélyesebb lény létezik, úgy minden tökélylyel, tehát a szükség képes léttel is bír; de hogy valóban létezik, azt más úton kell igazolni. Az Isten léte felőli meggyőződés szellemi életünkön mint tagadhatatlan lélektani tényen alapszik. Bizonyos, hogy az ember eszes és szabad lény, ki megismervén észszel, mi igaz, szép és jó, e szellemi czélokat szabad akaratu cselekvéssel valósítja, mi által az anyagi világot céljaihoz alkalmazza, valamint azt a tudomány, művészet, erkölcsi és polgári élet nyilván hirdeti. Bizonyos továbbá, hogy szellemi hatalmunk, eszünk és akaratunk véges és feltétes; már pedig kétségtelen, hogy ha véges és feltétes lény létezik, úgy végtelen és feltétlen lénynak kell léteznie, mely a véges és feltétes lénynak végső oka: ennél fogva létezik végtelen és feltétlen lény, mely től a véges emberi ész eredetét vette; de az ész csak eszes lénytől eredhet, következőleg a végtelen és feltétlen ok szellemi lény. Vantehátszellemi fölény azaz Isten, ki minden véges létezőnek, az emberi szellemnek és világnak végső oka. Itt meg kell jegyeznem, hogy az Isten létére vonatkozó ismeret nem tulajdonképi tudást, hanem észhitet képez. Hogy szellemi hatalom van, az észtudás, mert kétségtelen lélektani tényen alapszik; észtudás az is, hogy ha véges és feltétes lény van, úgy végtelen és feltétlen lénynak kell léteznie, mert ez észigazság, oksági elv: de hogy a végtelen és feltétlen okság szellemi lény, az észhit, mert e tárgyban értelmi belátásunk hiányzik, azonban okszerű hit, mert az emberi ész el nem hitetheti magával, hogy észnélküli öslénytől vette eredetét.

Kant az elméleti észt nem tartja felhatalmazottnak arra, hogy az érzékfölötti létről határozott itéletet hozzon. Könnyű átlátni, hogy Kant közvetítőül lép fel a rationalistikus theisták és empiristikus naturalisták közt: a tapasztalatilag jelentkező világot önállóan nyilatkoztatja a nélkül, hogy a természetfölötti lényt a világból száműzné, sőt ezen lényt a világ feltétes létének és czélszerűségének alapjául tüzi ki. Azonban a fölényt kétes állásba helyezi; mert ha a végső ok határo-

zatlan eszmény, pusztá szabályozó fogalom, úgy valósága nincsen biztosítva. Kant tiszta ész bírálatában nincs a szemlélődésnek igazi végpontja; de kezdőpontja sincs, mert az alanyi öntevékenység, mely az öntudatot és vele együtt az ismeretet lehetővé teszi, valamely ismeretlen kültárgynak ($\equiv x$) behatásától függ. Ha már az ismeretet két tényező eszközli, melyek közül a tárgyilagós ismeretlen, az alanyi függő, a feltétlen lény pedig pusztá eszme, melynek valósága nincsen biztosítva: úgy az ismeretnek nincs ingatlan alapja, az igaznak nincs biztos támasza. E hiány betöltésére Kant a gyakorlati észhez folyamodik és ennek elsőseget — *Primat der praktischen Vernunft* — tulajdonít az elméleti ész felett. Kant a gyakorlati észhez eszélyesen folyamodik, mert ezen uton szilárd álláspontra, tudniillik az észnek öntörvényhozására jut. Lássuk tehát a gyakorlati ész bírálatát.

8.

A tiszta ész a természetet, a gyakorlati az akaratot határozza meg előleges törvényeivel. A gyakorlati ész bírálata két feladatot tűzött ki magának, tudniillik közvetlenül az erkölcsi észtörvényt, közvetve azon fő-eszméket megalapítani, melyeknek valóságát a tiszta ész nem képes igazolni.

A gyakorlati ész önkényünket az erkölcsiség törvényei által korlátozza, és meghatározza: mit tartozik az ember cselekedni.

A gyakorlati elv anyagi — *materieller Grundsatz*, — ha pusztán tárgyat nyújt az akaratnak, melyre célozzon, s mint-hogy az ily tárgyat egyedül a tapasztalás közli, mely egyéni felfogásunktól függ, ennélfogva az anyagi elv tapasztalati, egyéni szabály — *Maxime*. — Az ily szabálynak az egyéni jólétnél egyéb cél nincsen kitűzve, ennekokáért az önkényt nem fékezheti kellően, tehát igazi erkölcsi törvényt nem alapíthat. Az erkölcsi törvénynek nem anyagi, egyéni, tapasztalati, hanem alaki — *formal*, — egyetemileg érvényes és tisztán észleges elvnek kell lennie, mely egyedül az akarat elhatározásának módját szabja. Az egyéni szabályok erkölcsi törvényekké emelve meghasonlást okoznak az emberek közt; el-

lenben az egyetemileg érvényes gyakorlati elvek teljes összhangzást szülnek mind az egyénnek cselekedetei, mind a különböző egyének közt.

Az erkölcsiség és szabadság csak úgy van biztosítva, mond Kant, ha függetlenül minden külső indoktól és anyagi érdektől egyedül azon eszme vezérli elhatározásunkat, hogy így és nem másképp tartozunk cselekedni. Az erkölcsiség fő-elvét ekkép lehet kifejezni: *úgy cselekedjél, hogy akaratodnak egyéni szabálya mindenkor egyetemes törvényhozásnak elvéül szolgáljon*, azaz egyetemileg érvényes legyen. Ezen elv igazán feltétlen parancs — imperativus categoricus, — melyet az ész önmaga elszánásából szab az akaratnak, mi által öntörvényhozói tisztet, erkölcsi önhatóságot — autonomia — gyakorol.

Az észnek öntörvényhozása vagyis az erkölcsi törvény az akarat szabadságát teszi fel és azt szükségkép követeli. Ugyanis ha tartozik az akarat magát az ész törvényéhez szabni, úgy tehetségében áll elhatározását függetlenül az érzékiség kénytelenségétől vezetni és a cselekvésnek sorát önállólal megkezdeni. Noha tehát az elméleti ész az akaratnak tapasztalásfölötti szabadságát nem képes igazolni, azt mégis mint az erkölcsiségnek szükséges feltétét gyakorlatilag követeli.

Az erkölcsiség lényege abban fekszik, hogy akaratunk önelhatározását az ész törvényéhez feltétlenül szabja. Akaratunknak feltétlen indoka tárgyilag az ész törvény, alanyilag e törvénynek tisztelete, mi által cselekvése erkölcsi érdemre tesz szert. A törvény iránti tisztelet az erkölcsi érzelm — sittliches Gefühl, — mely az erkölcsi erényt alapítja. Az erény oly törekvése az akaratnak, miszerint magát az erkölcsi törvényhez egyedül e törvény iránti tiszteletből szabja: ily törekvésre állandó küzdés kívántatik az érzékiséggel.

A gyakorlati ész bírálata továbbá a legfőbb jónak fogalmát veszi vizsgálat alá. Az ész természetünkkel született szükségletből boldogságra törekszik, s noha az erkölcsi törvény iránti tisztelet az egyetlen erkölcsi indok, mindazáltal az erényt valóságában nem lehet a boldogságtól elválasztani,

vagyis az embernek rendeltetése szükségkép foglalja magában, hogy az erényes ember egyszersmind boldog legyen; az embernek főjavát és rendeltetését tehát az erkölcsiség és boldogság közti összhangzás teszi. De mikép lehetséges ezen összhangzás? Csak két mód van, tudniillik: vagy a boldogságra való törekvés létesíti az erkölcsi szándékot, az erényt, vagy az erény a boldogságot. Az első eset teljesen lehetetlen; mert anyagi indok, milyen a boldogság vágya, erkölcsi szándékot, erényt nem alapíthat. A második eset is lehetetlennek látszik; mert a cselekedetek eredménye e világon nincsen az erkölcsi szándékhoz mérve, hanem a természet-ismerettől, a physikai tehetségtől és a kedvező körülményeknek eszélyes felhasználásától függ. Van tehát gyakorlati ellentmondás — *Antinomie* — az észtvörvény és a természettörvény közt: az előbbi a legfőbb jónak valószínűségét követeli, az utóbbi azt lehetetlenné teszi, mert az embert a világi rendhez köti, mely felett nincs hatalma az erkölcsi szándéknak.

A gyakorlati ellentmondást, mond Kant, azon módon kell megoldani, melyen a kénytelenség és szabadság közti ellentétet egyenlítettük ki, tudniillik különböztetni kell az önmagában való lényt a jelenettől minélfogva a cselekvő ember egyfelől mint jelenet a világi oksághoz van kötve, másfelől mint lény önmagában azaz mint tiszta értelmiség — *Intelligenz* — a természeti okságtól független tevékenységgel és indokkal bírhat. E szerint a felhozott esetek elseje, tudniillik, hogy a boldogság vágya eszközli az erényt, egyáltalában igaztalan; a második pedig, hogy az erény alapítja a boldogságot, csak feltétesen igaztalan, azon feltét alatt, ha azt világi okságnak azaz természet-törvénynek tekintjük. Minthogy pedig az ember magát önmagában való lénynak tartja, sőt az erkölcsi törvényhozásban igazán szellemi, természetfölötti hatalmat nyilatkoztat: ennélfogva nem lehetetlen, hogy az erény a boldogságot, ha nem is közvetlenül, de mégis közvetve, tudniillik a természetnek érzékfölötti alkotója által létesíti; a legfőbb jónak elérése tehát lehetséges.

A gyakorlati ész a legfőbb jónak valószínűségét kötelességül szabja az embernek; de a legfőbb jónak fő-kelléke az

akaratnak teljes megegyezése az észtörvénnyel, szóval a szentség, a tökéletes erkölcsiség. Már a szentség oly tökély, melynek birtokába az akarat e földi pályán nem juthat soha, mert az érzékiséggel szüntelen küzdenie kell. De minthogy az ész a tökélyes erkölcsiséget gyakorlatilag szükségesnek követeli: ennél fogva a legfőbb jó emberre nézve a valóságos szentséghez végnélküli közelítésben fekszik. E végnélküli előhaladásra végnélküli életpálya kell; az ész tehát személynünk halhatatlanságát erkölcsileg szükségesnek követeli.

Ugyanazon erkölcsi észtörvény a legfőbb jó elérhetésének második feltételéhez is vezet, tudniillik az Isten léteéhez. A legfőbb jónak második eleme az erkölcsiséghez mért boldogság, mely csak azon feltét alatt elérhető, ha a természet-törvény az erkölcsi törekvésnek céljaival megegyez. De minthogy ezen megegyezést s ennek következtében az erkölcsiség és boldogság közti öszhangzást sem az ember, sem a természet nem eszközölheti: ennél fogva oly lénynek kell léteznie, melynek hatalma alatt a természet áll és azt úgy igazgatja, hogy a legfőbb jó létre jöhessen. Már e lénynek szelleminek, sőt erkölcsinek kell lennie, hogy képes legyen az erkölcsiség eszméi szerint rendelkezni. Ily lény pedig, mely a természetnek ura, mely legbölcsebb, szent és igazságos, az Isten; következéské az Isten létét a gyakorlati ész követeli — *Postulat der praktischen Vernunft.* — Ekkép a vallásosság az erkölcsiség alapszik.

9.

A gyakorlati ész hatáskörében, az erkölcsi törvényhozás terén, nem csekély nehézségekkel találkozott Kant: egyfelől a minden magasabb eszméket lerontó scepticismus, másfelől az erkölcsi elveket pusztán érzéki érdekekre visszavezető empirismus állotta útját. Mind a két ellenféllel már Kantnak kora előtt a skót felekezet küzdött, de az erkölcsi érzelmet, melyre hivatkozott, nem fektette szilárd alapra. E küzdésben a hittudósok is vettek részt, mindazáltal kevés sikerrel, mint-hogy az ellenfél külső tekintélyt nem ismert el. Ily körülmények közt szükségesnek látta Kant, valamint a bölcsészet elméleti

részében, úgy a gyakorlatiban is, teljes újírást vinni véghez: minek eszközlésére az emberi észnek öntörvényhozását állította fel, ezt egyetlenegy útnak tartván arra, hogy az emberi akaratot minden közvetlen külbefolyástól, nem csak valamely külső tekintélytől, hanem az érzéki érdekek hatalmától is megszabadítsa, és ekkép szabadságát biztosítsa.

Kantnak véleménye szerint az erkölcsi észtörvénynek tisztán alaki elvet kell képeznie, mert az olyan elv, mond ő, mely tartalmat nyújt akaratunknak, tapasztalati, egyéni szabály; értelmezése szerint azon elv alaki, mely nem tárgyaz határozott czélt, hanem egyedül az akaratnak elhatározásmódját szabja. Kant félreismeri azon igazságot, hogy minden törvénynek czélon kell alapulnia, különben nem képes az akaratot megindítani. Noha az erkölcsi észtörvény czélokra vonatkozik, mindazáltal nem tapasztalati és egyéni szabály; mert nem minden czél érzéki és egyéni, hanem vannak egyetemileg érvényes szellemi czélok is, melyeknek kútfeje az ész. Kant fő-elve csak azt fejezi ki, hogy az erkölcsi észtörvénynek egyetemileg érvényesnek kell lennie. Az egyetemileg érvényes cselekvésmód alaki elv ugyan, de nagyon üres és gyakorlati használata felette nehéz.

Megalapítván az erkölcsi törvényt, ennek segedelmével Kant az elméleti észnek fő-eszméit, az akarat szabadságát, az Isten létét és az emberi lélek halhatatlanságát támogató. Az akarat szabadságát az észnek öntörvényhozásából következteti, állítván, hogy ez utóbbi amant szüségkép fölteszi. Ezen állítást nem vonom kétségbe; mert bizonyos, hogy az akaratnak tettleges önelhatározása önelhatározási tehetségre azaz szabadságra mutat. De következik-e abból, hogy a szabadság pusztá követelése a gyakorlati észnek? Nem kell-e inkább azt állítunk, hogy ha az erkölcsiség szoros egybefüggésben van az akarat szabadsággal, úgy kell, hogy e szabadság lélektani tényeken alapúljon? Vagy egyedül az érzéki szemlélés szolgáltat tényeket? Bizony az akarat szabadságról mint az indokok feletti hatalomról nem az érzéki szemlélés és értelmi elvonás, hanem az észnek és akaratnak nyilatkozata vagyis a szellemi öntevékenység értesít minket és biztosít.

Az Isten léte és a lélek halhatatlansága felőli meggyőződés Kant szerint erkölcsi hitet képez, melyet a legfőbb jónak tekintetéből követel az ész. Kant a vallási eszméket egyedül az erkölcsiségre alapítja, azon balhiedelemben lévén, hogy az elméleti ész nem képes azoknak valóságát igazolni. Ha a dolgot elfogulatlanul tekintjük, oda kell nyilatkoznunk: hogy vagy az elméleti eszmék szintúgy bírnak valósággal mint az erkölcstaniak, vagy ezen utóbbiak is pusztán szabályozó fogalmak.

A tiszta és gyakorlati ész bírálatát Kant az ítélő tehetőség bírálatával — Kritik der Urtheilskraft — egészíti ki, melyben a természeti kénytelenséget és az akarati szabadságot a célszerűség eszméje által egyezteteti meg: ezen jelentékeny munkának taglalását máskorra halasztom.

PANTHEISMUS ÉS SZEMÉLYES ISTEN.

ÉRTEKEZÉS.

GREGUSS ÁGOST L. TAGTÓL.

I. T á j é k o z á s.

A tárgylagos, mindenoldalú fölfogás hiánya — félszeg ismeretekből eredve s egyéni vélemények öszletére támaszkodva — szereti magát következetességnek mondani, mert azon logikai kapcsolatot, melyen a következetesség alapúl, az ember igen könnyen megtalálja saját nézetei rendszerében, s csak azt feleli, hogy e kapcsolatnak, ha fölfogása helyes legyen, nem csupán öbenne, mint fölfogóban, hanem a fölfogott tárgyban is meg kell lenni.¹ E kérkedő álkövetkezetesség nevezetes példáját látjuk azon nem épen szokatlan jelenségben, hogy valaki elismeri hibáját s mégis ragaszkodik hozzá — „nehogy következetlenségbe essék.“ A fölfogó

egyén íme végkép túlteszi magát a fölfogott tárgyon, és saját önjéből von ki — természetesen önkényes, mert merőben önleges — szabályokat a kivüle álló tárgy számára, melytől mintegy azt látszik követelni, hogy alkalmazkodjék fölfogásához, nemhogy maga ügyekezne fölfogását alkalmazni a tárgyhöz.

Ily tökéletlen, önleges fölfogás nyilatkozik azon jelen-ségben is, hogy a politikai szabadelvűséget sokan bizonyos úgynevezett vallási szabadelvűséggel szeretik kiegészíteni, s mivel síkra szállnak a társadalom emberi tekintélyei ellen, azt hiszik, az isten tekintélyét sem szabad kímélniök; ellenségei lévén az emberi monarchiáknak, az isteni monarchiát sem akarják elismerni, s midőn leteszik a királyokat, úgy vélik, hogy következetesen az istent is le kell tenniök. Ha világi ügyekben az emberek egyesülésére legjobb alak a köztársaság, miért ne volna az a lelkiekben? A fejedelmi felséget mint népfelséget a társadalom valamennyi tagja közé elosztják, s előáll a tökéletes köztársaság; az isteni felséget is el kell osztani mindenek közé, s előáll a tökéletes — pantheismus.

Ha példával akarnók e következetesekül hirdetett állítások fonákságát megmutatni, Angolországra utalhatnánk, hol a szabadság érzete legbiztosabban, legállandóbban s leggyakorlatibb módon nyilvánul, a hitetlenség pedig ritkább, mint bárhol a föld hátán. Ez azonban nem volna elég bizonyosság. Mert valamint a szögletnek három felé oszthatása még nincs bebizonyítva az által, ha valamely ügyes mérnök a szögletet valósággal három egyenlő részre osztja, úgy az angol nemzet példája sem bizonyít még a népuralmi és vallástalan elv benső kapcsolata ellen, sem mellette, — nem bizonyít, mert épen csak példa, s példa létére csak fölvilágosításul szolgálhat, még pedig akár a szabály, akár a kivétel fölvilágosításaul.

A bizonyítást tehát máshonnan kell merítenünk, azon igazságból nevezetesen, hogy a társadalmi viszonyok vagyis az emberek vonatkozásai egymáshoz nem nyújthatnak mértéket oly viszonyokra, melyekben az ember akár alsóbb, akár

felsőbb rendű lényekkel áll szemközt. Ha e következetes gondolkodók azt találnák vitatni, hogy a mérték lehet ugyan-az, tanuk képtelenségét mindjárt szembeszökvé tehetnők azon egyszerű fölszólítással, hogy részesítsék hát a kiskorúakat is mindazon jogokban, melyeket magok is méltán csak a nagykorúaknak tartanak fen; sőt még tovább mehetnénk, s azt is kívánhatnók tőlök, hogy — ha a fölvett mérték nem csak az emberek közti viszonyokra alkalmazandó — az állatokról se feledkezzenek meg, s midőn például a farkasokat ki akarnák irtani, előbb szavazzassák meg őket, van-e kedvök magokat kiirtatni.

De félre a tréfával. Józanul senki sem fog abban kételkedni, hogy a mely mérték, a mely elv az emberek kölcsönös vonatkozásaiban helyesen alkalmazható, még azért koránsem illik vonatkozásaira más lényekhez, így különösen az istenhez. Csak az a kérdés, hol keressük azon más mértéket, azon más elvet.

Az emberi nem történetei minden léptennyomon tanúsítják azon haladási törvényt, mely szerint p. o. — hogy mindjárt részletekre térjünk — előbb keletkezik a költői, úgy a tudományos irodalom, hogy általában a művészet előbb van, mint a széptan, így a festészet előbb, mint a festészet tudománya, s a zene előbb, mint a zene tudománya, hogy az erkölcsös élet gyakorlata szintűgy megelőzi az erkölcsant, valamint a helyes ítélet, helyes ismeret a logikát s a vallás a metaphysikát. Mind a művészet, mind a széptan a szép eszméjét tárgyazza; hangokkal foglalkozik a zene is, a zene tudománya is; színes árnyalással a festészet is, a festészet tudománya is; a jó eszméje uralkodik mind az erényes életben, mind az erkölcsantban; az igaz eszméjének hódol mind az okoskodó egyén eszejárása, mind a logika; s a legfőbb, az isten eszméjét hirdeti mind a vallás, mind a metaphysika. De azért a szép eredetileg művészi eszme, mert eredetileg a művészetben kél és fejlődik, s szintűgy a jó eredetileg erkölcsi, az igaz eredetileg ismereti, az isten eszméje pedig eredetileg vallásos eszme; és a bölcselkedő észnek onnan kell fogalmait kivonnia, hol e fogalmak eredetileg kel-

nek és fejlődnek : a szépet tehát, mint eredetileg művészi eszmét, a művészetből, a jót, mint erkölcsit, az erkölcsből, az igazat, mint ismeretit, az ismeretből, az isten eszméjét pedig, mint eredetileg vallásos eszmét, a vallásból. Az így kivont fogalmakat összemérhetjük, sőt össze is kell mérnünk, az ész követelményeivel, s a mennyiben aztán úgy találjuk, hogy ezeknek megfelelnek, elfogadjuk, a mennyiben pedig nem látszanak nekik megfelelni, kétségbe hozhatjuk jogosultságukat, leszállíthatjuk netán túlbecsült értékeket ; de mindenkor saját lényegök szerint, a magok tisztaságában kell átvennünk s nem szabad meghamisítanunk.

Az isten eszméjét tehát eredetileg a vallás nyújtja nekünk. Miképen él már az isten eszméje a vallásban ?

A vallást gyarlóságunk, s ebből következőleg függéstünk érzete szüli. A függés valami magasb hatalmat tesz föl, melynek az ember alá van vetve ; e magasb hatalmat képzelheti az ember akár több lény között megosztva (többistenség), akár csak egyben öszpontosítva (egyistenség), de mindenkor úgy tekinti, mint a mely rajta segíthet, és ezért ügyekszik őt megkérlelni — nyersebb állapotában ajándékokkal s véres áldozatokkal is, a műveltség haladtával csak imádság által. E szerint a függés érzete kölcsönös : az ember nem csak arról van meggyőződve, hogy egy hatalmasabb lénytől függ (térjünk már a sokistenes fölfogástól az egyisteneshez), hanem meg van győződve arról is, hogy e hatalmasabb lény szintén tudja az embernek tőle való függését : mert ha nem tudná, az ember minek fordúlna hozzá ? Tehát az isten ismeri a viszonyt, mely közte s az ember között van : ennélfogva értelmének kell lenni. De az ember azt is fölteszi istenéről, hogy a bajokat, melyekkel maga nem bír, ő, ha akarja, orvosolhatja, s ezért folyamodik hozzá segélyért : az istennek ennélfogva akaratának is kell lenni. A mely lénynek azonban értelme és akarata van, az eszmél, az személy ; és csakugyan úgy találjuk, hogy minden vallás értelmet és akaratot, még pedig mindentudó értelmet és mindenható akaratot, szóval tehát eszmeletet, öntudatot s így személyességet tulajdonít az istennek. A vallást e szerint az emberi személy meg az isteni személy

közti viszony képezi; s a személyesség — a mint ezt minden vallás fölfogja — oly lényeges tulajdona az istennek, hogy a személytelen isten végkép meg is szűnik a vallás tárgya lenni. A vallás csak személyes istent fogad el.

Az isten eszméje tehát, a mint azt nekünk a vallás nyújtja, oly multhatatlanul magában foglalja a személyesség fogalmát, hogy a ki az isten személyességét tagadja, voltaképp magát az istent is tagadja. Ha például valaki a mindenségben működő természeti erők összegét, másvalaki meg az emberiség történelmében nyilatkozó haladás szellemét, e szerint öntudatlan erőket, vagy inkább a vak törvényt, mely szerint ez erők működnek, ezen erőknek tehát merő elvonását, istennek nevezi, ez által közvetve azt mondja, hogy a mit az isten fogalma voltaképp s eredetileg jelent, azt nem ismeri el s mást állít helyébe; körülírva és kerülgetve mondja ki azt, a mit az istentagadó kereken és röviden: hogy nincs isten, — mert istennek nevezi, a mi nem az, nevét átveszi, de fogalmát elejti.

Hát nem szabad ezt tenni? — Oh hoggye! Csakhogy a ki teszi, ne kíváncsion vallásosnak látszani. Összintesség a tudományban szintügy, mint az életben, az egyedüli igazán célirányos eljárás; takargatásokkal és szójátékokkal mind magunkat, mind másokat csak ámitunk. A vallás: tudó lény viszonya tudó lényhez, azaz személy viszonya személyhez; s ha nincs meg a személyesség, nincs többé se isten, se vallás. Se vallás nem lehet isten nélkül, se istenhez nem emelkedhetünk vallás nélkül, s istentelenség és vallástalanság lényegileg egyértelműek.

A fentebbiek alapján nyilvánvaló, hogy a pantheismus, mint a mely, ha következetes, a személyességet — istenben és emberben egyaránt — tagadni kénytelen, lényegére nézve istentelen és vallástalan, s ezen jelleméből a bele-beleolvadó mysticismus elemei sem képesek kiforgatni. Nézzük csak azon rendszert, melyben a mindistenes fölfogás legtisztábban, leg részletesebben s legőszintebben nyilvánul, nézzük a hágai bölcs rendszerét: Spinoza szigorú következetességgel kifejti,

hogy a natura naturansnak se értelme se akarata, hogy ez vakon és közönyösen szüli a jót és rosszat, szépet és rútát, czéltalanul, csak azért teremtvé, hogy rombolni valója legyen, életet és gondolatot adva némely lényeknek, hogy aztán örökre elvegye tőlök ; — de lám ! ugyanezen Spinoza másfelől oly tétéleket iktat könyvébe, melyeket Plato is magáéinak vallhatna, mint például : „az emberi lélek önmagát az örökkévalóság alakjában gondolván, az istent gondolja“, vagy : „érez-zük, hogy örökkévalók vagyunk“, és ugyanő hirdeti az isteni szeretetet, mint ama titkos kapcsolatot, mely a lelkeket összetartja s kútfejökkel egyesíti. Hova soroljuk már Spinozát ? az atheisták közé, mint a XVII-dik század tette ? vagy a mystikusok közé, mint Lessing, Jacobi, Schleiermacher kívánják ? Igazság szerint ide is, oda is tartozik, mert rendszere, és általában minden pantheista rendszer, az atheismus és mysticismus közt lebeg ide-oda, úgy azonban, hogy míg atheismusa következetes, mysticismusa következetlen.

A mindistenesség gyökeres hibája az, hogy [a] végest meg a végtelent, a természetet meg az istent egy,} közös állagúnak vallja. Mivé lesz, minden lét egységében, a személyesség ? Az ember személyességét csak az isteni személyesség rovására lehet megmenteni ; ha pedig az isteni személyesség van megóva, az emberé vesz el. Ha a természet az isten élete, úgy az isten minden, még pedig a szó teljes értelmében, ő tehát a végtelen is, de a véges is, az örökkévalóság is, de az idő is, az egyetemes lény is, de az egyesek is ; szóval : egyedül isten van, s az ember csak töredéke az isteni életnek, koránsem megkülönböztetett személy, s élete merő csalódás, álm. Ha fölzúdulunk e nézet ellen s meg akarjuk menteni személyességünket, de azért a lét egyáltalános egységéhez ragaszkodva : úgy bizonyos tekintetben az istent kell megfosztanunk a valóságától, melylyel az imént fölruháztuk. Tekint-ük az egyes lényeket megkülönböztetett, s egyéni valóságokul : mivé válik ekkor az egyetemes, személytelen lény, ez állítólagos isten ? Merő elvonássá. Magában, valóság, élet és eszmélet nélkül, azon határozatlan lény létére, melyből általában minden lehet, a nélkül, hogy különösen valami volna,

szinte semmivé foszlik. Nem atheismus már ez? És szorosabb vizsgálat nyomán azt tapasztaljuk, hogy a mindistenség az isteni személyességet még az emberi személyesség rovására sem mentheti meg. Vagy az újkori spinozismusnak — a mint Hegel rendszerét elnevezték — más-e az eredménye? Hegel iskolája, még pedig jobb és bal oldala egyaránt, a személyes istenen végkép túlteszi magát; a személyesség, az ő tana szerint, korlát, tökéletlenség, melytől a legtökéletesebb lénynek mentnek kell lenni. A személyesség — úgy mondnak — magában öszpontosított én, szembe téve másénnel; az egyáltalános lény ellenben a végtelen, mely mindent magában foglal, melyből tehát semmi sincs kirekesztve: egyáltalános személyesség ennél fogva képtelenség, s így az isten nem lehet személy. De mi lehet hát? Mi lehet e magában nem öszpontosított lény, melyet nem tekinthetni egy bizonyos lénynek, mert belőle semmi sincs kirekesztve, mi lehet az, hanemha mindennek elvont képlete, s ha sokat akarunk mondani, mindennek lehetősége, tehát nem valóság? Íme, oly istenhez jutunk, melynek nincs valósága. Merészség-e hát azt állítanunk, hogy a pantheista voltaképp szintén atheista, csakhogy oly atheista, ki azzal ámitja magát, hogy nem az?

Az isten fogalmának tisztázása, nevezetesen személyességének megállapítása vagy megczáfolása, és az első esetben maga a vallás igazolása, az utóbbiban pedig a vallástalanság kihirdetése: ez, úgy hisszük, a vallásbölcsélet leglényegesebb feladata.

A vallásbölcsületnek azonban, kivált jelenleg, igen bajos a helyzete. A hivatalos hittan mindenkor ellene volt, most pedig a kor is ellene van.

A mai kor az emberi egyéniség érvényesítésének kora, melyet leginkább a földi élvek szomszár s roppant és mindenemű külső munkásság jellemez. Mi felelhet meg jobban e kor meggyőződéseinek, mint épen a pantheismus, de koránsem a Baader- és Görresféle mystikus pantheismus, hanem az, melynek végszáva az atheismus? Ennek kedvez a mai bölcselők azon része is, mely nem tartozik közvetlenül a pantheismus iskolájához, így nevezetesen a kételkedők vagy —

ha úgy tetszik — bírálók, és a ténylegesek. A kételkedők legokosabbnak tartják meg nem határozni az isten eszméjét, mert valamit meghatározni annyi, mint térben, időben, ilyen meg olyan sajátságokkal fölfogni, az egyáltalános pedig így körül nem korlátozható, különben tökéletlen értelmünkhöz alkalmazzuk, csökkentjük, leszállítjuk. A tényleges bölcselők viszont, a szemmel látható és kézzel fogható tényekre alapított tanok vallói, az apriori fogalmakat, minők az állag, lényeg, s a t. eszméi, a képzelődés csalóka álmainak s az elme önkényszer szerkesztményeinek, ennél fogva merő elvonásoknak, ábrándoknak hirdetvén, a tapasztaláshoz fordulnak s csak azt fogadják el, a mit ez adhat: tényeket és törvényeket. Az istennel, mint a kit a tapasztalás közvetlenül föl nem mutat, e tényleges iskola nem foglalkozik; magát az emberi ént, a melyről csak a belső tapasztalás tanúskodhatik, minthogy e belső tapasztalásnak nem enged szavazást, szintén mellőzi, s épen úgy, mint Spinoza pantheismusa, és általában minden pantheismus, semmibe veszi, de annyira semmibe, hogy az eszméket, melyeket Spinoza még a lélek lényegeül ismer, ő csak a testi szerkezet eredményének, vak ténynek tekinti. Mihelyt azonban az ént semmivé tesz, ez — mintegy helyrehozásképen — magát azonnal mindenné teszi, s az emberi önzés seholy sem nagyobb, mint a hol magát az emberi önt tagadják. A gyakorlat és elmélet egyaránt bizonyítja ezt, elannyira, hogy még a nemeslelkű Spinoza sem alapíthatta *ethikáját* egyébre, mint az önzésre: t. i. azt tanítja benne, mit tegyen az ember, hogy minél jobb dolga legyen. Erkölcstelenség magva rejlik tehát minden oly rendszerben, mely az ént megfosztva önmagától, a felelősség alól fölmenti; s azon francia író, kivel mindjárt bővebben megismerkedünk, igazán mondja, hogy az anyagi bölcelet ellen küzdő szellemi bölcelet nem csak elméket, hanem jellemeket is képez *).

De feljebb azt mondtuk, hogy a vallásbölcelet dolgát

---

*) Saisset, Un nouvel essai d'esthétique (Revue des deux Mondes, 1861. nov. 15-dikei füzet): „La philosophie spiritualiste . . . ne fait pas seulement des esprits, elle fait des hommes, des caractères.“

a vallástalan korszakon kívül még azok is nehezítik, kiket hivatásuk épen a vallásos érzelem és meggyőződés szilárdítására utal: a hittanárok. Nem szólok a szenteskedőkről, kik a szabad vizsgálatnak minden időben ellenségei voltak s kik ennél fogva most is azt kiáltozzák, hogy a rationalismus okvetlenül pantheismusra vezet, — az ilyenek a vallást csak világi előmenetelökre, keresetül használják s a tudomány figyelmére nem méltók; — itt csak a hittani iskola azon állítványát kívánom fölhozni, mely szerint az emberi ész nem képes az isten eszméjéhez emelkedni, hanemha természetfölötti segély mellett, a mely tan, a műveltség jelen fokán, ellenzéknel egyebet nem költhet és így szintén a pantheisták, skeptikusok és materialisták táborát szaporítja.

Hát csakugyan lehetetlen volna istenben hinni és bölcselőnek maradni? kérdi egyik legkitünőbb francia bölcselő, Saisset Emil. Hát e század meghazudtolná magát? A szellemség a bölcseletben csak azért született volna újjá, hogy megint az anyagiság szülessék belőle? A keresztyén érzet csak azért támadt volna föl ismét, hogy az oktalan vakbuzgóságot is újlag föltámaszsza?

Igazán úgy van-e, hogy az isten csak valótlan elvonás? az egyedüli lét a véges lét? a mennyei meg a földi dolgok ellentéte értelmetlenség? mindent a vak kénytelenség idézett elő? az emberek eddigelé csak álmodtak? a művelt ember most már lelkét nem osztja kétfelé, egyiket az embereknek és a földnek, a másikat az istennek szentelendő? s a mennyben csak azon örök szükségre ismer, mely őt a föld tökéletesítésére s szépítésére hajtja? minden eszmény elmúlik? a művész föladata nem lesz egyéb, mint a valót szolgálilag utánozni? az államférfi: valamely ország anyagi vágyait kitanulni és teljesíteni? az erkölcsbíróé: kitanulni, mily arányokban egyesülnek a hasznos meg a káros szenvedélyek, hogy amazokkal élni, ezektől ovakodni lehessen?

Mindezen kérdésekre Saisset feleletet keres és feleletet ad vallásbölcséleti munkájában, mely valamint egyfelől tanulmányai alaposságáról tanúskodik, úgy másfelől saját önálló

buvárszellemét is fényesen tündökölteti *). E munkát szeretném rövid ismertetésben! a tisztelt Akademiának bemutatni, részint mivel az — igénytelen véleményem szerint — a tisztelt Akademia figyelmét csakugyan megérdemli, részint mivel a fentebb előadtam elvek és nézetek teljes igazolását s részletes magyarázatát foglalja magában.

Saisset könyve két szakaszra oszlik: az elsőben az újkori fő gondolkodók tanait fürkészi; a másodikban saját gondolkodása eredményeit adja elő.

Kísérjük őt útjában, és vegyük legelőször is szemügyre az egyes rendszereket s e rendszereknek különösen azon oldalait, melyek az isten eszméjére vonatkoznak. Ismertetésünkbe mindjárt beleszöhetjük mind Saisset megjegyzéseit, mind a magunk észrevételeit.

II. Metaphysikai rendszerek Descartes óta Hegelig.

Kezdjük vizsgálatainkat Descartes rendszerén, a ki — jegyzi meg Saisset — egy előbbeni bölcselő után sem indul, a későbbiek ellenben mind utána indulnak.

Descartes, mindenén kételkedve, oly valamit keres, a mit ne lehessen kétségbe hozni; ezt pedig azon tényben találja, hogy gondolkodik. E kétségtelen tényből szintoly kétségtelenül következteti azt, hogy van, mert ha nem volna, nem is gondolkozhatnék. Ő tehát valami: — de mi? Oly lény, mely kételkedik; ennél fogva tökéletlen lény: — de vajjon szemlélheti-e saját tökéletlenségét, korlátoltságát, hogy ne gondoljon a végtelenül tökéletes lényre?..

Honnan veszem ez eszmét? Saját magamból nem, mert magamat tökéletlennek érzem; a külvilágból sem, mert az még tökéletlenebb: e szerint hát magától a tökéletes lénytől kellett azt kapnom, mert máskülönben az eszme több volna tárgyánál, az okozat nagyobb volna okánál, a mi ellenmondás.

---

*) *Essai de philosophie religieuse*, par Emile Saisset. Paris, Charpentier, 1859. 8-rét. XXVII. és 488. l.

Kérdem továbbá : magamtól vagyok-e ? Koránsem : mert ha megadhatnám magamnak a létet, még inkább megadhatnám magamnak mindazon tökéletességeket, melyeket gondolok ; s ha teremtetője volnék létemnek, lennék örökös fentartója is, érezném magamban a teremtető s fentartó erőt, — holott, ellenkezőleg, létem örökös erőtlenségét, gyarlóságát érzem. Létemnek hát valami magasabbtól kell függni.

Evvel az isten léte a posteriori, t. i. azon tapasztalás alapján, hogy tökéletlen vagyok, be van bizonyítva ; de be lehet azt a priori is bizonyítani, a tapasztalás minden föltétele nélkül, elvontan, mértani szigorral. Gondoljuk a tökéletes lény fogalmát : e fogalom, épen mert a tökéletes lény fogalma, minden tökéletességet magában foglal : tehát a létet is.

Ime, Descartes mind saját, mind az isten létét a gondolat által bizonyítja be : az ember gondolkodik, tehát van ; gondolja a tökéletes lényt, tehát ez is van.

Lássuk most a tökéletes lény viszonyát a világhoz. Tökéletes levén, beéri önmagával, nem szorúl a világra s ettől merőben külön való. De, ha magának teljesen elég, miért teremtetete hát a világot ? szeszélyből, véletlenül ? vagy valami titkos kényszerűségből ? vagy bölcseségénél s jóságánál fogva ? Descartes az utóbbit nem engedi meg, s a teremtetés okát egyesegyedül az isten korlátlan akaratában látva, a két előbbi töltevéshez közeledik s így némileg fatalistává lesz. A ki — úgymond — föltenné, hogy az isten azért teremtetete a mindenséget, mert ennek létezését jónak tartotta, azt tenné föl, hogy a lényeknek, még mielőtt az isteni tény által valósulnának, már van bizonyos eszmei létök, bizonyos saját lényegök, melynélfogva érdemesek a létre, s mely által köztük bizonyos viszonyok rendje fejlődik : ez pedig ellenkezik az isteni mindenhatósággal, mint a mely a lényeknek nem csak létüket, hanem lényegüket is megadja. Így tehát az isten például nem azért akarta a világot az időben teremteni, mert látta, hogy jobb lesz az időben megteremteni, mint öröktől fogva, — sőt ellenkezőleg, azért jobb, hogy az időben van megteremtve, mintha öröktől fogva volna megteremtve, mert az isten az időben akarta megteremteni. Szintigy az isten nem azért

akarta, hogy kétszer kettő négy legyen, mert ez nem lehet másképen, — de kétszer kettő négy azért, mert ő így akarta. Kétszer kettő csak azért négy, a kör sugarai csak azért egyenlők, a gyilkosság csak azért bűn, mert az isten úgy akarta. E szerint az isten nem csak minden lét, hanem minden lényeg kútfeje is, nem csak a mindenséget, hanem az igazságot is teremtetten.

A lények meglevén, vajjon természetük erejénél fogva folytatják-e létüket? Koránsem. A lények fentartása csak folytatott teremtés, oka tehát szintén csak az isten akarata. Az isten tartja fen a lények létét, valamint a magáét is, és e tekintetben ő maga magának oka.

Milyen már a Descartesféle mindenség? Minthogy a tér az anyag lényege, bármilyen rengeteg téreken túl pedig újra csak tér lehet, a világban nincs ür, s a világ maga, kiterjedés tekintetében, határtalan; idő tekintetében, a jövőre nézve, szintén végtelennek kell lennie, a múltra nézve azonban e végtelenség csak lehetségesnek tekinthető, valamint a világban elosztott értelmes lények számtalansága is.

Descartes mindensége határozottan kettős: egyfelől a testek világa nyilatkozik, egyetlen megmozdított anyag, mely ezerféleképen van elosztva s csupán a mozgás egyszerű törvényei által tünteti föl az egek minden csodáit, a szervezet és élet minden alakjait; másfelől a lelkek világa, számtalan értelmes lénnyel, melynek valamennyinek egy a lényege, a gondolat, mint valamennyi testnek is egy alapja van, a tér. E felsőbb lények élete a gondolkodás, a testekre csak esetleges módon hatnak, isteni segély mellett ezen vagy azon mozgás irányát megváltoztathatják, de az egyszer mindenkorra megállapított egyetemes mozgás mennyiségét se nem növelhetik, se nem csökkenthetik.

Az ember akarata szabad és korlátlan, hatalma azonban igen korlátozott; csak egy áll mindenkor őrajta, t. i. az okszerű cselekvés, szándéka: ez képezi erényét, valamint e földön lehetséges egyedüli boldogságot. Lelke mintegy idegen a testben; nincs vele semmi szükséges és természetes közlekedésben, mert lényege merőben különböző; kapcsolata a testtel

nemi csoda, melyet csak isteni működésből magyarázhatunk ; azért, midőn a test elvész, a léleknek semmi baja, sőt inkább ekkor szabadul föl és leszen magáévá.

Descartes — a mint látjuk — úgy akarja fölmutatni az istent, mint a világtól merőben különvalót, ki a lét minden tehetőségét teljesen kifejlődve magában foglalja, ki magának elég s szabadon teremti a mindenséget, ki magát tudó gondolat, személy : ennél fogva koránsem a pantheismus határozatlan istenét vallja, sőt ettől oly távol érzi magát, hogy eszébe sem jut ellene ovakodni ; mégis némely elmélete akaratlanul is a pantheismusnak kedvez.

Az eszmélet észrevéteit, a belső tapasztalást lassankint elvont és mértani fogalmakkal helyettesítvén, a valóság, a mozgalom, az élet elvész előtte s minden lény meg van fosztva a munkássági elvtől, mely lényegét s életét képezi. Az anyag valódi minőségeiül csak a mennyiségtani minőségek maradnak : a terjedelem, alak, oszthatóság és mozgás ; de még ezek is mind visszavitetnek az elsőre, mert hisz az alak csupán a terjedelem határa, az oszthatóság annak logikai sora, a mozgás pedig viszonyainak változása : így tehát a terjedelem a test összes léte. Képzeltünk-e már erőt és működést a merő terjedelemben ?.. A gazdag, ragyogó, változatos, munkás, eleven mindenség, melyet érzékeink előttünk föltárnak, hogy úgy mondjam, egy roppant mértani alakzattá mered, mennyiségtani fogalomná, valótlan elvonássá halványodik.

Az emberi lelket, igaz, nem fosztja meg munkásságától s megőrzi számára az akarat és szabadság jogait ; de nem fog-e valamely szigorú következetességű utód a lélekkel is úgy elbánhatni, mint ő bánik el a testtel ? Ez utód nem fogja-e az akaratot az értelemre, az értelmet pedig szenvedőleges gondolatok sorára visszavihetni s a lelket „a gondolat módjai gyűjteményének“ mondhatni, mikép Descartes a testet „a terjedelem módjai gyűjteményének“ mondja ?.. S ekkor aztán nem lesz egyéb hátra, mint rámutatni e mulékony módozatok közös alapjára — az egyetlen s egyetemes állagban.

Descartes nagyon hajlik a teremtmények természetes munkásságának eltörlésére, következéské az isteni minden-

hatóság túlozására; s ez fejti meg azon paradoxonát, mely szerint az isten szabadsága oly korlátlan, hogy az igaz és jó csak az isten akaratától függ. Szívesen elismerjük, hogy az igazság alapja maga az istenség; de következik-e ebből, hogy az isten akaratát semmisem szabályozza? hogy a szép, jó, igaz csak valami önkényes rendeletről függ? Áll, hogy a világ lényei az isten akaratától függnének; de nem állhat, hogy ez akarat teljesen önkényes és közönyös, hogy működésének indítója nem a bölcsesség és jóság: mert hiszen ha az isten szabad akarata szüli például az igazságot, bizonyosan magát a létet is az szüli; miből? következik, hogy az isten akarata megelőzte létét, hogy t. i. előbb lenni akart és úgy lett, de akarhatta volna azt is, hogy ne legyen: — a mi képtelenség.

Ha Descartes nem vizsgálja vala az isteni szabadság kényes és nagy kérdését, míg az emberi szabadság igazi jellemét ki nem ismeri; ha megemlékszik vala módszeréről, mely azt javálja, hogy az embertől emelkedjünk az istenhez, a teremtnök tulajdonítva mindazt, mi a teremtményben a tökéletesség színét viseli: úgy találta volna, hogy az ember szabad akarata hozzá van kapcsolva az észhez, mely fölvilágosítja, a jósághoz, mely tanácsolja, a szeretethez, mely ihleti, s az akaratot az istenben is így fogta volna föl — csakhogy természetesen minden korláttól menten — s ekkor nem férne kétely valódi gondolatához, ekkor nem homályosítaná el az örök igazságok egyáltalános jellemét, sem az emberi meg az isteni szabadságot, szóval, ekkor nem ejtené annyi magasztos nézet és mély igazság közé a végzetesség egyes magvait.

Utódjai e magvakat kikeltik.

Descartes tanát, mondják, tanítványai közül ketten értették meg legjobban: egy katolikus szerzetes és egy száműzött zsidó, Malebranche és Spinoza.

Malebranche, bölcséletét Descartestól, hittanát sz. Ágostontól vevén, e kettőt egyesíteni törekszik *).

---

*) Malebranchera vonatkozólag Blampignon legújabbban a troyesi könyvtár kéziratai közt ismeretlen adatokat fődözött fel, így nevezetesen Malebranche számos levelét, s a talált kincseket ezidén

Malebranche

Descartes bölcelete különösen azért vonja őt, mert a lelket az anyagi világ kötelékeiből kibontja s az érzékek tárgyait úgyszólván semmibe veszi. Malebranche e tekintetben még tovább megy. Az érzékek nem ismertetik meg velünk a tárgyakat, csak a lelkünkre történt hatásokról értesítenek; az érzéki tárgyakban csak egyet ismerünk meg tisztán: a terjedelmet; de ez nem érzéki tárgy többé, hanem értelmi, tehát már eszme; csakhogy ez eszméből még koránsem következik az anyagi világ valósága, csak lehetősége. S így kellene azt tekintenünk, ha magasb forrásból nem tudnók, hogy az isten a terjedelemnek létet is adott.

A lélek gondolkodó állag, a test kiterjedt állag, gondolkodás és kiterjedés közt pedig közlekedés nem képzelhető. De hogyan is lehetne a lélek a test mozgásainak ura, holott saját változatain sem uralkodik? Valamint a kiterjedt állag mindössze alak és mozgás által nyilvánul, úgy a gondolkodó állag mindössze az értelem fölfogásai s az akarat hajlamai által: valamint a test különféle alakokat veszen föl, úgy a lélek különféle fölfogásokat; valamint a test ezen vagy azon irányban mozog, úgy hajlik a lélek ezen vagy azon tárgyak felé. A test nem önmagától kapja alakját és mozgását, hanem kívülről: hasonlóképen a lélek sem változtathatja gondolatai rendjét, mert azt az ész egyetemes törvényei szabályozzák, sem hajlamai folyamát, mert ez a jónak eredeti szeretetétől függ, mely lényegéhez tartozik s minden érző és értelmes lény fő törvénye. Mire képes hát akaratunk? Csak csalódni és tévedni, azaz csekélyebb jóra irányozni azon erőt, melyet a végre kaptunk, hogy minden jót viszonyos értékéhez képest szeressünk. Lelkünknek voltakép fogalma sincs

---

közre is bocsátotta. (Étude sur Malebranche, d'après les documens manuscrits, suivie d'une correspondance inédite, par l'abbé Blampignon. (Paris, Douniol.) Blampignon könyve különösen Malebranche vitáira nézve Bossuet és Arnaud irányában nyújt érdekes fölvilágosításokat. Malebranche teljes levelezése azonban, mely valahol kéziratban lappang s leginkább megvilágíthatná tana homályosb részeit, még mindeddig nem jelent meg.

magáról, csak érzi magát. Ha oly fogalma volna magáról, mint például van a számról vagy terjedelemről, akkor szintoly világosan látná, mily változatokra képes, a mint tudja, hogy mi a páros szám vagy a gömbölyű alak : világosan tudnók, mi a fájdalom, az akarat, az önkény, holott mindezekről csak homályos érzetünk van. Mily megalázás ! A testet jobban ismerjük, mint a lelket, mert arról fogalmunk van, erről csak érzelmünk.

Nem bízhatván se érzéseinkben, se képzelelmünkben, sőt még eszméletünkben sem : mit tudunk ? Csak azt, hogy vannak eszmék, hogy azok gondolatainknak változatlan szabályát képezik, hogy hozzájuk ragaszkodva igazságban, világosságban, rendben találjuk magunkat, mihelyt azonban ez eszmék elhomályosodnak előttünk, zavar, hiba, tudatlanság, rendetlenség, romlás következik. Hol vannak ez eszmék ? Lényünk idomainak nem tekinthetjük, mert mi változunk, azok pedig változatlanok, mi hibázhatunk, azok pedig csálhatatlanok, mi végesek és tökéletlenek vagyunk, azok pedig, mindenik a maga módja szerint, a végtelenséget és tökélyt fejezik ki. Uralkodnak gyöngye eszünkön és egyszersmind fölvilágosítják. Változatlan lényegök, kényszerű s örök kapcsolatok maga az ész, az egyetemes ész, az igazság.

Az ész, az igazság fölött van — mint vég elv — az isten. Lelkünkben megvan a végtelen lény gondolata : e gondolat tárgya nem a végtelen lény eszméje, hanem a végtelen lény maga, mely az összes létet magában foglalja, melyet semmi eszme sem képviselhet, mely önmagának eszméje ; azért közte s az emberi gondolat között nincs közvetítő, s harrá gondolunk, lennie kell, s mert eszme közvetítése nélkül kell őt gondolnunk, közvetlenül őt magát látjuk.

Őt látjuk és benne látunk mindenekeket. Ő az ész, az igazság, lénye egységében minden lényeket, minden eszmét befoglal. Minden eszme voltaképp maga az isten lénye, a mint ily vagy oly tárgygyal közölhető. Így a tér eszméje isten, a mennyiben fölfogható terjedelméből a véges lényekkel valamit közölhet. Az isten a maga lényében foglalja az eszméket s ott látja és szemléli örökösen. Ez az isten örökös

beszélgetése az igével: az isten, mint lény, átadja magát az istennek, mint gondolatnak, az apa közli állagát a fiuval.

De az isten nem csak igazság és gondolat, hanem rend és szeretet is. Szereti magát és minden lényt. Szeretete egy szikráját belénk is oltotta, s ezt nevezzük akaratsnak. Akarni annyi, mint vonzódni a felé, a mit szeretünk; szeretni pedig csak annyiban lehet valamit, a mennyiben jó, azaz a mennyiben része van az isteni jóságban, mely egyedül szeretetre-méltó magáért. Valamint tehát az istenben látunk, úgy benne szeretünk is mindeneket.

Az isten továbbá oka is mindennek. Csak ő mozgatja a testeket és lelkeket, nem véletlenül, hanem összhangos törvények szerint.

Kérdés már: miért teremtette a világot? s miért így?.. Descartes csalódott, midőn azt mondta, hogy a világ közönyös szabadság műve; sz. Ágostonnal kell őt útba igazítani. Az isten az ész, rend és jó, tehát ment a szeszélytől és kényszerűségtől, s mindent csak a bölcsesség tanácsából és szeretet sugaltából cselekszik.

Mért tartotta az isten a világot érdemesnek a létre? Mert a lények létezését jobbnak tartotta, mint nem-létezését. De úgy hát mért nem léteztette a világot öröktől fogva?... A függés egyik lényeges jellemzője a nem-létezettség. Az istennek ki kellett nyilatkoztatnia, hogy beéri magával s egész örökkévalóságon keresztül ellehetett műve nélkül. A rend tehát megkívánja, hogy a világ mind időre mind térre nézve véges, a teremtmények száma pedig meghatározott legyen. De hogyan lehet így méltó a teremtőhöz, hogyan fejezheti ki tökélyeit s hogyan szolgálhat dicsőségére?... Malebranche ez ellenmondást a megváltással oldja meg. Az isten tudta, hogy az ember, elesvén, az isteni kézre fog szorulni, hogy fölemelje: azért előre fentartotta magának, hogy őt s vele együtt az összes teremtettséget az isteni megváltó segélyével föl fogja emelni. Így a világ végtelen becsűvé s a teremtő végtelen tökélyeinek kifejezőjévé lesz. Krisztus megtestesülése tehát általában az ok, mely az istent a világ teremtésére indította, s a világ most az ő tökélyeinek hirdetője.

De hát a sok szörny, rendetlenség, istentelenség hogyan fordulhat elő e világon, mely az isten tökélyeit hirdeti? Felelet: az eszközök, melyek által az isten a czélt eléri, az egyszerű és általános törvények, melyeket megváltoztathatna ugyan minden egyes esetben, midőn például kárt okoznak, de nem változtatja meg, mert ekkor a kitűzött rendet kellene megzavarnia, mit bölcseségénél fogva nem akarhat.

A kegyelem országának is megvannak törvényei. Valamint a mozgás egyszerű és általános szabályok szerint árad ki a testekre, úgy az isteni adomány is a lelkekre. Miért hull az eső a homokra? miért terjed ki a kegyelem hasztalanúl az iránta fogékonytalan szivekre? Mert különben az istennek minden pillanatban csodákat kellene művelnie.

Az isten szereti műve nagyságát és szépségét, de még inkább bölcsesége szabályait. Minden embert üdvözíteni akar, de csak azokat üdvözíti, a kiket — úgy cselekedve, a mint kell — üdvözíthet. Miattok nem változtatja meg magaviselete rendjét, egyformaságát és szabályosságát.

Így az előrendeltetés, a választottak kis száma, az örök kárhozat, a legfélelmetesebb titkok sem riasztják meg többé hit-tanár bölcselőnket. Az általános akaratok elve mindent megmagyaráz, mindent fölvilágosít. A mi csodának látszott, csak bizonyos rejtettebb rend következtése; a mi titok volt, nyilvánvalóvá lesz.

Malebranche, végleteczve, meghamisítja Descartes elveit. Magamba vonulhatok, igenis, el az érzéki világtól; de még azért az érzéki világot nem szabad képzelménynek tartani, ez ellenkezik a józan észszel. Értelnem, akaratom korlátolt; de még azért nem mondhatni, hogy az igazság keresésében merőben szenvedőleges vagyok, sem, hogy akaratom csak (magokban véve erőtlenséggel) vágyakból áll, s így szabad kényem mindössze az, hogy ne akadályozzam a jó iránti hajlamom természetes vonatását, a mi merőben nemleges tény.

Az eszmélet tekintélyét megingatva, megingatja a Descartesféle épület alapját. A belszemlélet helyébe az elvonás bízatlan alapját teszi, mert a mit érznek vagy tiszta szellemnek nevez, csak elvonás. A valódi és élő világot mértani fo-

galommal, az alakulható, osztható és mozgó terjedelem eszméjével helyettesíti. A lélek helyébe, mely magát tudja, mely érzi, hogy testben él, mely a mindenséggel közlekedik, mely folyvást működik, mely magát vágyai s határozatai urának érzi, e lélek helyébe oly lelket tesz, mely úgy veszi be a fölfogásokat, mint a test ölti alakjait, s mely úgy engedelmeskedik hajlamainak, mint a veszteglő testek a lódintásoknak. Vajjon ez elvonások és képzelmelek lakta mindenségnek kell-e más elv, mint a határozatlan lény, a legmagasb s legüresb elvonás?

Malebranche visszariad e mélységtől s a pantheisták istene helyett Platótól és sz. Ágostontól más istent kér. Fogalma az istenről nagy és tiszta; személyt, teremtet lát benne; s kijelenti, hogy a mindenség csak úgy méltó hozzá, ha végtelenségének képe. De hogyan lehet ez, ha véges? Igen de Krisztus megtestesülése által végtelenné lesz. Ím, meg akarja magyarázni mind a természet, mind a kegyelem titkait, összeegyeztetni s azonosítani a hitet meg az észet; de mi czélt ér? Mind a hittanárokat, mind a bölcselőket maga ellen zudítja. A hittanárok nem köszönik meg, hogy a megváltás, a kegyelem csodáját mértanilag, mint valami kényszerűt mutatja ki, s a természet fölöttit alárendeli a természet általános törvényeinek; a bölcselők viszont azt fogják mondani, hogy ezen állítás: a világ Krisztus megtestesülése által lesz méltó az istenhez, annyi, mint valamit magyarázni oly valamivel, a mi még kevésbbé van megmagyarázva. A magyarázat homályosabb a megmagyarázandónál, a felelet a kérdésnél.

Minden baj esetes; csak az általános akaratok elve dalmaskodjék. Isten dicsősége a fő. S itt feledi, hogy az isten igazságos és jóságos is.

A természet csak az isten mozgalmainak szinpada, s az emberek egy ezerbillentyűs hangszer erőtlén húrjai, melyen az isten a maga dicsőségére játszik: a világegyetem eltűnik, az emberi lélek szétfoszlik, — csak az isten van.

Íme a pantheismus, csakhogy még mystikus leplekkel mesterségesen elburkolva. E leplek azonnal le fognak hullni.

. H. B.
dedu

Csak ismerkedjünk meg Descartes másik tanítványával, Spinozával *).

Spinoza így címezi etikája első könyvét: „de Deo.“ Neki tehát van istene, és ezen istenén kezdi tárgyalását. Szerinte ugyanis a tudománynak a gondolat legfőbb tárgyából, a magában és maga által való lény magasságából kell kiindulni, úgy kísérnie a lények láncolatát, s fogalmai sorában és rendjében fölmutatnia a tárgyak igaz rendjét s valódi sorát.

Az élet közönséges eseményei mind hijábalavók és mulékonyak, az igazi jó, mely a lelket egymaga betölti, csak a gondolatban van, s a legnagyobb ismeret a legnagyobb boldogság. A bajok a változandók iránti szeretetből erednek, az örök és végtelen iránti szeretet azonban tiszta örömmel tölti a lelket s nem okoz semmi bánatot: erre kell tehát törekednünk. De csak úgy szerethetjük, ha ismerjük: a főczél tehát megismerni. De hogyan? A tapasztalás és okoskodás tökéletlen ismerési módok; az ész közvetlen szemlélet által ismeri meg fenséges tárgyát. A tudományt világos eszmékre kell alapítani, az okoskodást pedig a közvetlen szemléletre. Ennek legelső tárgya a tökéletes lény, s az a tökéletes módszer, mely a lelket a tökéletes lény eszméjének törvénye alatt igazgatja. Spinoza összes bölcselete egyetlen eszmét, a végtelen, a tökéletes, vagy — a mint ő mondja, — az állag eszméjét fejtegeti.

Az állag végtelen, s végtelen lényegét csak végtelen

---

*) Hogy Spinoza Descartes tanítványa, azon Leibnitz óta mindeddig senkisék kétkedett. Cousin szintígy volt meggyőződve, mint „Fragments de philosophie cartésienne“ című munkájában is (a 428-dik lapon) bizonyította. 1856-ban Munktól francia fordításban megjelenő Maimonides könyvéből: „A tévelygők kalauza,“ az első kötet (melyet 1861-ben a második kötetet), Cousin egyszerre megváltoztatta nézetét s 1861-ben megjelent bölcséleti történelme (Histoire générale de la philosophie) 457-dik lapján Maimonides mondja Spinoza igazi mesterének. E fölfogást Saisset alaposan megczáfolta a „Revue des deux Mondes“ 1862. jan. 15-ikei füzetében, kimutatva, hogy Spinoza csak a szentírás magyarázatában követi Maimonides rationalismusát, a bölcséletben ellenben nemhogy követője volna, sőt inkább ellenese.

tulajdonságok fejezhetik ki. Ezeknek végtelensége azonban már csak viszonylagos, nem egyáltalános. A gondolat az állag egyik tulajdonsága, mert a lét egyik nyilvánulata; ez azonban különbözik a terjedelemtől, mely szintén a lét nyilvánulata s így szintén az állag egyik tulajdonsága. A gondolat és terjedelem tehát végtelenek, de csak viszonylag, tökéletesek, de meg is határozottak, hogy úgy mondjuk, tökéletlenül tökéletesek és végesen végtelenek.

Végtelen magában, tökéletes magában csak az állag, a teljes és egyáltalános lét. Egyáltalános végtelenségét, nem elég, ha mindenik tulajdonsága viszonyos végtelensége által fejezi ki; az igazán egyáltalános végtelenség kifejezésére nem csak végtelen tulajdonságok, hanem végtelen tulajdonságoknak végtelensége is kívántatik. A végtelen tulajdonságnak, kell, hogy módjai legyenek: mert mi volna a gondolat az eszmék nélkül, melyek lényegét kifejezik és kifejtik? mi volna a terjedelem az alakok nélkül, melyek meghatározzák, s a mozgások nélkül, melyek változatossá teszik? A gondolat és terjedelem e szerint nem merő elvonások, nem zavaros eszmék, hanem a lét valódi nyilvánulatai, a lét maga pedig nem valami meddő és holt, hanem munkásság, élet. Valamint tehát az állag lényegének kifejezésére tulajdonságok kellenek, úgy kellenek a tulajdonságok lényegének kifejezésére módok: módok nélkül nincsenek tulajdonságok, tulajdonságok nélkül a lét megszűnnék.

A módok magok végesek, számuk azonban szintén végtelen.

A végtelenségnek tehát három a foka. Első fokon van maga az állag, az isten, a végtelenség maga, mely lényegénél fogva egyáltalában végtelen. Másik fokon vannak a viszonyos és meghatározott végtelenek, melyek nem lényegöknél, hanem szülő okuknál fogva végtelenek, t. i. a terjedelem s a gondolat. Harmadik fokon a korlátolt végtelenek, melyeknek maximuma vagy minimuma — mely részeit magában foglalja — tudva van, de részeik számlag meg nem határozhatók. (Így például egy véges vonal pontjai száma végtelen, egy véges időszak perczenetei számtalanok.) Az egyáltalános végte-

len nincs korlátolva, sem meghatározva ; a viszonyos végtelen nincs korlátolva, de léte által meghatározva ; a harmadfokú végtelen meg is van határozva, korlátolva is, csak részeire nézve korlátlan.

Az állagból születik a tulajdonságok végtelensége, mindenik tulajdonságból pedig a módok végtelensége. A tulajdonságok nem válnak el az állagtól, sem a módok a tulajdonságoktól. A tulajdonság éppen úgy viszonylik az állaghoz, mint a mód a tulajdonsághoz. Mind összefügg, de össze nem zavarodik ; mind megkülönbözik, de szét nem válik egymástól. Közös törvény, állandó arány örökké megkülönböztetik s örökké egyesítik az állagot, a tulajdonságot s a módot : ez a lét, a minden, a valóság, isten.

Tudományunk az istenről e két tételre szorítkozik : az isten az egyáltalános terjedelem, az isten az egyáltalános gondolat.

Az isten oszthatatlan úgy tulajdonságaira, mint lényegére nézve ; miből következik, hogy testetlen. De, ha testi korlátot nem tűr, nem tűrhet értelmét se. A ki az istenben értelmet s akaratot tenne föl, bár végtelent, ép oly képtelenséget állítana, mint a ki mozgást tenne föl benne ; mindkét esetben egyaránt leszállítaná az isteni természet fölségét. Értelme és akarat, bár végtelenek, csak a gondolat módjai, valamint mozgás és alak a terjedelem módjai. Az istennek magában tehát se teste, se értelme, se akarata.

Ime a következés : az isten kiterjedt, mégis testetlen ; az isten gondol, de nincs értelme ; működik és szabad, de nincs akarata.

Az isten gondol. Mit ? Első és közvetlen tárgya az isteni gondolatnak maga az isten, az állag. Kérdés már, magában foglalja-e hát az isteni gondolat az állag tulajdonságait is ? Nem, mert ezek már meghatároznák, az isteni gondolat pedig nem lehet meghatározva, s tárgya is csupán az egyáltalános meg nem határozott lét.

Az emberi értelem a gondolat módjainak sora, bizonyos számu eszmékből álló eszme. Az értelem létét csak az egyes eszmék képezik, valamint az akarat egész létét az egyes aka-

rások. Az akarat és értelem általában csak észlények, valóságban, egy bizonyos valami gyanánt képzelve képtelenségek, mint például az emberség, kőség. Az ember, a kö van, valósággal létezik, az emberség, a kőség csak képzeletben.

Se az értelem, se az akarat nem valami külön tehetőség tehát.

Az értelem eszmék meghatározott sora ; a sor fejlődést tesz föl : a mit az istenben nem lehet föltenni. Az értelem a tökéletlen lény tökéletességre törekvése : a mi az istenről nem mondható. Ha végtelennek vennők is az értelmet, csak a gondolat módjainak végtelen sora volna, nem maga a gondolat, az egyáltalános gondolat, mely örök és változatlan.

Lássuk most az isten szabad működését. Rá nézve lenni, működni és szabadnak lenni : egy. Ő, terjedve, szüli a terjelemet ; gondolva, szüli a gondolatot. Valamint az állag a gondolatban és terjelemben nyilvánul, úgy nyilvánul a gondolat eszmékben, a terjelem alakokban és mozgásokban : az isten e szerint terjedve, testeket szül, gondolva, lelkeket szül. Működése, létehez van kapcsolva : ő az egyáltalános munkásság, mint az egyáltalános lét ; ő minden munkásság, minden lét forrása. Szintígy az egyáltalános szabadság is, mely nem egyéb, mint azon munkásság, tevékenység, melyet nem határoz meg semmi kül ok, mely csak maga határozza meg magát s kényszerűen természetéből fejlődik.

A szabad kény ábránd ; s hogy a szabadság a meg nem határozott akaratban áll, előitélet. Csak akkor vagyunk szabadok, midőn valami világosat állítunk, például, hogy kétszer kettő négy : mert ekkor a gondolat működését nem határozza meg valami kül ok, de maga azon gondolat természete. Legnagyobb szabadság tehát ott van, hol az akarat merőben megszűnt. Az istennek tehát nem lehet akarata.

Összefoglalva : az isteni terjedelem, tökéletes levén, oszthatatlan ; az isteni gondolat, tökéletes levén, ment az értelem korlátaitól ; az isteni szabadság, tökéletes levén, nincs köteve az akarat föltételeihez.

A módokat illetőleg, ezek kétfélék : a voltaképi módok, melyek változnak, végesek, egymás után következnek s a

lelkeket és testeket képezik ; meg másnemű módok, melyek örökök, végtelenek s szorosabban kapcsolvák hozzá az állaghoz, semmint a lelkek és testek. Ez utóbbi módok ismét két-félék : a melyek az isten tulajdonsága egyáltalános természetből erednek, például az isten eszméje ; meg a melyek ismét ezen módokból erednek (s így az állagtól harmad sorban vannak, a tulajdonság s ennek közvetlen módja levén közöttük), mint például az isten terjemének eszméje.

Isten és végtelen tulajdonságai, a gondolat és terjelem, a többi végtelen számú tulajdonsággal együtt, a mit gyöngé szemünk nem láthat : íme a natura naturans.

A natura naturatában pedig az első fok, a gondolat sorában, az isten eszméje, mely is az isten tulajdonságainak eszméje, vagy más szóval, a végtelen értelem.

A gondolat fölfogja az állag valamennyi tökélyét, tehát önmagát is ; az egyáltalános gondolat tehát magát is gondolja, s így van gondolat eszméje is.

A terjelem nem fejez ki semmit s csak magát foglalja magában ; nem úgy, mint a gondolat, melynek természete, hogy tárgya legyen.

A terjelem eszméje a testi világ lelke ; benne van világegyetemünk ; de ő maga az isten eszméjében van benne, mely minden lehető világegyetemet magában foglal ; az isten gondolatában benne van a világegyetek végtelensége ; állagában pedig benne van maga az ő gondolata ; ez állag foglal tehát mindent magában.

Az ember testtel egyesült lélek : lélek létre, az isten gondolatának, test létre, terjemének módja. Gondolat egy módja sem létezhetvén magán a gondolaton kívül, minden lélek az isteni gondolat egy-egy módja, az isten egy-egy eszméje. Mind a terjelem, mind a gondolat az isteni végtelen s tökélyes lényeket fejezi ki, tehát ugyanazt, csak hogy mindegyik másképen ; de mindenik ugyanazon végtelenséget, ugyanazon tökélyt : ennél fogva az isteni terjelem mindenik módjának az isteni gondolat egy-egy módja felel meg. Terjelem és gondolat nem két állag, hanem azonegy állag kétféle szempontból. Szintígy azonos az emberi test és lélek is ;

mindkettő a végtelen munkásság örök működésének egyetlen mozzanatát fejezi ki : a mi az isten, haladtának bizonyos pontján, mint test, azt lélekül gondolja — s megterem az ember. Az emberi test csak tárgya az emberi léleknek, az emberi lélek pedig csak eszméje az emberi testnek : a kettő ugyanegy lény, kétféle oldalról tekintve ; az isteni világosságnak egyetlen sugara, mely — az eszmélet tükrében — magát fölbonjtja és megkétszerezi.

A test parányok, a lélek eszmék szerkezete. A lélek tehát : több eszméből szerkesztett eszme. Lehetnek-e tehetségei ? Koránsem ! Tehetség bizonyos önt föltételez, a melyben van ; de a lélek voltaképp nem is lény, csak merő mód, eszmék gyűjteménye ; gyűjtemény valóságosága pedig a benne található elemekre viendő vissza : a lélekben tehát csak eszméket találunk, de nem tehetségeket, nem erőket. Az értelem és akarat csak észlények, merő elvonások, valóság nélkül. Csak ezen meg ezen bizonyos eszme való ; egy-egy eszme pedig egy-egy akarás is, egy-egy tény is. Descartes hibázott, hogy az eszmét és akarást megkülönböztette : az csak egy. Az akarás csak a cselekvő eszme.

Spinoza *religió* Spinoza lélektana e szerint — a lélek csak eszmék sora, valamint a test csak részecskék gyűjteménye lévén, s ez eszmék sorát szintoly örök törvény szabályozván, mint akár testem, akár az egész világegyetem mozgásait — Spinoza lélektana egyetlen szóban foglalható össze, és Spinoza e szót ki is mondta : „Az emberi lélek szellemi gép.“

Hát az erkölcsstan ? .. Ennek föladata megfejteti, hogyan rendezze az ember életét, hogy a jónak megfeleljen. E föladat fölteszi : először, hogy az ember rendezheti életét, azaz hogy szabad ; másodsor, hogy van jó, azaz erkölcsi rend, melyhez alkalmazkodnia kell. De Spinoza mind az ember szabadságát, mind az erkölcsi rendet tagadja ; csak az örök kényszerűséget ismeri el : mit akar hát mégis erkölcsstanával ?

Neki jó az, a mi hasznos ; a hasznos az, a mi örömet okoz vagy bűt oszlat ; az öröm a kielégített vágy, a bű az ellenkező ; amaz tökéletesb, ez tökéletlenebb állapot. Mi a leg-tökéleteseb élet ? a melyben t. i. a léleknek legtöbb az öröme,

azaz tökélye, azaz léte? (Mert — végleg — a tökély a lét.) Ezt tárgyalja Spinoza erkölcstana, természetesen számba nem véve a szabad akaratot, betudást, érdemet, bünt, sat., mintha csak növényekről s kövekről volna szó; és kimutatja, hogy a legtökélyesebb élet az, a mely legokosabb, legésszerűbb. Kérdés tehát, hogy mi a legésszerűbb élet? Az, melyben a léleknek legtöbb tiszta eszméje van, azaz, melyben magát és a tárgyakat legjobban ismeri. Ennek pedig az a módja, hogy az eszméket össze kell fűzni, úgy hogy végső láncz-szemök az isten eszméje legyen, hogy mindúntalan az istenre kell gondolni, az istenben kell látni mindent. Az önszeretet, isten szeretete, felebarátink szeretete mind egymásból következik. A ki magát okosan szereti, szeretni fogja az istent, s a ki szereti az istent, szeretni fogja felebarátit. Az isten szeretete hát az erkölcs, vallás és társadalom elve egyaránt; és Spinoza az erkölcs és vallás szabályát együtt ebben fejezi ki: Szeresd felebarátidat és az istent.

Kell-e jövő élet, ha nincs erkölcsi felelősség? s lehet-e jövő élet, holott a lélek csak a test eszméje lévén, a testtel együtt maga is elenyészik? Az előadottakból az következik, hogy nem; de lám, Spinoza mégis megengedi mind az erkölcsi, mind a metaphysikai halhatatlanságot.

Miképen?

Az emberi lélek, mint az isten eszméje, az isten végtelen értelmének végtelen módja, ennélfogva nincs alávetve az időnek s így léte változhatlan. De az isteni természet kényszerűsége azt kívánja, hogy minden lélek az időben is fusson pályát s osztozzék az általa képviselt test viszontagságaiban; így hát örök életéből a földi lét homályába süllyed, s e számkivetésében csak nagy erőlködéssel képes, a testi akadályok ellenére, megragadni az örök köteléket, mely az istenhez kapcsolja, folyvást érezve, hogy hivatva van az elvesztett végtelen jót egykor ismét megtalálni. Az emberi lélek tehát, a mennyiben az emberi test jelen létéhez van csatolva, veszendő; az érzékek, az emlékezet, a képzelődés — e meg-megújuló s változó léthez kötött szenvedőleges tehetségek — a testtel együtt elvesznek s magokkal viszik homályos és zavart eszméinket, szenvedélyeink, előítéleteink és hibáink nyomorú kíséreit; de az ész, azon ré-

szünk, mely minket örökké igazi tárgyunkhoz vezet vissza, mely igazi állapotunknak folytonos emléke és sejtelme, s már az időbeli életben az örökkévalóság alakjában tünteti föl előttünk a tárgyakat, az fenmarad, azaz fenmaradnak a tiszta és világos eszmék. Minél inkább megtisztítjuk tehát lelkünket, minél észszerűbbé tesszük, annál inkább növeljük jogosultságunkat a halhatatlanságra. Az okosnak több része marad életben, az oktalannak több része hal meg.

E halhatatlanság, bár Spinoza személyesnek higye, mint látjuk, szintoly személytelen, mint istene; az egyéniség, melyet egyébiránt Spinoza már a jelen életben sem ismer el igazán létezőnek, nem részesül benne. Hogyan is részesülhetne, holott Spinoza tisztán kimondja, hogy a test fölbomlásával az emlékezet, a képzelődés, ennél fogva tehát az eszmélet elvész? — Az élet, ha nem tud róla, nem élet az emberre nézve; és azon élet, melyet Spinoza nekünk meghagy, csakugyan mindenben a halálhoz hasonlít. Mit jelent az, midőn azt mondja, hogy érezzük örökkévalóságunkat? Nem mást, mint hogy a lélek örökkévaló elv mulékony alakja, s meg-megújuló létünk gyors folyam gyanánt fut el az egyetemes élet tengerén, miglen bele nem olvad, bele nem enyészik.

Az egységet Spinoza az emberi lélekben általában el nem ismeri, s így létét már mostani léte közben is tagadja. A lélek: több eszme együtt. Ugyszólván tehát darabokból van összeállítva, de melyeket az én nem tart össze: azért nem egy, nem valami egész, csak halmozatos töredék, mint a mindistenes fölfogásból következik.

A mi Spinoza erkölcsanát illeti, ez merőben a jó fogalmának félreértésére van építve. Kétféle jót kell megkülönböztetni: a jót a természet világában, meg a jót az akarat világában: amaz nem függ akaratunktól, mint például az egészség, az erő, a szépség, a szerencse, sat; az utóbbit csak az akarat szüli, s ez az erkölcsi jó. Ezen erkölcsi jó az erkölcsan tárgya; de Spinoza, mint a ki az akaratot s így a szabad kénynt tagadja, erkölcsanában amaz előbbi jót tárgyalja, mely nem az erkölcsanba való.

Spinoza istenét Saisset az ő saját rendszeréből czáfolja

meg. E rendszer alapján háromféleképpen lehet az istent értelmezni: első értelmezés, hogy az isten az állag; második, hogy az állag, meg két végtelen tulajdonsága, a gondolat és a terjedelem; harmadik, hogy az állag, meg két végtelen tulajdonsága, meg e tulajdonságok módjainak végtelen sora. Ha már az isten az állag, tulajdonságok nélkül: úgy merőben határozatlan lény, üres elvonás, miből semmi sem eredhet. Ha az isten az állag, meg két tulajdonsága, a gondolat és a terjedelem, tehát a gondolkodó és terjeszkedő állag: úgy mindjárt azt kérdehetjük, miképpen gondolkodik? valósággal gondolkodik-e, vannak-e tehát eszméi, eszmél-e, s gondolata minden egyes tárgyat magába foglal-e? vagy csak a határozatlan gondolat-e, eszmék és eszmélet nélkül, általában gondolkodó és semmi különösre nem gondoló? Spinoza ez utóbbit igenli, s így az isten ismét szintoly lénytelen árnyékká semmisül, mint az első értelmezés szerint. Ha a harmadik értelmezés áll, ha t. i. az isten az állag, meg két tulajdonsága, meg e két tulajdonság módjainak végtelen sora: úgy minden csak ő, és kivüle semmi sincs, tehát Spinoza sem, a ki pedig maga is csak úgy állítja az isten létét, hogy magát, mint gondolkodó s élő egyén, tőle megkülönbözteti.

Spinoza istene tehát szintoly képzelt lény, oly képtelenség, mint ő maga gúnyosan az emberségről, köségről meggyezteté. Vagy merő elvonás, és ekkor valósággal nem létezik; vagy merő gyűjtemény, és ekkor elemeire vihető vissza, maga tehát szintén nem létezik: s így mindakét esetben — semmi.

S itt van helyén megemlíteni azon ellenmondást is, mely Spinoza módszerében rejlik. E módszernek — mint tudjuk — nem kell a tapasztalás, csak a tiszta ész szemlélete és okoskodása. Engedjük meg, hogy az állagot még gondolhatni a tapasztalás segélye nélkül; de tovább egy tapodtnyira sem haladunk nélküle, mit Spinoza maga is tanusít, mert hiszen a gondolatot és terjedelmet már tapasztalnia kell, hogy az állagnak tulajdoníthassa. A gondolat fogalmát beltapasztalásából, a terjedelmét az érzékektől kölcsönzi, s a szigorúan következetes módszer — önkényesnek bizonyul.

Íme, mily nagy hiányok e nagy rendszerben, mely

annyi szép igazságot foglal magában s melynek csak az a baja, hogy maga nem igaz. A fölmutatott hiányok azonban, úgy látszik nekem, nem is Spinozának, mint inkább a tannak rovandók föl, melyet hirdetett: a tan hibáit ő nem orvosolhatta; s mindenesetre megilleti őt a dicsőség, hogy a hibás tant ő adta elő leghibátlanabbúl, és nem lehet tagadni, hogy rendszere, melyet itt — bár csak fővonásaiban — vázolni iparkodtam, kitünőleg következetes, nyílt és tágas, megható és nagyszerű, de — hozzá kell tennem — oly nyílt és tágas, oly megható és nagyszerű, mint a sivatag, utak és szállás nélkül, élettelen, kopár és szomorú!

Eddig Descartes és két főtanítványa, Malebranche és Spinoza tanaival ismerkedtünk meg; lássuk most Descartes ellenese, Newton Izsák nézeteit.

Descartes egyszerre, a gondolat által, jut az istenhez, Newton lassankint, a megvizsgált látható világtól emelkedik a láthatatlan mozgatóhoz; Descartes az istent a természet bölcselete legelső elveül, Newton vég befejezéseül tekinti; Descartes az okozatokat az okokból magyarázza, Newton az okozatokból következtet vissza az okokra; Descartes előtt a tárgyak megfigyelése mellékes, Newton előtt fődolog.

Descartes az anyagot csak kiterjedt valaminek tekintve, azt állítja, hogy az végtelenig osztható, hogy határtalan, hogy teljes. Newton a figyelés és behozás által ellenkező eredményekre jut: gondolatilag minden test végtelenül osztható ugyan, de még ebből nem következik, hogy valósággal föl is van osztva, sőt minden arra mutat, hogy a testeket egészen teljes részecskék képezik s ezeknél fogva át nem hatható az anyag; a testi világ nem határtalan terjedelmű, végtelen csak a tér, melyben a testek mozognak, meg az idő; továbbá a legsűrűbb testben is több üres tér levén, mintsem anyag, ugyanezt kell a világegyetemre következtetni.

Mi a világegyetem? Át nem hatható, egyszerű és oszthatatlan parányokból összeállott, különféle alakú s terjedelmű nagy tömegek (csillagok), melyek a végtelen térben mozognak. A világegyetem általános törvénye a vonzás; de csak törvénye, nem oka. Oka az anyagtalan, élő, értelmes, mindeütt jelenvaló isten, ki a végtelen térben, mintegy érzési szék-

helyében (tanquam sensorio suo) magokat a tárgyakat bensőleg és teljesen és folyvást látja és fölfogja, míg az, a mi bennünk érez és gondolkodik, azon tárgyaknak csak képeit látja és fogja föl érzési székhelyecskéjében (in sensorio suo), a mint az érzékek oda szállítják.

Descartes a terjedelmet a testtel összezavarta, minden testet csak egy rész terjedelemnek vallván; Newton megkülönbözteti egymástól, a terjedelmet a test egyik tulajdonságának vallja s visszaadja neki egyéb tulajdonságait is, melyektől a cartesíanusok természettana megfosztotta, így nevezetesen tömörségét, teljességét. Még tovább menve, az űr létét is állítja, sőt azt mondja, hogy a világegyetemben sokkal több az űr, mint a teljes, a teljes véges levén, az űr végtelen.

S itt jutunk azon ponthoz, hol megint Newton zavar össze két megkülönböztetni valót.

A végtelen tér s végtelen idő Newton szerint az isten tulajdonságai, létezésének módjai: amaz — úgymond — a mérhetlenség, ez az örökkévalóság. Így az isten nem csak teremtet s fentartó ereje által, hanem állagilag is mindenütt jelen van a mindenségben. Az idő íme az örökkévalósággal, a tér a mérhetlenséggel van összezavarva.

Newton érezni látszik e tan veszélyességét, s mérsékelni akarja az által, hogy az isten állagát nem részekből állónak nyilatkoztatja, mely állag egyébiránt — mint általában minden állag — teljesen ismeretlen előttünk.

Newton nézeteit magyarázója, tanítványa és barátja, Clarke Sámuel adja elő szabatos rendszerben. Clarke szintűgy, mint Newton, a tért a mérhetlenségtől, az időt az örökkévalóságtól meg nem különbözteti, s a végtelen tért és végtelen időt valóságokul, a kiterjedt és változó tárgyaktól független, sőt a mi több, kényszerű s elenyészhetlen valóságokul tekinti. Newton istene tehát a térben terjed s az időben időz, így hatva át a testeket és lelkeket, bizonyos pillanatban kilép nyugalmából s megteremti a világegyetemet, melyet törvényeinek egysége s öszhangos céljainak bölcsesége bámulatossá tesz, de bármilyen nagy legyen is érzékeinknek, megszűnik nagy lenni eszünknek, mihelyt határai vannak: a végtelen

Clarke

űrbe veszett paránnyá lesz, töredékeny géppé, mely századról századra rászorúl az igazító kézre, hogy kerekeit kijavítsa s megerősítse.

Tisztázzuk kissé a terjedelem és tér, a tartam és idő fogalmait.

Minden testnek van bizonyos terjedelme, minden lénynak bizonyos tartama; s e meghatározott, tényleges terjedelmek és tartamok kétségtelenül valóságok. S itt még azt tapasztaljuk, hogy bármi nagy terjedelmet képzeljünk, képzelhetünk még nagyobbbat, s bármi hosszú tartamot képzeljünk, képzelhetünk még hosszabbat; de megfordítva is: képzeljünk bármi kis terjedelmet, még kétfelé oszthatónak, tehát kisebbnek is képzelhetjük, és képzeljünk bármi rövid tartamot, ezt is föloszthatónak, tehát rövidebbnek képzelhetjük. A legnagyobb és legkisebb terjedelemhez, a leghosszabb és legrövidebb tartamhoz folytonosan közeledhetünk, a nélkül, hogy elérhetnők; és se a legnagyobb és legkisebb terjedelmet, se a leghosszabb és legrövidebb tartamot nem foghatjuk föl.

Tér és idő egészen más. A terjedelem, a tartam sokféle; a tér, az idő csak egy. A terjedelemtől érzékileg is meggyőződöm, a tartamtól is tanúskodik tapasztalásom; a tért és időt se érzékeim, se tapasztalásom nem fogja föl, csak értelmem.

Tegyük, hogy minden lény meg van semmisítve; az egyáltalános lényt még sem képzelhetjük megsemmisítve: az isten minden meghatározott terjedelem és tényleges tartam megsemmisülte után is a mérhetlen és örökkévaló marad. A terjedelem és tartam, a tér és idő fogalmain kívül tehát a mérhetlenség és örökkévalóság fogalmát is megtalálom magamban.

Az egyes lények terjedelme és tartama nem csupa emberi képzelet, hanem valóság; szintígy valóság az isten mérhetlensége és örökkévalósága. Mi mérhetlensége? Egyszerű s egyszersmind végtelen ereje, mely végtelen számú lényeket teremthet, a nélkül, hogy köztök föloszlanék. Mi örökkévalósága? Változatlansága, melynél fogva mindig ugyanaz.

A tér és idő fogalmának nincs ily tárgylagos értéke; tér és idő csak gondolatban vannak, nem valósággal. Mintegy jellegek, melyeknek az érzéki tárgyak csak tökéletlen

másolatai. Newton és Clarke ellenben a tért és időt valóságokul tekintik, függetleneknek a kiterjedt és tartó (időző) lényektől.

Newton és Clarke hibája továbbá, hogy a mérhetlenséget csak végtelen térnek, valósággal tehát terjedelemnek, az örökkévalóságot pedig csak végtelen időnek, valósággal tehát tartamnak tekintik, s így következetesen Spinozához kell jutniok, bár épen őt akarják megczáfolni.

A mérhetlenség — épen mert mérhetlen — nem tér, nem terjedelem : különben hossza, széle, mélysége volna s végtelenségig lehetne osztani. Szintígy az örökkévalóság — épen mert örökkévaló — nem idő, nem tartam : különben folyamatosságnak, változásnak volna alávetve.

Ha már az isten, mint végtelen terjedelmű s végtelen tartamú, a mindenséget mintegy magában foglalja : hogyan lehet az egyszerű és változatlan fő lény?...

Descartes és Newton örököse Leibnitz, kibén két oly tehetség egyesül, mely nem igen szokott egymással összeférni : alkotó és bíráló tehetség.

Eleinte egyeztetni akarja Descartes-ot Aristotelessel, utóbb teljesen hibásnak nyilatkoztatja Descartes bölcséletét, kijelenti, hogy a spinozismus lappang méhében, és új bölcsélet elvét állítja föl. A cartesianismus hibája, hogy az állagok szenvedőlegességét tanítja : az anyag, mint erélytelen, merő terjedelemmé lett; az emberi lélek, saját munkásság nélkül, kapcsolatlan módok egységtelen gyűjteménye; az isten, nem alkotván semmi valódit, maga is vagy csak erő és élet nélküli állag, vagy a mindenségben oszlik szét, de mindkét esetben elvonás. Leibnitz ellenkezőleg minden állagban lényegül egy-egy erőt lát, s a munkás erő van mindenütt, az minden lény alapja. E mindenfelé elosztott erők, ez élő egységek, melyek egyenlőtlen tökélyök, fokaik különfélesége, fejlődéseik folyama, fajaik szakadatlan lépcsőzete által az idők és terek határtalanságában a teremtes végtelen drámáját képezik, ezek Leibnitz parányai, de nem anyagi, hanem állagi parányok, oszthatlanok, élők, fogékonyak, melyek nélkül nincs semmi való, mert a sokaságot csupán valódi egységek szülik:

czek az egymik vagy monasok. Az összes természet lényegileg egynemű, de egyszersmind oly erők rendszere, melyek végtelenül különféle fokokon vannak kifejlődve s öszhangos törvények szerint elrendezve.

A kérdés csak az, hogyan közlekednek egymással ez erők? hogyan hatnak egymásra?.. Állag hatása más állagra valami megfoghatatlan, természetileg lehetetlen, lehetővé csak csoda által lenne, mit pedig a tudomány nem fogadhat el; más részről azonban minden erő, természeténél fogva, munkás. Nem tehetjük-e hát föl, hogy mindenik erő már eleitől fogva fejlődései egész sorát magában foglalja? Ha most megengedjük, hogy az erők, természeti szerkezetöknél fogva, egymással összehangzanak: akkor minden úgy megy végbe, mintha igazán egymásra hatnának, jöllehet mindenikök csak önmagára hat.

Így minden lélek, ki sem lépve magából, a többivel teljesen egyezőleg működik: ő mintegy kis világ; a mindenség képét viseli a maga szempontjából; mintegy élő tükör, melyben az egész mindenség tükröződik.

Ez erők végtelen számának egy első erőben kell gyökerezni; e parányok világának egy mindent teremtet, előrelátott, rendezett értelemben kell elegendő okának lenni: ez az isten.

Isten — úgymond Leibnitz a theodiceában — mindenek első oka: mert a korlátolt lények esetékesek s nincs bennök semmi, a minélfogva szükségképen létezniök kellene, mint-hogy az idő, tér és anyag, mint magokban egyfélék és minden iránt közönyösek, egészen más mozgásokat és alakokat, s más rendben, kaphattak volna. A világ az esetékes lények összes gyűjteménye levén, létének okát másutt, még pedig azon állagban kell keresni, mely a maga létének okát önmagában foglalja, mely tehát szükségképen van és örök. Ez ok múlhatlanul értelmes is: mert a jelen világ esetékes, számtalan más világok pedig szintúgy lehetők levén s a létet szintúgy igényelhetvén, a világ okának valamennyi lehető világot gondolnia kellett, hogy egyet válasszon. A gondolás csak értelem, a választás csak akarat, az akarat hathatósága csak

hatalom által lehet. A hatalom a létre, a bölcsesség vagy értelem az igazra, az akarat a jóra irányúl. Ez értelmes oknak azonkívül minden tekintetben végtelennek s hatalomban, bölcsességben és jóságban tökéletesnek kell lenni, mert mindenre irányúl, a mi csak lehetséges. Mivel pedig minden kapcsolatban van egymással, egynél többet nem fogadhatunk el. Értelme a lények, akarata a létek kútfeje.

Az isten a világnak tőle különvaló egyetlen s független teremtője, ki bír a személyesség minden tulajdonságával, csak korlátoltságaival nem.

Spinoza elmélete nem ismeri el az egyéni munkásságot s elvonások rendszerét állítja föl; e holt világ helyébe Leibnitz eleven világot tesz, csupa valóságokat, melyeknek az emberi én, e lényegileg egy és lényegileg munkás, mintegy jellege. Leibnitz szerint a hány a monas, annyi az állag, Spinoza szerint csak egy állag van. Valóságos lényeket, melyek nem merő módok, teremteni kellett, de csak egyszer, nem folytonosan, mint Malebranche kívánja, mert a folytatott teremtés azt tanúsítaná, hogy az első nem volt hathatós, tökéletes... Miképen történt a teremtés? Erre Leibnitz, igazi bölcselő létére, azt feleli, hogy nem tudja.

Más kérdés: ha az isten elég magának, minek lépett ki magából? miért teremtett? Itt Leibnitz felelete a Platoéval egyez. Jó levén, azt akarta, hogy mindennek legyenek, még pedig, a mennyire lehet, hozzá hasonlók; az isten minden lehető világok közül a legjobbat teremtette, mert ő mindenben a legfőbb bölcsességgel jár el, s ha nem teremti vala a legjobb világot, egyet sem teremtett volna.

E világ azonban, ha legjobb is, az istenhez képest mégis tökéletlen: miért tartotta hát az isten mégis érdemesnek a létre? Leibnitz elismeri, hogy az isten, mint a kinek lényege a végtelen tökély, méltólag csak végtelen világegyetemben nyilatkozhatik; de — úgymond — a mindenség lehet is végtelen, a nélkül, hogy azért még a végtelen, azaz a tökéletes lény legyen, ki szükségképen csak egy lehet. A mindenség végtelensége nem egyáltalános, hanem viszonyos végtelenség, például végtelen számra, végtelen tartamra nézve. S a világ-

egyetem csakugyan többféle végtelenséget tüntet elő s a természetben minden a végtelenségnek indul. Végtelen a mindenség a benne működő erők számtalansága, s végtelen fejlődése végtelen tartama által. E tartam azonban vajjon csak a jövőre vonatkozik-e, vagy a multa is? azaz: csak azt jelenti-e, hogy a világnak nem lesz vége, vagy azt is, hogy kezdete sem volt? Ismét oly kérdés, melyet Leibnitz a legelméletesebben tárgyal, de meg nem old. Azonban arra hajlik, hogy a világnak se vége se kezdete nincs, örök nyilatkozványa levén az örök istennek. E fölfogás egyez azon elvével, hogy a természetben minden a végtelenségbe iramlík; de egyez az idő és örökkévalóság természetére vonatkozó nézeteivel is. Ő szigorúan megkülönbözteti egymástól e két fogalmat, melyet Newton és követői összezavartak. A mozdulatlan örökkévalóság csak az istent illeti, míg mozgó hasonmása, az idő, a véges lények tulajdonsága. Ha a mindenség öröktől fogva tart is (azaz: ha nincs kezdete), még sem oly örök, mint az isten. Az isten nem tart, ő van: ez az örökkévalóság; — a mindenség szüntelen változik, mintegy az egyáltalános létre vággyva és azt soha sem érhetve el: ez az idő.

Hátra van az optimismus ellen támasztott különféle kifogások megczáfolása. Ezek részint az isteni, részint az emberi szabadságra, részint a létező roszra alapítvák.

Az első kifogás ez. Ha az isten jóságból teremtette a világot, nem lehetett nem teremtenie, mert jónak kell lennie; s ha jósága és bölcsesége indította a teremtésre, még pedig a legjobb világ teremtésére, a többi világot lehetlen volt teremtenie; miből következik, hogy a teremtet világ egy nem szabad isten kénytelen eredménye.

Leibnitz e kifogást úgy czáfolja meg, hogy a matematikai kénytelenséget, mely közvetlen, egyáltalános, mely az ellenkezőnek lehetőségét, ennél fogva minden választást és szabadságot kizár, hogy, mondom, e matematikai kénytelenséget, szükségességet megkülönbözteti az erkölcsi kénytelenségtől, szükségességtől, mely föltételes, viszonyos, mely az ellenkezőnek lehetőségét, így tehát a választást, szabadságot nem zárja ki, sőt fölteszi. Az isten nem tehet roszat, s e te-

kintetben nincs olynemű szabadsága, mint az embereknek ; a mit tesz, az szükséges és szükségképen a legjobb ; de ily szükségesség, mely merőben erkölcsi s az észre és jóságra van alapítva, a tökéletes lényben a legtisztább szabadsággal egyesül s a tökéletes bölcs cszményét képezi. E szükséges-ség nem a tárgyak merő lényegénél, hanem annál fogva hat, a mi a tárgyakon kívül és fölül van, t. i. az isten akaratánál fogva ; a mit pedig e szükségesség mivel, nem következik be akármit tegyenek vagy akarjanak is, hanem csak mert az illető akarja.

Kevésbbé sikerül Leibnitznak azon kifogások megczáfolása, melyeket az emberi szabadság szempontjából intéznek ellene. Bayle így szól : Ha az isten valamennyi lehetséges világ közül a fenállót mint legjobbat választotta, mint a mely t. i. legtöbb jót s legkevesebb roszt foglal magában, föl kell tenni, hogy mindent csalhatlanúl előre látott s e végből mindent, tehát az emberek tetteit is előre elrendelte ; az emberek tettei ennél fogva előre el vannak határozva, tehát kénytelenek, tehát nem szabadok.

Leibnitz itt is a kétféle kénytelenségre utal. Az emberek tettei előre elhatározvák, be levén foglalva a legjobb világ tervébe, s így erkölcsileg szükségképeniek ; de magokban tekintve esetékesek s az ember szabad akaratától függnek. Az isten előre látja e tetteket, minden következéseikkel, de okukban látja előre, okuk pedig az ember szabad akarata s akaratának indokai. Az előleges elhatározás még nem kényszeríti az embert.

Leibnitz abban hibáz, hogy az indokokat nem csupán fölteszi minden szabad cselekedetben, hanem azt állítja, hogy épen csak az indokok határozzák el az akaratot, hogy e szerint a cselekedet nem egyéb az indokok eredményénél. Határozatlanság, küzdelem áll elő, midőn több indok ellenkezik egymással ; s a harczot az akarat az által szünteti meg, hogy arra határozza magát, a mit legjobbnak itél. Leibnitz a világért sem engedi meg a közönyös elhatározást, melyet Locke vitat, s a józanész hiába figyelmezteti őt a költő versére : „Video meliora proboque, deteriora sequor.“ Ő a természeti

meg az akaratí jót összezavarja; sőt még tovább megy, s azt állítja, hogy a lélek gyakran nem is tudja, mily titkos indokok határozzák ily vagy oly cselekedetre, az elhatározásokat logikább e titkos, zavaros rugóknak szereti tulajdonítani, s így igen közel járúl Spinoza azon tételéhez, hogy a szabad kény csalóka érzet, a képzelődés előitélete. Leibnitzot e végre az előre elrendelt öszhangzat elmélete csábítja, mely elmélet nem hogy természetes továbbfejlődése volna monasi elméletének, annak inkább csak logikátlan toldaléka, — logikátlan, mert ellenkezik azon fölfogással, hogy minden lény lényege a saját munkásság. Csodálhatjuk-e aztán, ha a lelket ő is, mint Spinoza, önmagát hajtó szellemi gépnek nevezi?

A mily helyes a föltétlen meg a föltétes vagy erkölcsi szükségesség megkülönböztetése, midőn az isten akaratáról van szó, szintoly helytelen az, ha az ember akaratára alkalmazzuk. Az erkölcsi kényszerűséget az isteni cselekedetekben elfogadjuk, mert a bölcs és jó tökéletes lényben a szabadság ment a mi szabad kényünk tökéletlenségeitől s öszegyeztetethető a teljes vétkezhetlenséggel; de az emberben az erkölcsi kényszerűséget saját tapasztalásunk meghazudtolja. S midőn Leibnitz azt állítja, hogy hajlamaink tudunkon kívül határozzák el az akaratot, az erkölcsi kényszerűséget még természeti kényszerűséggel tetézi.

Ismét diadalmas azonban Leibnitz okoskodása — szintén Bayle ellenében — midőn a rossz eredetét fejtegeti. A rossz — úgy mond — háromféle: metaphysikai rossz vagy pusztá tökéletlenség; természeti rossz vagy szenvedés; erkölcsi rossz vagy vétek. S Leibnitz kimutatja, hogy minden rossz csak egyegy nagyobb jónak szükséges föltétele.

A metaphysikai rossz merőben nemleges, csak a tökély hiánya; másfelől a teremtvény lényegéhez tartozik, mert az isteni tökély közölhetlen, s így minden teremtetett lénynek tökéletlennek kell lenni. Mihelyt a tökéletlenséget megszüntetjük, az isten magában marad, meddőn és hatalom nélkül. De ha tehát a rossz nem az isten akaratából, hanem a tárgyak természetéből ered, akkor e szerint a tárgyak természete nem függ az istentől, s így korlátúl szolgál tökélyeinek? Az isteni

akarat — mondja Leibnitz — a létek kútfeje, s meg^akell tőle különböztetni az isteni értelmet, mint a lények kútfejét, a lehetőségek s örök igazságok honát — és itt van a tárgyak természetének vég alapja.

A természeti rossz megfejtése bajosabb. Leibnitz elfogadja Malebranche nézetét az isten utjainak szükséges egyszerűségéről, s hogy a látszólagos rendetlenségek csak egy ismeretlen rend következtései; de nem fogadja el azon nézetét, mely szerint az isten közönnyel viseltetik művei iránt s csak saját dicsőségének él: mert az isten nem csak bölcs, hanem jó is. Aztán azt mutogatja Leibnitz, hogy a jó összesen a rosszat tetemesen felülmúlja.

Az erkölcsi rossz kérdésében a két főnehézséget, mely t. i. az isten természeti meg erkölcsi közremunkálására vonatkozik, Leibnitz így oldja meg: természetileg a vétek nem teszi föl az isteni akarat igenleges tényét, eléggé kimagyarázhatni azt azon hathatós munkásságból, melylyel az embert fölruházta, annál inkább, mivel az erkölcsi rosszat az akaratnak nem is annyira igenleges működése, mint voltaképp alélt-sága szüli; de az isten erkölcsileg sem járul hozzá a vétekhez, mert azzal, hogy az embert szabaddá teremtette, látva bár e szabadság tévedéseit, még nem lesz e tévedések szerzője. Az isten azt akarja, hogy az embernek szabadsága legyen, mert ez jó; s lehetővé teszi a vele való visszaélést, mert ez a vele élés föltétele is; — így a rosszat csak az ember akarja, nem az isten.

Lássuk most Leibnitz nézeteit a lélek halhatatlanságáról s általában a lények fokunkinti átalakulásairól s örökös haladásáról. E nézetekben ismerkedünk meg az optimizmus ezen rendszerének igazi értelmével.

Minden lény, ember, állat, növény vagy lelketlen tárgy, természeténél fogva halhatatlan. Egyáltalában mondhatni, hogy valamint semmisem kezd lenni, úgy semmisem is vész el. A lények csak átalakulnak szüntelenül, egy állapotból más állapotba jutnak. Az egész világ örökösön és önkénytelen halad az egyetemes szépség és tökély azon teljessége felé,

melyre az isten teremtményei képesek, úgy, hogy a világnak mind jobb meg jobb lesz az állapotja.

S van a lények között egy, mely képes a többit ismerni, a világegyetem tervét fölfogni s isteni elvéhez kapcsolni, sőt közremunkál az isten szándokainak teljesítésében. E kiváltságos lény nem csak tárgy többé, hanem személy. Ily lény nem csupán állagát, hanem azt sem vesztheti el, a mi benne oly sajátos és isteni: erkölcsi személyességét. Ez pedig nem ártatlan remény, hanem biztos igazság, melyet minden természeti tudomány s minden erkölcsi igazság erősít: az a bölcelet vég szava.

A szellemek a legtökélyesülhetőbb állagok, s tökélyeiknek sajátosága, hogy nem akadályozzák, sőt inkább előmozdítják egymást. Az istennek főgondja a szellemekre van, annál inkább, mert ő maga is szellem, s csak a szellemek vannak az ő képre teremtve, mintegy az ő fajából valók. Minden állag a mindenséget fejezi ki: de a többi állag inkább a világot, mintsem az istent, a szellemek pedig inkább az istent, mintsem a világot. A személyeknek a boldogság levén az, a mi a lényeknek a tökély, az isten minél több boldogságot ügyekszik a szellemekre árasztani. Az isten elrendelte, hogy a szellemek ne csak folyvást éljenek, hanem erkölcsi minőségöket is mindig megtartsák, hogy országa egy személyt se veszítsen, mint a világ sem veszít egy állagot se.

Mindezen igazságokat Jézus fejezte ki legjobban és úgy, hogy az együgyűek is megértették.

Hogy mi voltakép a jövő élet boldogsága, nem tudni; azt azonban mondhatni, hogy a lélek jövődő állapotja nem lesz mozdulatlanlanság, tunya és meddő szemlélet. A lélek nem lehet megfosztva lényegétől, mely a munkásság, sem törvényétől, mely a haladás. Boldogságunk — úgymond Leibnitz — nem lehet a teljes élvezet, mely nem hagyna többé kívánni valót s elbutítaná lelkünket, hanem szakadatlan haladás mind újabb örömhöz, újabb tökélyekhez.

Nincs talán rendszer, mely az ész, az érzelmet s a képzelődést egyaránt annyira kielégítse, mint a Leibnitzé. Fájdalom, ez is csak rendszer, emberi rendszer, hibákkal.

Az isten, e fő monas, melyből a véges monasok szikráznak, nem hasonlít-e némileg Spinoza „natura naturans”-ához? Az isten, mint fő erő, munkásság nélkül nem képzelhető, az erőnek lényegéhez tartozván, hogy magát kifejtse: de mivé lesz akkor a teljesen tökéletes lény, e változatlan kútforrás, mely magának elég s magán kívül nem szorúl semmire?

Aztán e monasok, melyeknek miképi fejlődése öröktől fogva elő van rendelve, nem foglalják-e magokban a végzettség magvát? s tekinthetők-e igazi erőkkül, holott minden külső hatás elől el vannak zárva? nem inkább csak matematikai elvonások-e? Hiszen a lények hatása s visszahatása egymásra merő csalódás, — mi csalódások világában élünk! E tekintetben íme Leibnitz ugyanoly eredményre jut, mint elődjai.

Ez eredménytelen eredményen kívül pedig mennyi el-lenmondás Descartes és Newton, Malebranche és Leibnitz között! E nagy szellemek-e okai, hogy egyet nem érthetnek? Koránsem. Oka általában az emberi elme. Az egyes bölcsesleti rendszerek csak értelmünk idomait fejezik ki, t. i. a különféle szempontokat, melyekből a tárgyakat nézzük; s bizonyosságul szolgálnak, hogy csak a tapasztalás tárgyait tekinthetjük bizonyosaknak, hogy el kell szánnunk magunkat a lények merő fölszínének vizsgálatára, mert eredetők s végők titkába sohasem hatolhatunk. Így ítél a bölcsesleti rendszerekről azon egész század, mely Leibnitz után következik, s ez ítéletet nyilvánítják különféle változatokban Bayle és Locke, azt nyilvánítják Diderot, Holbach s az összes franczia érzelki bölcseslet, azt nyilvánítja Voltaire, Reid, Hume, és leghatározottabban, legerősb fölfogással és legalaposb kifejtéssel Kant.

Kant magát Hume tanítványának vallja. A skót bölcselő ébresztette fel őt, mint mondja, dogmatikus szenderéből, s figyelmét legelőször is azon tény kötötte le, hogy a metaphysikai rendszerek oly sokfélék, hogy úgy ellenkeznek egymással, hogy oly hamar lejárvák magokat, míg a többi tudomány folyvást halad s le nem rontja egymást, mint a bölcsesleti rendszerek, sőt inkább egyik a másikat előmozdítja.

Kant

Kant e különös ellentét okát kipuhatolandó, a tudományok szerkezetét vizsgálja s azt veszi észre, hogy a mennyiségtan nem magokat a tárgyakat nézi, hanem csak az emberi lélekben meglevő bizonyos fogalmakat, az egység, szám, tér, sat. fogalmaít fejtegeti, szóval, hogy a mennyiségtan tárgya nem valami állag, valami lény, hanem eszme; szintígy a természettan sem bajlódik a lények ki nem nyomozható lényegével, csak a tényeket gyűjti (tapasztalás) s az ész törvényeit alkalmazza reájok (számítás); a bölcséleti tudományok közt is fenáll és folyvást halad az egy logika, mely szintén nem a gondolat tárgyaival, hanem magával a gondolattal foglalkozik. Íme az ész bírálatának kiinduló pontja. Kant a tudomány két eleme, t. i. az emberi elme vagy az ön, meg a lények vagy a tárgy közül az utóbbit megsemmisítvén, a tudományt csak az előbbire akarja szorítani. A tárgylagos végkép megközelíthetlen és meghatározhatlan, tehát elhárítandó; minden az önlegeseből magyarázandó.

Kant először is az emberi elmét elemzi s a gondolkodás törvényeit bizonyos számú elemi fogalmakra vezeti vissza, melyeknek csak önleges és viszonyos becsök levén, nem ismertethetik meg velem a lények lényegét, csak a tapasztalt tüneményeket rendezhetik, így az egység jellemével ruházva föl az emberi ösmereteket. Ez elemzet alapján vizsgálat alá veszi azután a metaphysikai buvárkodás nagy tárgyait, a lelket, a világegyetemet s az istent, és kifejti, hogy a lélek lényegéről, a világ eredetéről s elemeiről, az isten létéről szóló minden határozott állításban vagy hibás következtetés (paralogismus), vagy ellenkezés (antinomia), vagy valóságúl föltüntetett elvonás lappang.

Az ismerést három elmebeli működés eszközli: az érzéki, értelmi és észbeli fölfogás, az első szemléletek, a második ítéletek, a harmadik okoskodások által. Mindenikben egy előleges (a priori) meg egy utólagos (a posteriori) elem mutatkozik: az előbbi eredetíleg megvan bennünk, az utóbbit kívülről kapjuk; az előbbi alakja, az utóbbi tárgya az ismeretnek. Így egy szemlélés vagy érzéki fölfogás sem történhetik meg a tér és idő előleges ismerete nélkül, tér és idő

e szerint az érzéki fölfogás tiszta alakjai. Hasonlag egy ítélet vagy értelmi fölfogás sem történhetik meg bizonyos egységi, valósági, lehetségségi, sat. fogalmak segélye nélkül, melyek tehát az értelem tiszta fogalmai. Szintígy az okoskodásnak vagy észbeli fölfogásnak is van szüksége bizonyos egyáltalánossági vagy föltétlenségi fogalmakra, s ezek az ész tiszta eszméi.

Kant már most rendre megmutogatja, hogy ezen előleges fogalmak merőben önlegesek, csak gondolatunk természetét fejezik ki s tényleg valóság nélküliek, tehát elvonások. Ily elvonások például, mint már feljebb érintettük, a tér és idő; továbbá a tizenkét kategória; de ily elvonás az eszmélet, az öntudat is, vagy — a mint ő mondja — a fölfogás összetevő egysége, vagy a tudalom érzékentűli egysége; hasonlóképen az okbeliség, az állag, sat. elvei.

A hiba az, hogy Kant nem az eszméletben keresi az alapismeretek eredetét, hanem ez ismereteket már készekül veszi, a mint hosszú elvonások után kerülnek elé. Teszem, a tért és időt legáltalánosb s legelvontabb alakjában fogja föl, megelőzve minden érzékileg fölfogott terjedelem s különös és meghatározott tartam ismeretét. Az emberi elme pedig nem így működik. Az elvontat a fogható előzi meg, a tér ismeretét a terjedelem ismerete, az időt a folyamatosság és személyes azonosság, szóval a tartam ismerete. Csak, ha már több mindenféle terjedelmet és tartamot fogtam föl, alkothatok magamnak elvonás után általános fogalmat a térről és időről, s még ezután fogom föl, a terjedelemmel s tartammal bíró lényeken túl, az egyáltalános, végtelen lényt, ki ment a terjedelem korlátaítól s a tartam viszontagságaitól, szóval mérhetlen és örök.

Az üres előleges fogalmak helyébe tehát eszméletünk közvetlen szemléletei teendők, melyek valók és élők; az önkényes elvek helyébe tapasztalásban gyökerző elvek állítandók.

Lássuk most, mit épít Kant e hibás elemzetekre.

A tiszta vagy elméleti ész, mely az okoskodó vagyis a különöst az általánosnak alárendelő tehetség, utóvégre a föltétlenhez, mint végelyhez jutván, nem elégszik meg ennek

fölfogásával, hanem ez eszmét arra is használja, hogy segítségével előleg eszmélkedik a lények természetéről — miből csak csalódások születhetnek : e csalódások lélektani forrásait keresi Kant s mintegy az emberi elme tévedéseinek tudományát írja meg.

A föltétlen elvét főleg háromra alkalmazták : a gondolat önjére, az érzéki tárgyakra s általában mindenekre. Így három eszme keletkezik : a lélektani, világtani, istentani. Kant szerint a lélek, világ és isten be nem bizonyíthatók, mert oly eszmék, melyeknél általánosabbak már nincsenek, s mert tárgyaikat a tapasztalás nem mutathatja föl ; értékök tehát merőben önleges, és a metaphysika téved, hogy tudományba hiszi foglalhatni. A metaphysika — úgymond Kant — gondolkodó lényünk elvont fogalmából, mint a mely lény nem többszerű, e lény egyáltalános egységét következteti : a mi álészlet. A tünemények sorát fölakisérván, sehol meg nem állapodhatik, s ebből egy legelső föltételre következtet : a mi ellenkezet, mivel e föltét egymással ellenmondó két módon jelentkezik. Végre a föltételek vagy általában mindenek összességéből a lények lényére következtet, mint a lények lehetőségének föltétele s az egyetemes lét alapjára, jóllehet e lény előttünk merőben ismeretlen : tehát eszmény, melyet önkényesen valósággá alakítunk, sőt benne látjuk minden valóság alapját. Így dönti le Kant a lelket, világegyetemet és istent, gondolkodásunk minden tárgyát, hitünk egész épületét, s az eredmény az, hogy a metaphysika három tudományának örökre vége van.

Vége van nevezetesen először is az észleges lélektan-nak. Kant ezt mindössze következő négy tételre szorítja : a lélek állag, a lélek egyszerű, a lélek egy, a lélek szellem. E tételek négy hibás érvre vannak alapítva s mindenikök ugyanazon álészletet képezi, melynek előzményei egy merőben önleges énről szólnak, mint a mely a tünemények fölfogásának logikai föltétele, a következményben pedig az önleges és logikai én már teljes valósággal bíró, tárgylagos énné van változtatva. Ime tehát Kant megczáfolja a lélektant, azaz hogy Wolf lélektanát, mely okoskodások, észletek játékára van

alapítva, — de koránsem czáfolja meg az igazi lélektant, mely nem észletekre, hanem az emberi természet ismeretére, nevezetesen az eszmélet tényére, mint állandó s egyetemes alapra van fektetve. Az eszmélet énje pedig nem csupán logikai ön, elvont alak, a tapasztalás lehetőségének merő föltétele, hanem valóságos, élő, működő valami. A működő, meg a magát működni érző én között az elemzés tehet különbséget, de azért az csak egy, a tárgylagos és önleges külön nem válik egymástól. Okoskodásokhoz, észletekhez folyamodjunk-e már most, hogy a lélek egységét, egysze. üségét, állagiságát s szellemiségét bizonyítsuk? Ez fölösleges, sőt veszélyes, mert a ki okoskodás útján akarja a lelket megtalálni, megengedi, hogy a lélek maga nem veszi észre magát, az mesterséges különbséget állít föl két én, t. i. az eszmélet meg az ész énje között. S jól látta Kant, hogy mihelyt nem fogadjuk el a lét, egység, állag eszmélő, öntudatos szemléletét, nincs többé lélektan se, s az emberi elme nem ismerheti a világegyetemet, nem az istent, se a tünemények világából ki nem léphet; de azt nem látta át, hogy a lélek tudományának alapját nem logikai, hanem valóságos, nem merő tüneményes, hanem oki, állagos, szóval egy, azonos, egyaránt tárgylagos és önleges én képezi.

Menjünk tovább. Kant szerint vége van a metaphysika második tudományának is, az észleges világtannak. Ez ellen áll elő Kant a híres ellenkezetekkel. A világot — térre és időre nézve — tekinthetem akár végesnek, akár végtelennek; s tekinthetem akár egyszerű részekből állónak, akár végtelenül oszthatónak. Ez a két mennyiségtani ellenkezet, mely Kant szerint egyáltalában föloldhatatlan. A másik kettő, melyet erőszetinek nevez, így szól: az okozatokat épen úgy származtathatom bizonyos első szabad okból, valamint nézhetem vak végzetesség által egybefűzött tünemények végtelen lánczolatának; továbbá az esetékes lények sorát szintűgy alapíthatom egy szükségképeni létre, vagy pedig vehetem meg nem határozottnak. Ez erőszeti ellenkezeteket azonban Kant nem tartja föloldhatatlanoknak, a mi annál fontosabb, hogy itt a szabadság és közvetve az isten léte, szóval tehát az erköcs és vallás kérdése forog fen. Kant megkülönbözteti a

tapasztalási [meg az észbeli szempontot s így okoskodik: abból, hogy az érzékekre nézve csak az esetékes tünemények világa van, még nem következik, hogy az érzéki világon túl ne lehessen egy szükségképeni lény, a mindenség tüneményeinek első és önkénytes oka és kútfeje. Helyes. De kérjük: nem alkalmazhatjuk-e ugyanez okoskodást a mennyiségtani ellenkezetekre is? Abból, hogy az érzékek csak véges világot képzeltetnek velünk, következik-e, hogy az ész ne gondolhassa végtelennek? Abból, hogy az érzéki tapasztalás a parányok elméletét fogadtatja el velünk, következik-e, hogy eszünk a kiterjedt parányt, vagyis az oszthatatlan oszthatót, lehetlennek ne tartsa? s hogy inkább — a terjedelem és mozgás körén túl — ne ismerjen el bizonyos láthatatlan okokat, melyeknek állhatatos munkássága eleveníti a világot? s ne tekintse ez okokat szintoly egységes kútfőknek, bár alábbvalóknak, mint azon egyszerű és oszthatatlan ok, mely — érezzük — hogy saját magunkban él?... Mit bizonyítanak tehát a mesterségesen föltüntetett ellenmondások? Csak azt, hogy az emberi ész gyöngé, és nem szabad elbizakodnia; de koránsem azt, hogy az észleges világtan lehetetlen.

Hát a metaphysika harmadik tudományának, az észleges istentannak vége van-e? — Kant a lények lénye vagy az isten eszméjét, mint a mely az emberi ösmeret összegének megadja befejező egységét, az ész legmagasb s legszükségesebb eszméjének vallja: miből következik, hogy az isten a legfőbb — eszmény. Hogy a legfőbb lény, az — úgymond — nem következik; s előveszi az isten létének három bizonyosságát, a természettani, világtani és lénytani érvet, és czáfolja, — és csakugyan meg is czáfolja az észletekre alapított istentant, valamint megczáfolta az észletekre épített lélektant is. De mi az eredmény? Csak az, hogy se a lélektant, se az istentant nem szabad észletekre, nem szabad az én s az isten elvont fogalmára, hanem az ént s az istent valósággal szemlélő öntudatra kell építeni. Az istentannak úgy lenne vége, ha be lehetne bizonyítani, hogy az emberi 'elne egyáltalában nem képes a lét végső kútfejét gondolni, a mit azonban eszméletünk tényleg megczáfol.

Eddig a metaphysikus Kanttal ismerkedtünk meg, ki az elméleti ész birálatából eredményül a merő kételkedést vonja ki; — egészen más eredményre jut a moralista Kant, kit a gyakorlati ész birálata ismét bizonyosságra vezet.

Az elméleti ész embere merő észlény, mely csak gondolkodik; de a valóságos ember nem pusztá szellem, hanem munkás, érző lény, melynek szükségei, vágyai, tartozásai vannak, mely boldogságra, tökélyre, halhatatlanságra törekszik. Az elméleti ész segélyével hiába kereste Kant a szellemi és halhatatlan lelket, az istent és gondviselést; a kötelesség alapján megtalálja. A kötelesség ez új Descartes „cogito ergo sum”ja, melylyel az imént megingatott épületet újra teljesen megszilárdítja.

A kötelesség fogalmának — úgymond — oly tárgylagos értéke van, minő az elméleti ész egy fogalmának sincs; és ezen tárgylagos értékét közvetlenül egy másikkal, a szabadság fogalmával közli, mely amazzal elválhatlanul egybe van kapcsolva. A kötelesség és szabadság fogalmai, sajátos tárgylagossági erejöknél fogva, meggyőznek egy magában való lény valóságos létéről, mert megismertetnek a szabad és erkölcsös lénnyel, mely kötelességét tartozik teljesíteni s szabadsága jobb használatára, azaz a fűjóra törekszik. A fűjóhoz, mely az erkölcs foglalata, megint két más fogalom kapcsolódik, mely a vallás foglalata: t. i. az isten s a jövő élet fogalma. Az erkölcsi fogalom a vallásos fogalmakkal közli benne levő tárgylagos értékét, s az isten és a jövő élet, mik az elméleti észre nézve csak eszmények, csak lehetőségek, most íme közvetve bizonyos valóságokká lesznek.

Kant megmutatja, hogy a kötelesség egyáltalános elv, s ez teljesen sikerül neki; mutogatja továbbá, hogy ennek megvan azon tárgylagos értéke, melyet egyéb, szintén egyáltalános fogalmaktól (mint például a tér és idő, ok és állag, sat.) megtagadott, a mi már kevésbbé sikerül; azután előadja, hogy tárgylagosságát más fogalmakkal is közli, legelőször nevezetesen, még pedig közvetlenül, a szabadsággal, s itt igen különös paradoxonnal találkozunk ismét. Kant ugyanis azt állítja, hogy a szabadságról nincs eszméletünk; a szabadság

előtte nem tény, hanem előleges fogalom, s e szerint nem tudjuk közvetlenül, hogy szabadok vagyunk, hanem következ-tetjük; sőt szabadságunk csak is lehetséges és eszmei marad-na, ha a kötelesség valóságossá nem változtatná. De megvan a kötelesség, s meg kell lenni a szabadságnak; a kötelesség léte fölteszi a szabadság létét.

Az erkölcsstan elve tehát, mint törvény, a kötelesség, következménye pedig a szabadság; s ha ez erkölcsstan helyes: mi már az ember czélja? Az erény magában nem, sem a boldogság magában, hanem mindakettő. A főjő tehát az erény és boldogság együtt. Vajjon e főjő valósúlhat-e mostani létünk alatt? Koránsem. A tökéletes erényre csak törekedhetünk folyvást, mind közelebb juthatunk hozzá, de sohasem érjük el: s így vagy azt kell állítanunk, hogy az erény eszménye csalóka ábránd, s ekkor az egész erkölcsi rend fölbomlik; vagy pedig meg kell engednünk, hogy az emberi erkölcs a jelen élet után folytatja tökéletesedését. Szintígy vagyunk a boldogsággal, mely ez életben szintén nem levén létesíthető, szintén a jövő életre utal. Továbbá a boldogság és erény viszonya egymáshoz akaratunktól végképen független, e viszonyt pedig igazságosan csak oly akarat állapíthatja meg, mely a világegyetemen felül van s rendelkezik mind az emberiséggel, mind a természettel. Így tehát a főjő, melyet a gyakorlati ész akaratunk szükséges tárgyaúl mutat föl, maga egy eredeti főjőt tesz föl, melyből származhassék — s így az isten léte erkölcsileg ki van mutatva.

Legyen szabad ez erkölcsi kimutatásra megjegyeznünk, hogy ha az helyes, úgy szintazon okoskodással, szintoly helyes kimutatást állíthatunk elő az elméleti ész alapján. A mily joggal mondjuk ugyanis, hogy az ember szabadsága jobb használatára, a főjóra törekszik, szintoly joggal mondhatjuk azt is, hogy törekszik ismerő tehetsége minél tökéletesb használatára, az ismeretre. S valamint a főjót ez életben el nem éri, szintúgy a tökéletes ismeretre sem emelkedhetik. A fentebbi dilemma tehát itt is alkalmazható: vagy csalóka ábránd az ismeret eszménye s eszünk működése merőben haszontalan, vagy pedig a jelen élet után következik ismeretünk tö-

kéletesítése. S épen így folytathatjuk az okoskodást az isten létére nézve.

Akademiánk rendes tagja Purgstaller József, egyik leg-utóbbi értekezésében, mely Kant észbírálatára vonatkozik, helyesen foglalja össze ítéletét azon nyilatkozatban, hogy vagy az elméleti eszmék szintűgy bírnak valósággal, mint az er-
kölcstaniak, vagy ez utóbbiak is pusztán szabályozó fogalmak. F

De — a mi legkülönösebb — Kant nem elégszik meg az isten léte kimutatásával, még mivolta meghatározásába is belefog : ő, az ovatos és körültekintő bíráló, ki legközelebbi tárgyáról, saját énjéről nem mert nyilatkozni, most a lét nagy titkába hatol s a legfőbb lényt akarja leírni! . . S miért ne? — Az isten létét nemde azért állítjuk, mert a főjónak valószínűni kell, az pedig csak az isten által valószínűlhet? Úgyde már ekkor módszerünk is van az isten mivolta meghatározására. Közvetlenül nem tudjuk, hogy mi; de igenis tudjuk, hogy bírnia kell azon tulajdonságokkal, melyek nélkül a főjót nem valószínűlné. Hogy pedig a főjót valószínűlhassa, legelőször is ösmernie kell azt : az isten tehát értelmes lény. De szeretnie és akarnia is kell : az isten tehát jó és hatalmas. Ismernie kell legtitkosabb szándokaimat is : tehát mindentudó. Képesnek kell lennie, hogy engem magamviselte érdemelt következtetéseiben részesíthessen : tehát mindenható. És így tovább, mindenütt jelenvaló, örök, sat. Így az erkölcsi törvény, a főjó eszméje segélyével, meghatározza a főlény fogalmát, a mit se a physika, se a metaphysika, se általában az elméleti ész nem tehet.

Hát nem ellenkezik a gyakorlati ész az elméletivel? lehet-e, hogy ez kétkedjék az isten létén, amaz pedig állítsa? — Kant ki ügyekszik mutatni, hogy nincs ellenkezés : a gyakorlati ész nem öregbíti elméleti ösmeretünket, csak valóképen ismerteti azt, a mi az elméleti ész előtt még kérdéses ; nem ellenkezik tehát vele, sőt inkább megerősíti. Az isten, a halhatatlanság azért át nem hatható titkok maradnak előttünk ; csak azt tudjuk meg, hogy vannak.

Hiú magyarázat! — valamint az is, hogy a kötelesség fogalmában bizonyos tárgylagos erő rejlik, mely az elméleti

ész fogalmaiban, például az ok, az állag fogalmában, nincs meg. Hát az ok, az állag fogalma nem szintoly független-e az érzéki tárgyaktól, mint a kötelesség fogalma? Képzeli, hogy a mindenség megszűnt: e fogalmaknak azért megmarad értékük; mert akkor is igaz lesz, hogy minden okozat valami okot, minden tulajdonság valami állagot föltételez. Ezek üres fogalmak, feleli Kant; de nem üres-e hát a kötelesség fogalma is, mihelyt azt képzeljük, hogy nincsenek akaró lények?

Azonban engedjük meg a kötelesség fogalma tárgylagos értékét: hogyan közölheti ezt a szabadság, a jövő élet, az isten fogalmaival?

Mihelyt a jót a rosztól megkülönböztetem, eszméletem tudatja velem, hogy akármelyiket választhatom, azaz, hogy szabad vagyok; a kötelesség pedig az, a mi magában jó, s a szabad lényt kötelezi. Mihelyt nincs tudatom szabadságról, nem ismerhetek többé kötelességet se; s Kant épen azt tanítja, hogy a szabadság nincs meg tudatomban, eszméletemben.

De képzeljünk hát oly embert, a ki nem tudja, hogy szabad: erre nézve a kötelesség csak valami lehetséges és elvont, a szabadság pedig, melyet ezen kötelesség föltételez, szintén csak lehetséges és föltételes. Kant embere így fog okoskodni: szabad lénynek kötelessége felebarátjait meg nem károsítani; ez nekem is kötelességem, ha szabad vagyok; kérdés tehát, szabad vagyok-e?.. S ezen kérdésre csak eszmélete, tudata felelhetne; de az Kant szerint a szabadságról hallgat, s így e kérdés megoldhatlan.

Azonban engedjünk meg még többet; engedjük meg, hogy a kötelesség fogalma közölje tárgylagos értékét a szabadság fogalmával, s az erkölcs meg van mentve: hogyan építsük erre az istentant? Az istent — mikép Kant tanít — csak azon alapon ismerjük, hogy a főjót valósítani kell. A legtitokzatosb lény léte im arra van alapítva, hogy az ember rászorúl léte állítására, s nélküle nem foghatná föl a világegyetem erkölcsi kormányzatát! De hát e rászorulás az isten létre s az erkölcsi világrend föl nem foghatása isten nélkül, nem lehet-e csak az emberi elme korlátoltságának eredménye?

s ki bizonyítja be, hogy a rejtélyt csak az isten létével oldhatni meg? ... Ime Kant maga merőben önlegesnek mondja, tehát tárgylagos érvényétől maga fosztja meg azon fölfogást, hogy a boldogság és erkölcsiség teljes összhangzata csak úgy lehetséges, ha a világnak erkölcsi kútfeje van*). S e vallo-mással Kant megsemmisítette istentanának egész alapját. E vallomással kétségtelenné tette, hogy bölcselate az elméleti észbírlatában van igazán kifejezve.

S ebből indul ki Fichte, s ebben fedezi föl azon ellenmondást, hogy a tudomány áthághatlan körét az emberi elme képezi, mégis csak az érzékekre ható tünemények indítják munkásságra s így e tünemények valami kivüle levőnek létét tételezik föl. Hogyan lehessen az ön a tudomány elve, ha mindjárt előljáróban a tárgy létét tételezi föl, a tárgytét, melyet nem ismer, melyet föl nem érhet s melyből ered minden? El a tárgygyal! A tudomány egyetlen, igazi elve az ön; a bölcselő csak egy tételt fogadhat el bizonyítás nélkül, de csak ez egyre is van szüksége: az én = én. Az én megmagyaráz, megteremt mindent, midőn magát megmagyarázza és megte-remti. Természet és isten csak az én fejleményei. Az én ugyanis fölteszi a nem-ént; korlátozza önmagát, s maga csak úgy van magára nézve, ha magától különbözőt állít szembe magával, csak úgy állítja magát, ha magának ellenkezőjét is állítja, ő maga pedig ez ellentét kapcsa; de ha csak úgy van magára nézve, ha magát korlátozza, önkorlátozhatása fölteszi, hogy magában korlátozatlan, végtelen; a viszonyos, megoszt-ható, a nem-énnel szembe állított énen túl van tehát egy egy-

Fichte

---

*) Ha — úgymond — fölteszszük, hogy a világnak nincs erkölcsi szerzője s minden csak természetileg foly, akkor az erkölcsi értéknek megfelelő boldogságot nem várhatjuk, sőt lehetlennék kell tartanunk. És hozzáteszi: „In der That ist die genannte Unmöglichkeit *bloß subjectiv*, d. i. unsere Vernunft findet es *ihr unmöglich*, sich einen so genau angemessenen und durchgängig zweckmässigen Zusammenhang zwischen zwei nach so verschiedenen Gesetzen sich ereignenden Weltbegebenheiten, nach einem blossen Naturlaufe, begreiflich zu machen.“ (Kritik der praktischen Vernunft, I-ső rész, II-dik könyv, II-dik fejezet, 8-dik szakasz.)

általános én, mely a természetet s az embert magába öleli: ez az isten.

Fichte metaphysikájához hasonlít erkölcstana, mely szintén az énre van alapítva s melynek rövid foglalata az, hogy az én kitünő jelleme a szabadság levén, saját énje, szabadsága megőrzése a kötelesség, mások énjének, szabadságának tiszteletben tartása pedig a jog.

Fichtének, mint maga nevezi, önleg egyáltalános eszméisége, Kant kételkedése következéseit végletig csigázva, Schelling s Hegel dogmatismusát készíti elő, sőt már meg is kezdi: hiszen nyíltan az egyáltalános tudományra törekszik, a tudományt az önlegesből, az önleges által, a tárgylagoshoz vezeti át s megmagyaráz mindent, embert, természetet, istent.

Schelling a tárgylagost, mit Fichte elvetett, ismét fölveszi. A természet már megvan — úgymond — szemben az énnel; az énből nem lehet kihozni, valamint a természetből sem lehet az ént, a tárgyból az önt, a létből a gondolatot kihozni; s a kettő csak oly elv által magyarázható, mely mind a kettőt magában foglalja, mely tehát önleges és tárgylagos egyaránt, értő és érthető is, a gondolat és lét egyetlen forrása. Körülbelől így jutott Spinoza is az egységes állaghoz. Az ő mindenségében is kétféle világ van egymással egyesülve és szembe téve: a gondolat vagy a lelkek, meg a terjedelem vagy a testek világa, s e két világ oly párhuzamos egymással, hogy minden léleknek van teste s minden testnek lelke. Schellingnél is: egyfelől a természet, másfelől az emberiség világa, s a gondolat és a lét, az eszme és a való mindenikben elválaszthatatlan egymástól, lét van a gondolatban, gondolat a létben, csak hogy az emberiségben a gondolat, a természetben a lét az uralkodó; de az elv egy, közös, és ezen isten tökéletes hasonmása Spinoza istenének. A lényeges különbség azonban Spinoza és Schelling mindensége között az, hogy Spinoza istenének két része, egyfelől az eszmék, másfelől a testek árama, egymástól külön foly s egymással sohasem egyesül, Schelling rendszerében pedig fokozatosság van s a lét mindenik idoma egy-egy magasb idomhoz vezet. A természet nincs értelmiség nélkül, mint Spinozánál, gondolat végtelen

árja kering minden részében, csakhogy nem egyaránt, s a természet alszik a növényben, álmodik az állatban s fölébred az emberben.

Schelling Fichtétől vette a bölcelet zömét, de kitágította s bele igtatta a természetet. És az azonsági rendszer az egy elvet csakugyan magában foglalja, de nem nyújt módot ez elv tudományos kifejtésére : mert az „értelmi szemlélet,” melylyel Schelling az egyáltalánosnak fölfogását magyarázni törekszik, maga is homályos és megmagyarázatlan. A további lépés tehát nem lehetett egyéb, mint vagy az elv tudományos kifejtése, vagy elejtése.

Hegel az elv kifejtésére, az egyáltalános tudomány megalkotására módszert nyújtott — logikájában.

Hegel a gondolat és lét azonságának már magában is kétes elvét az ellenmondás végleteig hajtja s azon törvényt állítja föl, hogy a mi egymással ellenmondásban van, az egymással azonos, hogy tehát a lét azonos a semmiséggel, a véges a végtelennel, az élet a halállal, a világosság a sötétiséggel, s a bölcelet föladata megtalálni az ellenmondás leple alatt az egységet, a különbség alatt az azonságot.

A gondolat és lét azonosítását voltaképp már Kant kezdte meg, a természet törvényeit értelmünk idomainak állítván, melyeket a tüneményekre alkalmazunk. Valamint nem a nap és csillagok forognak a föld, hanem ez a nap körül, úgy nem a gondolat van a létnek, hanem a lét a gondolatnak alárendelve. Ha már a lét csak az, a mivé a gondolat teszi, világos, hogy a gondolat alkotja meg a létet — s ím előáll Fichte rendszere. Azonban ez merőben önleges és, csak az évre szorítkozva, félszeg : Schelling tehát kiegészíti a tárgylagos nem-én hozzácsatolásával, de az azonsági elvet folyvást fenntartva, bár nem elég következetesen, mert a gondolatot és létet csak elvökben, az istenben azonosítja, s alább már, ha nem is szakítja szét, mégis különválasztja, a létet a természetnek, a gondolatot az embernek tulajdonítván nagyobb mértékben, holott teljes azonság mellett, ha t. i. lét és gondolat csak egy lényegű, mind a kettőnek nem csak együtt, ha-

nem egyaránt is kell mindenütt előfordulni. E következetlenséget Hegel megszünteti s az azonság elvét teljesen kifejti.

Gondolat és lét csak egy; de ha csak egy, minek nevezzük el két szóval? Ne mondjuk se gondolatnak, se létnek, mondjuk eszmének. Az eszme maga Hegel istene; az eszme kifejlése a valóság; e fejlődés ismerete a tudomány. Az eszme tudománya a logika, melybe tehát az eddigi metaphysika is beleolvad.

Schellingnek az értelmi szemlélethez kellett folyamodni, hogy tudományos fejtegetéseinek némi alapja legyen mert a főelv lényegét meghatározatlan hagyta s a gondolat tárgyait meg magát a gondolatot egymástól kénytelen megkülönböztette, s épen azért nem is alapíthatta meg az egyáltalános tudományt; Hegel azonban megtalálta a főelvet az eszmében, melynek a természet és emberiség csak kifejlései, s mihelyt megismeri az eszme törvényeit, meglesz a tudomány.

Logikájában előadja az eszme törvényeit, melyek mind egyetlen alaptörvényre, az ellenmondások azonságának törvényére vihetők vissza. Minden eszmében ellenmondás van, s a lényeket épen a bennök levő ellenmondás alkotja. Az élet az ösztét, az egymást kizáró s egymást föltevő két elem egyesülése.

Minden eszme három elemet vagy mozzanatot foglal magában: megtekinthetjük először csak magát az eszmét, másodszor szembe téve a benne találtató ellenkező eszmével, harmadszor ez eszmék kiengesztelő egyesültében. Az első mozzanat az eszme magában, a második magán kívül, a harmadik magában és magáért. Az eszme legelőbb egyszerűen s közvetlenül van, aztán megoszlik s ellenkezésbe áll magával, végre meghasonlott tagjai megint egygyé lesznek. Az egység az élet, a fogható s egyéni valóság mozzanata; a ki az eszmét csak a két elsőben nézi, elvonásoknál egyebet nem ismerhet: így a közember, ki érzékileg, a nyers anyagot, zavartan és tisztálatlanul, fogja föl; így az iskolás logika hívei, kik csak értelmileg járulván a tárgyakhoz, fölosztják, fölbontják, az ellenkezésekre találnak s kételgőkké lesznek, mint Kant. Valamint az érzék fölött az értelem, úgy van az értelem fölött

az ész, mely egyesíti, a mit az értelem elválasztott, s így oldja meg az ellenkezéseket.

Hegel módszere tehát: minden eszmében egy ellenkező eszmét találni s a kettőt egy harmadikban egyesíteni, a téttel szembe tenni az ellentétet, s tétet és ellentétet az ösztétben egybefoglalni. Azon eszme, melyhez az ellentét folytán jut, csak az első eszme, csakhogy megelevenítve épen az ellentét által, elvontságából valósággá léve, halálból életre kelve. Az így átalakult eszme új ellentétbe kerül, abból ismét diadalmasan kiemelkedik, s így kell haladni végtelenül, a legegyszerűbb eszmétől, mely valamennyinek csiráját magában foglalja, a legszerkezetebbig, mely legteljesb fejlettségében tűnneti föl. Ez ellentétek lánczolata a tudomány.

A tudomány föladata láthatóvá tenni az egyetemes azon-ságot, az egy eszmét végtelen fejlődéseiben. A tudományt mind nagyjában mind részleteiben, a mozzanatok hármassága szabályozza. Először az eszmét magában kell vizsgálni, még ki nem nyilatkoztatott lényegében, törvényeiben: ezt teszi a logika. — Az eszme aztán kilép magából, meghasonlik s a benne rejlő ellenkezeti elemet tárja föl, örökből időbelivé, változatlanból változóvá, istenből természetté lesz: ezt adja elő a természet bölcselete. Végül az eszme, mely a természetben magát nem ismerte és megtagadta, az emberben visszatér magához mint szellem: s ez a szellem bölcseletének tárgya.

Az istentan helyét, mint látjuk, e rendszerben az első rész, a logika foglalja el, mely a lét és nem-lét azonságából indulva ki, az istent magában, a teremtés előtt, vizsgálja, haugyan az elvont fogalmak ezen tárházában istenről és teremtésről szó lehetne. Mégis itt kell Hegel istenét keresnünk, nem pedig ott, a hol tüzetesen szól az istenről, a vallás bölcseletében, mely a rendszer harmadik részében fordul elő s nem az ő bölcselete, hanem a keleti, a görög s a keresztyén vallás istenének tárgyalása. Igaz, hogy a keresztyénséget az egyetlen teljes, ön-maga által világos vallásnak mondja s a szentháromságban, jel-ves alakban, magát a logika elvét fűdözi fel; de épen e visszavitel is a logikára nem mutatja-e, hogy az ő istene már ott van, hogy az nem egyéb az egy eszménél, mely — minden?.

Saïsset helyesen jegyzi meg, hogy a német bölcseletet egy fél század óta bizonyos csálódás igézi, azon csálódás, hogy az egyáltalános tudomány az emberi elmére nézve lehető. S hozzáteszi a francia bölcslő, hogy ez elbizott dogmatismus túlságát a Kant tanában előforduló kétely túlsága idézte elő. Két elemet kell ugyanis számba venni: egyfelől az emberi elmét korlátoltságával együtt, másfelől a lények összegét, lényegét, viszonyait. A ki az emberi elmét csak saját természete ismerhetésére tartja képesnek, tagadja a lehetlenné teszi a tudományt; a ki azonban a tudományt az emberi elme természetétől függetlennek tekinti, hasonlóképp tagadja, hasonlóképp lehetlenné teszi. Az előbbi véglet Kant, az utóbbi Hegel.

Kant helyet kíván a tudományban az emberi elmének, de annyira meggy, hogy ezt sehogy sem érteti hozzá a lények valóságához s alig meri a kültárgyak létét állítani; Hegel ellenben teljesen ismeri, kifejti, megmutatja eredetöket, lényegöket, törvényeiket. Kant az elme legmagasb fogalmainak is csak viszonyos és önleges értéket tulajdonít; Hegel szerint a tudományban semmi viszonyos, semmi önleges, értéke egyáltalános. Az ismeret szükséges két eleme közül tehát Kant a tárgyat, Schelling és Hegel az önt, amaz a lényeket, ezek az elmét mellőzik; Fichte pedig az átmenetet képezi egyik végtől a másikhoz, mert midőn a mindenés énben Kant tanát hajtja túl, már egyszersmind az egyáltalános tudomány agyrémét kergeti.

Az új Németország bölcslői, bármennyire eltérnek különben egymástól, tán az egy Herbart kivételével mindnyájan találkoznak abban, hogy az egyáltalános tudományt lehetőnek tartják, keresik s megalkotni törekcszenek. Módszerök merőben előleges, a priori módszer, mely tiszta eszméken alapúl: mert a tapasztalást, mint a mely nem magyaráz, nem mutat meg semmit, számba nem veszik, vagy legalább végkép alárendelik az elméleti észnek, mint a mely mindent megmagyaráz, mindent megmutat; a tapasztalás korlátolt, bizonyos helyre, bizonyos időre van szorítva, holott a tudománynak egyetemes és állandó eredmények kellenek; a tapasztalás vé-

ges elme munkája s ennél fogva mindenkor viszonyos és önleges, a tudomány ellenben lényegileg egyáltalános és tárgylagos.

Az egyáltalános tudomány, melynek elve a gondolat és lét azonsága, még nem alakulhat meg, ha az eszmék rendje teljesen megfelel a lények rendjének, az eszméknek magokba kell ölelniök, át kell hatniok, meg kell alkotniok a lényeket. Az egyáltalános tudomány egy első eszméből indul ki s a többi mind kihozza belőle. Ez első eszme csak a legtágabb lehet, a határozatlan lét eszméje. A határozatlan létől a határozotthoz, az elvonttól a valódihoz, a semmiségből az életbe csak az által juthatni, a mi a gondolat és lét alaptörvénye, az ellenmondás által; s az eszme haladása röviden úgy foglalható össze, hogy a kútffő a semmi, a végpont az isten, s a semmi leszen istenné. Ez egész haladást pedig az emberi elme csak úgy ismerheti s írhatja le, ha ő maga a legfőbb fokot foglalja el, hol minden összeszőgellik, szóval, ha az ember minden, ha az ember isten. Íme itt vagyunk az ember istenítésénél, mely a német bölcsélet végeredménye.

Schelling az istent az egyáltalános ön-tárgynak vagy tárgy-önnek, Hegel az eszmének, a végtelen szellemnek mondja. De mi az ön-tárgy, mielőtt kifejlődnék? Elvonás, üres azonság. S az eszme magában szintén nem egyéb; Hegel maga kinyilatkoztatja, hogy az eszme magában azonos a semmivel. De tán mégsem ez hát az isten?.. A német bölcsélet istene nem a lények elején, hanem végén van, s ezen isten az emberi elme. Azaz, igazán mondva, az isten elől is van, végül is van, közepett is van; más szóval: az isten külön nem válik a lényektől.

De — úgymond Saisset — a németek azon csalódásához, hogy az egyáltalános tudományt megalkották, még egy másik csalódás járúl: az t. i., hogy e csodálatos tanok újak, eredetiek; s Hegel a bölcsélet történelmében büszkén csak két nagy korszakot állít föl, a görögöt meg a németet. S megjegyzendő, hogy a német nagy korszakot csak Kanttól számítja.

Hogy Descartes s általában a nem-németek bölcséletét

fitymálják, nemzeti szűkkeblűségökből még magyarázható; hogy azonban Leibnitzot sem igtatják a nagyok közé, annál csúnyább hálátlanság, minthogy a XVII-dik század bölcséletének ezen ócsárlói nem restelték e bölcsélet legeredetibb nézeteit elsajátítani. Az állagok egyetemes egyneműségének elve, a folytonosság törvénye, mely szerint valamennyi lény együvé kapcsolódik, az érzéki világ s az emberiség törvényeinek hasonlósága: Leibnitz eszméi. Még inkább kizsákmányolták Spinozát. Hiszen maga az egyáltalános tudomány alapelve, a gondolat és lét azonsága, képezi épen Spinoza bölcséletét. Nem akarunk a régibb görög bölcseletből hasonlatosságokat fölhozni, s még csak egy jelenségre, a görög és római műveltség hanyatlásakor fölkerekedett alexandriai bölcseletre utalunk, mely a mostani német bölcselettel meglepően egyez. Azt is gyökeres kétkedés előzte meg: Aenesidemus, Sextus Empiricus; ő is az egyáltalános tudományra törekszik; Plotin is, mint Hegel, megveti a tapasztalást; mindketten bizonyos dialektikai haladást vesznek föl, mely a tudományban tükröződik s az észet a léttel az eszmében azonosítja; Alexandriában szintűgy, mint Berlinben, világosan belátnak az isteni lényeg titkaiba, három megkülönböztött s egyszersmind elválhatlan elemre bontják, s ily hármasságot találnak minden lény, minden gondolat mélyében. Tehát egy elv, az egyáltalános tudomány keresése; egy módszer, a merőben észleges eszmélkedés; ugyan: azon eredmények, az ellenmondások azonsága s az ember istennüzlése — mindakét, egymástól oly távol korszak bölcséletében. Skepticismus a kezdete, pantheismus a vége; s mindakét tan a személytelen isten fogalmában találkozódik.

Csodálhatni-e már, hogy a mai nemzedéknek, mely e két forrásból, a kételkedésből s a mindistenességből, meríti nézeteit, hogy ezen nemzedéknek nincs személyes istene, nincs — istene?

De — van-e hát isten?

III. S a i s s e t v a l l á s b ö l c s e l e t e.

Van-e isten? ez a legelső kérdés, melyet Saissset fejteget. Lássuk, hogyan.

Gondolatomnak — úgymond — van két tárgya, mely egymástól el nem válik, melyet eszméletemből ki nem irhatok: az egyik tárgy én magam, ki tökéletlen lény vagyok, a másik a tökéletes lény, a ki által vagyok. E két eszme egymást föltételezi s föloldhatlan kapcsolatuk az első sarkigazság, eszünk fötörvénye.

Tegyük föl, hogy a tökéletes lény nincs: hogyan lehetne róla eszmém? — Magam alkotnám ez eszmét? micsoda elemekből s mily minta szerint? Híjába halmoznék századokat és téreket egymásra, híjába szednék össze az egyes lényekből s tennék össze minden hatalmat, tökélyt, szépséget: mindebből a mérhetlen és örök, szóval a végtelen, az egyáltalános, a tökéletes elő nem teremne.

S mi az eszme? Gondolatunk idoma. Hát a gondolat? A lét fölfogása. Hogyan fogná föl hát azt, a mi nincs?

S mi a tökéletlen lény? A melynek léte oka nincs meg saját magában, a mely tehát egy más lényt tételez föl. Ha már most azt mondom, hogy csak a tökéletlen lény létezik, ez által két ellenkezőt teszek föl: t. i. fölteszem azt is, hogy más lényt föltételez (mert tökéletlennek mondom), de fölteszem azt is, hogy nem tételez föl mást (mert azt mondom, hogy csak ő létezik.)

Akárhogy okoskodom: mihelyt a tökéletes lényt tagadom, képtelenségre jutok.

Ennélfogva elvül, magában világos és minden egyéb igazságot megelőző igazságul veszem, hogy az én esetékes és tökéletlen lényem s minden más hasonló lény létének oka a szükségképi s tökéletes lényben van.

Második kérdés, vajjon a tökéletlen lény fölfoghatja-e a tökéletes lényt? eszünkkel fölrérhetjük-e az istent?

Erre Saisset így felel.

Tudom, hogy a világegyetemet megelőzőleg van a tökéletes lény, mely maga által van. Ez bizonyos, mert ha nem volna maga által, nem volna tökéletes; bizonyos, mondom, de nem világos. Mert mit értsek azon, hogy maga által van? Hogy mástól nem származva, tehát kútfő nélkül létezik. Ez azonban csak nemleges megfjtés.

Mihelyt pedig igenleg akarom megfejtteni, megoldhatlan rejtélyt látok magam előtt.

Mit is mondhatni az¹ istenről? . . . Hogy maga terem-
tette magát? E szerint volt volna, mielőtt volt. Hogy tökéletes?
és hogy létének oka tökéletessége? Így hát tökéletes volna mi-
előtt volt. Hogy az isten maga a lét? s ennél fogva világos,
hogy van? . . . De hát miért van általában valami? miért nem
inkább nincs? — Az eredmény tehát ez: tudom, hogy az is-
ten van, de nem tudom, miért van; tudom, hogy mi nem, de
nem tudom, hogy mi; lényegét föl nem foghatom.

Lényege mással nem közölhető. Csak az isten isten. Is-
tennek kellene lenni, a ki fölfoghassa, mi ő magában és mi-
ért van.

De, ha lényege nem közölhető, van benne olyas is, a
mit közöl, s e tekintetben föl is foghatom. Vagyok, gondolko-
dom, szeretek, működöm; élet, gondolat, szeretet, munkásság
van az isten körül mindenfelé elterjesztve; ő tehát kinyilat-
koztatta magát. Ime a világegyetem. Ha tehát lényege közöl-
hetlen is, de léte hathatóságai közölhetők: az élet, a gondo-
lat, a szeretet, az öröm.

Azt is tudom róla, hogy tökéletes; és földi állapotom
szükségeihez képest fölfoghatom őt.

Gyakorlom a gondolat kiváltságos tehetségét, melynek
neve ész, tárgy a igazság. Tudom, hogy az igazság a gon-
dolat és lét egyezése. Lét nélkül nincs gondolat, gondolat nél-
kül pedig a lét mintha nem is volna. A gondolat tükrözi a lét-
tet, a lét önmagát fogja meg a gondolat által: ez az igazság.
De gondolkodásom tökéletlen, lassú, korlátolt, fáradtságos és
ritkán éri el az igazságot. Az isteni vagy végtelen gondolat
ellenben egy, tökéletes szemlélet, magát és a létet teljesen s
egyszerre átkaroló; tehát nem szorúl emlékezésre, sem okos-
kodásra. S ne volna értelmes?! A tökéletes lényben tehát ke-
vesebb volna, mint a tökéletlenben? az okban kevesebb, mint
az okozatban? a lét kútforrása ne volna az értelmiség kút-
forrása is, a mi nélkül a lét mintha nem is volna? — Ha pe-
dig értelmes, hogyne volna értelme munkás, és hogyne szem-
lélné magát, hogyne eszmélne? Gondolat — szemlélet s esz-

mélet nélkül — képtelenség. Ő az örök ész: nem a gondolat homályos csirája, hanem a teljes, befejezett gondolat, nem az elvont igazság, hanem az állagos és munkás igazság, mely végtelenül kitarja s közli magát.

E fejtegetéshez csatolja Saisset a kétkedők ellenvetéseinek czáfolatát, melyből különösen egyet emelek ki, a mely Spinoza híres mondatára vonatkozik: *omnis determinatio negatio est*. Ez elv alapján, mint tudjuk, állítja a pantheismus, hogy az isten meg nem határozható s ennélfogva egy valami sem lehet. Saisset helyesen jegyzi meg, hogy ez elvben lényegesen különböző két dolog van összezavarva, t. i. valamely lény korlátai, meg alkotó s meghatározó jellemzékei. Én értelmes lény vagyok s értelmiségen korlátolt: maga az értelmiség, ez lényem alkotó jellemzéke, mely a lelketlen lénytől megkülönböztet; értelmiségem korlátoltsága, ez lényem korlátja, mely az egyáltalános lénytől, a tökéletes értelmiségtől különböztet meg. Tökéletlenségem koránsem értelmiségemben van, sőt ez inkább tökélyem; gyarlóságom, hiányom az, hogy értelmiségem korlátolt. A meghatározás és tagadás tehát nemhogy egyek volnának, sőt inkább úgy különböznek egymástól, mint lét és nem-lét. Minél meghatározottabb valamely lény, azaz minél több sajátos jellemzéke van, annál inkább *van* (ha szabad így mondanom), annál magasabb fokú; minél kevésbbé meghatározható, annál alsóbb, s így szállunk le az állattól a növényhez, a növénytől az élettelen tárgyhöz. Ha azt mondom valamiről, hogy van, lehető legkevesébbé határozom meg, lehető legkevesebbet mondok róla, csak azt mondom, hogy lény, lehet kő, víz, sat. Ha azt mondom róla, hogy él, már inkább meghatározom, s nem állítom-e egyszersmind tökéletesebbnek mindazon lényeknél, melyekről nem mondhatom, hogy élő lénynek? Ha még azt is hozzá teszem, hogy azon élő lény gondolkodik, még inkább meghatározom, s nem mondom-e épen ez által még tökéletesebbnek?... Ha az embernek nem volna értelme, egy meghatározással kevesebbje volna — s tökéletesebb volna-e?... Azt mondhatjuk, hogy az isten az egyetlen lény, mely tökéletesen, teljesen meg van határozva; minden más lényben több-

kevesebb hiány mutatkozik. A meghatározások nem korlátozzák lényét — az nincs korlátolva — csak jellemzik és alkotják.

Harmadik kérdés : lehet-e istenen kívül is valami?

A tökéletes lény a lét minden hathatóságát magában foglalván, magán kívül — úgy látszik — se nem léteztethet, se nem gondolhat mást. Ha más is van kívül, nem azt bizonyítja-e ez, hogy ő nem elég magának, szóval, hogy ő nem a tökéletes lény?

De tény, hogy a tökéletlen lények vannak ; tehát öröktől fogva lehetségesek is voltak, s így az isten gondolatában is megvan a tökéletlen lény örök lehetőségének eszméje, magába ölelve minden lehető lényt. Valamint azonban csak az isten tudja, miért van, azt is csak ő tudja, miért lehetséges más is.

Ha a tökéletlen lényt megkülönböztetem a tökéletestől, minek vegyem azt : a tökéletes lény korlátjának ? vagy folytatásának ? Korlátja nem lehet, mert a végtelennek nincs korlátja ; folytatása sem, mert a tökéletes be van fejezve. De, igenis, lehet kifejezése, nyilatkozása, képe. Mérhetlenségének képe a tér, örökkévalóságaé az idő, tökéletes értelmiségeé a tökéletlen értelmiségek.

Az isten öröktől fogva van ; a világegyetem öröktől fogva lehetséges ; az isten, magát gondolva, ezt is öröktől fogva gondolja, mint végtelen tökélyének lehetséges kifejezését.

S közönyös vagy tehetetlen maradhat-e az isten — saját képe irányában ?

A világegyetem nem csak lehetséges, hanem létezik ; az isten tehát elhatározta magát valósítására, megteremtésére. Elhatározta pedig, hogy él hatalmával, mert nem volt közönyös a világ iránt, hanem szerette, szerette pedig, mert látta, hogy jó, mert ő maga is jó, s valamint szereti magát, szereti azt is, a mi hozzá hasonlít.

Szerethet-e az isten ? A szeretet nem csupán tökéletlen lényben fordul elő ? . . . Szeretek lenni, gondolkodni, szeretni ; minden lény szeret lenni s ügyekszik létét fentartani s kifej-

teni. De ha a lét szeretete a lényhez hozzátartozik, lehet-e a tökéletes lény közönyös az iránt, van-e vagy nincs? Az isten gondolja magát, tökéletesnek tudja magát: hogyné szeretne lenni és gondolkodni? Azon törvény, mely a szeretetet mindenben a léthez kapcsolja, hogyné volna meg minden lét és minden szeretet kútfejében?

A tökéletlen lény szeretetét a vágy, léte kifejtésének s kiegészítésének szüksége kíséri, azért vegyül örömébe szomorúság, reményébe félelem, birtoklásába aggodalom; ha a akadályokkal sem találkozik, a szeretett tárgyban mégis csak érszben találja meg, a mit keres, és így szeretete soha sincs kielégítve. A tökéletes lény szeretete azonban öröktől fogva megtalálja tárgyát s erőlködés nélkül és teljesen bírja, e szeretetet ennél fogva örökös és tiszta öröm kíséri.

Ha már az isten szereti létét, ha szereti a gondolatot, az életet, az örömet, a boldogságot, maradhat-e közönyös a számtalan lények irányában, melyeknek eszméje saját eszméletének részét képezi, e lények irányában, melyek közül mindenik a maga módja szerint a teremtő tökélyeit tükrözi? Ha az isten e lényeket szereti, még mielőtt léteznének — mert szereti, a mi hozzá hasonlít — hogyan tagadná meg tőlök a létet?

A tökéletes lény lehetséges kifejezésekep öröktől fogva gondolt világ tehát: ez a teremtés eszmei, isteni anyaga; — az isten mindenhatósága: ez a munkás erő; — a szeretet pedig: ez az indok, mely a magából való kilépésre bírja. És így a világegyetem az értelmiség, hatalom és szeretet műve.

A pantheismus kifogásait a teremtés ellen visszavetve, Saisset meggyőző erővel mutatja föl magokat a pantheismusban lappangó ellenmondásokat. Így azt, mely azon tételben foglaltatik, hogy az isten a világnak benlevő, nem túllevő oka, hogy e szerint az isten nem különvaló a világtól s így teremtésről szó sincs. A tökéletes lényt, ha fejlődőnek képzeljük (mintegy magnak, melyből növény lesz), tökéletlen lénynyé aljasítjuk; neki tehát a világegyetem benlevő munkásságaihoz hasonló munkásságot nem tulajdoníthatunk. A teremtés nem ellenkezik a tökéletes lény eszméjével; hogy azonban miképen történt, megint rejtély, mint az isten lénye-

ge, mint a tökéletlen lény örök lehetősége.... mindezek rejtélyek, de nem ellenmondások.

Nem ellenmondás, sőt világos, hogy a meghatározott, élő tükély a világ igazi, első és termékeny kútfeje, mert a tökéletlennek a tökéletesben, a végesnek a végtelenben, a viszonyosnak az egyáltalánosban kell léte okának lenni; de igenis ellenmondás, hogy a határozatlan, a csupán hatható lény legyen a kútfü. Ez csak meddő lehet. Hogy a határozatlan lény magát meghatározza, a csupán hatható lény igazán hasson is, az merőben lehetetlen; és a pantheisták épen e lehetetlen áthidalás kérdésében hasonlanak meg egymás között is. Meddő, üres, ál-absolutumjokból ki nem hozhatják a világot.

Örök s végtelen-e a világ?

Ha az isten teremő, úgy örökké teremő, mert örökkök az okok, melyeknél fogva teremő; ha azonban a teremő örök, úgy a teremő hatásának is öröknek kell lenni, s a világnak se kezdete se vége — se térben se időben.

Az idő fogalma nemhogy föltételeznő, sőt inkább kizárja mind a kezdetet, mind a véget, mert minden jelen föltételez multat és jövőt végtelenül, s valami legelső mult, valami legutolsó jövő képtelenség. Szintígy vagyunk a tér fogalmával: ennek sem képzelhetni befejezését. Ha tehát a világot öröknek s végtelennek gondoljuk, az idő és tér fogalmaival koránsem ellenkezünk, sőt inkább egyezünk. De egyezünk a tökéletes lény eszméjével is. A világ a tökéletes lény képe legyen — és véges volna? egy perczig tartandó parány volna tehát az örök és mérhetlen lény képe? Ily világ nem képe, hanem gúnya volna mindenhatóságának; ő nem mérheti ki ily fukarúl a létet és életet, nem hagyhat fen a világ előtt üres századokat, a világon túl üres terjedvényeket. A világ csak úgy fejezheti ki méltólag az istent, ha időben s térben végtelenül terjed, ha részei végtelenül nagyok és végtelenül kicsinyek, ha a lét nemei, alakjai s fokozatai végtelenül változatosak. A véges csak úgy fejezheti ki a végtelent, ha végtelenül sokszorozódik. Azért a világ mégis csak viszonyosan végtelen, s egyáltalában végtelen csak az isten. Csak a teremő

igazán örökkévaló és mérhetlen; a teremtvény, térbe s időbe helyezve, korlátolt és oszlandó. A tér a mérhetlenséget, az idő az örökkévalóságot igyekszik utánozni, de nem az. Az eredeti és másolat, az ok és okozat között folyvást végtelen különbség marad fen nem csak a tökélyek fokára, hanem lényekre nézve is. Minden, a mi van, változik, befejezetlen, nem képes magától lenni és fenállni, ennél fogva tehát a magától való lénybe van bővölve, mely a századokat örökkévalóságával, a terjedvényeket mérhetlenségével, a változó lényeket változatlan lényével foglalja be, mely egyedül igazán végtelen, egyedül teljes mind valójára, mind létére nézve.

Kant azon ellenkezetét, hogy a világ egyaránt gondolható akár végesnek, akár végtelennek, s hogy e kétféle nézet egymást folytonosan czáfolja, tárgyalván, azon eredményre jut Saisset, hogy — mind a metaphysikusok, mint a physikusok bizonyossága szerint — az ész és tapasztalás nemhogy ellenkeznék egymással, sőt egyezőleg mindakettő a világ tér- és időbeli végtelensége mellett nyilatkozik.

Lássuk most a gondviselés kérdését.

A pantheismus a természetben s az emberben csak azon változatos idomokat látja, melyeket a személytelen munkás-ság — vak végzet törvénye alatt — magára öltöget. Neki van-e igaza, vagy azoknak, kik a világban mindenütt értelmes, jót és szépet szerető akarat nyomaít fűdözik föl, oly akaratét, mely mindent a legjobb célra szabadon választott, alkotott és rendezett?

Kérdezzük meg magát a mindenséget. Ez — vizsgálat alá vétetvén — az ég, a föld és saját magunk tudománya által felel a kérdésre. És mit?

Az ég tudománya, a csillagvizsgálat azon meggyőződést eredményezi, hogy a világot egyetlen, fő, egyetemes, nagy törvény ruházza föl hasonlíthatatlan öszhangzással, szilárdsággal, szépséggel; az egekben mindenütt rend, egyszerűség, célirányosság; tehát mindenütt értelmesség és kiválasztás nyoma, seholsem vak szükség.

A föld tudománya, az életvizsgálat eredménye ugyanaz.

A világ bizonyos terv szerint készült, s a természetet minden működéseiben a czélszerűség, összhangzat és arányosság törvényei kormányozzák.

Hát saját magunk tudománya, az emberi lélek vizsgálata mit szól?

Van a mindenségnek egy lénye, melyet nem csak kívülről, hanem bensőleg is vizsgálhatok: én magam. Hát kerék vagyok-e én, mely valami vak és hajthatatlan gépezetbe van végzetesen beillesztve? vagy megtalálom-e magamban biztos jelét bizonyos rendnek, bizonyos tervnek, bizonyos czélszerűség és szeretet törvényének?

Itt megszűnnek a hozzávetések. Ha a lét és élet bárhol másutt merőben ismeretlen volna is előttem, eszméletemben legalább csalhatatlan szemlélet által győződöm meg rólok; lehet minden egyébről nem tudnom, de tudnom kell arról, a ki nem tud, a ki magát nem-tudónak tudja. Magamat tehát bizton kikérdezhetem.

És kérdem lelkemtől, vajjon oly erő-e ő, mely kénytelen tényekben nyilatkozik valami ellenállhatlan végzet parancsa szerint? Lelkem tiltakozik ez ellen. Szabadnak érzem magamat, kezemben tudom sorsomat. Nem tehetem meg mindenkor a mit akarok, de mindenkor akarhatom megtenni, megerőltethetem magamat, s nagyobb-kisebb mértékben meg is teszem. Anyagilag akadályozva lehetek jogaim gyakorlásában, eszméletem azonban folyvást vallani fogja e jogokat s erkölcsi szabadságom bántathatatlan. Érezhetném-e bát magamat szabadnak, lehetne-e csak fogalmam is a szabadságról, hahogy az élet valami kénytelen alakja volnék?

De szabadságommal együtt azt is érzem, hogy e szabadság bizonyos törvényhez alkalmazandó. A mely szabadság nem rejtené magában az elhatározás valamely elvét, az indokot, melynél fogva inkább ezt, mint azt teszem, az nem volna szabadság, hanem szeszély, — de szeszély sem (mert még ennek is van szándoka és célja), hanem véletlenség, azaz ok nélküli okozat, merő képzelmeny s lehetetlenség. Ha már szabadságomat törvénynek érzem alárendelve, e törvény nem

lehet a kénytelenség törvénye, mely megszeghetését is kizárja, hanem rend és czélszerűség, a kötelesség törvényének kell lennie.

Valamint a szabadság a kötelességet, úgy a kötelesség a szabadságot tételezi föl, s e kettőn alapúl a jog. Ha nem érezném a szabadságot magamban, másokban sem ismerném el, s ha azt hinném, hogy a kénytelenség törvényének hódolnak, nem kívánnám, hogy rend és czélszerűség, azaz a kötelesség törvényének hódoljanak; ha pedig föl nem tenném, hogy akár magok iránt, akár irántam kötelességeik vannak, volna-e értelme a jognak, melyet magam részére követelek, hogy tehetségeimet háborítlanul kifejthessem, gondolataimat szabadon nyilváníthassam, földemet, házamat megtarthassam? Mihelyt a kénytelenség hajtja felebarátomat, hogy nekem ártson, csak erőszakkal, nem a joggal állhatok ellenébe; a kénytelenség mellett az emberi társaságban se jogokról se kötelességekről nem lehet szó. Bennem tehát az összes emberiség tiltakozik a kénytelenség rendszere ellen.

Szabad létemre csak szabad teremtetől eredhetek; tőle kaptam e kötelesség törvényét is, melyet sérthetlennak és szentnek ismerek. S szabta volna-e rám e törvényt, ha maga is nem ahhoz szabná akaratát? Hisz az nem is egyéb a rend törvényénél, egyetemes, kötelezve minden lényt, a mely megértheti.

S vajjon mit rendel e törvény?

Kötelezve érzem magamat jót tenni s a rosszat kerülni. Mi jó nekem? Tehetségeim összhangos kifejtése. Mi jó másoknak? Ugyanaz. Mivel pedig tehetségeim összhangos kifejtése kötelességem, felebarátim kötelessége is az; s valamint az én jogom az, hogy tehetségeim kifejtésében ők ne akadályozzanak, úgy az övék az, hogy ugyanebben én se akadályozzam őket.

De jó vagyok-e már, ha másoknak nem ártok? — Vonzalmat, részvétet érzek magamban az emberek iránt, s valamint enmagamban, úgy bennök is a létet és életet összhangos szépségében, főleg azonban az emberi személyt szeretem; nem maradhatok magányos énem börtönében, más lelkekbe hatok,

magamhoz vonom őket, megosztom velök életemet, velök osztom meg és megosztva növelem örömeimet, velök osztom meg és megosztva csökkentem fájdalmimat. És e rokonszenv a természetben mindenre kiterjed, a mi az emberiséghez többé kevésbé hasonlít; az állatokban is az emberi személyesség szárait, nyomait keresem, s képzelődésem még a virágot is lélekkel ruházza föl.

A törvény tehát ez: szeresd a rendet és jót, szeresd a lények összhangos fejlődését. Hát nem ez-e az összes teremtettség egyetemes törvénye? a rend és czélszerűség azon törvénye, melyet az isten a szabad lényeknek kiszab, a nem-szabadokban pedig uralkodtat?

A világnak tehát terve van, s valamennyi lény az isteni szándékokat mozditja elő: némelyek egyhangú, hajthatatlan matematikai törvények szerint; mások változatosbak, hajlékonyabbak szerint, melyek a magát érezni s magával bírni kezdő életnek szabadabb mozgást engednek; még mások — mint én — értelmes és szabad munkásságuknál fogva működnek közre a gondviselés szándokai teljesítésében.

A gondviselést megállapítván, Saisset a fájdalom rejtélyét kezdi vizsgálni.

A szenvedés minden érző lény sorsa, s valamennyi közt legtöbbet szenved az ember. Nem ellenkezik-e a fájdalom az igazságos és szerető isten kormányával?

Az állat értesülvén, hogy munkássága — kényelmes fejlődés helyett — akadályba ütközött, ez ellen visszahat: elhárítja emezt, magához vonja amazt, közbenjár sorsában, megkülönböztet, válogat, észt és akaratot kezd tanusítani. S mi értesíti az állatot, hogy életét változás fenyegeti? A fájdalom. A fájdalom csak az élet változásának, a lét csökkenésének érzete, valamint az öröm a gyarapodás érzete. A fájdalom tehát minden érző és korlátolt lény természetes jutaléka. Hasznosan értesítvén őt, nem engedi, hogy magát csalóka bátorságban ringassa el, azonkívül pedig védelemre ösztönzi őt a halál ellen, ösztönzi munkássága körének folytonos terjesztésére. Minél szerkezetesebb s bővebb valamely lény élete, annál

több akadálnak van kitéve, annál több alkalom is kedvez fejlődésének, tehát annál több lesz öröme, de fájdalma is, és mind örömei, mind fájdalmai annál változatosabbak, nagyobbak.

Az ember nem csak a legtökéletesebb állat, hanem okos és szabad személy is, fölfogja az igazságot, szépséget, jóságot, szóval tudományra s erényre képes. De tudományhoz s erényhez csak fáradsággal, küzködve lehet hozzájutni, küzdelem és fáradság pedig fájdalommal járnak. Harcz és fáradság nélkül az ember nem is volna személy, csak tárgy; a személyességet épen hajlamainak össze nem hangzása és küzdelme, s azon szükség ébreszti föl, hogy tehetségei kormányát megragadva, természeti fejtelenségök s ellenkezésök helyébe mértéket, szabályt és alárendelést állítson. Az erkölcsi lény földadata s méltósága: kivívni, hogy hajlamaiban, tetteiben, egész valójában öszhang uralkodjék.

A bajok közé, melyek az emberre sulyosodnak, számítják a halált. Ez azonban csak a képzelmet ijeszti meg, nem az észet. Születés és halál csak a lét felületét érintik, a lények átalakulnak, egy sem vész el. A természet nem veszti el egyetlen egyénét se, hát az isten hogy vesztene el csak egyetlen személyét is!... Akarhatja-e ezt az igazságos, a bölcs, a jó? Igazságosan eltemetheti-e a legtisztább lelkeket a legszennyesebbekkel ugyanazon semmiségbe? Bölcsesége és jósága megengedi-e, hogy elébb az ész és szabadság által közlekedésbe hozza lelkünket az isteni dolgokkal, azután pedig a vágyainknak s reményeinknek megnyílt jövőt elzárja előttünk?

Bennünk is minden végtelen: fájdalom és öröm, tudatlanság és tudás, erény és véték, szép és rut; fájdal munknak sincs e földön határa, de épen ez is jelenti, hogy ismerő, akaró, érző és szerető tehetségünk pályája szintén határtalan, tárgya pedig maga a végtelen lény.

Az eddigiek alapján fölfogom immár, mi a vallás; fölfogom, hogy miért egyetemes és el nem multható, hogy jogosult és szent, bármily jelvekben jelenjék is meg. A vallás különféle idomai nem egyenlők se értelemre, se erkölcsi ér-

tékre nézve, a korok, helyek, nemzetek, események, tudományos és társadalmi haladás szerint változnak; de a főigazságok valamennyiben változatlanok; e főigazságok közt pedig a legfőbb s a mely a többit mind magában foglalja, az, hogy a látható világon túl van egy első kútfő, a világtól különvaló, mennyország, e világi létünk eredete és vég-célja. S ez eszmét, mely a vallás lényege, nem találtam-e meg, midőn az igazságot keresve eszméletem mélyére szállottam?... A vallás eszméje tehát észszerű és igaz.

Ha e földön találató minden véges tökély is örvendeztet, ha a világban tapasztalt szépség, czélszerűség, rend elbájos: hogycne imádnám magát a tökéletes lényt! hogy ne éreznék olthatatlan vágyat vele minél inkább egyesülni! Azért utánzom őt. Szeretni akarom az igazságot, szépséget, rendet, összhangot, szeretni akarom az isten minden teremtményét, s annál jobban, minél inkább fejezi ki az ő tökélyeit. Jól akarom használni szabadságomat.. De jól használom-e?! Békésen akarom elviselni a fájdalmat, megalázkodom tudatlanságomban, s bizalommal és szeretettel adom át magamat az istennek. Ez a vallásos érzés, a mely — látom — szintoly igaz, mint a vallásos eszme.

De nem több-e még a vallás? Úgy veszem észre, hogy az nem csak eszmét és érzést, hanem működés elvét is rejtí magában. Nem csak gondolom és szeretem az istent, hanem imádkozom is hozzá. De a könyörgés nem ellenkezik-e az isteni törvények változatlanságával? A kérelem — mely, bár többnyire nem tudva, mindenkor csodát kíván — az imádságnak csak első foka, mely a szükségesen alapúl és önző; e fokról azonban a másodikra, önmagán, nyugtalan vágyain és mulandó bajain túl, emelkedik a lélek, s fölkiált: Atyám, legyen meg a te akaratod! Csak azt mondja, hogy meg van győződve az isten mindenütt jelenlétéről, csálhatatlan bölcseségéről, segítő mindenhatóságáról, s tartaléktalanul meghódol szándokainak. Az egész lélek, érzelmestül, akaratostül, eszestül, átengedi magát az istennek, az emberi személy, a szeretet egyetlen tényében összpontosítván valamennyi tehet-

ségét, az isteni személyhez csatlakozik s ennek alárendeli magát. Az ember az istennel egyesül.

IV. B e f e j z é s.

Íme Saissset vizsgálatainak végeredménye : a vallás az emberi személy egyesülése az isteni személylyel. Ugyanazon gondolat, melyet elmélkedésünk elején általánosságban úgy fejeztünk ki, hogy a vallás az emberi meg az isteni személy közötti viszony. A vallás istene, mondtuk ugyanott, személyes isten : s íme, a különféle bölcséleti rendszerek bírálata és Saissset fejtegetései meggyőznek a felől, hogy a vallás ezen fölfogását az ész igazolja s csak a személyes isten lehet az igaz isten.

És így be volna rekesztve a kör, melyet a tárgyalt eszmék egymásbafutó vonala képez ; s gondolataink a nagy körútból azon pontra tértek volna vissza, honnan kiindultak. De legyen szabad még egyszer kitérnünk s egy oly kérdésre nézve, melyet eddigi előadásunkban csak felületesen érintettünk s maga Saissset is mellékesebben tárgyal, t. i. a fájdalom erkölcsi jelentőségére nézve néhány észrevételt elmondanunk, annyiaval inkább, mivel a fájdalom kérdése szoros kapcsolatban van a boldogság kérdésével, sőt egy vele.

A fájdalom erkölcsi világunkban a szél, mely légkörét tisztítja, s munkásságunkat fölgerjesztve, tehetségeink alaposb kifejtésére s edzésére szolgál. Valamint pedig a kellemes szellőtől a szárazos fákat kitépő viharig, úgy a csiklandástól, mely jól esik, a kétségbeesés halálos kinjaig számtalan a fok. E fokok mind a testi mind a lelki fájdalomban mutatkoznak, de mihelyt bizonyos magasságra emelkednek, a fájdalom nemes elviselését csak némileg már kifejlett erkölcsi erő teszi lehetővé — állatok és gyermekek nem igen tűrnek — valamint a fájdalom legnemesb idoma is csak az érett embernek van fentartva.

Némileg meglephet, hogy Saissset a fájdalom rejtélyéről beszél : mert igazán lehet-e valami világosabb, nyilvánvalóbb a fájdalomnál az emberben, azon tökéletlen lényben, mely a

tökéletes lényt gondolhatja? — Csak a tökéletes lényben képzelhetünk igazságot tévedés, örömet fájdalom nélkül; a tökéletlen léleknek tévedés, fájdalom oly mulhatlan osztályrésze, hogy benne a fájdalom és tévedés tűnik föl szabályúl, az öröm és igazság élvezete pedig kivételül. Vagy nem azok-e a kivételes emberek, a kik ritkábban tévednek, a kik kevesebb hibát követnek el s a kik magokat aránylag boldogoknak érezhetik? Sőt még a szerencse is a ritkaságok közé tartozik, jöllehet ez csak külső másolata, tökéletlen látszata, mintegy földi jelképe a boldogságnak.

Azonban tudjuk, hogy a fájdalom rejtélyessége nem a fájdalom természetes voltában, hanem azon ál-ellenmondásban lappang, hogy a fájdalom, mint a mi rossz, nem származhatik az istentől, mint a ki a legjobb.

Ez ellenmondás csak úgy bomlik föl, ha egyik fele hamisnak bizonyúl: vagy azt kell tehát föltennünk, hogy az isten nem a legjobb — a mit nem tehetünk föl — vagy azt, hogy a fájdalom nem rossz. ... S nem tehetjük-e föl ezt? nem kell-e föltennünk? Látván, hogy a világegyetemben minden a legöszhangzóbban van elrendezve, és természetesnek találván, hogy a fájdalom a magunkféle tökéletlen lényben mulhatlan és nélkülözhetlen, a mindenfelé tapasztalható öszhang és célirányosság alapján nem kell-e — önleges elfogultságunk tiltakozása mellett is — már előre föltennünk, hogy oly lényre nézve, melyben a fájdalom nélkülözhetlen, az egyszerűs mind a lehető legüdvösebb? Mihelyt erről meggyőződünk, elenyészik az ellenmondás, megszűnik a fájdalom rejtélyessége: — s vajjon oly bajos volna-e erről meggyőződünk?

Tekintsünk csak a társaságba. Nem látjuk-e, hogy minden szép s nemes érzelem, a nagylelkűség, megbocsátás, részvét, önzetlenség leginkább azok szívében honosúl meg, a kik szenvedtek, a kiknek nagy veszteségeik vannak, a kiket a való a legédesb csalódásokból riasztott föl, a kik pótolhatatlan kedveseket siratnak? Nem tapasztaljuk-e, hogy a szerencsétlenek általában jobbszívűek a szerencséseknél, s az erkölcs nehezebben bír ellentállni a szerencsének, mint a csa-

pásoknak? Caesar, őrizkedjél a szerencsétől! — Hogy egy két részletet is említsünk: nem mindennapi jelenség-e, hogy az emberek, betegségből lábadozva, nyájasabbak, szelídebbek, jobbak, mint egészséges korukban? S nem tény-e az is, hogy a szegények minden áldozatra készebbek, mint a gazdagok? Bizonyára, ha a koldusok statistikát írnának, följegyeznék, hogy filléreiket legnagyobbbrészt olyanoktól kapják, kik magok is szűkölködnek. A szerencse elkényeztetett gyermekei szeszélyesekké, szívtelenekké, igaztalanokká, gyávákka lesznek, és elsatnyúlnak, mint Ázsia zsarnokai, míg az, kinek a balsorssal kell folytonosan küzdeni, bátorrá, maga iránt szerénynyé, mások iránt méltányossá fejlődik, és Jean Paulnak igaza van, midőn szerencséjének vallja, hogy szerencsétlen volt.

A szenvedő érzi leginkább a szeretet szükségét: s mi nemesíthet, de mi boldogíthat is jobban, mint a szeretet?

A fájdalom javító hatása főleg abban nyilvánul, hogy szívünket a szeretetnek föltárja és a szeretet alapján jobba tesz: a rosztat éreztetvén velünk, felebarátink s általában az érző lények szenvedéseinek méltatására képesít. A fájdalom továbbá erőnket s ügyességünket növeli, mert egyfelől türesem, másfelől a bajok leküzdésére vagy elkerülésére tanít és szoktat. De a fájdalom nem csak jobba s erősbbe, hanem bölcsébbé is tesz, mert arra ösztönöz, hogy a földi bajokon túlemelkedjünk: a mulandó javakat megvetteti s más, elévülhetleneket kedveltet meg, mintegy visszaad minket saját magunknak s fölszabadít a külső nyűgöktől, minmagunkba szállít s halhatatlan lelkünkben kénytet keresni azt, a mit magunkon kívül hijába keresünk — az igazi boldogságot.

Koránsem akarok én e siralom völgye fölött jajgatni, koránsem akarom belőle az örömet számüzni, sőt utána töreksem, mert az öröm állapotja magában tökéletesb a fájdalom állapotjánál; de nem vagyunk-e annyira tökéletlenek, hogy az örömet meg nem bírjuk úgy, mint a fájdalmat? Az öröm egy percz alatt is megöl, a fájdalmat egy hosszú életen keresztül is magunkkal vonszoljuk; sőt — a mi több — a kinek fájdalma nem volt, igazán nem is örülhet: s íme, így a fájdalom maga örömünk föltétele.

Kérdés már, szabad-e másoknak fájdalmat okozni, ha ez oly üdvös?

Bizonyosan szabad, sőt kötelességünk oly fájdalmakat előidézni, melyek közvetlenül a romlott vagy eltévedt lélek javulására vagy úthaigazodására szolgálnak, s a büntetésnek csakis e cél veti meg erkölcsi alapját. A javuló lélek először is a megbánás fájdalmában nyilatkozik: hogynem kellene hát azt, a hol csak tehetjük, felköltönnünk? — A mely fájdalmak előidézését azonban az erkölcs szava nem parancsolja, azokat tiltja; megengedett, azaz se nem parancsolt, se nem tiltott fájdalomgerjesztés nincs; és valahányszor a fájdalom, melyet másoknak készakarva okozunk, nem az erkölcsiség elvéből származik, mindannyiszor, bizonyosak lehetünk benne, hogy erkölcstelenség szüleménye.

Az erkölcsiség rovására még örömet sem szabad másoknak okoznunk — és gyötrelmet szabad volna?... Ne féljünk, hogy a világ azért kifogy a fájdalomból. A tökéletlen lények összeütközéseiből mindenha bőven sarjazik az, és meg van írva, hogy kell botránynak lenni, csak hogy jaj, a ki okozza. Megvan az egyéni szabadság, mégis credményei, az emberi cselekvények összegezen, oly számarányokat mutatnak, melyeken a kénytelenség bélyege látszik. Az országismer kiveti, hogy itt meg itt egy-egy év alatt ennyi meg ennyi levelet írnak, ennyi törvénytelen gyermek születik, ennyi öngyilkosság történik, sat. Rajtam áll, megírom-e a magam leveleit vagy nem; mégis kétségtelen, hogy akár irom, akár nem, működőleg vagy tartózkodva, befolyok az évi eredményre, részt veszek az egészben. Az emberek egyenkint szabadok, együtt nem; az egyén, eszmélve, kényét követi, a társaság, öntudatlanul, a kényszerűségnek hódol. E kényszerűséget legvilágosabban tapasztalhatjuk egyes, kisebb-nagyobb időszakok összes irányában. Akár ellene szegülünk, akár előmozdítjuk, befolyunk rá, részt veszünk benne. Résztvételünk minőségét meghatározhatjuk, magát résztvételünket meg nem tagadhatjuk, s a kor irányát, bár benne szabadon munkálkodunk, megváltoztatni nem bírjuk. Egyénileg saját ön-

álló célunk van mindegyikünknek, de mint a társaság tagjai a gondviselés céljainak vagyunk eszközei.

— Látál, mint tudós, egyéb
Sok furcsaság közt oly belférget is,
Mely vércsében s macskában bir csak élni
S kifejlődése első korszakát
Mégis csak az egérben töltheti.
Se egy, se más egér nincsen kitűzve
Érezni macska-, vércsekörmöket,
S mely óvatos, ki is kerülheti,
Mint agg mulván ki házias körében.
De renditetlen törvény öröklik,
Hogy annyi jusson mégis ellenének,
A mennyi kell, hogy ezredek után
Még a puhány is éljen a világon.
Az ember sincs egyénileg lekötve,
De az egész nem hordja lánczeit.
A lelkesülés, mint ár, elragad,
Ma egy tárgyért, holnap másért megint
A máglyának meglesznek martaléki,
S meglesznek, a kik gúnyolódni fognak.
S ki lajstromozza majd a számokat,
Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, örülést és öngyilkolást *).

De térjünk vissza fölvet tárgyunkhoz.

Eddigi vizsgálódásunkból kiviláglik, hogy a fájdalom a tökéletesedésnek egyik leghathatósbb eszköze, s előfordulása már ennél fogva teljesen igazolva van.

És itt érünk azon fontos kérdéshez, melynek ferde fölfogása oly sok félreértésre, annyi káros botlásra s tévedésre szolgáltat alkalmat: a boldogság kérdéséhez.

---

*) Madách; Az ember tragédiája, 15-dik szín.

Mi a boldogság? Röviden, megelégedés. Mi a megelégedés? Azon állapotunk, melyet fájdalom érzete nem zavar, tehát — mivel az öröm hiánya, mihelyt érezzük, már szintén fájdalom érzetét költi — a tiszta, háborítlan öröm állapota. Eddig nincs fölakadás, a boldogság fogalmára nézve megagyezhethünk; de hol adjunk neki helyet?

A boldogság az ember célja! Ezt hangoztatja az összes emberi társaság, ezt vallja örökösen tetteivel, ezt czáfolja örökösen eredményeivel. Boldog akar lenni, de nem az.

A boldogság pedig nem csak a közember hite, mely kétségbeesésbe, örültségbe fordul, ha az élet igen erősen megtalálja ingatni; e véleményt hirdetik a mélyebben gondolkodók is, államférfiak, bölcselek. Spinoza is azt nézi az ember céljának, hogy jól érezze magát, s ethikájában a boldogságot akarja tanítani. Leibnitz minden lény célját általában a tökéletesedésben, a lelkes lényekét különösen a boldogságban látja. Kantnak is az erény és boldogság a fő jó. Hogy a legujabb korban maradjunk, az egész nagy franczia forradalmat, az egyenlőségi eszme terjedését s a nemzetek haladását mind a politikai mind a gazdasági szabadság terén szintén ama vezérgondolat jellemzi, hogy az ember célja a boldogság.

Feljebb azon igazsághoz jutottunk, hogy a fájdalom a tökéletesedésnek leghathatóbb eszköze. Nem volna-e mégis hiba és tévedés a fájdalomra törekednünk? nem volna-e nevetséges — vagy borzasztó — azt mondanunk, hogy az ember célja a fájdalom?

Evvel azt mondanók, hogy ne törekedjünk a boldogságra, a mi pedig első, természetes, le nem küzdhető, meg nem czáfolható törekvés — de, minden félreértés elhárítása végett, tegyük mindjárt hozzá, hogy teljesen jogosult törekvés is.

Boldogságra tehát méltán törekszünk; s ha csupa bölcsesekkel volna dolgunk, nekik bátran azt is mondhatnók, hogy a boldogság legyen életök célja, mert ők tudni fogják, hogy lelkök tehetségeinek öszhangos kifejtése nélkül igazán boldogok nem lehetnek, és tehetségeik kifejlése által fognak a boldogságra törekedni. De csak bölcsesekkel van-e dolgunk?..

Az emberek élete inkább ellenkezőt bizonyít. Boldogságra tör mindenki, de a boldogságot legtöbbször csak a szerencsében, a jóllétben látják, s még ezt is rendszerint mások rovására keresik. Vajj on hány embert találhatunk, a ki saját tökéletesítése útján ügyekeznek a boldogságra?

S nézzük csak közelebbről. Saját magunk tökéletesítése nem szintoly jogosult, szintoly méltó célunk-e, mint a boldogság? sőt nem méltóbb cél-e? — Hiszen boldogságunk foka tökéletességünk fokától függ, a boldogság tehát csak tökéletességünk járuléka. És így nem azt kell-e igazság szerint mondanunk, hogy az ember célja a tökéletesedés, a boldogság pedig — a mennyire már emberi természetünk engedi — vele jár? de éppen, mert csak vele jár, sohasem szabad azt a boldogságnak fölládoznunk, sőt mindenkor a tökéletesedés igényének kell elsőseget adnunk a boldogságé fölött?

Evvel koránsem mondjuk még, hogy ne törekedjünk a boldogságra, csak : hogy a boldogság nem szolgálhat legfőbb irányelvül s azt egy főbb eszmének kell alárendelni.

E főbb eszme a tökéletesedés, haladás eszméje ; s a tökéletesedés, haladás eszméjével a boldogság vele jár, mint például az egészséggel az étvágy. A testi élet célja kétségtelenül az egészség, az egészséggel pedig mulhatlanul meg kell lenni az étváagnak is ; de nem volna-e döreség az egészség helyett csak étvágyra törekedni, holott egészségünk alapján az úgyis önkényt keletkezik? S nem szintoly döreség-e csak a boldogságra törekedni a tökéletesedés helyett, holott ez az igazi boldogságnak úgyis biztos, sőt egyedüli alapja?

Még akkor is, ha a tökéletesedést s boldogságot nem egymás alá, hanem egymás mellé rendelt fogalmaknak tekintenők, még ekkor is hibás és veszélyes eljárás volna irányelvül a boldogságot tüzni ki : hibás, mert az igazság megkívánná, hogy vele együtt a tökéletesedést is tüzzük ki ; veszélyes, mert az emberek különben is könnyen megfélemlenek kötelességeikről (a melyeknek gyakorlása pedig a tökéletesedés munkájához tartozik), s mihelyt a boldogság volna életök fő céljául elismerve, még könnyebb szerrel áldoznak föl

kötelességeiket — nem a boldogságnak, melyet így el nem lehet érni — hanem a boldogság hazug bálványának.

De hiszen meggyőződünk, hogy az igazi, emberileg elérhető boldogság föltétele a tökéletesedésben keresendő, hogy a boldogságot ennél fogva tökéletesedésünknek kell alárendelni; s maga az emberek boldogsága kívánja, hogy e meggyőződés általánossá legyen s az élet célját mindenki a tökéletesedésben ismerje föl.

És itt, az élet célja, a tökéletesedés fontos kérdésénél, itt terem ismét előttünk — egész magasztosságában — a fájdalom.

Tévedéseink, korlátolt fölfogásunk, általában nem-tudásunk tudata fájdalmas állapot, melyből menekülni ohajtunk, még pedig annál erősebben, minél erősebb bennünk maga e hiányaink tudata. Ki akarjuk kerülni a tévedéseket, tágitani akarjuk fölfogásunkat, tudni akarunk: — és íme haladunk, tökéletesedünk. A fájdalom tehát haladásunk rugója, tökéletesedésünk indítója; s valamint boldogságunk alapja csak a tökéletesedés lehet, úgy tökéletesedésünk alapja viszont nem egyéb, mint a fájdalom. Így a fájdalom nem csupán az öröm, hanem a tökéletesedés föltétele is.

A fájdalomnak ezen legnemesb idoma, tökéletlenségünk szent fájdalma, melyből a tökély felé epedünk, csak a fejlődés bizonyos fokán kezdődik s bizonyos fokban alkalmasint végződik; de kezdetétől fogva — legalább a mennyire emberileg kísérhetjük — folyvást növekszik, elannyira, hogy az ember, úgy látszik, rendeltetéséhez képest nem is emelkedhetik magasabbra, mint épen hiányainak minél teljesebb tudatáig, s az emberi bölcsesség netovábbja — mint Sokrates oly szépen kifejezte: tudni, hogy nem tudunk.

Az elméleti fejlettség oly foka, melyre az általunk ismert lények közül csak az ember képes följutni, kívántatik arra, hogy e szent fájdalom általában keletkezzék. Az állatban nem tapasztaljuk, de az emberben sem mindjárt élete legelső szakáiban. Keletkezésére a fejlettség oly foka szükséges,

melyen az ember elevenen meggyőződik roppant hiányairól. Hogy pedig megszűnjék, arra oly fejlettségi fok szükséges, mely valószínűleg messzebb van előttünk, mint e fájdalom kezdete mögöttünk, mert megszűnése csak úgy lehető, ha tökélyeink igaz tudata nagyon felülmúlja hiányaink tudatát — s hol vagyunk még ettől!

MAGYAR
AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

III. KÖTET.

1862.

II. SZÁM.

SCHELLING PHILOSOPHIÁJÁNAK
ELSŐ IDŐSZAKA.

HORVÁTH CZIRILL R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1862-dik évi octóber 20-ki ülésben.)

SCHELLING PHILOSOPHIÁJÁNAK
ELSŐ IDŐSZAKA.

Schelling philosophiájának első időszakában Fichte álláspontjáról bölcsészkedett. Ez a mi nézetünk. Mások e tényről másképen szoktak itélni. Vannak ugyanis, kik az e tényben foglalt mozzanatok- és irányokhoz képest majd Fichtének majd Schellingnek részéről szólalnak föl a kimondott nézet ellen. Történjék azonban bármelyik részről a fölszólalás, helyén lesz, ha az előidézhető zavarnak itt mindjárt elejét vesszszük.

Fichtének két philosophiai rendszere volt: az előbbi és *utóbbi*.
Különböztek-e valódilag e rendszerek egymástól, *2 rendszer*,
vagy csak egy, őket átfogó egésznek részei voltak-e, az oly tárgy, melynek meghatározása nem e hely dolga. Annyi bizonyos, hogy Fichtének két rendszer tulajdonítatik. Midőn

Schelling legelső dolgozatával a bölcészek sorába lépett, Fichte utóbbi rendszerének még csak előjelei sem mutatkoztak. Sőt, némelyek állítása szerint, nem is mutatkozhattak; mert azon föltételek között, melyek az utóbbi rendszer megalkotását lehetővé tették, Schelling természetphilosophiájának alapnézete is előfordult. Midőn tehát azt vitatjuk, hogy Schelling Fichte álláspontjáról bölcészkedett, ennek nem utóbbi hanem előbbi rendszerét akarjuk értetni.

Ezzel azonban legkevesebbé sem tagadjuk ama különbséget, mely Fichte és Schelling között létezik. A ki munkáikat szemesebben átvizsgálta, meggyőződhetett arról, hogy némelyekre nézve megegyeznek, másokra nézve különböznek. Megegyeznek például az álláspontra, de nem az álláspontnak fokaira nézve. Azonagy az irány, melyet általában véve követnek; de nem a fölfogás, melylyel az irányt minden más fölé emelik. Mindegyik az idealismust tartja valódi rendszernek; csak hogy Fichte a subiective, Schelling ellenben az obiective vett idealismust érvényesíti.

És ezt az utóbbi nemcsak világosan tudta, hanem, a gondolatok menetének szükségeléséhez képest, majd hosszabban majd rövidebben ki is jelentette. Különösen egyszerű így szólt: Fichte a maga idealismusával megállapodhatott a reflexio álláspontján; én az idealismus elvével a productio álláspontjára helyezkedtem. A subiectiv jelentésű idealismusnak azt kellett mondania: hogy az én = minden; az obiectiv jelentésűnek ellenben azt: hogy a minden = én, és hogy csupán az létezik valódilag, a mi az énnel egyenlő.

Igaz, mondja e pontra czélzólag Michelet, ezeket Schelling csak föltétesen hozza föl; de elég az a dologhoz, hogy úgy van. Ez az ok, mely miatt egy ízben a maga idealismusát obiectivusnak nevezte. Máskor meg határozottabban álltá: hogy ő a maga obiectivus idealismusával az ideal-realismust befejezte; míg Fichte tudománytana a subiectiv ideal-realismusból indult ki. Sőt minden törekedésével oda iparkodott hatni, hogy az idealismus és realismus egymást kölcsönösen áthassák.

Vannak, kik Schelling első fejléskörén belül két szakot különböztetnek meg. Az ő nézetük szerint megtartotta ugyan Schelling mind a kettőnek határai között Fichte módszerét, de

nem álláspontját. Ezen utóbbinak irányában így szoktak vélekedni: Schelling ez időszak második felében oly tárggyal foglalkodik, mely Fichte tudománytanának nem tárgya: tehát Schelling a tárggyal együtt az álláspontot is megváltoztatta. E nézet hibás fölfogásból eredt. Csatolt ugyan Schelling a tudománytanban átvizsgált tárgyhoz még egy másikat is, t. i. a természetet; de azért az álláspont, melyről eleinte bölcsészkedett, nem lön megváltoztatva. Innen van, hogy mások őt, philosophiai fejlődésének első időszakán belül, mindig Fichte-*teanusnak* nevezik.¹

És igazán nevezik őt úgy, de azért mégsem lehetne állítani, hogy csak Fichte-*teanus* volt; mert már első föllépése is láttatott jeleket, melyek világosan tanúsították, hogy szellemében az elsajátítás könnyüisége mellett az önmagán nyugvó kigondolásnak eredetisége is tényezkedett. Vegyük például az énről szóló értekezést. Hogy ez Fichte dolgozatának beható tanulmányozása nélkül alig vált volna olyanná, a minő, kétséget sem szenved; de azért mégis bizonyos, hogy már itt is találkozhatni azon álláspontnak jeleivel, melyet Schelling a későbbi dolgozatokban érvényesített. Ilyen a többi között a tudásnak és a különböző tudományoknak egysége, melyet valódi szükségletnek tartott.

Mielőtt Schelling szellemének viszonyaihoz és gondolatainak menetéhez fognánk, egy, útunkban álló nézet iránt kell még nyilatkoznunk. Ama különbségen fölül, mely a mi nézetünk és a mellőzendő nézet között van, sürgeti ezt az utóbbi nézet pártolójának szakértősége is. Ezen pártoló Erdmann, ki „Die Entwicklung der deutschen Speculation seit Kant. II. Th. Leipzig 1853.“ czímű munkájának 31. §-ban a természetphilosophiát, a 32. §-ban pedig a transscendentalis philosophiát az identicismus alá sorozza, holott erről csak a „Das System als Ganzes“ fölirattal ellátott 33. §-ban értekezik.

Mi e pontra nézve nem oszthatjuk Erdmann nézetét. Ha az identicismus álláspontja csak a 33. §-ban érvényesítették valódilag, úgy sem a 31. sem a 32. §. tartalma nem tartozhatik az identicismus határai közé. A természetphilosophián és transscendentalis philosophián belül fejlesztetik csak az identicismus álláspontja; ha pedig csak

fejlesztetik, nem gyakorolhat még ott eldöntő hatalmat a fejlesztésen belül alapúl szolgáló álláspont fölött. Mi a természet-philosophiát és a transscendentalis philosophiát Fichte álláspontjáról szerkesztett részegészeknek tartjuk. Igaz ugyan, hogy az, a mi a transscendentalis philosophiának harmadik részében a művészetről mondatott, nem Fichte, hanem Kant nézeteire vonatkozik: ámde mivel itt nem az ilyféle vonatkozásról, hanem az érvényesített álláspontokról van szó; e vonatkozás, melynek megérintését Erdmann sem mulasztotta el, a kérdés alatti dologon nem változtat.

Hogy azonban Schelling szellemének viszonyaival és gondolatainak menetével annál biztosabban megismerkedhesünk, menjünk azon pontig vissza, melylyel Kant a német philosophiának alapvetését megkísértette.

Midőn Kant a korában divatozó dogmatismus ellen sikra szállott, egy oly föladatot pendített meg, mely a philosophia multjának előhozományaira nézve útba-igazítónak, jövőjének mozgalmaira nézve pedig irányadónak lön. E feladat így fejeztetett ki: hogyan lehetségesek előleg az összekötő ítéletek? Ha ezen kérdést elemeire fölbontjuk és az ezek között található viszonyokat élesebben átvizsgáljuk, világos lesz előttünk, hogy ezen kérdésnek ily jelentése van: hogyan lehet az, a mi a philosophiában empiricumnak neveztetik, vagyis az, a mi a tapasztalás által adatott, gondolásilag szükségképe-nív? A tapasztalás által adottak sorához tartoznak például a közvetlenségre vonatkozó képzeletek és fogalmak. Kant válasza, melyet az iménti kérdésre adott, nem volt kielégítő. Azon esetleges anyagot, mely az ő nézete szerint a tapasztalás által adatik, sem a szemlélésnek sem a gondolásnak előleges formái nem szabadítják meg az úgynevezett esetlegességtől.

Utána két egyén tűnt föl, kik az érintetett föladat megfejtésére vállalkoztak. Fichte t. i. és Herbart. Mindegyik azt ítélte önmagáról, hogy Kant követője. Mi annál különösebbnek látszik, minél inkább ellenkeznek egymással az általuk szerkesztett rendszerek. Annyi bizonyos, hogy mindegyik Kant Criticismusából indult ki; ámde mivel annak oldalai közül az egyik ezt, a másik amazt választotta kiindulási pontúl, nem nehéz rámutatni a közöttük fenforgó ellenkezés okára.

Fichtenél az énnék, Herbartnál a nem-énnék jutott az a sors, hogy kiindulási ponttá legyen.

Fichte azt vélte, ha ő az énből, mint mindenképen bizonyosból és gondolásilag szükségképeniből indul ki, és ha megmutatja, hogy az én a tapasztalás lényeges tartalmát önmagából belszükségüleg hozza elő, a kérdéses feladat meg lesz fejtve. De csalatkozott, mert az ilyféle közvetítés által sem az empiricum, mit olyan, nem lön megszüntetve, sem a tudás nem lön tárgyiassággal ellátva. *Fichte*

Hertbart egészen más oldalról fogta föl az átvett föladatot. Ő az empiricumból, az adottságból indult ki, hogy az abban lelt ellenmondásoknak eltávolítása után azt a gondolással és ennek szükségképiségével kiegyenlítse. Az eltávolítás nem sikerülhetett, mert az ellenmondásokat elvontan kezelte. De ha mindjárt az eltávolítás sikerülendett is, a föladat mégsem volt volna kívántan megfejtve. Az ok nagyon egyszerű. Azért egyedül, mert ez vagy az megtisztult az ellenmondástól, nem lesz gondolásilag szükségképenivé, hanem csak gondolásilag lehetségessé. *Hertbart*

És így sem Fichtének sem Herbartnak nem sikerült a föladat óhajtott megfejtése. Azon hibát, mely miatt a vállalat czélhoz nem jutott, a föladat egyoldalú fölfogásában kell keresni. Sőt, ha sikerül is a megfejtés, a tudás, a fenmaradt egyoldalúság miatt, sohasem vetkeztetethetett volna ki a subiectiv jellemből.

Ez az, a mit Schelling szelleme korán sejtett; ez az, a mi vele a föladatot másképen fogatta föl. Sejdíté, hogy a föladatnak, az előbiek által neki tulajdonítottnál nagyobb terjedéke van; látá tehát az is, hogy a fölfogáson változtatni kell. Az ő ítélete szerint nem az mondatik itt, hogy az adott, vagyis az obiectivumra vonatkozó képzeletek, hanem az mondatik, hogy maga ezen obiectivum, a mint az önmiségileg vagyis lényegénél fogva van, eredetileg egynek gondolandó a subiectivummal, a reale az idealéval. E fölfogásnak következtében a feladat egy fokkal magasabbá, az eddigi, mint czélhoz nem vezető, út elhagyottá, az új út pedig megkezdetté lön. Itt már a reale és ideale azonsága kezd érvényesülni. *Schelling*

Ez azon álláspont, melyre Schelling eleinte öntudatlanul, későbbben, mint Fichtének ellentársa, öntudatosan helyez-

kedett. Oly egységi pont ez, melyben az, a mi a posteriori, avval, a mi a priori, tehát a lét a gondolással, nem csak összejönnek, hanem belőle ki is indulnak. E pont mind a realismussal mind az idealismussal közös. Schellingnek eleinte csupán az volt szándokában, hogy az idealismust a realismussal kiegészítse. A szellemphilosophia mellé a természetphilosophiát akarta állítani, de úgy, hogy mindegyik sajátkörüleg mozogván a maga irányában végre azon ponthoz érjen, melynél a másinak elindulása megkezdődött.

Az obiectivumból, a létből kiinduló realismus például ott végződjék, hol a lét az emberben a tudatig fölemelkedik; a subiectivumból kiinduló idealismus ellenben ott végződjék, hol a szellem nemcsak egy külső, vagy is öntudatlanul születített természetet állít önmagának ellenébe, hanem a realéba maga is átmegy. A mi akkor szokott így végrehajtatni, midőn a szellem, mint műelme tudattalanul és tudatosan is működven a realéban önmagát kifejezi. Következéleg a természetphilosophia vagyis a realismus és a transscendentalis philosophia vagyis az idealismus a philosophiának oly részei, melyek, minden ellenkezésük mellett, ugyanazon egészhez tartoznak.

Különösen tájékoztató ama pont ismerése, mely által Schelling az iménti résztudományokat a tudás fogalmából lehozta. Nézete szerint valamennyi tudás az obiectivum és subiectivum megegyezésén nyugszik; mert csak az igazat tudjuk, az igazság pedig a képzeletnek és a tárgynak megegyezésébe szokott helyezettetni.

A tudásunkban levő obiectivumnak összesége természetnek, a tudásunkban levő subiectivumnak összesége ének, vagy más szóval értelmiségnek neveztetik. Fogalmak, melyek egymással ellenkeznek. Eredetileg véve az értelmiség mint csupán képzelő; a természet mint csupán képzelt, azaz a természet mint tudattalan, az értelmiség mint tudatos gondoltatik. A tudás mind a kettőnek egyesülését szükségesli.

Ha az obiectivum és subiectivum a tudásban egyesültek, egyik sem bír elsőséggel a másik fölött. Nincs ott első, nincs ott második, hanem ugyanazon időben gondolva mind a kettő egyek. Midőn én ezen azonságnak megmagyarázását célba veszem, fölbontottam már az egységet. Ámde mivel

a tudás két tényezőjén kívül semmi sincs, a mit fölhasználhatnék: valahányszor az iménti megmagyarázást végre kívánom hajtani, a magyarázási alapot a fölemlített tényezők közül kell választanom. Ennek megtörténte után az egyik a másik elé teendő, hogy így az egyiktől a másikhoz át lehessen menni. Melyik legyen az, mely a másikra nézve kiindulási pontnak tekintessék, a kérdéses föladat által nincs meghatározva.

Két eset fordulhat elő, a mint t. i. vagy az obiectivum vagy a subiectivum választatik kiindulási pontúl.

Ha az obiectivum jeleltetik ki első gyanánt, akkor e kérdés merül föl: hogyan jut az obiectivumhoz a vele megegyező subiectivum? A subiectivum fogalma nem foglaltatik az obiectivuméban, sőt e fogalmak egymást kölcsönösen kizárják. Minnek így léte mellett a subiectivumnak hozzá kell járulnia az obiectivumhoz. A természet fogalma nem szükségli, hogy az értelmiség is legyen, mely által képzeltessek. A természet ellehet a nélkül is, hogy képzelve legyen. Meltán lehet így kérdezni: hogyan jő az értelmiség a természethez? E föladatnál a természet, az obiectivum az első. Ez azon föladat, melylyel a természettudomány foglalkodik.

Minthogy minden tudásnak két, egymást föltételező és szükségglő sarka van, két alaptudomány létezik, melyek sarkszerüleg viszonylanak egymásra. Azért lehetetlen, hogy az egyikből való kiindulásnak megtörténte után a másik felé ne hajtassunk. Minélfogva szükségképeni törekedés az a természettudományban, mely a természettől az értelmiség felé irányul. A természeti tüneményekbe theoriát kell bevinni. Ez a természetphilosophiának hivatása.

Továbbá ha a subiectivum jeleltetik ki első gyanánt, akkor e kérdés merül föl: hogyan jut a subiectivumhoz a vele megegyező obiectivum? A subiectivum és obiectivum megegyezésének megmagyarázása legfőbb minden tudásra nézve: legfőbb feladata lesz tehát a philosophiának, mint legfőbb tudománynak is. Minthogy e föladat a működés alapját érintetlenül hagyja, rá nézve mindegy, akár az egyik akár a másik oldal legyen magyarázási alapúl választva. Ha a subiectivum a végből vétetik elsőnek, hogy belőle az obiectivum

származtathassék: azon tudomány fog előkerekedni, mely transzcendentális philosophiának neveztetik.

Mondottaink szerint a tudás fogalmának segélyével két tudományra találunk: a természetphilosophiára és a transzcendentális philosophiára. Különböznek kiindulási pontra, meg-egyeznek eredményre nézve. Ha a transzcendentális philosophiának az a föladata, hogy azt, a mi a reale, az ideale alá rendelje: a természetphilosophiának föladata abban álland, hogy az idealét a reale által megmagyarázza. Föladataik irányaira nézve különböznek ugyan egymástól e tudományok, de azért együttesen mégis csak egy tudományt tesznek. És mivel irányaik nem csak egyaránt lehetségesek, hanem egyaránt szükségesek is: a tudás rendszerén belül mind a kettőt megilleti a szükségképiség.

Mielőtt azonban Schelling e két alárendelt tudomány szerkesztéséhez fogott volna, tisztában kívánt lenni a philosophiával, mint egyetemes tudománynyal. Hogy ezen kívánás az öntudatosságnak és a számító ter vezésnek folyománya volt legyen, állítani nem lehetne; de azért még sincs e pont érdek nélkül azelőtt, a ki a természetes hivatásnak az öntudatlanul föl villanó sugarlásokban is szeret nyomára jöni. Ilyféle sugarlás nyilatkozott meg azon értekezésben, melyet Schelling az általában vett philosophia formájának lehetőségéről írt. Ebben a többi között a következőkkel is találkozunk.

A philosophia, mint tudomány, határozott tartalommal és határozott formával bír. Ez tény, melyből kiindulva méltán kérdezhetni: vajjon a határozott formának a határozott tartalommal való egyesülését az önkény vagy az egymást kölcsönösen szükségülő részek hozták-e elő? Ezen utolsó esetben a fenforgó viszonynál fogva, a forma a tartalom által és a tartalom a forma által szükségképen lön meghatározva. Mi ha úgy van, vagyis ha a tartalom a formát, a forma meg a tartalmat szükségképen hozta úgy magával: akkor valódilag csak egy philosophia van, és minden más, ezen egytől különböző philosophia csak színleges és önkénytől függő tudomány; akkor ezen egy philosophiát kell oly tudománynak nézni, mely minden más tudományra nézve szükségképeni föltét. Ő leend tehát az is, mely tudományok tudomá-

nyának, östudománynak, vagy is általában vett tudománynak nevezhető.

Ezek után ítélve minden tudománynak megvan a maga határozott tartalma és határozott formája. Legyen bármily tartalmu valamely tudomány, oly egész az, mely át van az egység formájától hatva, vagyis melynek tételei egyetlen föltét alatt állanak, és csak annyiban határozzák meg egymást kölcsönösen, a mennyiben mindenik amaz egy föltét által van meghatározva. Miből láthatni, hogy azon egy föltét valamennyivel közös, és hogy azon föltét minden másra nézve föltétlen alaptétel.

Az ily alaptétel azonban többféle szempontból tekinthető. Különösen lehet egyetlen egy, mert, az emberi tudás ősfelmájánál fogva, mindenik tudomány, mint részekből álló egész, szükségképen fölteszi az egységet: következőleg egy oly alaptétel által kell megalapíttatnia, mely a föltétlen, az általános egységet magában foglalja. Ha valamennyi tudomány számára legfőbb föltétekekül két alaptétel tűzetnék ki, sohasem szülemíthetnének más, mint különböző tudományokat, melyek közül ez itt csak a formát, amaz ellenben ott csak a tartalmat tárgyalná.

Arra nézve, hogy valamely tudománynak legfőbb alaptétele az egész tudomány föltéte lehessen, szükséges: a) hogy nem csak a tartalomnak, hanem a formának is föltéte legyen; b) hogy maga is oly tartalommal bírjon, mely a határozott formával ne csupán önkényileg, hanem szükségképen függjön össze; c) hogy ezen tartalom ne kölcsönöztessék más tudománytól, hanem mindenkép föltétlenül létezzék és formája is mindenkép föltétlen legyen. Nem is lehetne máskép az általában vett tudomány minden tartalmán fölül még a különleges tudományoknak is föltéte.

Ha tehát azt akarjuk, hogy a philosophia tudomány legyen, egy, mindenkép föltétlen és oly alaptétel által kell fölteztetnie és megalapíttatnia, mely az ő egész tartalmának szintúgy mint formájának föltétét szükségképen foglalja magában. És így azon tulajdonság, melylyel a kérdéses alaptételnek bírnia kell, a föltétlenségbe helyezendő. Külső formája vagyis a föltétlen tevé is csak úgy válandik lehetségessé, ha az alaptétel maga lesz önmagának föltéte. Mihelyt az

ilynemű alaptétel fölmutattatik, fejtve lesz azon föladat is, — mely a philosophia formájának lehetőségére vonatkozik.

A mindenkép föltétlen tartalom csak olyasmi lehet, a mi eredetileg adatott, a mi egyedül saját jegyei által lön meghatározva, a mi egyedül önmaga által lön téve. Ez pedig nem más, mint az eredetileg önmaga által tett, az önmagát, mint létezőt, gondoló én: következőleg a már többször említett, legfőbb alaptétel sem lehet más mint ez: én = én. Mert eredetileg, vagyis ha gondoláskor minden mástól elvonatkozunk, nem marad más, a mi adva volna, csak az én; az én által pedig csak az lesz adva, a mi általa föltéteztetik. Az, a mi az én által szükségképen föltéteztetik, a nem-én.

Ha léteznék valami, a mi az éntől különbözik, és mégis ugyanazon jegyek által volna meghatározva, melyekből az én határozottsága áll: akkor azon valami csak annyiban válnék az alaptétel tartalmává a mennyiben az én által föltéteztetik, akkor tehát az alaptétel tartalma és formája nem csak az éntől, hanem attól is adatnék, a mi az én által föltétezve lön. Ily esetben az alaptétel így hangzanék: én = nem-én. Ilyenkor ezen második alaptételnek tartalma, a nem-én, mely az énnel ellentétben áll, adva van. Mivel pedig az énnak ösformája a föltétlenség, a nem-énnek nem lehet más formája, mint a föltéteesség. Miből azután az is kiviláglik, hogy a legfőbb alaptétel a föltétlenségnek, a második alaptétel ellenben a föltéteességnek formáját alapítja meg.

Az én először tette önmagát, másodszor tette a nem-ént; ámde midőn a nem-ént tette, önmagának tevését is kellett folytatnia. Ha ezen öntevés a nem-én tevésekor nem folytattatnék, az én önmaga lenne saját elenyésztének eszközlője. Megjegyzendő mindamellet, hogy, amaz öntevés folytathatása végett, az énen és a nem-énen fölül még egy harmadik mozzanat is szükségeltetik. Az érintett öntevés folytatása csak ezen belül fog igazán végrehajtatni. Eredését azon percz határozza meg, melyben az én a nem-énnek tevésekor önmagát is tette. E harmadik alaptételben az én és a nem-én csak annyiban vannak téve, a mennyiben egymást kölcsönösen kizárják. Minek következtében mind a kettőtől föltéteztetvén, közös szülemítvénye mind a kettőnek; benne mégis az én csak annyiban van téve, a mennyiben a nem-én is tétetik.

És így a harmadik alaptétel is meg van már határozva. Tartalma föltétlen, formája föltétes. Ez azon alaptétel, mely a — tudatnak és a képzelésnek közvetlen alapul szolgál.

Az iméntiekben fölemlített három alaptétel közül az első mindenkép, azaz mind tartalmára mind formájára nézve, a második csak formájára, a harmadik csak tartalmára nézve közvetlenül föltétlen. E három alaptétel által a tudománynak minden tartalma és minden formája ki van merítve; mert eredetileg az énen, mint legfőbb föltétlen kívül más nem adott. Akármilyen tegye valamely tudomány tartalmát, az vagy föltétlen, vagy föltétes, vagy mind a kettő együtt. E három alaptételben foglaltatik minden tudománynak ősfarmája. Ezek forrásai a bármely tudományban érvényesítendő alaptételeknek. Egyedül ők teszik lehetővé ama tudományt, mely a tiszta gondolás határai között csak avval foglalkodik, a mi az én által adva van. Egyedül az ő segélyökkel lehet azt is meghatározni, vajjon az, a mit önmiségnek nevezünk, létezik-e vagy nem. Ezentúl semmi sem fog tudatni, csak az, a mi az én által adva van. Sőt véget ér end ama beszédsokaság is, mely az isten lételenek és a lélek halhatatlanságának — tárgyilagos bebizonyítására szokott vonatkozni.

Miután Schelling a mondottak irányában eligazodott, egész figyelmét a philosophia elvére vagyis arra fordítá, a mi az emberi tudáson belül föltétlen.

A ki tudni akar valamit, mondja Schelling, azt is akar- *tudni* ja, hogy tudásának valóság feleljen meg. A mely tudás valóság nélkül szűkölködik, nem tudás. A valóságban kell valamely pontnak lenni, melytől minden függ, melytől tehát a mi tudásunknak mind álladéka mind formája eredetét veszi. Kell valaminek lenni, a miben és a mi által minden, a mi van, lételehez, minden, a mi gondoltatik, valósághoz, sőt maga a gondolás is az egység formájához jut.

Ha van általában tudás, oly tudásnak is kell lenni, melyhez én nem jutok el ismét más tudás segélyével és mely által minden más tudás valódi tudássá lesz. Ez létalapja minden tudásnak. Minthogy ez valami magasabbtól nem függ, és minthogy a mi tudásunk vagy a következménytől emelkedik föl az alaphoz, vagy az alaptól bocsátkozik le a következményhez: az, a mi legfőbb, ismereteinkre nézve oly elv, me-

lyet más elv segélyével nem lehet megismerni, vagyis, az ő létének elve és az ő ismeretének elve egyet tesznek. Csak azért gondoltathatik, mert egyedül van, nem pedig azért, mert valami más is van. Azért kell tehát gondoltatnia, mert van, és azért kell lennie, mivel nem valami más, hanem ő maga gondoltatik. Az ő igenlése benne foglaltatik már az ő gondolásában; önmagát tulajdon gondolása által kell előhoznia. ⁴ Hogy mi a legfőbbhöz eljuthassunk, nincs szükségünk másra, csak a legföbbre. Az általány csak az általány által adathatik.

Mihelyt a philosophia tudományá kezd alakulni, okvetlenül szükséges, hogy egy legfőbb alaptételt és evvel együtt valamely föltétlent előföltétül fogadjon el. Némelyek ezen föltétlent az obiectivumban, mások a subiectivumban keresik; ámde mivel sem az obiectivum, mint olyan, nincs subiectivum nélkül, sem a subiectivum, mint olyan, nincs obiectivum nélkül, és így mivel egymást kölcsönösen föltétezik: egyik sem foglalhatja magában azt, a mi föltétlen. Ezen föltétlen az általános én.

Az általános én létezését nem lehet tárgyilag bebizonyítani. Ő van, és pedig csupán azért, mert van; ő gondoltatik, és pedig csupán azért, mert gondoltatik. Az általány önmaga által valósíttatik meg. Ha az én nem valósíttatnék meg önmaga által, akkor azon tétel, mely az ő létét kifejezné, így hangzanék: ha én vagyok, úgy én vagyok. Úgyde e tétel föltéte magában foglalja már a fötétezetet: a föltét nem gondolható fötétezet nélkül, nem gondolhatom magamat saját létem föltéte alatt a nélkül, hogy magamat, mint már létezöt, ne gondoljam. Ama tételben tehát nem a föltét föltétezi a fötétezetet, hanem megfordítva a fötétezet föltétezi a föltétet, vagyis a föltétes tétel magától lesz föltétlenné, mely így hangzik: én vagyok, mert vagyok.

Én vagyok! Tehát az én énem oly létet bír, mely minden gondolást és képzelést megelőz. Van, midőn gondoltatik, és gondoltatik mert van; azért van, mert csak annyiban van és csak annyiban gondoltatik, a mennyiben önmagát gondolja. Ő van, mert csak önmagát gondolja, és gondolja önmagát, mert van. Ő maga hozza magát elő saját gondolása által. Ezen ének ősfarmája a tiszta azonság; lényege a szabadság.

Ő teszi lehetségessé a philosophiát, melynek kezdete is vége is a szabadság.

Ez Schellingnél azon középpont, melytől minden függ akár a természetphilosophiának akár a trasscendentalis philosophiának mozzanatai közé tartozó legyen. Biztosabb eligazodhatás végett álljon itt mind a kettőből néhány gondolatszövedék.

A természetphilosophiának mozzanataik között igen kiváló helyen találjuk az anyag fogalmát. Az a gond, mely e fogalom eredetére fordítottat, világosan mutatja, hogy itt az anyag fölötté fontos tárgy. Az eredet forrása gyanánt az én természete és szemlélése lön előhozva. Az én két erőnek egysége, melyek közül az egyik határ-nélküli, a másik határolt. De a tudatot és annak tüneményeit, sem egyedül a határ-nélküliségből, sem egyedül a határoltságból nem lehet megmagyarázni. Az érzést, az észrevevést, valamint az ismerést is, csak úgy gondolhatni, ha a végtelenségbe törekedő erő az ellenkező erő által meghatároltatik, a meghatárolt erő ellenben a határok alól fölmentetik. Csak ezen erők ellenkezése, következőleg csak ezen erők folytonos levésben gondolt, viszonylagos egysége az, a mi valódi énnék neveztetik.

Épen így van ez a természetben belül is. Nem az anyag az első, hanem azon erők, melyeknek egysége az anyag. Minthogy tehát ez nem más, mint a vonzó és távolító erők előhozvánja, az eredetiség nem az anyagnak, hanem az érintett erőknek tulajdonítandó. A természetben belül az erő az, a mi az anyagiban az anyagtalan; és így az erő ott ama mozzanat, mely a szellemhez hasonlítható. A szellem épen oly feltüntetője az erők összeütkezésének, mint az anyag: miből az következik, hogy a szellemnek és az anyagnak valami magasabb azonságban egyesülniök kell.

A szellem a természetet a szemlélés által fogja föl. Mik után ítélve nem ok nélküli a következő két állítás: a) a szellemen és a természetben ugyanazon általány nyilatkozik meg; b) a szellem és a természet között levő öszhangzást nem tartani olyféle gondolatnak, mely csak kívülről vonatkozik rájuk. „Ha ti azt állítjátok, mondja Schelling, hogy ezen eszmét a természetbe csak mi viszszük be, sejtetek sincs arról, mi legyen nekünk a természet, sem arról, minővé kell len-

nie. Nem az a mi szándékunk, hogy a természet és a szellem törvényei esetileg megegyezzenek, hanem az, hogy a természet és a szellem törvényeit ne csak szükségképen és eredetileg fejezze ki, hanem megvalósítsa, és hogy a természet csak annyiban legyen természet és csak annyiban tartásék annak, a mennyiben azt teszi. A természet látható szellem, a szellem láthatatlan természet legyen. Tehát itt a szellem általános idealitásában bennünk, kívülünk pedig a természetben kell azon föladatnak megoldatnia, mely a kívülünk gondolt természetnek lehetőségére vonatkozik.

Miután Schelling az objective tartott idealismus álláspontjáról szerkeszthető természetphilosophia lehetsége iránt eligazodott, rajta volt, hogy az őt áthatólag vezérlő gondolatokat megérvényesítse. Különösen pedig a következőket: a) a természet épen oly tevékeny egysége a vonzó és távolító erőknek, a minő egysége a szellem a határnélküli és a határoló törekvéseknek; b) a szellem positiv törekvésének az anyagban a távolító erő, a szellem negativ törekvésének az anyagban a vonzó erő felel meg. Ha a természetet ily szempontokból nézzük, azt kell itélnünk, miszerint őt a szellem a végből hozta elő, hogy annak közvetítése által önmaga tiszta szemlélésének és önmaga tudatának módját ejthesse. Innen a természetben belül található fokozatok, melyekben az öntudatosságra törekedő szellem útjának mindenik állomása külsőleg meg van szilárdítva. Minden más fölött az organismus az még is, hol a szellem önmagának előhozását szemléli. Azért rejlik mindenik organismusban valami jelvénytyszerű.

Az organismus alaptulajdonságai, úgymint: a belülről kifelé irányuló önképzés, a czélszerűség, meg az alak és az anyag kölcsönös áthatása, ugyanannyi alaptulajdonságai a szellemnek is. Szellemünk az önszervezés irányában végtelen törekedést mutat: tehát a szervezés egyetemes törekedésének a külső természetben is meg kell nyilatkoznia. A világrendszer, mely magát középpontból működve képezte, és folyamatában az alsóbb fokokról a magasabbakra emelkedik, az organisatiónak egy bizonyos nemét valósítja meg.

Már csak az eddig vázoltakból is eléggé láthatni, hogy Schelling a természetphilosophiában egy határozott cél felé törekedett. Szándékában volt az ellentétek kiegyenlítése. Ezt

azonban ő nem valamely elvont egység, hanem az öszszerű azonság, meg az ellenneműek öszszhangzó öszszeműködése által akarta végrehajtani. A világ egy pozitív és egy negatív erőnek tettleges egysége. Ezen erők a vizsgálódó elmére nézve föltötte nagy fontosságaik. A vizsgálódó elme ugyanis ő bennök találja föl azt, a mi őt a világlélekekhez, mint organisáló eszméhez és mint rendszeresítő elvhez legbiztosabban elvezetheti.

Másutt meg Schellingnél ilyféle gondolatokat lelhetni: Mi más az anyag, ha nem a kialudt szellem? E nézet szerint a természet a mi értelmünknek látható organismusa; ez okozza, hogy minden előhozványa szabály- és célszerű. És valóban mindenkép lerontatnék a természet eszméje, ha valaki a célszerűséget valamely lénynek értelméből kívülről vinné át a természetbe. Az értelmi világnak tökélyes előadása a tüne-ményvilág törvényeiben és formáiban, azután pedig ugyanazon törvények és formák tökélyes megértésének foganatosítása az értelmi világ segélyével, a természetphilosophia által hajtatik végre. Kiindulási pontját a tapasztalás teszi; ámde mihelyt valamely, rajta nyugvó tételnek belső szükségessége átértetik: a tétel, mely előbb utólagos volt, előlegessé lesz. Ha az empirismus föltétlenségi szerkezetet kap, természetphilosophiává válik.

Azon ingadozás az előhozás és előhozványok között, melylyel a természetben belül mindenütt találkozunk, két oly elvre mutat, melyek a természetet nem csak szüntelen működésben tartják, hanem akadályozzák is, nehogy az magát saját előhozványában kimerítse. Dualismus bélyegzi tehát azon elvet, melyen a természetphilosophiának magyarázatai nyugszanak. A végcél mindamellett azon általános egységnek megismerésébe helyezendő, mely az egészet átfogja, de a természetben magát csak egyik oldaláról ismerteti meg. A természet az általános egységnek mintegy eszköze, mely által az az általános értelem képezvényeit öröktől fogva megvalósítja. E szerint tehát a természetben az egész általány megismerhető, jóllehet a föltűnő természet csak fokenként, egymásután és végetlen fejlődés útján állítja elő azt, a mi a valódi természetben egyszerre és öröktől fogva megvan.

Természet
filoz.
Schelling a természetfilosóphiát három részre osztja. Az elsőben a szerves, a másodikban a szervetlen természet-ről, a harmadikban a közöttük levő viszonyról értekeznek.

Szerves
term.
A szerves természetről a többi között ezeket mondja: Ha a természetet általában vesszük, nem lesz más, mint végtelen működés, végtelen előhozás, mely, ha egyedül minden akadály nélkül érvénykednék, a tapasztalás alá eső természetet nem lehetne megmagyarázni. Hogy ez megmagyarázható legyen, a véges vagyis a megakadályozott előhozáshoz kell folyamodnunk. Két működésnek kell tehát a természetben belül érvénykedni, az előhozónak t. i. és az akadályozónak. Ezek tényezői a véges előhozványok sokaságának. Minthogy azonban az általános előhozás általános előhozványra törekszik, az egyes előhozványok csak színlegeseek, melyeknek mindenikén a végből terjed túl a természet, hogy a belső előhozás általánosságának az egyes előhozványok végtelen sokaságával eleget tegyen. Miből láthatni, hogy a természetben belül az egyed csak eszköz, a nem ellenben cél. Mihelyt a nem biztosítva van, a természet maga dolgozik az egyed lerontásán.

Schelling a szerves természetet az organismus három alpműködése szerint osztja be. Ezen működések: a visszapótlás, az ingerlékenység, és az érzékenység. Legmagasabb fokon állanak azon szervezetek, melyekben az érzékenység túlnyomósággal bír az ingerlékenység fölött; alacsonyabb hely jutott azoknak, melyekben az ingerlékenység túlnyomó; a visszapótlás pedig ott tűnik föl a maga egész hatályosságában, hol az ingerlékenység és az érzékenység majdnem egészen elcsúntek. Az érintett erők egymásba való szövődésénél fogva az egész természet egyetlenegy organismus.

Szervetlen
term.
A szerves természet ellentéte a szervetlen, melynek létele és lényege a szervesnek létele és lényege által van föltévezve. Ha a szerves természet erői előhozók, a szervetlené előhozás nélkül szűkölködnek. Itt nem pótolatik vissza a nem az egyedek által. Létezik ugyan itt az anyagok sokfélesége, de ezen anyagok között nincs más, mint az egymás-mellettiség, meg az egymáson-kivüliség. Vagy röviden szólva, a szervetlen természet pusztá tömeg, mely az úgynevezett súlyerő által tartatik össze. Vannak mindamellett

benne is fokozatok. A mi a szerves természetben a visszapótlás, az a szervetlenben a vegyfolyamlás; a mi amott az ingerlékenység, az itt a villanyosság; a mi amott az érzékenység, mint legfőbb fok, az itt az egyetemes delejeség, mint szinte legfőbb fok.

Az imént mondottak által meg lön már ama kölcsönös viszonylás is érintve, mely a szerves és a szervetlen természet között valódiilag fennáll. Az igazi természetphilosóphiának csak egy eredménye lehet. Ezen eredmény így hangzik: azon különbség, mely a szerves és szervetlen természet között előfordúl, a természetet, csak mint tárgyat illeti, mert az eredetileg előhozó természet mind a kettő fölött áll. Ha pedig az általában vett organismus működései csak egy meghatározott külvilágnak és szerves világnak föltétele alatt lehetségesek: úgy a külvilágnak és a szerves világnak közös eredettel kell bírniok. Minek megmagyarázhatása végett el kell fogadnunk, hogy a lényeknek egy, magasabb, erőbeli rendbe létezik, melynek a szervetlen természet is alája van vetve. Kell tehát egy harmadiknak lenni, mely a szervetlen természetet a szervessel összeköti és a közöttük levő folytonosságot fenntartja. Vagyis kell egy harmadiknak lenni, mely a végső okok azonsága levén az egész természetet lelkesíti. Ez azon közös elv, mely a természetben belül minden működésnek végzőleges léalapja. És így az előhozottakban az egyetemes organismus eszméje is föl van mutatva.

A mi az eddig vázolt természetphilosóphiában külsőleg volt tartva, az a transscendentalis filosóphián belül belsővé lön. Amott az obiectum fokozkodott, itt a subiectumon van a sor. Itt a subiectivum az első, az általány, az obiectivum belőle fejlesztetik. Jó dolog ennél fogva, hogy itt a subiectivum tisztán fogassék föl. Ez megtörténendik, ha a kívülünk létező dolgok elfogadása megtagadtatik; ha közvetlenül bizonyosnak e tétel ismertetik el: „én vagyok;“ végre ha a külső dolgok létezése, vagyis ha ezen dolgok elfogadásának szükségessége az „én vagyok“ tételből hozatik le. E lehozást pedig az teendi lehetővé, ha itt a tudat a közszerű tudatával ellenkező irányt követend. A közszerű tudat csak előhozványaira ügyel, az előhozásról, mint működésről, megfeledkezik; itt ellenben a figyelés magára a működésre legyen

*Transcendentalis
Philosophie*

mindig fordítva, vagy más szóval, itt maga a tudat legyen mindig önmagának tárgya.

Miknek következtében a transzcendentális philosophiának föladatához szükségképen fog tartozni, hogy benne minden tudás elejétől kezdve újra legyen származtatva, és hogy mindaz, a mi eddig igazság gyanánt elfogadtatott, újra át legyen vizsgálva. Különösen két előítélet van, melyek a transzcendentális philosophia fölosztásakor alapúl szolgálnak. 1. Az első szerint létezik egy, mitőlünk független lényekből álló külső világ, és hogy az ép olyannak képzeltek, a minő valódilag. Ezen előítélet tárgyalása a transzcendentális philosophia első részének, vagyis az elméleti philosophiának föladata. A második előítélet szerint a tárgyi világra hathatunk. Ezen előítélet a transzcendentális philosophia második részének, vagyis a gyakorlati philosophiának föladatát teszi.

E két föladattal azonban ellenmondásba bonyolodunk. Az első szerint a képzelet egészen alája van vetve az érzéki világnak; a második szerint a képzeletnek kellene határozólag hatnia az érzéki világra. Ha a mi képzeleteinknek kell a tőlünk nem függő, való világhoz alkalmazkodniok, lehetetlen, hogy a való világ alkalmazkodjék a mi képzeleteinkhez. Egy szóval, az elméleti bizonyosság miatt elvesztjük a gyakorlatit; a gyakorlati bizonyosság miatt pedig elvesztjük az elméletit. Lehetetlen, hogy ismereteinkben az igazság, akarásunkban a valóság egyszerre legyen föltalálható.

Ezen ellenmondást föl kell oszlatni. Hogy ez sem az elméleti, sem a gyakorlati philosophián belül végre nem hajtathatik, könnyű átérteni. Szükséges ennél fogva egy harmadik, mely sem nem elméleti, sem nem gyakorlati, hanem mind a kettő együtt.

Miképen alkalmazkodhassék a tárgyi világ a mi képzeleteinkhez, és a mi képzeleteink a tárgyi világhoz, azt csak azon föltét alatt lehet megérteni, ha a két világ között bizonyos, előre meghatározott összhangzás létezik. Ezen előre meghatározott összhangzás teljességgel nem gondolható, hacsak el nem fogadjuk, hogy azon cselekvőség, mely a tárgyi világot előhozta, eredetileg azonos avval, mely az akarásban megnyilatkozik, és viszonttag.

És csakugyan előhozó cselekvés az, mely az akarásban

megnyilatkozik, mert minden szabad cselekvés előhozó, tudattal járólág előhozó. Ha már most fölteszszük, hogy azon cselekvés, mely a szabad cselekedetekben tudattal járólág előhozó, a világ előhozásakor tudat nélkül előhozó: úgy az előre meghatározott öszhangzás valóságossá, az imént említett ellenmondás pedig föloszlatottá válandik.

Tegyük, hogy ez úgy van, akkor a világot előhozó cselekvőségnek az akaratban megnyilatkozóval való azonsága az elsőnek irányában oly előhozványok által fog föltünni, melyek előhozásakor a cselekvőség tudatos is, tudattalan is.

A természetnek tehát, akár a maga egészletében, akár egyes előhozványaiban tekintessék, oly mű gyanánt kell föltünnie, melynek előhozásakor nem csak a tudatosság, hanem a legvakabb mechanizmus is tényezkedett. Ő czélszerű, de a nélkül, hogy czélszerűleg megmagyaráztatható. Következéleg a természetcélok philosophiájában, vagyis a theologiában található ama pont, melyben a philosophia elméleti és gyakorlati részei egyesülnek. E pont a transscendentalis philosophiának elvén vagyis az énen, a tudaton belül keresendő.

Azon cselekvőség, mely tudatos is tudattalan is, *aesthetikainak* szokott neveztetni: azért a mű az ilyféle cselekvőségnek szülemítvénye. A művészetnek ideális és a tárgyaknak realis világa, egy és ugyanazon cselekvőségnek szülemítvényei. A tárgyi világ nem egyéb, mint a szellemnek eredeti és még tudattalan poesisa. Következéleg a philosophiának egyetemleges organuma sem lehet más, mint a művészet philosophiája.

A transscendentalis philosophiának pedig különleges organuma az értelmi szemlélés, mely azonegy az énnel, az önmagának tárgyává levő előhozással. Ezen értelmi szemlélés mindenképen szabad cselekvés, azért van, hogy őt követelni lehet, de bebizonyítani nem. De ha az én az értelmi szemléléssel azonegy, úgy az én, a philosophiának ezen elve, is csak olyan, a mi követeltethetik. Ha pedig a philosophiának elve követelmény, úgy e követelménynek tárgya nem lehet az így vagy amúgy meghatározott én, hanem tárgya az általában vett, az önmagát előhozó én. Ezen eredeti előhozás által hozatik ugyan valami meghatározott elő, de azért ezen előhozvány nincs az általában vett előhozáson kívül, hanem csak akkor van, midőn előhozatik. Mi legyen sajátképen az én, azt csak

az által tapasztaljuk, ha őt előhozzuk, mert a lét és előhozás azonsága egyedül csak az énben eredeti.

Az eddig mondottak szerint a tudás tudománya valami obiectivumból nem indulhat ki, mert kezdete épen abban áll hogy az obiectivum létezését kétségbe hozza. Nincs más, a miről állítani lehetne, hogy közvetlenül bizonyos, csak az önmagát tárgyiasító én. Ezen énben két cselekvőség van, a realis és az idealis, melyek egymást kölcsönösen fölteszik. Hasonló föltevés fordul elő az idealismus és realismus között is. Ha egyedül az idealis cselekvőséget tartjuk szem előtt, az idealismus fog létesülni, mely szerint az én maga határolja meg önmagát. Ha egyedül a realis cselekvőséget tartjuk szem előtt, a realismus fog létesülni, mely szerint az öntudatbeli határoltóság az éntől független. Ha pedig mind a kettőt szem előtt tartjuk, az ideal-realismus fog létesülni, mely transscendentalis idealismusnak neveztetik.

Az elméleti philosophia a határ idealitását, a gyakorlati ugyanannak realitását magyarázza meg: minélfogva az elméleti philosophia idealismus, a gyakorlati realismus együtt véve tetszik az imént említett transscendentalis idealismust. Valamint az idealismus és realismus, úgy az elméleti és gyakorlati philosophia is kölcsönösen föltétezik egymást. Eredetileg tekintve az énben egyek, de az egész előadhatása végett, elválasztottan kell őket tartanunk.

Az elméleti philosophia a tapasztalást magyarázza meg, azért kell különösen az öntudat lényegéből azon pontot kiemelnie, mely miatt érezzük, hogy bizonyos képzeletek kénytetéssel járnak. E kiemelés azonban szükségli, hogy az öntudatot tevő, eredeti, értelmi szemlélés, melyben a szabadság a szükségképiséggel egyesülve van, egy önkényleges tett által tárgygyá tétessék, a mi minthogy értelmi szemlélés nélkül meg nem történhetik, méltán lehet azt magasabb hatványu szemlélésnek mondani. Minek megtörténte után valamint amaz eredeti tett, úgy a belőle származottak is megújítandók. Ha innen kiviláglik, hogy az ellentétes működéseket magában egyesítő, általános öntudat csak oly föltét alatt állhat fenn, ha az ellentétet folyvást megújítja: akkor az eredeti synthesis végetlenül sok cselekvényt tartalmazand, melyek midőn megtudatoltatnak, az öntudat történetévé alakulnak. Hogyha mi

ezen cselekvényeket mind előszámlálhatnók, akkor minden egyes érzés és ennek következtében mindenik természet tárgy le lenne hozva. Jelenleg a lehozás csak azon, korszakokat képező cselekvényekre terjeszkedhetik, melyekkel amaz eredeti synthesisnek szerkesztési útjában találkozunk.

Az első korszak az eredeti érzéstől az előhozó szemlélésig, a második az előhozó szemléléstől a reflexióig, a harmadik a reflexióról az általános akarásig terjed. Az általános akarással a subiectum önmagának obiectumává lesz.

Midőn az első korszakon belül folyamló öntudat ellentétes működései egymást egy harmadikban áthatják, akkor valami közös fog előkerülni. Ha ezen harmadik, ezen közös valami folyvást tartana, az én, azaz a subiectum és obiectum egysége maga létesülne általa. Ez azonban nincs úgy, mert az én magát ama közös valamiben nem szemlélheti. Az áthatás következtében a két működés közül csak a realis határoltatik meg, az idealis ment marad a határoltságtól.

Továbbá az önszemlélésre végetlenül törekedő én nem szemlélheti önmagát, mint határoltat, a nélkül, hogy magában valami idegenszerűt ne találjon. És még is az, a mit ilyenkor érez, nem más, mint ömaga. Az érzésnek lehetősége az érintett két működés egyensúlyának megzavarásától, valósága pedig attól függ, hogy azt, a mit érez, önmagának tevénye gyanánt szemlélje. Akármily határoltságot vegyünk szemügyre, úgy fogjuk találni, hogy az az öntudatnak azon általános tette által hozatik elő, melylyel a tudat föltételei is előhozatnak. A minő bizonyos, hogy meg vagyok határolva, úgy bizonyos az is, hogy ez csak meghatározott módon történhetik, és hogy e meghatározottság a végetlenségbe megy által. És ez teszi épen az én egyéniségemet; de azon módot, mely e meghatározottságra vonatkozik, nem képes a philosophia megmagyarázni.

Továbbá hogy az én érző legyen, a már érintett határoltságot önmagában kell tennie, a mi bizonyos cselekvés nélkül soha sem fog végrehajtatni. Az ilyenkor tétkedő én azonban csak az idealis vagyis csak a meg nem határolt én lehet; mondatik pedig meg nem határoltnak, a mennyiben minden határon túl terjed. Az, a mit magában tennie kell, azon határ, mely az én realis vagyis határolt cselekvésében van. Hogy ennek elcsatítása lehetővé váljék, a határnak az idealis cse-

lekvőségbe kell áttétetnie. Ez megtörténendik, ha az idealis cselekvőség a tőle függetlenül létező határt önmagától függővé teszi. E cselekvést nevezzük előhozásnak.

E cselekvés az általában vett szemlélés, az érzés szemlélése. Az én önmagát érzőleg szemléli.

Ennek következtében a már említett, ellentétes működések közül az egyik lényenyé, a másik énné lön. Minthogy pedig ezek sem egymástól el nem szakadhatnak, sem együttesen fenn nem állhatnak: az önmileg vett én és lény között egy közép valami jó létre. Ezen közép valami a lény tünevénye, az anyag, melyben az ellenkező működések egyensúlyt nyervén, a harmadik által összetartatnak.

Az öntudat második korszakán keresztül az én cselekvényei tárgyak gyanánt tűnnek föl: azért tartozik e szak határai közé a tárgyi világnak egész sokfélesége. Neveztetik pedig tárgynak mindaz, a minék alapját nem a tudatos, hanem a tudatlan előhozás teszi. Itt az én önmagát, mint előhozót szemléli. Mire nézve első föltét a külső és belső szemlélés elkülönülése. A közöttük levő viszonyról fogva a külső érzék nem lehet a belső nélkül; de a belső ellehet a külső nélkül is. Ezáltal amaz érzéki tárgygyá, emez tudattal párosult érzetté lesz. Rendén van azonban, hogy a maga részéről ezen utóbbi is tárgygyá legyen, a mi csak úgy fog megtörténni, ha a tudattal érző énnék minden érzéki, mint mindenkép tudattalan, tárgy ellenébe tétetik; azonfölül ha a tudatos érzés önérzetté magasíttatik, melyben azután semmi sem fordul elő, a mi az én irányában idegenszerű volna.

Ez ama pont, melynél Schelling a tér és idő, állag és cserék, meg a szemlélés mindinkább hatványosulásának helyet ad. Ezeket illetőleg Kant ellenében Becket és Fichtét követvén, határozottan állítja, hogy a kategóriák cselekvési módok, melyek által ránk nézve a tárgyak erednek. Az ő nézete szerint a tárgyak és az oksági viszony elválaszthatatlannak; mert e viszony nélkül a tárgyaknem is gondolhatók.

De ha a kategóriák nem egyebek, mint az én előhozásának módjai: úgy az általában vett tárgyak helyébe a tárgyak együtlétezése, viszonyhatása vagyis az organismus, az úgynevezett mindenség fog lépni, mely azután az én szükségképeni határoeltságának tekintendő. Ez az énnék első, ál-

talában vett határoeltsága, melytől a másodikat, melynél fogva az értelmiség az időnek bizonyos mozzanatában tűnik föl, meg kell különböztetni. Ezen utóbbi, valamennyi oldalról esetleges határoeltságnak magyarázási alapjául az idealista az örök értelmiség általános cselekvőségét, a realista ellenben a sort, a végzetet szokta kijelelni. Arra nézve pedig, hogy az értelmiség létezhesék, az általános énnék részéről kettő szükséges: a) hogy ő a subiectum és obiectum eredeti synthese maradjon; b) hogy oly értelmiségekké legyen, melyek a mindenséget bizonyos szempontból szemlélni képesek.

Az ily értelmiségek között egy sincs, mely magát a létező lények folyamatán belül nem találná. Mint egyén egyik sem lehet azon értelmiségek közül az érintett folyamatnak előhozója; valódi előhozó az általános én, mely a kérdés alatti értelmiségek tudatán túl létező gyanánt tűnik föl. Képes mindamellett mindenik értelmiség arra, hogy önmagát szemlélje, de csak akkor, ha saját egyéniségén fölülemelkedvén, az én eredeti határai között működik. Midőn e működés érvényesül, az egyéniség és időfolyásnak határai el szoktak enyészni.

Két határoeltságról volt eddig szó. Az első által az én értelmiséggé lön; a második által pedig az értelmiség magát a már létező lények folyamatán belül találta. Hátra van még egy harmadik határoeltság, melynél fogva az értelmiség a világorganismus egy részét saját működésének közvetlen organuma, magát meg oly organicus egyén gyanánt szemléli, mely amaz egész organismusnak tetőpontját teszi.

Az öntudat harmadik korszakát e kérdés foglalkodtatja: honnan van az, hogy előttünk az egész mindenség nem tűnik úgy föl, mint saját organismusunk, melyre nézve azt hiszszük, hogy mindenütt ott vagyunk, a hol csak érezzük? E kérdés nagyon összevág a következővel: miképen történik, hogy rajtunk kívül létező dolgokat szemlélünk?

Arra nézve, hogy az én önmagát, mint működőt szemlélje, az első lépés akkor történik, midőn az én ítél, vagyis midőn az abstractio segélyével a szemléletet és a fogalmat elkülönözi, azután meg midőn azokat bizonyos tárgy előhozása végett valamely képlet, azaz szemlélt szabály által mint subiectumot és praedicatumot összeköti. Ez azonban csak első lépés, mert a czél elérhetése végett az iménti, empiriai ab-

stractionnak helyébe, melyen belül a fogalom és tárgy sohasem szabadok egymástól, egy magasabb, transscendentalis abstractionnak kell lépnie, mely által az egészen fogalom nélküli szemléletnek az egészen szemlélet nélküli fogalom tétetik ellenébe. E transscendentalis abstractio szülemíti azon szemléletet, mely a reflexio álláspontjának sajátja. Ezen abstractio tehetsége csak azon előleges fogalmak tehetsége, melyek nem születtek velünk, mindamellett mindenik tudatban előjöhetnek, de azért nem kell szükségképen előjöniök.

Schellingnek e pontra vonatkozó gondolatai épen oly eredményben végződnek, minő Fichténél is föltálalható. Annak ugyanis, hogy a kívülünk létező lények elfogadtassanak, nincs elméleti alapja; mert ezen elfogadás az akaratnak tette levén, a transscendentalis philosophiának nem első, hanem második vagyis gyakorlati részéhez tartozik.

Schelling e részben minden más előtt azon elvet állapítja meg, mely mind az elméleti mind a gyakorlati philosophiával közös. Ezen elv az önhatóság, az öncselekvőség. Megjegyzendő mégis, hogy ezen elvet az én az elméleti philosophiában tudat nélkül, a gyakorlatiban tudatosan érvényesíti. Azért mondhatni, hogy az öntudat egyedül a tárgyi világ által nem hajtatik végre, hanem csak azon pontig fog előmozdítottatni, melytől azután a szabad cselekedetek segítségével tovább vitethetik. Ehhez járul még ama különbség is, hogy a tárgytevés eredeti tette minden időn kívül esik, míg az akarási tett, mely által az értelmiség az obiectivum fölé emelkedik, a tudatnak empiriai kezdetét teszi. Ezen ellenmondás, melynél fogva ugyanazon tett egyszer az idő határozott mozzanatába esik, máskor meg általános tett levén, semmi által sem előztetik meg, csak úgy lesz szétosztatva, ha a tett negatív föltéte más értelmiségnek cselekedete. Ezen más értelmiségnek cselekvésére nézve pedig, melylyel az első értelmiségben az akarás fogalma előcsendítettik, föltétül szolgálánd a képzeltek azon világa, mely mind a kettőnek számára fennmaradand, ha attól elvonatkoznak, a mi bennök egyéni. Szükséges végre, hogy az én tevékenységemnek az egyéniség oly határokat szabjon, melyek más értelmiségek tettei: következőleg az én szenvedőségem mások cselekvőségének föltéte. Ehhez azonban egyfelül teheték, másfelül nevelés kívántatik.

És így a harmadik határoltság vagy is az egyéniség azon lételt foglalja magában, melyet az értelmiségben más értelmiségek hoznak elő: következőleg ő nyitja meg az utat a gyakorlati philosophiához.

Schelling szerint a transscendentalis philosophia első része a tapasztalás lehetőségét, a második az erkölcsi fogalmak gondolhatóságát tartozik lehozni. A cselekvés szükségképen irányul valamely külső tárgy felé, mely az akarásnak látható kifejezője gyanánt szemlélendő. Mivel pedig az akarás a végetlen szabadságot, a meghatározott tárgy a határoltságot adja: oly előhozványra van szükség, mely e kettős jellemmel bírjon. A képzelődésben találjuk föl azon tehetséget, mely a véges és a végetlen között lebeg: következőleg a megvalósítandó tárgyakban ő adand lételt az érintett előhozványnak is.

Az akarás első alakja az ösztön. De hogyan képes az ösztön önmagát megvalósítani, vagyis hogyan képes a szabad cselekvés a tárgyi világot meghatározni? Az ezen tudakolás elé gördülő nehézség azonnal elenyészik, mihelyt meggondoljuk, hogy itt merő tüneményről van szó, és hogy itt a reflexio által megkettősített énnel kell úgy föltűnnie, mintha az ő cselekvésével a világ meghatározatnék. Valamint tehát mondható volt, hogy én akkor, midőn magamat szemlélőnek hittem, tulajdonképen cselekvő valék: úgy mondhatom, hogy most, midőn hiszem, hogy a külső világra cselekvőleg hatok, tulajdonképen szemlélő vagyok. El is fog itt enyészni minden idegenszerű, mihelyt átértjük, hogy a külső világ nem egyéb, mint a mi szemlélésünk, és hogy az, a mi cselekvésnek mondatik, szinte nem egyéb, mint a folytatott szemlélés. A szemlélés és cselekvés ezen azonságából világos, hogy semmi sem szemléltethetik a cselekvés előhozványa gyanánt, a mi a természeti törvényekkel ellenkezik, és hogy az ösztönnek, mely cselekvényeinknek oksága, természeti ösztön gyanánt kell föltűnnie.

Mi ha úgy van, a szabadságnak a természeti törvények szerint kellene megmagyaráztatnia; de lesz-e így a szabadság, mint olyan biztosítva? Az itt előkerülő ellenmondáson csak úgy segíthetni, ha az akarásban bennlevő működésen fölül még az elhatározás is tárgygyá tétetik: minek következőben az utóbbi kategoriai követelmény azaz erkölcsi törvény,

az előbbi pedig ellenálló, természeti ösztön gyanánt fog föltűnni. Oly ellentét, mely miatt az általános akarat önkény-nyé lesz. Az általános akaratban a szabadság egy a szükségességgel; föltűnése az önkény.

Schelling ezen egész értekezésének folyománya abban öszpontosúl, hogy az erkölcsi törvény és az önkény egyaránt föltételei az öntudatnak, és hogy az én akarólag jutott oda, hogy magát, mint a külső világ meghatározóját szemlélje.

Ezzel a transzcendentális philosophiának gyakorlati része be lön fejezve. Schelling azonban még egy függelékét is csatolt hozzá, melyben a jogról, államról és történelemről igen érdekes gondolatokat közöl. E gondolatok szerint a legfőbb jó a külső világban uralkodó akaratban helyezendő. De hogy e cél megvalósíthatassék, egy, kényszerítéssel járó szervezetre van szükség, mely az önzetes ösztönt, ha ez saját határain túllép, önmaga ellen való cselekvésre kényszeríthet. E szervezet a kérlelhetetlen jogtörvény, mely épen e tulajdonsága miatt nem a gyakorlati, hanem az elméleti philosophiának tárgya.

A történelem fogalmának értelmezése pedig együtt jár e kérdéssel: hogyan lehet a szabadság, mint önkény, avval azonos, a mi obiectivum vagyis törvényszerű? A sajátképeni történelemről csak ott lehet szó, hol az egyén által soha meg nem valósítható eszmény a nem által valósíttatik meg. Ezen eszmény a világpolgári jog és államszerkezet. Az emberiségnek e célhoz való mindinkább közlekedését tagadni nem lehet; a történelem, mint hozzá vezető út pedig világosan mutatja: hogy a szabadság, midőn t. i. a tudatosan szabad cselekvés a tudattalan célnak szolgál, azonegy a szükségességgel.

Azon befolyást, melyet a titkos szükségesség az emberi szabadságra gyakorol, a tragikai művészet szokta előterjeszteni. A világtörténelem épen ily dráma. E dramát egyetlen szellem költi. Ha ezen szellem volna, mi csak színészek volnánk; ő azonban most nincs, hanem a szabadság játéka által csak megnyilatkozik és csak azáltal lesz. Mi az egészet vele együtt költjük; a szerepet önkény szerint találjuk föl, és ő, az Isten, az erkölcsi világrend, mi általunk, mint kiegészítő részei által hozatik elő. A történelemben az általános azon-

ság, az Isten jelenti ki magát. Ha ő volna, vagyis ha tárgyi-sággal bírna, mi nem volnánk. O akkor jelenti ki magát, midőn az ember saját cselekvése által folytonos bizonytságot tesz az ő létéről. Ha valaki állagnak vagy személyes lénynek gondolná, félreértést követne el.

A történelemnek három időszaka van. Az első a múlt, melyen belül az említett hatalom azon egy sorssal, a gondviseléssel; a harmadik időszak a jövő, melyben az Isten lesz; a második a jelen, melyben a sors úgy tűnik föl, mint természetv, melyen belül legalább egy oly mechanikai törvényhozás éretik el, mely a kicsapongó önkényt megzabolázza.

Eddig Schelling Fichte nyomdokait követte. A mi a transzcendentalis philosophia harmadik részében előfordul, az Kant „Kritik der Urtheilskraft“ című munkájának tanmozzanatai szerint van összeállítva. Kant megmutatta, hogy a művészetben oly valamiről van szó, a mi a szabadságon és szükségességen, a tudat nélküli és a tudatos előhozáson túlterjed. Ilyféle egység után törekedett Schelling is. Minek következtében ha a transzcendentalismus eddig azon módot tárgyalta, mely szerint az én az elméleti részben a tárgyat vagyis saját tudathias előhozását, a gyakorlati részben pedig saját tudatos előhozását megtudatolta: most oly szemlélés után kell néznie, mely által az én egy és ugyanazon tüneményben tudathias is tudatos is. Ilyféle tünemény a mű, mely magában mind a természeti mind a szabad előhozás jellemzőkeit egyesíti. A műben megoldottá lesz azon ellenmondás, melyből az előhozás eredt; a szabad törekvés meg oly célhoz jut, mely boldogít, azaz mint meglepő adomány éreztetik. A mi a cselekvő vagyis a végzetteljes, történeti személyben a homályos sors, az itt a szinte homályos genius. A mű előhozására nézve a tudathiasság épen úgy lényeges mint a tudatosság. Valódi jelleme a végetlenség. Okvetetlenül szükséges, hogy ez mindenik műben előforduljon; mert a mű a végtelen ellentétnek kiegyenlítése vagyis a szépség.

Megjegyzendő még, hogy a mű fogalma a transzcendentalis philosophián belül nemcsak végső tárgy, hanem oly mozzanat egyszersmind, mely egyedül képes a transzcendentalismus jelentőségét és organismusát megismerhetővé tenni. Ha

az egész philosophia az általános azonságból indul ki, a műnek lényege pedig abban áll, hogy a mindenkép azonost, mely, mint olyan, sohasem jut tudathoz, visszatükrözi és szemlélteti; ha továbbá a philosophiának az ellentett működések meghasonlásával van dolga, míg a művészet épen ama meghasonlásokon nyugszik és azt kiegyenlíti: úgy a költői tehetség meg az eredeti szemlélés nem egyebek, mint különböző hatványok. A képzelődés tényezkedik mind a kettőben, csak hogy előhórványai a tudaton túl realis, a tudaton innen idealis világ gyanánt tünnek föl. De ha az aesthetikai szemlélés nem egyéb, mint az obiectivummá lett transscendentalis szemlélés: akkor ő a philosophiának valódi organuma. Következőleg a természet egy oly világnak viszfénye, mely mind a művészen mind a bölcsészen belül van, nem azokon kívül.

Mik után világosan láthatni, hogy az eddig vázolt bölcsélet épen azon ponthoz tért vissza, melyből kiindult. Az egésznek kezdet pontja az értelmi, zárpontja az aesthetikai szemlélés. A mi a bölcsészre nézve első: tárgyát illetőleg, ugyanaz utolsó. Az első a tudatban sohasem fordul elő; a második mindenkiben előfordulhat. Ez különösen amaz ok, mely miatt a philosophia, mint olyan, sohasem válhatik közérvényüvé.

Ezek jellemezték Schelling philosophiájának első időszakát. Ezen időszakot ő maga meghaladta. Ama móddal, melyet e meghaladás létesítésekor követett, munkáinak különböző részeiben találkozhatni. A gondolatok azonban majdnem mindenütt ugyanazok. Az elénk tűzött feladat követeli hogy Schelling szellemi mozgásának ezen oldala se hagyassék itt érintetlenül:

Munkáinak tizedik kötetében, hol a philosophiának történetéről értekezik, a következőket olvashatni.

Fichte szerint minden az én által és az énért volt. Ő az emberi én önállóságát nemcsak az erkölcsi önelhatározásnak tulajdonította mint Kant, hanem az elméleti körre is kiterjesztette. E tétel: minden az én által és az énért van, eleinte nagyon hízelgett az emberi önérzésnek, és úgy látszott, mint ha a belső ember a külsőségektől egészen függetlenné vált volna. De akár mint vegyük a dolgot, valamíg azon mód elő

nem mutattatik, melynél fogva mindaz, a mit létezőnek kell ismernünk, az én által és az énért van, a mondottakban nem lelhetünk mást, mint hetvenkedést. Azt csak nem vélhette az idealismus subiectivus, hogy az én a lényeket szabadon és akarva hozta elő; mert vajmi sok van, a mit az én, ha a külső lét tőle függött volna, másképen akar vala. Sohasem fogja azt a föltétlen idealista megakadályozni, hogy az én a külső világot illető képzeletekre nézve függő ne legyen. Nem kell ugyan épen Kant önmiségétől vagy valamely külső októl függnie, de kell mégis valamely belső szükségképiségtől függnie; mert ha az én ama képzeleteket csakugyan előhozza, akkor ezen vak előhozás nem az akaraton, hanem az én természetén fog alapulni. Evvel azonban Fichte nem sokat törődött, mert ő magát az összes szükségképiség iránt inkább tagadómint értelmező viszonyba helyezte.

Így állván a dolog, mondja továbbá Schelling, oda kelle törekednem, hogy amaz el nem távolítható szükségképiséget a Fichte által érvényesített énnel általános állagával egyesíthessem. Láttam ugyan én azt minden más előtt, hogy most, midőn én magamnak tudatával bírok, a külső világ csak érettem van; de azt is láttam, hogy akkor, midőn én e tudat bírásakor ezt mondom: én vagyok, a külső világot már létezőnek találom. Miből azután az következett, hogy a már tudattal bíró én a világot elő nem hozhatta. Semmi sem gátolt tehát engem abban, hogy a most már tudattal bíró énnel azon mozzanatba át ne helyezkedjem, melyben még önmagának tudatával nem bírt; és hogy a most már létező tudaton kívül egy létkört és egy oly működést el ne fogadjak, mely nincs ugyan már maga, de eredménye által a tudatba is behat. E működés pedig nem lehet más, mint az önmagába térésnek, az öntudatnak előhozása. Természetes, hogy e működés a tudat előhozása után megszűnván, csak eredményében állapodhatott meg. Azon eredmény, melyben e működés a tudatra nézve megállapodott, a külső világ, melyet az én épen azért nem tudatolhat meg mint ő általa előhozottat, hanem csak mint vele együtt létezőt. Én azon félbe nem szakasztható összefüggést akartam megmagyarázni, mely az én és az általa szükségképen képzelt külvilág között van. Mire nekem ama transscendentalis mult szolgált

alapúl, mely a való vagyis az empiriai tudatot megelőzte. Hogy e megmagyarázás engem az én transscendentalis történetébe helyezett át, magától értetik.

Az öntudatos én az „én vagyok“ ítélet által tesz önlétűségéről bizonytságot. Ezen „én vagyok“ kétségbe nem hozhatólag mutatja, hogy az én, mielőtt magába tért, magán kívül volt. Az énnnek első állapota az önmagán kívüli lét volt. Az önmagán kívül vagyis a tudat előtt való én nem volt még egyéni én, mert ilyené akkor lett, midőn önmagába tért. Következőleg a tudat fölgyulladás előtt gondolt én valamennyi emberi egyénre nézve egyenlő és ugyanaz volt. Ez azon alap, mely miatt én az emberi egyének megegyezésére számot tartottam.

Midőn az én saját egyéni életének megkezdéséről az „én vagyok“ által bizonytságot tett, nem emlékezett már azon útra, melyet meg kellett haladnia, hogy ezen bizonytságtételre fakadhasson. Mivel a meghaladt út vége maga a tudat, láthatni, hogy az én azt az utat minden tudat nélkül haladta meg. E mozzanat magyarázza meg azt a vakságot és szükségképiséget, mely a külvilágra vonatkozó képzeletekkel együtt jár; úgy szinte azt az egyenlőséget és egyetemességet is, mely az emberi egyének között fennáll. Az egyéni én csak emlékeit találja föl saját tudatában a már meghaladott útnak, de nem magát az utat. De éppen e miatt a tudomány-nak, különösen az östudománynak vagyis a philosophiának áll föladatában oda törekedni: hogy a tudat éne azon utat, melyet önmagán-kivüli-létének kezdete óta a tudat legfőbb fokáig meghaladott, újra tudatosan meghaladhassa. Ha a philosophiát így vesszük, nem lesz az egyéb, mint az énnnek azokra való visszaemlékezése, a miket ő a maga egyetemes létében cselekedett és szenvedett. Íme az eredmény, mely Schellinget Plato nézeteivel megegyezőnek mutatja.

Ez volt az út, mondja továbbá Schelling, melyre a végből léptem, hogy Fichte idealismusát a valósággal kibékítsem. Meg akartam mutatni, hogy az obiectiv világ még akkor is megfogható, ha Fichtének ezen mondata: minden az én által és az énért van, elöttétül használtatik föl.

Ez ama pont, melyből világosan láthatni, hogy Schelling, philosophiájának első időszakán belül, Fichte azon ál-

*szól
szóval
egyénre*

laspontjáról le nem tért, mely miatt ez, az Isten állagságának és személyiségnek tagadása és ugyanannak az erkölcsi világrenddel való azonosítása után, atheismusról vádoltatott. Látható volt, hogy Fichtének vádolt nézetét Schelling is magáévá tette.

TÖRÖK-MAGYAR VISZONYOK.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

RÁTH KÁROLY L. TAGTÓL.

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémia 1862. évi július hó 21-én tartott ülésében.)

V. A d ó - ü g y.

A török-magyar viszonyok nagymérvbeni kutatása, különösen az adó-ügy körül, bámulatos eredményre fog vezetni, ha íróink a török sérelmek jegyzőkönyveit meg fogják ismertetni az olvasó közönséggel. Ily sérelmi jegyzőkönyvet adott ki legelőször Kazinczy Gábor 1859-ben, mely Borsod megyének a török elleni panaszait 1607—1641-ig összeírva, foglalja magában; ¹⁾ a másodikat, Győr megyéjét, mely a zsitvatoroki békekötéstől 1642-ig terjed, értekező közlöttem,²⁾ de ezen kívül gyűjteményemben van még egy 1627., a megye levéltárában pedig 1641. 1649. 1651. és egy töredék, Komárom megyét illetőleg. Ha a többi megyék levéltárai is fel lesznek kutatva s panaszaik közzé téve, csak akkor adhatjuk a magyarországi hódoltság hű képét; — addig elégedjünk meg a napfényre jött s hozott csekély adatok összeállításával, s kisértsük meg az adóügynek lehető legbővebb tárgyalását.

Az adót fizette

I-őr a király,

¹⁾ Magyar Történelmi Tár VI. 105—170. l.

²⁾ Magyar Történelmi Tár VII. 92—123. l.

II-or a nép; így tehát értekezésem ezen czikke két fő részre oszlik. A király fizette

a) a béke adót, és pedig először az 1547. évben I. Ferdinánd király az öt évre kötött békeért évenként 30,000 darab aranyat fizetett.¹⁾ 1562-ben újra békét kötve 8 évre, esztendőnként 30,000 arany forint fizetésére kötelezte magát.²⁾ De a béke négy év múlva felbomlott. 1568-ban azonban Miksa királynak Verancsics Antal és Teuffenbach követei azt 8 évre újra megkötötték, évenként 30,000 aranyból álló tiszteletdíj fizetése mellett.³⁾ 1571-ben Bátori István megválasztatván erdélyi fejedelemnek, a 10,000 aranyból álló adót nyomban lefizette.⁴⁾ A királyok és fejedelmek ilyenmű fizetései az általános történelemből úgyis ismeretesek lévén, erről hallgatok.

Sok pénz kiment

b) Az ajándékokra, mint például midőn 1533-ban Schepper Kornél I. Ferdinánd követe, Ibrahim nagyvezérnek 7000 arany értékű ajándékot adott.⁵⁾ 1538-ban János király csak jelentékeny ajándékkal tudta a szultánt és Lufti basát megengesztelni, hogy Moldvából Erdélybe reá ne törjön, mely ajándék egy-harmada a király saját kincstárából, két-harmada pedig az országgyűlésen kivetett adóból folyt be.⁶⁾ Ennek egy részét ekkor tüstént elküldé a szultánhoz, a többit ú. m. 50,000 aranyat, 10 arany, 100 ezüst csészét s billikomot, 40 aranszövetű ruhát, halála után 1540-ben vitte el Eszéki János pécsi püspök és Verbőczy⁷⁾, melyért azután fia ki is neveztetett Magyarország urává. Az 1547-ik évben I. Ferdinánd Rusztem fővezérnek az öt évre szóló béke megkötésekor évenként fizetni ígért 3000 aranyat.⁸⁾ Ismeretes, hogy Frater György hányszor engesztelte meg ajándékaival az ellene felzúdult törököt. Midőn Verancsics Antal egri püspök 1567-ben és Teuffenbach Kristóf a békekötés kedvéért Konstantinápolyba utaztak pénzzel, órákkal, ezüst edényekkel oly bőségesen elláttattak, hogy azok értéke a készpénzüll vitt

---

¹⁾ Horváth Mihály: Magyaror. Tört. III. 170. 1. — ²⁾ uo. 246. 1. — ³⁾ uo. 278. — ⁴⁾ uo. 285. — ⁵⁾ uo. 83. — ⁶⁾ uo. 114. 115. — ⁷⁾ uo. 128. 130. 135. 137. — ⁸⁾ uo. 170. 1.

30,000 arannyal együtt, majdnem 100,000 rajnai forintra emelkedett ¹⁾ stb.

c) Ezen kívül tömérdek titkos kiadások is történtek, különösen midőn a királyok az erdélyi fejedelmeknek terveit megghiúsítani akarták, például Bethlen Gábor hadakozása idejében; azonban itt számokat nem mutathatunk ki. Az erdélyi fejedelemségre törekvők is, mint Békesi Gáspár s számosan — mit az általános történelemből úgyis jól tudnak tisztelt hallgatóim — tömérdek pénzt fecsérelnék el ezen úton terveik kivitelére, az erdélyi fejedelemség elnyerése végett.

A töröknek adót fizetett:

II-szor a nép. Azonban mielőtt ennek részletes tárgyalásába bocsátkoznám, némely általános észrevételt kell előre bocsátanom. Először ellent kell mondanom számos történetírók azon állításának, hogy a magyar nép a töröknek gyermek-tizeddel is adózott. Igaz ugyan, hogy a törökhözi viszonyainkat leginkább előtűntető sérelmi jegyzőkönyvekből maig csak kettő jelent még meg nyomtatásban s azok is a XVII. század derekáról szólnak, de a mennyire én még néhány sérelmi összeírást s emlékeinkben szétszórt adatokat ösmerem, ennek sehol semmi hiteles nyomára nem akadtam. A gyermekeket elkapdosni igen szerették s azokat a janicsárok közé be is sorozták, de hogy rendszeren csak néhány vidék is adott volna dézma-gyermekeket, az a mesék közé tartozik.

Némely vidékek jobban sanyargattattak, mint mások. Így Győr, Komárom és Borsod megyékben nyomát sem találom a vérdíj beszédésének, valamint a török bíráskodásának, míg Pest, Pilis és Zsolt megyében, különösen Kecskeméten és Jászberényben, ezen adó nagyban divatozott, s a törökök bíráskodásának a XVI. században világos nyomaira bukkanunk.

Salamon Ferencz tagtársam „Mutatvány Pest megye történetéből“ című jeles értekezésében említi, hogy a keresztény dajkáknak robot fejében szoptatnia kellett a török gyermekét, sőt a nőket és leányokat túsul hurczolták a várakba, biztosítékul arra, hogy a férfiak elvégzendik a rájuk kimért

¹⁾ Horváth M. Tört. III. 277.

munkákat. Ily példákat Borsod és Győrből előhozni nem tudok, noha Győr hódoltsági viszonyait a legkimerítőbben ösmerem, mert csak e megye panaszjegyzőkönyveiből hét darabot 1627—1651-ig ösmerek. Úgy látszik, Pest megye jobban kezök ügyében esett s így a nyomorgatásban több része is volt.

A XVI. századbani adóztatást nem igen ösmerjük s csak az utolsó évtizedben akadunk néhány adatra, azonban bizvást el merem mondani, hogy a pénz és természetményekbeni adó alig tette egy-harmadát annak, a mit például a XVII. század közepén fizetett a nép. Úgy hiszem, hogy nem csalódom, ha azt állítom, miszerint hasonlított azon adóztatási rendszerhez, mely szerint a XVII. század elején a Borsod megyében behódoltatott falvak lakói fizettek. Nem is hódoltak volna be a helységek, ha mindjárt oly terhes adókat szabtak volna reájok, hanem inkább elhagyták volna falvaikat, azért a török földesurak csak módjával, lassanként kezdték a helységek adóit felrugtatni. Lássunk csak néhány példát.

- Disznós-Horvát Borsod megyei helység Edelény mellett, midőn az 1609. év táján Egerben lakó török földesurának Kara-Musztafának behódolt, egy dézsa túró, mely ekkor 4 magyar forintot ért ¹⁾, volt öszves adója. No bizony bármily kicsiny volt a helység, ez nem volt sok. Azonban a következő évben, 1610-ben, az eming, ki a szultán javadalmaikat kezelte, a császár falujává tette, de már akkor 15 magyar forint volt az adó és 100 sinvas. 1611-ben az adó 20 forintra emeltetett, 1613-ban, tehát két év múlva, 30 forintra, három év múlva 1616-ban 40 forint, 1617-ben 50 forint, 1636-ban pedig már 60 magyar forintra verték fel s a 100 sinvas is megmaradt ²⁾.

Szirák helysége Borsodban 1598-ban behódolván, török földesurának, ki az egeri basa szabója vala, nem fizetett többet, mint egy vég karasia posztót és egy kila kölest. De 30 év múlva már 60 magyar forint, 15 kila búza, ugyanannyi zab, 15 pint vaj, 48 itcze méz, császár adója 20 kila búza, kö-

¹⁾ Magyar Történelmi Tár VI. 125. lap.

²⁾ uo. 130. 131. l.

rülbelől 10—12 forint bitang pénz volt, és a 60 forint adóra még 10 percentet fizettek.¹⁾

Szuhogy (Borsodban) Eger bevétele után (1596) kénytelenítettvén behódolni, elsőben 4 kila búzát fizetett. 1636-ban már 38 magyar forint, 34 itcze vaj, 16 szekér fa, császár adóban egy juh, egy kila liszt, egy kila zab, 8 kila búza volt összes adója²⁾.

Zsilicz ugyanott eleinte 6 magyar forint adót és valami kevés mézet, meg vaját adott ajándékképen, 1641-ben összesen már 200 magyar forintra ment summája³⁾.

Kurittyán behódoláskor 4 forint, 4 itcze vaj s ugyanannyi mézet adott, 1641-ben már 30 forint, 30 itcze méz s szint annyi vaj volt adója⁴⁾.

Sennye eleinte fizetett 12 magyar forintot, 1641-ben 110-et, azonkívül 20 kila búza, 20 kila zab, 40 itcze vaj, 40 itcze méz, 6—7 forintot érő vágótehenet szolgáltatott⁵⁾.

Hangács szintén Borsodmegyei helység először fizetett 17 forintot s 6 itcze vaját, mely adót 1641-ben már 160 forint és 60 kila búza meg tavaszira rugtatták fel⁶⁾.

Így állottak a dolgok Győr megyében is.

Nagy-Écs helysége 1606-ban 25 forint adót s egy vágó tehenet adott, 20 év múlva 276 forint volt az adó s a szultáni közmunka kétszeri megfizetése⁷⁾.

Koroneczó 1608-ban fizetett 15 forintot és 8 kis pint vaját, 1649-ben pedig, tehát 41 év után összes adójok a 400 magyar forintot meghaladta⁸⁾.

Nagy-baráti 1630-ban 8 forint adót, 13 pint vaját és két rókabőrt adott, 19 év múlva az összes évi tartozás főlebb rugott 250 forintnál⁹⁾.

Szöny Komárommegyében eleinte 70 forint adót, és 3 zsák lisztet adott ajándékképen, 1641-ben 600 forint adót, 60 forint liszt pénzt, 100 szekér szénát és 60 szekér fát kellett beszolgáltatni.

¹⁾ Magyar Tört. Tár VI. köt. 123. l.

²⁾ uo. 113. l.

³⁾ uo. 120. l. — ⁴⁾ uo. 124. l. — ⁵⁾ uo. 127.

⁶⁾ uo. 119. l.

^{7—9)} Másolata gyűjteményemben

Miután az adónak felcsigázásáról egy kis képet adtam, átmegegyek annak nemeire, s bizonyos rendben, osztályozva adom elő annak különféleségét.

Először is a pénzbeli adóról szólandok, még pedig a szultánadó-ról. A török a helységeket portákra osztotta s ennek alapján kellett néhány forintot a szultáni pénztárba befizetni. A török porták sokkal kisebbek voltak, mint a magyaré. Ezen pénzt a török szpáhia szedte be a helységtől s fizette be a szultáni pénztárba. A török legnagyobb gondját ennek beszédésére fordította s megtörtént, hogy a török földesúr a helység több évi tartozásait elengedte, de a szultán adót nagyon ritkán, mert ekkor azt saját zsebjéből kellett a defterdárnak megfizetni. Mekkora volt egy török porta s mennyit kellett egytől fizetni, az ismét újabb kutatások tárgya leend. Gyarmat Győr megyei helység 1649-ben egy török portától 4 frt. 50 denárt fizetett, ekkor 8 portája lévén, tehát 36 forintot. Ravazd ugyanakkor 3-tól portánként 3 frt. 75 denárt, így összesen 11 frt. 25 pénzt szolgáltatott be. Fel-Pécz portánként 4 frt. 57 $\frac{2}{14}$ denárt fizetett.

Másik a szpáhia vagyis a török földesúrnak fizetett adó. Valamint az előbbeni, úgy ez is mindig fennállott és magasabbra emeltetett, mint már néhány példát felhoztam. Ezen adó is annyira szigorúan beköveitel-tett, hogy mint jelenleg az adásvevési szerződésekben a százalék és bélyegköltségek fizetése meghatároztatik, úgy akkor is kikötetett, hogy a szpáhia adót a vevő tartozik fizetni. Kezelésre nézve némi különbség volt, ugyanis a Győr megyei helységek általánosan egy összeget (sumrát) fizettek, a Borsod megyeieknek pedig csak egy része, mint Mályi, Tiszakeszi, Püspöki, Zsércz, Novaj, Kis-győr, Keresztes, Arló, Disznósd és Csokva. E helységek részint eleinte település-kor, részint ha már a felcsigázott adót fizetni képtelenek valának, török földesurokkal dézmára léptek. A Buda és Székesfehérvár körüli falvak is dézmát fizettek, s ekkor minden háztól 1 frt 50 denárnál többet készpénzben nem fizettek; a többit természetesen csak természetben vagy olykor megváltva, vagy önkényüleg megváltatva szolgáltatták be. A szultán városaiban, mint Kecskemét és az őrséggel ellátottakban, mint Jászberény, Szeged, Székesfehérvár, Buda, egé-

szen másnemű adóztatás történt, melyet Hornyik János és Kempelen Győző urak elég sikerrel igyekeztek felvilágosítani, amaz „Kecskemét város története,” az utóbbi pedig „A Jászság a török foglalás idejében” című érdekes munkájában.

7) Pénzzel fizettetett továbbá a vám, mint az ide csatolt 3. és 4. szám alatti okmányok bizonyítják. 1760

Adónyugta kiállításért is kellett fizetni, mint Nagy-baráti helysége, melyről ez 1649-ben következőleg panaszkodik: „az adójok megfizetésiről való menedék (quietantia) czédulákért, melyet minden esztendőben kétszer kell váltaniok, 18 forintot vesznek, az kiért azelőtt csak egy forintot vettek.” Táp-szent-Miklós (Györm.) pedig ugyanekkor így vallott: „czédula váltásáért, az adó megfizetésiről, ezelőtt 12 pénz volt, most 25 pénzt vesznek.” Borsod megyében is vettek Nagy-Mihály helységétől, de csak 30 pénzt. Fizetni kellett továbbá:

4) Szolgalevélért, mely miatt 1649 ben Ravazd (Györm.) következőleg jajdúl fel: „minthogy az sok ur szolgálatjára és maga dolgára szolga nélkül nem érkezhetik, nagy fizetéssel szolgákat kell tartaniok, s arra kénytelenítik a törökök, hogy azokról is császár adóját fizessenek, és valamikor szolgát fogadnak, az szolgákról mindenikről magán-magán levelet váltsanak, mert ha az adó és levél meg nem lesz, valamely szolgát kaphatnak a nélkül, rabságra viszik, és drága sarczon bocsátják ki, s vagy eladják, vagy törökké tesszik, ha ki nem változhatik erővel, melyet immár sokszor meg is cselekedtek, és az miatt szolgát sem találhatnak közikben, mely miatt nagy fogyatkozásban vannak.”

(Az örökösödési adó nyomára Jászberénynél akadok, mely 1 és $\frac{1}{2}$ százalék volt, azon esetben pedig, ha csak két darab marha maradt a megholt jobbágy után, ebből egyikét a török elvette. A királyi hódoltságon erre példát felhozni nem tudok, hanem Kecskeméten a XVI-ik században világos nyomaira akadhatni.¹⁾

Építési adó a visszatért és települt jászberényiek-től szedettet²⁾, valamint a templomépítési díj, akár újra épít-

¹⁾ Hornyik: Kecskemét város története. II. 80. l.

²⁾ Hazánk. 1860. II. 273. 275. 282. l.

tetett, akár kijavíttatott az egyház, mint Kecskeméten is, de ennek az adónak a hódoltságon nyomát nem találom.

Nyargalópénzt fizettek, midőn a szpáhia foglyot hozni küldötte alattvalóit s ha azután a helységbeliek elmentek a fogoly kiváltása végett, tőlök az elhozatás fejében fáradozottak részére „nyargalópénz“ nevezet alatt bizonyos összeget zsarolt ki, mint 1649-ben a felpécziektől.

Rováspénzt tartoztak adni, mikor például a megye a helységekre portánként adót vetett ki, melyet mihelyt a török földesúr megtudott, ugyanannyi összeget kellett ő neki is fizetni, mint 1641-ben Püspöki, Zsilicz és Geszt, Borsod megyei helységeeknek.

Hadiadó szedtetett, midőn a szultán vagy a fővezér sereget vezetett ellenünk, azonban ily adó eleinte csak termesztményekre és barmokra szorítkozott, mint például 1529-ben, midőn János király Szulimán serege élelmezéséhez járult, később a 15 éves háború alatt is fennállott, mint Kecskeméten, de a hódoltságon csak a török birodalom hatatlási időszakának derekán kezdték szedni.

Tömlőczváltságot, mint például özvegy Czakó Pálné érsekléli Komárom megyei lakos, ki elraboltatván a XVII-dik század derekán férje és 2 gyermekével, kiváltására költött sarozot	1,650	tallért
tömlőcztartónak tömlőcz váltságot fizetett	27	„
ajándékot adott	17	„
ezenkívül pénzbeli kára volt	240	„
ruhabeli kára pedig	100	„
összesen	2,034	„

Szedtek még nőszöpenzt, menyegzőpenzt, itételtől járó tizedpenzt, hit vagy esküpenzt, ítélet kiadásért hücsetpenzt, eladás-bejegyzési díj vagy csincsilatpenzt, pálcza- és botbüntetés váltságát, s a többi. Azonban ezen adók csak Kecskeméten divatoztak a szó szoros értelmében, erről a közönséges hódoltságban említés sem tétetik, kivált a kadi, a török bíró által hozott ítéletek után beszédett járulékok nem ismertettek, csak a bir-

ságok, de ezt is a közönséges hódoltságon nem a kadi, hanem a szpáhia szabta a lakosságra.

Az adóztatásra nézve másodhelyen felhozható, hogy több falvak lakosaitól kikeletkor egy fejőstenet követeltek a szpáhiák; — ennek első nyomait a XVII. század közepe felé találjuk, adózott ilyennel Jászberény¹⁾; Borsodban Tiszatarján, Görömböly, Ároktő, Csát, Kis-Győr és Felső-Tárkány 1641-ben, Győr megyében Nagy-Baráti, (mely helység ezért 16 frt 50 denárt fizetett,) és Fel-Pécz.

Más helységek juhót, mint Sajó-Szeged, Igriczi, és Nagy-Mihály Borsod megyei helységek, mások

Bárányt²⁾, tartoztak adni.

Megjegyzendő, hogy a veszprémmegyeiek ilyesmivel nem adóztak.

Harmadik helyen említendők a természetnyelvi tartozások, s ezek közt legáltalánosabb volt a

Búza, zab vagy árpa, széna, fa, vaj és méz.

Gyümölcsöt, mint diót, Jákfalva, Vámos, Sáp, Abod és Sajó-Lád Borsodban, Táp, Szemere, Kis-Baráti, Szent-Márton, Kis-Pécz és Kajár helységek Győr megyében.

Szilvát aszalva, mint Sáp és Sajó-Lád Borsodban, Táp, Szemere, Rába-Szent-Mihály, Kis-Baráti, Szent-Márton és Kispécz Győr megyében.

Aszú-gyümölcsöt, mint Jákfalva Borsodban, — nevezetesen száraz-körtvélyt, mint Kis-Baráti Győr megyében.

Lencsét, mint Sáp és Sajó-Lád Borsodban; Táp, Szemere, Kajár, Kis-Baráti és Ság Győr megyében adtak.

Káposztát és hagymát Szirma helysége adott Borsodban.

Borsót, mint Vámos, Sáp és Abod Borsodban, Szemere, Kajár, Ság és Kis-Baráti Györmegyében.

Lent adott Csát, kenderet Nagy-Mihály Borsod megyei helységek.

Túróval is adózott tizenkét megyei helység, ú. m.

¹⁾ Hazánk. II. 275.

²⁾ uo. 275. 282. l.

Kelecsény, Hangács, Jákfalva, Balajt, Sáp, Domak, Disznós-Horvát, Felső-Tokaj, Tisza-Keszi, Csát, Igriczi és Kápolna; máshol nyomát sem találtam.

Sajtot, Lád-Besenyő Borsodban, Táp-Szent-Miklós és Szemere Győr, és Szent-Péter, Szemere Komárom megyében adott.

Szapannal tudtommal csak hat Borsod megyei helység szolgáltatott, ú. m. Hangács, Abód, Felső-Tokaj, Igriczi, Sajó-Lád és Kápolna.

Halat a folyam melletti, és halastóval bíró helységek adtak.

Köleskását Borsod megyei Abod és Győr megyei Malomsok helységek, továbbá Jászberény városa.

Eczetet Táp Győr megyei helység.

Só tizenegy Borsod megyei falu.

Kést és kocsikereket Malomsok Győr megyei helység adott, az elsőből Jászberény is szolgáltatott.

Róka bört Finke, Sajó-Szeged és Felső-Tokaj, Borsod, továbbá Nagy-Baráti és Felpécz Győr megyei helységek és Jászberény.

Bort Sáp, Aszaló, Mályi, Mercse és Kápolna Borsod megyei, továbbá Nyalka, Kis-Baráti, Táp, Szemere, Ság, Ravazd és Kis-Pécz Győr megyei faluk.

Puskát és hordót Sajó-Iván Borsod megyei helység.

Sinvasat néhány Borsod megyei bányász-község, mint Ruda-bánya, Zsilicz, Nyomár és Disznós-Horvát.

Füstölt marhahúst, melyet pásztormánynak neveztek, majdnem minden nagyobb helységtől szedtek, hanem ezt, valamint többi ilyenmű tartozásaikat pénzzel is megválthatták s nagyobbára meg is váltották.

Posztót Edelény, Jászberény, karasiafélét Finke, Móriczhida, bécsi kentulát Felpécz, abafélét, valamint patyolatot Kaza stb. tartoztak adni.

Épületfát, ú. m. gerendát, szarufát, oszlopot, deszkát és vesszőt Csernely Borsodban, Órs, Móriczhida, Felpécz és Gyarmat Győr megyében szolgáltatnak szpáhiájoknak. Az eddig előszámláltakat mint adót vehetjük, de a többit mint túlterhelteket.

Jászberényt házépítésre kényszerítették, sódar és zsiradásra, továbbá szűr, saru, eke, kasza és faggyú előállítására.

Terhelték a hódoltsági helységeket mászétéssal, mint Sajó-Szent-Pétert, rohadtbúza és kölesnek jóvali kicsérelésével, mi Borsod megyei Szilvás helységen történt, melyért így panaszkodik: „annak felette az rohadtbúzát és kölest akaratumk ellen közinkben kiosztják és jót vesznek érette.“ Szánással, mint Győr megyei Tápot, Borsod megyei Dubicsány, Tisza-Tarján, Aranyos, Zsércz, Sata, Csépány, Alacska és Bolyk helységeket. Nyomtatással mint Udvardot Komárom megyében; Szöllőmunkálással, mint Edelény, Sajó-Iván és Vadnafalvak lakosait Borsodban; kaszállással mint az udvardiakat Komárom megyében, köles- és árpa-vetéssal, mint Püspököt Borsodban; méhköpűvel, mint Dorogmát és Alacskát; ganajhordással, mint Nagy-Mihályt ugyanott, pénzagióval, mint Malomsokot Győr megyében, kiktől a garast 4 pénzben vette el, a tallért Szerecsen, Gyömörő, Homoród, Szemere és Kis-Baráti, az aranyt Felpécz Győr megyei falvak lakosaitól csak feladással fogadták el, a kajári szpáhiának pedig holmi elkelhetlen (tán régi) pénzeit jó és folyóval kellett a helységbelieknek felváltani. Iyen mindenféle kigondolható zaklatásoknak és zsarlásoknak volt kitéve a hódoltság és a birtokukban levő kerített városok lakossága még akkor is, ha kincstári vagy szultáni jöszág, magánbirtok volt, mint Kecskemét, Jászberény, továbbá a királyi hódoltságból Káptalan Nyul, Csanak és Nagy-Écs Győr megyében, Ruda-Bánya, Zsilicz és Disznós-Horvát Borsod megyei helységek, ezeket az eming igazgatta és zsarolta a szultán neve alatt.

Hátra van még a nyomorgatás egy fő neméről szólanom s ez a közmunka, melyet két részre kell osztani, ú. m. országos és földesúri, azután mindegyiket ismét béke és háború alkalmával teljesíteni tartozottra.

Országos közmunka, mely császár vagy szultán munkájának is neveztetett, az volt, midőn a népet a várak és kastélyok építésére ¹⁾ és kijavítására használták, nagyon természe-

¹⁾ Szalay : 400 Magyar Levél, 390. 391. l.

tes, hogy e munkára szekerekkel s megkivántató eszközökkel hajtották el őket.

Földesúri közmunka az volt, midőn a népnek be kellett menni szekereivel a török szpáhiához s annak ott mindenféle munkát megtenni tartozott; a török földesúr építtetett, követ hordatott, mint a sajó-szent-péteriekkel, vagy ha a szpahiák közel a várhoz elpusztult faluk határait vagy szőlőket bérbe kivettek, akkor azt jobbágyaikkal munkáltatták s takarították be, (Táp) szöllejeket megkapáltatták s beszűreltették, vagy a nagy erdőségekből fát hordattak. Így tettek Táp-szent-Miklós és Kis-Nyúl Győr megyei helységek szpahiái. Ez volt egyik legkiáltóbb nyomorgatása a népnek, mert a törökök minden kigondolhatóképen zsarolván őket, megtörtént, hogy egész év szakán át voltak a helységekből ben a szpahiáknál a kocsik, melyeket a mellé adni tartozott emberekkel mindenféle munkára alkalmaztattak annyira, hogy kocsijaik elromlottak, elvesztek embereik s lovaik, vagy kocsisaik mindent ott hagyva megszöktek s ekkor a faluk megijedvén s a nagy szolgálatot nem bírván, elfutottak lakóhelyeikről s pusztán hagyták. Sajó-Keresztúr Borsod megyei helység 1641-ben arról panaszkodik, hogy: „az hetiszer járó szekér szüntelen egyik a másikat váltja ki, úgy szolgáltatja őket.“ A Borsod megyei helyek előfogatoztak Szolnokra, mint Kaza és Aszaló, a győriek Budára, Belgrádra stb. Legnagyobbbrészt azonban pénzzel megváltották.

Háború idején a szpahiának tartozott a falu egy ember és vonómarhával ellátott jó kocsit küldeni, ez a szokás Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadakozása alatt jött divatba, azonban a háború utáni években is megkivánták a török urak, s vagy egy hóig vagy tovább is ott fogták és szolgáltatták. Voltak olyanok is, kik egyszer mindenkorra egy jó vasas kocsit kivántak, de miután azt a helység megadta, azt követelték, hogy minden évben egyet adjanak. Mások, ha a koci elromlott, összetörött, megint újat kivántak, s ha nem akarták falujokat pusztán hagyni, meg kellett adniok.

Háború idején a hódolt népnek kellett tartani földesurát s a hadsereget, mert a vezérek kivetették a szükségletet a szpahiákra s ezek tartoztak bekövetelni a helységektől a gabonát, fát, marhát, pénzt. A várak vivása alkalmával ezeknek

kellett a várárkok betöltésére a fát, rózsét, venyigét, földet összevegyűjteni, zsákokat készíteni, megtölteni s behányni, mint az 1557-dik évben történt Szigetvár vívása alkalmával. (Szalay: 400 Magyar Levél. 187—197 l.) Így megtörtént, hogy midőn a hódolt jobbágy egyik fia a magyar táborban tette hadi kötelességét, elfogott s muzulmánná tett testvére állott vele szemben, s míg egyik öcscsük a magyar táborban a közmunkát végezte, a másik a török táborba egy kocsi kenyeret szállított.

Végül a magyar nép által soha törvényesnek nem ismert s általa mindig bitangpénznek nevezett kizsárolt birságokról kell szólanom. Ilyenek voltak, midőn a szpáhia, budai vagy győri pintet alkudott ki s veszprémi, fehérvári, koppányi, somogyi pinttel szedte be a vaját, mely pintek két annnyival felérték mint a kialkudott győri és budaiak. (Pázmánd Győr megyei helységtől 3 itczével vett el egy pintet.) Kila mérőjük is ilyenforma volt. Püspöki borsodmegyei helység szpáhiájának kilája, mint a panaszlók 1641-ben mondták: „nem olyan, mint egyebeké, hanem nagyobb.” Ugyanekkor a szilvásiak így vallottak: „az császár búzáját nem olyan mértékkel mérik, mint az igaz mérték volna.” Sajó-Szent-Péteriek mondták, hogy: „az mennyi búzával tartoznánk régi végezésünk s alkuvásunk szerint, veszen másfél annyit rajtunk az ő kilájoknak megnagyobbítása miatt.” Járdánháziak vallották, hogy: „zabot is hatodfél köblöt, az ő köblökkel adtunk.” Parasznyaiak (mind Borsodban) panaszlák, hogy: „a kilája felette nagy, úgy hogy két tizedet is megteszen az, mit rajtunk veszen.”

Ha befogott hódolt ember tőlök elszökött, a békóváltságot a falun megvették, mint Káptalan-Nyúl győrmegei helységen 1646. esztendő tájban. Ekkor Szalu basa volt az eming s egy Horvát Mátyás nevű hódolt polgártársukat a maga nyúli szöllejéből elvitték a törökök Székesfehérvárra rabságra, s ki szerencsésen megmenekülvén, Szalu basa a falun 41 tallért és egy forintot vett békóváltságért.

Ha pribékszökött, reáfogták a falusiakra, hogy őket szöktették el, azért a falut megbüntették, mint 1647-ben ugyan a fennebb említett Szalu Mustafa basa és eming néhány káptalan-nyúli lakosokra reáfogván, hogy Horvát Já-

nos nevű pribéket, hitehagyott keresztényt elszöktettek ki Magyarországra, azért a falutól 28 tallért csikart ki.

A beteges rabot kiadták s ha elszökött, a váltságdíjat azokon vették meg, a kik kihozták, mint néhány kisbaráti lakoson megtörtént az 1647-ik esztendőben. Ugyanis Tobak Ibraim szpáhia három alattvalójára egy beteges keresztény rabját erővel reájok kötötte, hogy úgys halálos beteg levén, hozzák ki, hadd haljon meg keresztény földön. Kezességről szó se volt. De midőn a rab tőlök elszökött a három emberen 225 tallért csikart ki érte.

Ha hódolatlan lakosok hódoltsági földön letelepedtek szpáhia-engedély nélkül, azokat összefogdosták s mind rabságra vitték; így történt a szegény rába-patonaiakkal. Ezen hódolatlan falut a török megrohanván, felégette s lakosait fogságra hurczolta; azok a kik e szerencsétlenség elől menekülhettek, Koronczó, Szemere és Écsen telepedtek le, de a szpáhiák összefogdostatván őket, rabságra hurczolták. 1648-ban egy Illés János nevű nagybaráti hódolt jobbágy arról vádoltatván, hogy nem hódolt ember s mégis a helységben lakik, behurczoltatott s Mustafa basa székesfehérvári bég szpáhiájok a falutól 2,800 tallér büntetést kívánt, de bebizonyítván, hogy ott lakó hódolt és adózó ember, elbocsátották, mely dolog a helységnek 80 egész forintjába került.

Ha az adó rendes időre be nem vitetett, bírságot vettek a helységen, mint Gyirmót györmegyei falun; — egy fölpéczi hódolt embernek Györök Benedeknek a szpáhia a fél kezét elvágatta érte, de még ezzel sem elégedett meg, hanem mezejökről két szántó gyermeket elvitetett, kiket 30 forinton váltottak ki, azokat pedig, kik őket kiváltani érettek mentek, addig verette, hogy lábokon haza sem mehettek. Ilyen ember volt a székesfehérvári bég a már fennebb is emlegetett Mustafa basa, ki ugyancsak tudta minden kitelhető módon nyüzni a szegény népet; így fa és szénával nem tartozván, azt is kért tőlök, de mivel nem vittek 100 tallérnyi, s mivel 40 szál gerendát nem szállítottak neki Pestre, 40 ezüst tallért csikart ki tőlök. Vatta borsodmegyei helység lakosai adófizetésbeli késedelmességökért az egri törökök által mind egyszerre ölettek le. Ugyanis míg az adót Egerbe vivő előljárók

egyik úton mentek volna, azalatt a török portyázók más úton megérkezvén, a falut kirabolták, felégették, lakosait pedig kardra hányták.¹⁾

Ha a helységbeliek marháit mások elhajtották, a szpáhia azon rabló törökökön megvette ugyan az árát, de nem adta át jobbágynak, hanem zsebre rakta. 1621-ben az esztergomi törökök Győr megyei Pázmánd helysége ütvén, több ízben, 55 lovat és gulyabeli barmot hajtottak el. A helység elmenvén egyik Halil nevű szpáhiájához, (mert hárman bírták a falut,) könyörgött neki, keresse meg a rablókat, ez elmenvén feltálalta őket s pénzül megvette rajtok a kárt, azonban a községnek egy pénzt sem adott belőle. A másik szpáhia Ali Csauz, ezt megtudván, társát a helységnek elárulta, de bizony mitsem lehetett tőle megkapni. stb.

Még számos ily eseteket tudnék elősorolni, de nem fárasztom tisztelt hallgatóimat, azt azonban még sem mulasztom el felemlíteni, hogy a török asszonyások között is találkoztak, kik a nép nyomorgatásában és adójának felverésében részt vettek s ugyancsak keményen viselték magukat. Hja, azoknak is kellett vászonra, szoknyára és patyolatra!

VI. A foglyok állapotáról.

Semmi sem jellemzi úgy a töröknek hazánkban léteét, mint Szinán koppányi aga és szpáhiának 1559-dik év augusztus hó 15-dikén Koppányból vitézlő palonai Magyar Bálint a nádor somogyi kapitányához²⁾ írt levele, mely következőleg hangzik:

Vitézlő urnak palonai Magyar Bálint barátom uramnak és tisztelt testvérünknek.

Köszönetemet, minden barátságomat írom kegyelmednek, mint uramnak és barátomnak. Az kegyelmed levelét értem, úgy vagyon, hogy az nagyságos pasa mostan engem hagyott bég képében; kegyelmed ír az két fejedelem között való frigytartás felől, és az kegyelmed szolgálai felől, hogy az tisztartó bocsátta volna ki valami Kasas (?) hajtani, m i n e-

¹⁾ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára IV. 283 l. többi adataimat a panaszjegyzőkönyvekből merítém.

²⁾ Szalay: 400 Magyar Levél, 184. lap.

künk is erősen megvagyon hagyva az hatalmas császártól, és mind az nagyságos pasáttal, hogy megtartsuk az frigyét, és senki vára alá ne menjünk, ingyen az kit az mezőn találunk tizet, huszat, harminczkettőt, ötvent, és megverik, azzal az két fejedelem között való frigy fel nem bomol, az vég mindenkor így járt, az szegény legény effélével él, mivel hogy az frigy alatt az fejedelmek is szükön fizetnek. Isten tartsa meg kegyelmedet. Datum ex Koppány die in assumptionis Marie, Anno 1559. (Aug. 15.)

Zynan aga ispahia
potentissimo Cisari in Koppán.¹⁾

Más szóval, mind a két nemzetből vitézlő rend, ha a nyílt téren egymásra talált, bizony megvittak, s a győztes fél kifosztotta foglyait s a halottakat. Zrinyi Miklós a szigetvári kapitány 1566-ban a végkirohanás előtt szép drága ruhát és fegyverzetet ölte fel, s 100 darab aranyat tett zsebébe, hogy zsákmányolója, kifosztójának jó nyeresége legyen s vele társai előtt dicsekedhessék.²⁾ Káldy Miklós a veszprémi törökök közül egyet kihíván párbajra 1555-ben, kijelenti, hogy a nyereség a győzőé legyen, azaz a mit talál rajta, elviheti.³⁾

Az egykorú írók nem is vették fel az ily bajokat, sőt az ágyú nélküli, vagyis a mint akkor mondani szokták, öreg lövő szerszám, pattantyú nélküli háborút, békes időnek írták. Így Petthő Gergely krónikásunk⁴⁾ az 1638-ik év történetét így kezdi meg: „Magyar országban ugyan szép békeség, de a nagy szárazság miatt nagy szükség is támad,“ pedig eredeti okmányokból bebizonyíthatom, hogy a törökök Győr megyéből 219 darab marhát hajtottak el, továbbá 1 polgárt, 1 leányt, 2 katonát elfogtak, 2 vitézt levágtak és 2 pásztort raboltak el.⁵⁾ Borsod megyében az egri törökök 2 vitézt levágtak, hármat fogságra vittek, azonkívül még három

¹⁾ Szalay : 400 Magyar Levél 334. 335. lapon.

²⁾ Istvánffy : Hist. R. Hung. Bécs , 1758. 299 l.

³⁾ Szalay : 400 Magyar Levél 156 l.

⁴⁾ Rövid Magyar Krónika. Kassa , 1729. 4-r. 8. lap.

⁵⁾ Magyar Történelmi Tár. VII. 92—123. l.

lovat raboltak el.¹⁾ A kazaiakat pedig ugyanekkor reá kényszeríték, hogy a mennyi széna és abrakot adnak a részletes felülés (particularis expeditio) számára, ugyanannyi szekér szénát és köböl abrakot tartoztak Egerbe szállítani.²⁾ Ne gondoljuk, hogy a többi hódolt megyék nyugalmat élveztek volna; majd ha a megyék levéltáraiból a sérelmi jegyzőkönyvek előkerülnek és a nyilvánosságnak átadatnak, előre merem állítani, miszerint a békesnek hirdetett években a levágott vitézek száma évenként vagy százra, az elrablott embereké pár százra, az elhajtott barmoké pedig néhány ezerre ment.

Ilyenmü portyázások sokkal nagyobb mérvben divatoztak a XVI-dik, mint a XVII-dik században, azonban részletei a panaszjegyzőkönyvekből csakis a zsitvatoroki békétől egész 1651-ig ismeretesek. A képet a Borsod, Győr és Komárom megyék fennemlített iratai nyújtják, de ha a többieké is világosságra jönnek, az adó és foglyok egész statistikáját kidolgozhatjuk. Addig is meg kell elégednünk azzal, a mit az eddig kiadott s általam jelenleg felmutatandó okmányokból méríteni lehetett.

A zsitvatoroki béke megszünteté a háborút és a portyázást, hanem azért koronként az ejtett sebek miatt, különösen a nádorok jajdultak fel. A felvert adó és szolgálat, meg a sok zsákmánylás, öldöklés, rabságba hurczolások miatt az 1627. 1641. 1642. 1649 és 1651-ben komoly előterjesztések történtek Konstantinápolyban és Budán, s ha nem is tökéletes, de mégis némi sikerrel. A vasvári béke igen megzsibbasztá a törököt s ettől fogva 1683-ig meglehetősen, sőt mondhatni, nyugalmas időket élt a hódoltság, mert a mint számos okmányokban olvastam, még a nemes emberek és földesurak is békében laktak közöttök³⁾, a miről ezelőtti időben hallgat az írás, ugyanis a nemesemberre igen haragudott a török, mert azok akkor született katonák, vitézlő urak voltak.

De térjünk vissza tárgyunkhoz, a foglyok állapotára.

Ne feledjük a fentebb mondottakat, hogy tudniillik a

¹⁾ Magyar Történelmi Tár VI. 106. 107. l.

²⁾ U. o. 121. l.

³⁾ Pannonhalmi levéltár l. 46. 8. — győri káptalan országos levéltára, sőt ekkor határokat is jártak, laktak Moesán, Kajászó-Szt.-Péteren, Gyurón, Györmegyei Ságón, itt épen egy szolgabíró is.

s z e g é n y l e g é n y z s á k m á n y b ó l é l t . M i n d a m a g y a r , m i n d a t ö r ö k v á r a k é s k a s t é l y o k ő r s é g e i k i s e b b - n a g y o b b m é r t é k b e n g y a k o r o l t á k e z t . A m o s t a n i v á r ő r i z e t n e m t á v o z i k h e l y é b ű l , b e n n é l é l m e z t e t i k é s l á t t a t i k e l m i n d e n n e l . D e e k k o r n e m í g y á l l o t t a h a d r e n d s z e r , h a n e m v a l a m e l y z á s z l ó s e z e r , k é t e z e r l o v a s , v a g y g y a l o g r a h ó p é n z t h ú z o t t a k í r á l y t ó l , e z e k f o g a d t a k k a p i t á n y o k a t s a d t a k n e k i 100 l ó r a h ó p é n z t , e z e k v i s z o n t t i z e d e s e k e t s k ö z z s o l d o s o k a t f o g a d t a k . A n á d o r s a t ö b b i f ő u r a k s z i n t e í g y c s e l e k e d t e k . A z s o l d b a á l l o t t t i z t e k s k ö z l e g é n y e k m a g o k a t é l é l m e z t é k , k i j á r t a k a v á r a k b ó l s a j á t é s p a r i p á i k s z á m á r a b e s z e r z e n d ő k a s z ű k s é g e s e k e t , e l k é r e d z e t t e k h a z a f e l e s é g e i k e z h e z , g y e r m e k e i k e z h e z , t o v á b b á g a z d a s á g a i k m e g t e k i n t é s e é s r e n d e l k e z é s e v é g e t t , e l j á r t a k m u l a t n i , t á n c z o l n i , f a r s a n g o l n i s l a k a d a l m a z n i . E z e n k í r á n d u l á s a i k t e l j e s f e g y v e r z e t b e n t ö r t é n t e k , u g y a n a z é r t h a s z i n t e t ö r ö k v í t é z l ő n é p e k k e l t a l á l k o z t a k , b i z o n y ö s s z e ö k l e l ő z t e k . H a p é n z ö k e l f o g y o t t , k i - k i j á r t a k z s á k m á n y r a . E b b ű l l á t h a t j á k t i z t e l t h a l l g a t ó i m , h o g y e g y h ú r o n p e n d ü l v é n a p a r a n c s n o k a l a t t v a l ó i v a l , a v á r k a p i t á n y , a v á r n a g y , a p o r k o l á b , a k a p i t á n y , a v a j d a , a t i z e d e s e g y t e r m é s z e t ű l é v é n a k ö z v í t é z z e l , a l k a l m a t e n g e d t e k a z s á k m á n y o z á s r a , a n n á l i s i n k á b b , m e r t b i z o n y o s r é s z t ő k i s h ú z t a k m i n d i g b e l ő l e . D e í g y á l l o t t a d o l o g a z e l l e n t á b o r á b a n i s . H a k i s e b b e r ő v e l t ö b b e t a k a r t a k v é g h e z v i n n i , v a g y k i k é m l e l é s - , v a g y l e s v e t é s h e z f o l y a m o d t a k . A k é m k e d é s k ö n n y e n e s e t t a m a g y a r n a k , m e r t m i n d e n p a r a s z t e m b e r b e n j ó b a r á t r a a k a d t , s a v á r k a p i t á n y o k m i n d e n m o z d u l a t r ó l é r t e s í t t e t t e k a f a l u s i b í r á k s a h e l y s é g b e l i e k á l t a l í z e n e t e k - , s ő t n é v t e l e n l e v e l e k b e n ¹⁾ . E r r e t ö m é r d e k p é l d á t o l v a s u n k a s z o r g a l m a s m a g y a r l e v é l g y ű j t ő S z a l a y Á g o s t o n ú r 400 M a g y a r L e v e l e i k ö z t . S z e r z e t t a z o n b a n j ó p é n z e n , s b ő z s á k m á n y r é s z í g é r e t é v e l a t ö r ö k i s k é m e k e t é s á r u l ó k a t , s ő t k a l a u z o k a t i s . I l y e n v o l t 1557 - b e n a z o n v é n s z a b á s u a s z u s z í n ű e m b e r , k i n e k m a k k s z í n ű k ö n t ö s e é s f e l ű l s z ő r e s u h á j a v o l t , s k i a z s á k m á n y b ó l h á r o m r é s z t k a p o t t , s k i t i s m é t e l k ű l d ő t t e k k é m l e n i , m i u t á n n a g y s o k a t b e s z é l l e t t e k v e l e a t ö r ö k f ő t i z t e k . ²⁾ A t ö r ö k g y a k r a n p a n a s z k o d o t t a m a

¹⁾ Szalay : 400 Magyar Lev. 257.

²⁾ Ugyanott 391. 392. l.

gyar vitézlő rendnek útonállása, lese ellen, így 1549-ben Dervis bég pécsi helytartó (szándzsák) még a királyi tanácsosoknak is megírta, hogy a király szolgálai a szigetváriak a siklői, mecseki útat lesték, néha a görösgáli úton gazt állanak, sőt mások a székesfehérvári és budai úton is leselkednek; fenyegetődzik továbbá, hogy meghalásztatja őket. Különben egyik pasa vagy várkapitány jobban szerette a rendet és békét, mint a másik, s jobban is fentartotta azt.

Azonban a török is szemelt ki magának oly helyeket hol a nép és vitézlő rend ellen leseket vethetett. Ily kisebb-szerű leshelyök volt Győr megyében a kis-baráti hegyen a komlóhát nevű dülőben, ugyanazért a Gau család itt fekvő szüllejét el is adta. (I. számú okmány.) A magyaroknak is volt e megyében leshelye, az úgynevezett „Török János lese“ de hol? megmondani nem tudom. A törökök álruhában is megcsalták a magyarokat; így az 1567-dik év augusztus havában, néhány török egy csolnakot szerezvén, s nehogy törököknek ismertessenek, magyar kalapot téven fejükre, Győr és Komárom között a Dunán cselt vetettek, s megrohanván egy gabonás hajót, egyet a hajósok közül megöltek, a többi hatot csolnakjukra tevén foglyul elvitték ¹⁾. 1630-ban sokan álruhába öltözködven, egy este a Győr városi majorokba jöttek s magyar csavargóknak adták ki magokat. Innét elmenvén, jeleket hánytak el az úton, másnap a várőrségbeli huszárok utánok iramodván, Makk és Ette Komárom megyei falvakig mentek a jel után, hol azonban a lesben álló törökökre bukkanva, azok vagy huszat vágtak le közülök ²⁾. 1598-ban Győr bevétele alkalmával Pálffy Miklós négy huszárja is törökruhába öltözködve csalta meg a kapuört, s így sikeresítették a kapunak petárdávali betörését, s a város elfoglalását. Tömérdek ily példát tudnék felhozni, de avval nem akarom fárasztani tisztelt hallgatóimat. Nagyobb portyázások alkalmával, mint midőn 1562-ben Győr megye pusztai járására ütöttek, tört vagy cselt vetettek nekik, miután mozgalmak, mint fennebb is említém — a leggyakrabban elárultattak a

¹⁾ Magyar Történelmi Emlékek. Írók. VI. 92 l.

²⁾ Komárom megyei panaszjegyzőkönyvi töredékek Győr megye levéltárában.

magyaroknak. Összecsapás alkalmával nagyon természetesen sebesítések, halálozások és fogolylyá tételek történtek. A halottak kifosztattak, s eltakarítottások a legközelebbi helység lakosinak megparancsoltatott. A legalsóbb rendű egészséges és könnyen sebesült foglyok, miután kikérdeztettek, hogy kik legyenek s mennyi váltságbért ígérhetnek magokért, kifosztattak s levágattak. A magokért meglehetősen váltságot gyalog ígérő foglyok szállítatva, hátra kötött vagy lánczolt kezekkel előre hajtattak. A nehéz sebesültek előteremtett kocsikon, vagy lovakra ültetve kísértettek a városba vagy várakba. A győzelmes csapat a zsákmánynyal megterhelte s féken vezetett lovakkal s a lófarkas zászlók lobogtatása közben vonult be. A vezér a parancsnoknak bejelentvén a történeteket s a zsákmányból megajándékozta, engedélyt kért a kótyavetésre, mi megadatván, az tüstént hírül adatott a városnak, mely különben is ily alkalmakkor talpon szokta fogadni övéit, mert a vitéz urak barátjaik, rokonaik és ösmerőseik voltak. A dob megperdülvén a venni szándékozók a törökül tudó tolmácsok által kikérdezték először rangját, vagyoni állapotját, korát s végre hogy mennyivel válthatja meg magát? A szegény török fogoly kinek előbb haja levágatott s az ilyen rabhajnak nevezetett; mindenre megfelelve, különösen arra, mennyi váltságot ígér magáért, a tulajdonos árt szabott s kínálni kezdé a vásárlóknak, elmondván, rangját, gazdagságát, s hogy még mennyi váltságbért lehetne tőle kicsikarni. Így folyt a vásár. A fő rabokat természetesen a várkapitányok s főtisztek ¹⁾ vették meg, a többi nyereség reményében polgárok, kereskedők, de különösen olyanok, kiknek rokona szinte fogságban volt az ellenségnél. Nem lesz tán érdektelen egy ily kótyavetete által bekövetkezett csint elbeszélni. 1605-ben a Dunántúl legelőször is egy Horvát Tamás nevű vitézlő úr emelte fel Bocskay István mellett zászlaját s azt következő csellel kezdé meg. Néhány hajdút gyűjtvén magához, megkérte a székesfehérvári szándzsákat hogy néhány ékes török ruhába öltözködött török legényt adna melléje; felfedezvén

---

¹⁾ 1571-ben Gregoróczy Vince győri lovas kapitánynak számos török foglyai voltak. Győri káptalan eredeti III. jegyzőkönyve 52. 61. lapján.

tervét, s azt is, hogy Bocskai érdekében működik. Kérelme teljesítettett. Ezekkel Nagy-Vázsony felé menvén, beizene Tállyai György várkapitánynak, hogy ő csatáról jönne és főrabokat hozna magával, s ha megengedné, örömet ott hányná kótyavetyére a nyereséget. A kapitány ösmervén ötlet és semmi efféle latorságtól és álnokságtól nem félvén, megengedé neki; — a törököket odahozván tehát, egy pillanat alatt feloldoztatja őket, s a másik pillanatban a várat véletlenül elfoglalá és a kapitányt fogolylyá tette. De nem sok ideig bírhatá a várat, mert enyingi Török István Hunyad megye örökös főispánja és a pápai várparancsnok német officér ruhába öltöztetvén megkötözött álfoglyait, hasonló csellel a várat elfoglalta s királyi vitézlő néppel megrakta.¹⁾

A sebesült törökök kigyógyítására borbélyokat fogadtak s velök a gyógyítási költségekre nézve eleve megalkudtak. Így 1602-ben a győri vitézek a „Török János lesében“ megvervén a basa daliáit, Kis Farkas győri vicekapitány és Paksi György főtiszt 11 sebesült törököt vettek meg és azok gyógyítása fejében Barbély István borbélylyal 83 forintban alkudtak meg.

Ha a szegényebb magyar legények közül a török néhányat ily összeütközések alkalmával elfogott, akkor a zsákmányból begyűlt összeg egy része azok kiváltási költségeinek fedezésére félre tétetett, vagy néhány török fogoly fentartott. Így történt ez 1562-ben Győrött, azért gimesi Forgács Imre kapitány tiltakozott is Jakosics Ferencz huszárkapitány ellen a győri káptalan előtt, állítván, hogy azok a szegény magyar legények már részint elhaltak, részint a portára vitettek, követelvén, miszerint katonáinak járó osztalékot adja ki. Kutatásaim alapján állíthatom, hogy ha valamely magyar foglyot Belgrádon túl vittek, annak kiszabadítása ritkán sikerült. Ilyenek voltak először azon nagy és vitéz férfiak, kik roppant sok kárt tettek a török seregnek, például: Szilágyi Mihály, Hunyady Mátyás király nagybátyja, kit Konstantinápolyban lefejeztek, enyingi Török Bálint, kit a hét-toronyba zártak, s másodszor a gyermekek, kiket a Janicsá-

¹⁾ Petthő Gergely: Rövid Magyar Krónika. Kassa, 1729. 164. l. 165. l.

rok közé soroztak, a leánykák, kiket háremjeikbe vettek fel, és az éppen semmi vagyon, örökséggel nem bíró vitézlők, kiket vagy rabszolgául elhajtottak, vagy az ázsiai seregbe soroztak.

A török haragja nem ismert határt, ha a fogoly eltitkolta rangját, vagyonát. Azért ez érdemben fogoly társait is kikérdezték. Teufel Rézmán győri várkapitány és fővezér 1552-ben a palásti mezőn elfogtatván, Konstantinápolyba vitetett s mivel nevét s rangját megmondani makacsúl megtagadta, zsákba varrva vízbe fojtatott.¹⁾

Ha a magyar vitézlő úr, szolga, polgár vagy paraszt, török fogságba esett, a kiváltás végett lépések tétettek és pedig vagy várparancsnok, vagy hódoltsági ember által. Az előbbi említett esetben első dolga volt rokoninak a vég főparancsnokához elmenni. Itt az elfogatási hely, a fogoly neve, rangja s a váltsági ajánlat megtörténvén, a végparancsnok levelet intézett, — kiváltha fogsága helye tudva volt — az illető szándzsák, vagy várpasához a fogoly kiváltása iránt alkudozásba ereszkedni ajánlkozván. Ez a fogoly tulajdonosával közölvén a dolgot, ha az bele egyezett, a pasa megírta a magyar várparancsnoknak, ha nem, a levélbeni alkudozás tovább folyt, míg eredinényre vezetett. Ha a fogoly hollétét a pasa megmondani nem tudta, akkor a család egy hódolt parasztot fogadott fel s azzal bejártatták a várbörtönöket s ha az megtalálta, az alkudozásokat tüstént megkezdette s többször megtérvén, sokszor be is fejezte. Ha a család a kívánt összeget egyszerre elő nem teremthette, vagyonából zálogba adott, vagy a zsákmányból meggazdagodott vártisztektől kértek fel kölcsönt, vagy ezek közül egynehányan jót állottak érte. Így történt 1571-ben Sennyei Sándorral, kinek atyja Ferencz Sárvár, Léka és a kapuvári urodalmak tisztartója volt. Ez a budai basának fia váltságáért kialkudott 4000 magyar forintot tüstént le nem tehetvén, az illető összeg erejéig Jakosics Ferencz, Gregoróczi Vincze, Székely Miklós és Csabi Ákos győri őrségbeli kapitányok állottak jót érte. 1579-ben Czakó Ambrus deák Majtényi

---

¹⁾ Horváth Mihály: M. Történelme. III. 209. l.

László pápai kapitánytól kapván 300 tallért kiváltakozása végett, ezen összeg fejében pápai házat, majorját, marháit és két török foglyát kötötte le, ha a kitűzött napra fizetni képtelen lenne. Sokszor megtörtént, hogy a magyar fogoly helyett az illető török birtokos valami más magyar fogságban sinlődő törököt kívánt kibocsátatni, például az 1717-ben a tatárok által elrablott Szirmay Ilonának tatár ura kiváltása fejében egy Eszéken raboskodó törököt kért s követelte továbbá, hogy ez esetben is csak akkor adja ki, ha még a nála levő pappleányt és egy szászt is vele együtt kiváltani fogják ¹⁾. A foglyok magok is tettek több ízben ajánlatot, hogy ha őket kibocsátják, ki fogják eszközteni, miszerint ez vagy amaz török, a fogságból hazabocsátatik. Ez történt Csabi Mihálylyal, ki elfogtatván a török által, inségében tengeldi Bornemisza János palotai főkapitányhoz folyamodott; ez megszánván szegényt, Nebi csauz nevű főtörök foglyát neki átadta 3300 magyar forintban s így váltotta ki magát; az özvegért azonban Csab, Rendek Szala megyei, Kispéc, Felpéc és Gyömörő Győr megyei birtokrészeit szabadítójának 8 évre zálogba vetette. Az ilyen jószágok legtöbbszörre a zálogtartó kezében maradtak s így, továbbá a foglyok kótyavetyéje s a zsákmányból a várkapitányok s tisztek igen meggazdagodtak. 1587 ben Sásvár szigetvári szándzsák Regedéig rabolván, visszatértekor Zrínyi György több zászlós társaival a kanizsai sáron megütközött velök s megvervén őket, roppant zsákmányra tettek szert. Petthő Gergely krónikásunk beszéli, miszerint ő Zrínyi György saját szájából hallotta, hogy 200,000 forinton felül vett be a rab váltságból, azonkívül a temérdek had paripa is megmaradt. Sok család gazdagságát, fekvő vagyonát, ily úton módon szerezte. Erre szinte több példát szeretnék felhozni, de ezzel most az egyszer adós maradok. Ha valami különbség volt a váltságbérre nézve, a foglyok magok között igazították s egyenlítették ki a dolgot.

Van reá példa, hogy egy szerencsés fogolyvétel és ennek kiváltása által egész családok jólétre vergődtek és meggazdagodtak, mert sok váltságpénzt zsaroltak, mit a következő

---

¹⁾ Szirmay Antal: Notitia Comitatus Ugochiensis 27. l., hol a fogoly többi viszontagságait is olvashatni.

példa bizonyít. Farkas Jakab és Okos János azon kótyán, melyet Kolonics Sigfrid az 1603-dik év martius 27-ki kanizsai győzelem után vetett, egy török foglyot vettek 300 magyar forinton. Ez nemcsak hogy a vételért fedezte, hanem még 1700 magyar forint tiszta jövedelmet hozott. Ugyanis kezességre hazabocsáttatván, a 300 forint áraban Tulok János Vas megyei birtokos nemest a török fogságból kiváltotta és hazabocsátatta, azonkívül küldött még urainak egy ezer magyar forintot érő paripát és 700 magyar forintra rugó török portékát.

Mind a török, mind a magyar fogoly, valamint rokonaik is mindent elkövettek csakhogy kiszabaduljanak, sőt még hódoltsági birtokaiktól is megváltak, mert annak kezelése, után-járása által az elfogatás veszélyének tették ki magokat. Jós Bertalan Győr megyei hódolatlan vámosi lakos 1578-ban mihelyt fogságából kiszabadult, tüstént eladta a hódoltsági részen levő szőlejét, hol őt a török elfogta, nehogy utánjárása közben újra fogságba kerüljön.

Ha többen vettek meg egy török foglyot, akkor bizonyos ideig az egyik, máskor pedig birtokos társa és így tovább tartotta élelem és ruházattal. A nevezetesebb foglyokat vagy a várkapitány, vagy a főtiszteknek adták át őrizés végett s ezért valamint a tartásért, élelmezésért nekik fizettek; de ha keze, gondviselése alatt a fogoly elhalt, akkor annak árát megtéríteni kellett. Négy győri vitéz egy török foglyot vett kótyavetyén, de midőn közölök az élelmezés és őrizés Horváth Márton kapitányra került volna, ez hanyagúl és keményen tartván azt, a szegény török a szennyes börtönben 1594-ben elhalálozott; ezáltal a kapitány, társainak 60 magyar forint kárt okozott, melyért ezek a győri káptalan előtt protestáltak is. Sibrik László pedig Dely Saban nevű 200 magyar forint és egy jó paripát érő foglyát tartás végett Csaby Ákos győri magyar gyalog kapitánynak adá át, de megjárta, mert a kapitány elhalván, özvegye Bornemisza Jánoshoz ment férjhez, ki a foglyot Sibriknek nem adta át, s így 1579-ben pörrel kellett igazságát keresni. Sitkey György és Kisfaludy Balázs 1593-ban gróf Hardegg Ferdinánd győri várparancsnoktól egy Hasci Ibrahim nevű fő-török foglyot vett meg, azon időben ropant pénzoszvegért, 3,500 magyar forintért, hihető azon

Kisfaludy kiszabadítása végett, kinek roppant békóit a sümegi családi levéltárban maig is láthatni. Mily óvatosan és vigyázva bántak el ősünk az ilyen drágaságokkal. Ugyanis a hiteles helyen, a győri káptalan előtt bevallott szerződésben kikötötték, hogy az eladó gróf tartozik a török foglyot az átvétel idejéig a börtönben szokás szerint jól őriztetni, és minden nap élelemmel ellátni, s ha a szerződéskötés napjától kezdve 15 nap alatt a török elhalna, akkor a kialakult ár felét a vevők szenvedendik, ha pedig egy hó után meghalna vagy elszökne, akkor a vevők az egész összevet tartoznának megfizetni. Bizony nagy szükség kényszerítheté Sitkey György és Kisfaludy Balázst, hogy ily kemény szerződést elfogadtak.

A magyar fogoly, ha érette több falu előljárói elvállalták a kezességet, kibocsáttatott. Ekkor ez elment hazájába s vagy birtokát eladta, vagy zálogba vetette, vagy pedig kölcsön szerzett pénzen, melyet a legközelebbi végparancsnokság útján küldött el a fogoly urának, kiváltotta magát. De sokszor a jólelkű jótállók rossz emberek által rászedettek. Így történt ez Csákvár, Tabajd, Vál és Felső-Szent-Péter Fehér megyei helységekkel; ezek előljárói Füzi Gergely Győr megyei Bácsa helységbeli (káptalani) praedialista fogolyért török birtokosának jót állván, midőn kibocsáttatott elszökött s a fenn említett négy helység lakosinak a jótállási összevet le kellett fizetni. (Lásd a XII. sz. a. okmányt.)

A török foglyok mint pénz és mint áru is tekintettek. 1591-ben Ankherreithi János vejének Matheasicz Ferencznek 200 magyar forinttal tartozván, ez összevet egy Nazuff nevű török fogolylyal fizette le.

Bámul az ember, mily áldozatkészséget tanúsított a család, a helység, a czéh, ha elfogott rokona, falubelije vagy czéhjéhez tartozó török kézbe esett. Az elfogottak rimánkodásai, levelei, izenetei valóban könyörülésre indíták a szíveket. 1551-ben Harsági János elfogatván, Esztergomban raboskodott, ez Tarnóczy Endre királyi kapitánynak levelet írt, s könyörgött, hogy váltsa ki, mert tengerre küldik, mondja továbbá, hogy biztosítása végett ötöt vasban tartsa, vagyonát a káptalanba örökre felvallja, neki s élte hosszáig

rabja lesz.¹⁾ Hát a szegények hogy segítettek magokon? Némelyek ezen szerencsétlenek közül felajánlották, hogyha kiváltatnak, szabadítójokat mindaddig szolgálják, míg a váltásépénz le nem hajol. Gadóczy Szabó Tamás pedig a testvéri szeretet egy magasztos példáját adta; ugyanis testvére Balázs török fogságba esvén, Tamás a győri káptalan előtt lekötötte magát Gregoróczy Vincze győri kapitánynak, hogyha fivérét a kért 150 tallérért kiváltja, megszabadulandó testvérével azt mindaddig fogja szolgálni,²⁾ míg a 105 tallér le nem hajol. Arra is tudnék sok példát felhozni, hogy czéhek váltottak ki mestereket, legényeket sőt inasokat is, de akkor az ide csatolt oklevéltár egy kissé terjedelmes lenne. A török, fogságába esettek hogy mint váltakoztak ki? ezt ezen egy pár okmány felvilágosítandja.

Befejezésül még több különféle módjáról a kiváltakozásnak akarok szólni. 1557-ben Nádasdy Tamás nádornak volt egy Kurt szpáhia főfoglya Kanizsán, ezért Csányi Ákos nádori jószágigazgató Abdia aga lovát kérte váltságul, vagy száz forintot, később pedig a koppányi vajda lovát is, mire a fogoly Kurt szpáhia megboszonkodván, hogy váltságát feljebb verte, azért sem nem irt haza kiváltásáért, sem kezest adni nem akart.³⁾ A mely fogoly hitre kibocsáttatván, váltságépénzét össze nem szerezhette, vissza ment börtönébe, így tett azon török 1558-ban, kit Pálffy Ambrus, Ifjú Bertának ajándékozott. Ez hitre kibocsáttatván, haza ment Koppányba, de mivel váltságát meg nem hozhatta, ismét helyére ment a fogságba.⁴⁾ A mezőlaki apátur 1559-ben Ferhat aga hitére bocsáta ki egy török foglyot, ki 12 forint híján meg is hozta a váltságot s az apátur el is ereszté, mert a hátralevő 12 forintért ismét jót állott az aga érette.⁵⁾ Orbán szenyéri (Somogy megyei) vajda 1560-ban elfogatván a török által, Orosztoni Péter szenyéri tiszttartónak a törökök a Kálmáncsehieket által megizenték, hogyha hatod napra ki nem hozatják a

---

¹⁾ Szalay : 400 Magy. Levél 77. 78. l.

²⁾ Győri káptalan III. sz. bevallási jegyzőkönyve 104 l.

³⁾ Szalay : 400 Magy. Lev. 223. l.

⁴⁾ U. o. 283 l.

⁵⁾ U. o. 325. 326 l.

várbeliek, alá viszik Stambulba. A szenyérik kezességére tehát kibocsáttatott oly feltétellel, hogy 30 nap alatt Pécsen ura számára bizonyos számú marhát vásároljon.¹⁾ A szultán birtokában került rabok pénzen nem váltakozhattak ki, hanem csak török foglyok szabadíthatták ki fejök váltságában. Azért kéri Szentes Mátyás 1559-ben Nádasdy Tamás nádort, hogy Hamza nevű jancsár foglyának sarczába vegye be az övejét is, igéri, hogy az összeget megtéríti s holtáig rabja lesz neki és gyermekeinek is. Szintígy könyörgött Klokoch István is a Stambul mellett levő galatai nagy toronyból ugyanazon levélben, kérvén a nádort, hogy iratna a fogolylyal, s akkor Hamza jancsárnak napa örömet járna-kelne kiszabadításuk-ért²⁾. A basák ily rabokkal kedveskedtek a szultánnak, valamint a szpáhiak a basáknak, így 1649-ben Almási Mózsesnek Ácsról (Komárommegyében) elvitték 16 éves György fiát és 12 éves Erzsike leányát, s mind a kettőt a budai basának ajándékozták³⁾.

Általában lehet mondani, hogy mind a hódoltsági, mind a hódoltsággal határos vidékeken a lakás, és utazás biztos nem volt, mert ki tudhatta, hogy mikor indul egy rablócsoport égetni, fosztogatni és foglyokat ejteni? Jó birtokú nemes családok tehát udvarházaikat fallal és árokkal vették körül, mely mögött ily fergetegszerű pusztító csapatoknak sikeresen ellen állhattak, míg vagy elvonúltak, vagy a vidék nemessége segítségükre nem érkezett. Az ily erődített házak kastélyoknak neveztettek, s maig is lehet többet hazánkban láthatni.

(Az ide tartozó oklevéltár a Magyar Történelmi tárban fog megjelenni.)

¹⁾ Szalay : 400 Magyar Levél. 387. l.

²⁾ U. o. 331. 332 l.

³⁾ Győr megyei panaszjegyzőkönyv

A VÁLTÓ EREDETE, CZÉLJA ÉS JOGI TERMÉSZETE.

SZÉKFoglaló ÉRTEKEZÉS.

SZINOVÁcz GyÖRgy L. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1862. november 3-kán tartott ülésben.)

Nagytekintetű magyar tudományos Akademia!

Mindenekelőtt hálás köszönetet mondok azon nagyra-becsült bizalmáért, melylyel levelező tagjául lett megválasztásomban csekély személyemet érdemem felett megtisztelni kegyeskedett. E feletti örömöm nem ment ugyan az elfogultságtól, mert nem takarhatom el abbeli aggodalmamat, hogy a nagytekintetű Akademia bennem helyezett bizalmának, s személyemhez kötött várakozásának, a hivatalbeli elfoglaltságomból reám hármló munkateher folytonosságánál fogva, kellőleg tán meg sem felelhetek, azonban ne nehezédjék időkorán ború a szilárd akaratra, nem győzi azt le a félénk aggodalom, ha szinte időorzásra kényszerül is a kötelességérzet.

Az alapszabályok 32-ik §-a által előírt kötelességemet teljesítendő, örömmel ragadom meg az alkalmat, székfoglaló értekezésemül a törvénytudomány azon ágát hozni szőnyegre, mely hazánk viszonyainak gyökeres átalakultával következményeiben mindinkább az előtér felé halad, s mely honunkban inkább gyakorlati mint tudományi tekintetben ismert anyagot foglalván magában, nem lehet érdektelen, sőt szükséges, arról mint tudományról, értekezéseket tartani ép e teremben, hol a felszólaló vélemény, mely tárgyát mint tudományt kezeli, szabad gyermeke a meggyőződésnek, mely a pusztán gyakorlati nézetek felületességének nyomása alatt nem áll.

A hazánkban gyakorlatilag már meghonosult váltótörvény tudományos fejtegetését tűzvén ki értekezésem tárgyául, engedje meg a nagytekintetű Akademia, hogy mielőtt tár-

gyamba mélyebben bele bocsátkoznám, annak mintegy bevezetéséül, a váltótörvénynek honunkba lett áttöltését illetőleg, történelmi tekintetben bocsáthassak előre néhány szót.

Hazánk történetében az 1790°/₁ országgyűlés örökké emlékezetes marad. A nemzet II. József császár jószándékú, de önuralmi kormánya alól fölmentetvén, midőn egyrészt közjogi állását új sarktörvényekkel szilárdította meg, másrészt hatalmas szökéssel lépett az általános haladás ösvényére és azon mértékhen, a mint a lángeszű császár alkotmányellenes reformjaitól idegenkedett, a francia forradalom vezéreszméinek behatása alatt is önerejével buzgólkodott a haladás zászlója alatt az átalakítás nagy munkáját alkotmányos úton vinni keresztül.

A nemzet ezen emelkedett szellemirányáról fényes tanúságot teszen az 1790°/₁ 67. törv. cz., mely által azon magasztos cél elérésére, hogy az összes közügyek egy, a korlátnak megfelelő rendszer színvonalára emeltessenek, annak kidolgozása végett 9 országos bizottmány lön kiküldve oly útasítással, hogy munkálataikat már a legközelebbi 1792. évben tartandott országgyűlés elébe terjeszszék.

A jogtudományi bizottmánynak különös feladatúl tűzetett ki, hogy a váltó és hajózási ügyben is törvényjavaslatot készítsen.

Bekövetkezett az 1792-ki országgyűlés, de az ország akkori háborús viszonyai miatt a bizottmányi munkálatok tárgyalásba nem vétethettek.

A nemzet képviselői mindazáltal a jogtudományi bizottmány feladatának különös fontosságot tulajdonítván, míg a többi küldöttségek tárgyai egészen függőben hagyattak, a 16. t. cz. alkotásával „de celeriori justitiae administratione“ az igazságszolgáltatás ügyéről ideiglen is kívántak gondoskodni, s a törvénykezés szervezésére nézve a legszükségeseb intézkedéseket tették.

Ezen fontos törv. cikknek corollariumaként tekintendő az utána következő 17-ik t. cz., mely által az osztrák tartományok váltótörvénszékeinek ítéletei azon hazai polgárok ellen, kik magukat az osztrák váltótörvénynek alávetették, Magyarországbán is végrehajtatni rendeltettek.

E törvény fényes emléke őseink államférfiúi bölcsességé-

nek, midőn a harczai zaj és hadi készülétek közepette a kereskedelem érdekeit melegen felkarolták, a törvény homlokán azon bölcs elvet hirdetvén, hogy a nemzetközi kereskedelem a hitel biztonsága nélkül fen nem állhat. „Justitia — így kezdi az idézett törvény — et mutuo inter nationes ac provincias commercio, quod sine securitate crediti subsistere nequit, exigente, ut sua contractibus legitime initis fides constet, et eorumdem executio judiciaria auctoritate procuretur“ — és ki nem látja, hogy a nemzet már a múlt század vége felé tisztán felismeré, hogy valamint a kereskedelem az egyes országok határain messze túl szállong, s a népeket összefüzi, úgy az azt támogató hitel biztosítására az államok közremunkálása, s azoknak összehangzó törvényes intézkedései szükségesek.

E mérhetlen világforgalomnak, mely a népeket egymással érintkezésbe hozza, lelke a hitel, ennek támasza pedig az állam abbéli biztosítéka: „ut sua contractibus fides constet,“ mely kezesség nélkül polgárisúlt állam-élet általában nem is képzelhető.

Ezen igazságokat gróf Széchenyi István „Hitel“ című munkájában lánglelke meggyőző szavával állítván a nemzet szeme elé, a nemzeti bankot, és a váltótörvényt a hazai közhitel megszilárdítására elkerülhetlen szükséges tényezőkkül tüntette fel, s miután bölcs nézetei a nemzet meggyőződésében mindinkább gyökeret vertek, a törvényhozás — míg az 1790¹/₁ bizottmányi feladatok nagy része maig is várja megoldását — kiszemelve azok közül a váltótörvényt, 1840-ben beváltá az 1792-iki 17-iki törv. cz. ígétét, s az önálló váltótörvénykönyv alkotásával meghonosítá azon intézetet, mely más országokban és tartományokban, nagyobb kisebb tökélyben, már a XVII-ik században gyakorlá üdvös hatását.

Az 1840-iki XV. t. cz. hazai jogtörténelmünkben valóságos korszakot képez. E törvény a bírósági kiváltság középkori intézvényét gyökerében megingatván, a jogegyenlőség elvének fényes diadalt szerzett, s midőn a gyors igazságszolgáltatás gúnyára divatozott úgynevezett jogorvoslatokat köréből kizárá, rendszeres eljárási formák szabatossága által 20 év előtti törvénykezési viszonyaink közepette példányát állítá elé az okszerű bíraskodásnak.

De a tudomány azóta nagy léptekkel haladott előre, — a magyar váltótörvény, mely az 1831-ben az osztrák tartományok számára készült váltótörvényjavaslatból merítettet, s annak sok helyen szószerinti mássa, tökélyben meghaladja ugyan a régi osztrák váltótörvényt 1763-ból, de viszont több tekintetben hátrább áll az 1847-iki lipcsei értekezletben tisztultabb nézetek nyomán indítványozott, s egész Németország által csekély módosításokkal elfogadott váltórendszabálynál.

A váltótörvény úgy, mint például a tengerészeti, azon törvények sorába tartozik, melyek oly mértékben üdvösebbek, a mint hatályuk több határos államokra kiterjed. Valamint a világkereskedelem lényegében, ugyanazon gyakorlati szabályok mellett üzetik, úgy az egymással kölcsönös kereskedői viszonyban álló nemzetek közös érdekében fekszik, hogy váltótörvényeik lehetőleg egységes elveken alapuljanak.

A váltó kellékei, anyagi jogkövetkezményei kell, hogy az egymással kereskedelmileg érintkező nemzeteknél ugyanazok legyenek. Ezt követeli az üzlet biztossága, miután fel nem tehető, de nem is kívánható, hogy a kereskedők mindazon országok külön váltótörvényeit ismerjék, melyekben kereskedést üznek, s ha az országok törvényein végig nézünk, azt tapasztaljuk, hogy a váltótörvény közösségének szükségét a rokonszemléű népek tényleg elismerték. — Így a francia kereskedelmi törvényt magáévá tette Spanyolország, Portugallia, Olaszország legnagyobb része, Görögország, Hollandia, Belgium, Helvétország egy része, — azonkívül a francia, spanyol, hollandiai, és portugalli gyarmatok. — Az angol váltótörvény Angliában, Scotiában és Irhonban, valamint Amerikában 200 millió népesség felett uralkodik. — A német köztörvényszabály hatálya kiterjed egész Németországra, az osztrák német tartományokra valamint részben Svédhonra és Finnlandra.

Hazánk jövő törvényhozása is hivatva érzendi magát a magyar váltótörvényt némely részbeni elszigeteltségéből kiemelve, a külföldnek ez iránybani újabb fejleményei tekintetbe vételével átídomítani, s ez által a nagy nemzetcsoporthoz egyike vagy másikához törvényhozásilag közeledve, a váltótörvényt a haladás lehető legmagasabb színvonalára emelni. Ebbeli munkálata annál tökéletesbb lesz, minél inkább meg-

felelend a váltótörvény a váltó üzlet valódi céljának, minél több biztosítékot nyújtand a hitelnek, s minél kevesebb részt engedend roszhiszemű visszaéléseknek.

Általános majdnem a nézet, hogy a váltótörvény csak egyik tengelye azon intézménynek, mely a kereskedelem, és hitel szilárdítására szükséges, a másikat a nemzeti bank képezi, mert a forgalom kettős biztosítékot igényel: először, hogy a váltóadás a fizetést a lehető leggyorsabb végrehajtás veszélye alatt teljesítse, és másodszor, hogy a készpénzben megfoglyatkozott adós a hitelintézetnél a szükséges fedezetet könnyen megszerezhesse.

De habár hazánk az óhajtott hitelintézetnek eddigelé még nem örvend is, váltótörvényünk üdvös hatását, általán véve, még sem lehet tagadni, és az ellene itt-ott hallatszó panaszok azon mértékben fognak elnémulni, a mint váltótörvényünk a váltó üzlet természetének jobban megfelelend, mert én részemről azt állítom, hogy a váltótörvény kérlelhetlen szigorúsága csak úgy van észszerűleg igazolva, ha az a váltó eredeti jótékony céljának határaiha szoríttatik, ha a bírói eljárás tisztán a váltóintézet rendeltetésének szolgál, és a polgárjogi elvek terére nem vonatik.

Ezek előrebocsátása után áttérek feladatomhoz.

A váltóintézet történelmi eredetéről különböző nézetekkel találkozunk. Montesquieu ¹⁾ azt állítá, hogy a francziországból kiüzött zsidók találták volna fel a váltót oly célból, hogy vagyonukat az elkobozástól megmentsek és Olaszországba szállíthassák. Némelyek a váltót római eredetűnek hívék, és Cicero leveleiben (libr. XII. ep. 24. és libr. XV. epist. 15. ad Atticum) vélték annak nyomát feltalálhatni. E nézetek azonban alaptalanoknak bizonyúltak, és a tudós Martens ²⁾ nagybecsű vizsgálódásai nyomán már általánosan elfogadott tan, hogy a váltó eredete a középkorba esik, s hazája O l a s z-

¹⁾ Montesquieu. Esprit des lois. Chap. XX.

²⁾ Versuch einer historischen Entwicklung des wahren Ursprungs des Wechsels. Göttingen 1797.

ország, a mint azt már a váltói műszavak: tratta, giro, rimessa, indossamento stb. mutatják. Tévedne, ki azt hinné, hogy a váltólevél valamely egyes lángezü fő találmánya, nem — a váltó természetes és szükséges gyümölcse a kereskedési forgalomnak, a közösen érzett szükség, a közös kereskedési empyrismus, általában a gyakorlati ész, és tényleges viszonyok által dictált segédeszköz (expediens).

Tudjuk, hogy középkorban Olaszország a polgárisodás élén állván, kiterjedt kereskedői vállalataival a világkereskedelemre döntő befolyást gyakorolt. Az olasz városok külföldön, különösen a Földközi tenger partvidékein számos gyarmatokat bírván, az azokkai pénzforgalom szüksége, miután akkor a készpénz küldése vizen és szárazon veszélyes, és több tartományokban a készpénz kivitele tiltva is volt, azon eszméhez vezetett, hogy a sok akadályok, és veszéllyel járó pénzküldés helyett a pénzforgalom levelek által közvetítesse.

Ezen szükséges lényegesen könnyített a külön czéhet képezett pénzváltók (campsori) intézete. A pénzváltók a középkorban, midőn a pénzviszonyok nagy zavarban voltak, felette szükséges és hasznos polgári osztály volt nem csak azon különös tudományuk miatt, melylyel a különféle országok pénzei, s azoknak éremi (metallicus) értéke körül bírtak, hanem kölcsönös összeköttetésük miatt is, melynélfogva képesek voltak a kereskedőknek távol tartományokba irányzott fizetéseiket egymással váltott egyszerű levelek — váltólevelek — által közvetíteni. A kereskedő, ki valamely városban bizonyos összeget akart fizetni, átadta azt saját lakhelyén egy bankárnak, ki azt a fizetési helyre szóló utalványlevéllel felváltotta, melyet azután a kereskedő távol lakó hitelezőjének megküldött.

A forgalmat élénkíték a vásárok, melyek közt váltókra nézve különös fontossággal bírtak a lyoni, besançoni és piacenai vásárok, melyek különös hatósággal és kiváltságokkal voltak felruházva. A besançoni vásárok, melyeket genuai olaszok kezeltek, különösen középpontját képezték az európai váltóforgalomnak. Ezen csak 8 napig tartott vásárokon árúk adásvevése megengedve nem volt, hanem csak a kereskedők kölcsönös számlái rendeztetek, váltók bocsáttat-

tak s fizettettek ki, s így e vásárok azon nagy előnyt nyújták, hogy a bankárok összes pénzüzleteiket egy-egy országgal, ennek a vásáron megjelent képviselői által könnyen és egyszerre szabályozhatták. E vásárok, váltóvásároknak (Wechselmessen) neveztettek, s azok legvirágzóbb korszaka a XVI-ik századba esik, midőn, hivatalos adatok után, egy ily váltóvásáron 16 millió arany tétetett forgalomba.

Ebből látjuk, hogy a váltóintézet eredeti rendeltetése volt, a pénzforgalmat közvetíteni, s a készpénz képviselése által a kölcsönös kereskedési számlák kiegyenlítését könnyítve, a kereskedelem legsürgetőbb igényeinek szolgálni.

Azon szükség kielégítése, mely a váltóintézetet életbeléptette, képezi annak tulajdonképi célját is.

Ama szükség parancsolá, hogy a kereskedői fizetések utalványozás által teljesítenek, azért a váltónak jellemző természete az utalvány elannyira, hogy ha ezen utalványi jellegét levette egyszerű kötelezvénynyé alakúl, ezzel sajátos céljától, rendeltetésétől eltérvén, megszűnik váltó lenni, habár annak neveztetnék is.

Azért nem tartózkodom kimondani, hogy azon sokoldalú panaszok, melyek,—főleg hazánkban—a váltótörvény ellenében felmerülnek, azon tagadhatlan körülményben találják magyarázatukat, hogy a váltó sajátos eleméből szükség nélkül kiragadtatván, téves irányban vezetettett, s ezáltal elláthatlan jogkoholmányoknak ürügy szolgáltatott, s a váltóforgalom demoralizáltatott.

Mélyen meg vagyok győződve, hogy noha a váltótörvény működése mellett kereskedelmünk egy hitelbank hiányát sajnosan érzi, ezen hiány nem lesz annyira érezhető akkor, ha a váltó sajátos rendeltetésének korlátai közé viaszorítottatik, sőt a váltótörvény szigorának is csak úgy van értelme, és csak úgy támogatja a közhitelt, ha a váltónak sajátos eredeti rendeltetését mozdítja elő, különben e szigor csak romboló fegyver az álnokság, a roszhiszeműség kezében.

Hogy a váltó-intézet sajátosága és fontossága világosan szemünk elé tűnjék, lássuk egy példában a váltó-

üzlet menetét, a mint az lényegileg az egész polgárisult világban tapasztaltatik: K. (kibocsátó brünni posztógyárosnak egy áruszállításból eredő 5000 frtos követelése van E. (elfogadó) pesti posztókereskedő ellen, de tartozik ugyanazon összeggel J. (intézkényes) szegedi földbirtokosnak attól vett X. mázsa gyapjúért. Már most a helyett, hogy K. adásától E-től a tartozási összegnek készpénzbeni megküldését követelné, vagy viszont hitelezőjének J-nek ezen összeget átszállítaná, mi mindkét esetben sok alkalmatlansággal járna, kibocsát egy 5000 frtos váltót adós üzlettársára E-re intézké, s ezt J. hitelezőjének mint intézkényesnek átküldvén, feljogosítja őt, hogy az E-nél künlevő 5000 frtnyi követelést behúzza, s így önmagát K. adása irányában kielégítse. Ekkor J. kezéhez revén a váltót, kérdéstintézk E-hez: akarja e neki meghagyott 5000 frtnyi fizetést K. helyett teljesíteni? azaz a váltót elfogadás végett E-nél bemutatja, E. magát a kereskedői üzletből K. adósának lenni tudván, ennek megbízását, vagyis utalványát, hogy t. i. az 5000 frtnyi tartozást J-nek vagy jogutódának fizesse, elfogadja, s annak jeléül nevét a váltó előlapján aláírja.

J. most két oldalról bír ígéretet, hogy K. irányábani 5000 frtnyi követelése ki fog fizettetni, egyrészt t. i. K-nak azon kezességét bírja, hogy utalványa szerint helyette a fizetést E. fogja teljesíteni, de bírja másrészt ez utóbbinak közvetlen lekötölelezkétségét is. Ezen kettős fedezettel ellátva, mint-hogy még a váltó lejáratá előtt pénzre van szüksége, e váltón alapuló követelési jogait, az érték felvétele mellett, átruházza vagyis forgatja a pesti takarékpénztárra, ennek irányában önmaga is kezességet vállalván, hogy a váltó lejáratkor vagy E. vagy K. vagy pedig önmaga J. által ki fog fizettetni.

Lejárván a váltó fizetési határideje, a pesti takarékpénztár felszólítja E. pesti posztókereskedőt, hogy váltóelfogadása szerint fizessen. Ha ez a fizetést teljesíti, ezáltal az egész váltóüzlet lánczolata befejezést lel, egy pénzleolvasás által három váltókötölelezkézt szabadúl meg fizetési kötelezettségétől, és három külön üzleti viszony találja egyszerre megoldását a nélkül, hogy a váltó által képviselt 5000 frtnyi összegnek egy helyről másikkra küldése szükséges lett volna, t. i. a készfizetés teljesítő elfogadó megszűnik K. brünni gyá-

ros adósa lenni, a mennyiben a fizetést annak rendelete szerint teljesítette, de ezen fizetéssel egyúttal beváltja J-nek tartozását is a pesti takarékpénztár irányában, miáltal az utóbbi J. viszont megszűnik K. brünni gyáros hitelezője lenni, mint a kinek utalványa folytán ő 5000 frtnyi követelését nem ugyan saját kezéhez, hanem az általa saját kezessége mellett a pénzfelvételre megbízott takarékpénztár kezéhez felvette.

Ha ellenben a takarékpénztár felszólítása folytán az elfogadó pesti kereskedő lejáratkor nem fizet, akkor ezen mulasztás hivatalosan begyűzetik, azaz óvás vétetik fel, erről az előzők, azaz mind J. mind K. értesíttetnek, s ez által tudtukra adatik, mikép most rajtuk van a sor a fizetés iránt adott kezességet beváltani. Erre, ha az ügy per nélkül lebonyolítatik, a szegedi földbirtokos J. a takarékpénztár iránti tartozását készpénzzel leróván, visszaveszi a váltót, ezzel viszont saját adósához K. brünni gyároshoz fordul, ki látván, hogy üzleti adósa E. lekötelezése szerint nem fizetett, J. szegedi földbirtokosnak tartozó gyajjú árát közvetlenül megfizeti, vagy egyébként fedezi, s ennek követelési jogába lépve, a váltót magához veszi, mi által az ü/let azon eredeti helyzetbe kerül vissza, melyből kiindult, t. i. a kibocsátó, és elfogadó közti kereskedői viszonyra, mely az 5000 frtos váltónak lételt adott.

A kibocsátó valamint a váltó kibocsátása előtt, úgy ennek óvással visszakerülése után eredeti adósával ismét szemközt állván, most az elfogadás által szerzett váltójogait E. ellenében törvény útján iparkodik érvényesíteni.

Ebben áll a váltóüzlet legegyszerűbb menete, mely a váltónak, mint fizetést közvetítő papírnak elkerülhetlen szükségét és fontosságát, úgy sajátlagos czélját a kereskedői világban, kézzelfoghatólag feltünteti.

A váltó, mint a főnebbi példából láttuk, fizetési eszköz gyanánt használtatván, mint ilyen, a forgalom ezerféle viszonyaiban szerepel, és — a viláfgorgalomra annyira fontos — azon rendeltetésén kívül, hogy a távol tartományokba irányzott fizetések közvetíti, míg egy önálló állami főczél-
nak is szolgál, mely a mélytudományú Sardagnának ¹⁾, az

¹⁾ Theleologisch-juridische Ansichten über die Wechselrechtsgesetzgebung. Wien 1832.

1831-diki osztr. váltótörvényjavaslat egyik főszerzőjének értelmezése szerint abban áll: hogy a váltó a készpénznek készpénz, vagy árú ellenébeni csere vagy póteszköze gyanánt alkalmaztathassék, a mi által nem csak a kereskedelem helyeztetik azon állapotba, hogy a lejárat napok pontos kiszámítása által saját pénzalapját sokszorozhatja, hanem a forgalom könnyüése, és gyorsasága is előmozdítván, az államban forgó és érempénz (Münze) gyanánt hatályos pénz szaporodik, s annál fogva a természet és ipar élénkítésében az állampolgárok ingó vagyona is nagyobbíttatik.

Elmondván a főbbiekben véleményemet a váltó eredetéről és céljáról, az alább következőkben megkísértem kifejtetni nézeteimet annak jogi természetéről.

A váltó, mint láttuk, a kereskedői világ gyakorlati szükségletéből eredt, valaminthogy a polgárjogi (Civilrechtlich) cselekmények is a társas élet gyakorlati szükségének fejleményei; de a váltóról különösen állíthatjuk, hogy annak éltető eleme a jóhiszeműség, a kereskedői szószentsége. Hosszabb időig csak ezek valának a váltó biztosítékai. Századokig divatozott már a váltóüzlet, mielőtt azt az államok írott törvény által oltalmuk alá vették volna. Az államok befolyása mindössze abból állott, hogy vásári kiváltságok és bíróságok által a kereskedőknél szokásban volt váltórendet fentarták, és késedelmes fizetők ellen, főleg midőn azok idegenek valának, fogságot rendeltek.

Az első formulázott váltótörvényt 1601-ben Amsterdam városa jegyezte fel a divatozó szokásokból, 1603-ban Hamburg, 1621 ben Norimberga, s utánok következtek egyéb német városok, és tartományok váltótörvényei, úgy hogy 1603 tól egész 1844-ig Németországban 91 különféle váltótörvény hozatott, melyekből 1844-ben még 56. törvény volt hatályban²⁾.

Mintán ekép a váltóüzlet a törvényhozások által felkaroltatott volna, tárgya lön az a jogászok vizsgálódásainak is, kik először a váltót a római jogelvek nyomán iparkodtak értelmezni.

²⁾ L. Allg. deutsche Wechselordnung mit Einleitung und Erläuterungen. Leipzig 1848. XVI. lap.

E téren különféle elméletekkel találkozunk. Némelyek a váltóüzletben pénz adásvevését, cseréjét látták; mások *contractus innominatus*-t láttak alatta lappangni; mások szerint ismét a váltó a „*pactum de cambiando*“ teljesítése, mely utóbbi nézethez a francia jogtudósok csatlakoztak. De Turri Raclacé szerint a váltó „*commutatio pecuniae absentis cum praesente*“, — Saccia szerint „*emptio venditio pecuniae*“; — a francia Savary azt „*cession vendition d'argent*“ nevezi; mások ismét, jelesül Pardessus, Freméry, Persil, Nougier a váltószerződés *contrat de change* eszméjét állíták fel, mely eszmét számos német jogászok és jelesül Biener ¹⁾ elfogadták.

Sardagna fenidézett iratában úgy tartja, hogy a váltóban kettős szerződés rejlik; az egyik, melylyel a kibocsátó vevőjével magán viszonyait rendezi, a másik, melylyel őt, saját kezessége mellett, felhatalmazza, a váltót készpénz helyett a forgalomban használhatni.

Újabb időben egy jeles szász jogász Dr. Einert Károly ²⁾ eltérve a római jogfogalmaktól, azon régi nézetet, melylyel már Sonnleithner hasznos munkájában is ³⁾ találkozunk, hogy a váltó nem egyéb mint a kereskedők papírpénze, egy jogelmélet alapjául vevé, mely az újabb német váltótörvény alkotására nagy befolyást gyakorolt.

Ezen elmélet, noha a váltóüzlet körüli nézetek tisztulását hatalmasan mozdítá elő, több oldalról czáfolatokat idézett fel. Igy Thöl ⁴⁾ a váltót úgy állítja elő, mint egy pénzösszeg elvont ígéretét, (*Summen versprechen*) melynélfogva a váltóbirtokos követelési jogát nem a közvetlen előzőjével fenálló viszonyból, hanem a kibocsátónak abszolút fizetési ígéretéből meríti.

Einert és Thöl elméleteikkel szemközt Liebe tanácsos ⁵⁾ azt állítja, hogy a váltó nem egyéb mint egy alaki cselek-

¹⁾ Biener. *Abhandlungen aus dem Gebiete der Rechtsgeschichte*. Nro 11.

²⁾ *Das Wechselrecht nach dem Bedürfnisse des Wechselgeschäfts im 19. Jahrhundert* von Dr. Carl Einert. Leipzig 1839.

³⁾ *Lehrbuch des österreichischen Handels und Wechselrechtes*. Wien 1820. 257. lap.

⁴⁾ Thöl. *Entwurf einer Wechselordnung*.

⁵⁾ *Zeitschrift für Civilrecht und Prozess*. 1841. 63. lap.

vény, (formal akt) melynek pusztá létezéséből bizonyos jogkövetkezmények folynak a nélkül, hogy ezek megalapítására az anyagi jogczim kimutatása szükséges volna. Ezen elvet magáénak vallotta az 1845 ben megjelent porosz váltótörvényjavaslat is.

Brauer ¹⁾ általában Einert elméletéhez csatlakozván, azon váltójogi elvből, miszerint a váltójogi kötelezettség azon darab papíron függ, melyre íratott, s ezen papír elenyészttével megszűnik, a váltó és papírpénz közti hasonlatosságot fejtegeti.

Szerinte Liebe elmélete sem alkalmas a váltó jogi természetének magyarázására, minthogy egy pusztán alaki szerződés keletkezése nem fejtené meg azt, hogy a váltó dolognemű jogokat ad, és realis köteleességeket alapít, melyek, a váltóbirtokos személye által változást nem szenvednek. — Brauer elveti a váltószerződésrőlí tant, oda központosítván érveit, hogy a váltóbeli lekötélések nem egy bizonyos személy, hanem az egész közönség irányában vállaltatnak.

Ennek ellenében egy legújabbí író ²⁾ felkarolja a váltót mint anyagi szerződést, különös súlyt fektetvén a váltóban kifejezett értéki viszonyra, mi, szerinte, a váltó szó által fejeztetik ki, s annak legbensőbb jogalapját képezi. — Wächter egyébiránt azon nézethez csatlakozik, melyet Thöl képvisel, szinte elveti Einert elméletét a papírpénzről, helyesen jegyezvén meg, mikép a váltó csak forgatási képességénél fogva hasonlítottathatik a készpénzhez, a forgatmány azonban csak a XVII-ik században hozatott be; azonkívül az intézvényes a váltó átvételénél nem kap valóságos fizetést, hanem csak fizetésre kilátást. Az a mi a váltót becessé teszi, a visszakereseti kezesesség, hiányzik a készpénznél, és habár a váltó helyesen képviseli a készpénzt, azért még kereskedők közt sem tekintethetik papírpénznek, miután hallatlan, hogy valaki adósától, készpénz helyett, váltót elfogadni köteleztethetnék.

Wächter a váltót mint kétoldalú szerződést fogja fel, mely szerint a kibocsátó az intézvényestől vett érték

¹⁾ Die allg. deutsche Wechselordnung. Erlangen 1851.

²⁾ Dr. Oscar Wächter. Wechsellehre. Stuttgart 1861.

alapján ez utóbbinak ígéretet tesz, hogy a váltót bizonyos helyen, és időben vagy maga fizeti, vagy annak más (az elfogadó) általi kifizetését garantirozza; minek ellenében az elfogadó hasonló ígéretet tesz, hogy a fizetést egyenesen és közvetlenül teljesíti. — Szerinte ezen váltószerszövéknél a kötelezési alap nem a papírban, hanem a fizetési ígéletben fekszik; de maga a papír sem pusztá formáság, minthogy benne azon sajátságos eszköz rejlik: más helyre fizetéseket közvetíteni.

Ezekből látjuk, hogy mind a régebbi, mind az újabbkori tudósok nagy ösztönt találtak a váltó benső jogi természetének taglalására.

Nézetem szerint a régebbi írók közelebb állottak a valóhoz mint az újabbak. Amazok eszméiket a római jog megbecsülhetlen aranybányájából meritvén, alaposabban fogák fel a váltóintézetet; ellenben az újabb tudósok elméletei a dolog velejébe nem hatnak.

A kik Einert Károlylyal a váltóban csak a kereskedők papírpénzét látják, éles értelmezés helyett pusztán hasonértelműségre építkeznek. Eltekintve attól, hogy ezen hasonlatosságra építkezés is felette ingadozó, az csak a váltó gyakorlati hasznát, de nem jogi természetét tartja szem előtt, — és habár megengedem, hogy a váltó a kötelezetteknek magán hitelpapíra, ezen természetét mégis csak a benne rejlő kötelezési elemtől nyeri, a melyről pedig éppen helyes fogalomhatározat kívántatik. De a papírpénzzeli összehasonlítás azért sem fejt meg a kérdést, minthogy a váltó a forgatmány feltalálása előtt a XVII-ik században, azon forgalmi képességgel, minél fogva most a papírpénzzel azonosítatik, nem bírt.

Thöl elmélete sem elégíti ki a bírálót, miután e kitétel: „pénzösszegbéli ígélet“ (Summenversprechen) a minnek ő a váltót értelmezi, igen tág magyarázatot enged, az alatt kölcsön, adásvevési és minden egyéb szerződést lehet érteni, melyben készfizetés köttetik ki. Azonkívül a váltói személyek kötelezettsége, habár készfizetésre czélzó,

nem ugyanegy természetű, a mint ez alább bővebben kiderülend, s így a fönnebbi kitétel valamennyi váltókötelezettre szabatosan nem alkalmazható.

Ép oly kevésbé csatlakozhatom Liebe tanácsos elméletéhez az alaki cselekvényről (formalakt) a mint ő a váltó fogalomhatározatát adja. — A jogkövetkezmény — úgymond — nem alapúl a felek czélzatában megegyezésében, hanem az csak indoka lehet az alaki cselekvénynek, melynek pusztá létezésében a jogkövetkezmény utolsó alapja fekszik; . . . . és ha ily esetekben bírói határozatra kerül a dolog, a bíróság csupán a külső — magában következménydús — cselekvényre szorítkozik, s ha ezt rendén találja, az elmarasztalás bekövetkezik a felek czélzatai, szándokaira való minden tekintet nélkül.¹⁾

Ezen különben felette éles elméjű író, úgy látszik, hogy midőn a váltó jogi természetének értelmezését megkísérté, kiválsólag csak a külső jogkövetkezményeket tartá szem előtt, s abból, hogy a bíró — eltekintve minden anyagi kifogásoktól, a váltó kül alakját tartozik vizsgálni, magát a váltót is alaki cselekvénynek nevezi.

De ezen felfogás egészen téves. Mint főnebb is említém, a váltó éltető eleme a hitel, a kereskedői jóhiszem, melynek paizsa alatt a váltóüzlet századokig vitetett, mielőtt az államok abbéli kötelességöket, hogy a tényleges váltóüzlet alapján, a kereskedelmi hitel megóvására írott törvények, s külön törvényszékek alkottassanak, felismerték volna; a váltóintézet tehát már fenállott, mielőtt a törvényszékeknek szabályúl előíratott volna, hogy váltóügyeknél csak a váltó külalakjára tekintsenek. Én részemről a váltótörvényeket és váltótörvényszékeket csak esetleges dolognak tartom, mely által az állam a már fenállott váltóintézetet oltalma alá vette, s mely államczél csak úgy volt elérhető, ha a váltóügyek a kereskedői hitel, az adott szó feltétlen teljesítése érdekében intéztettek el. Ha tehát a törvényszékek főleg a váltó külalakját tartoznak szemügyre venni, az, t. i. a váltó, azért még nem annyira pusztá formali-

---

¹⁾ Entwurf einer Wechselordnung für das Herzogthum Braunschweig sammt Motiven von Liebe. Braunschweig 1843.

tás, hogy az egész váltóüzlet a nyagát csak is a váltóban, s az a szerint vállalt fizetési kötelezettségben keressük. Azon elv, hogy váltójogok csak a létező papir alapján szerezhetők, ezt pusztá formalitássá még nem bélyegzi, különben minden írott szerződés csak formalitásnak volna tekintendő, a mit eddig még egy jogász sem állított, s annál kevesebbé állíthat, mert tudjuk, hogy a közéletben a polgári köztörvény szerint bizonyos jogok csak úgy érvényesíthetők, ha írott szerződésen nyugszanak; ilyenek a térítvény, hatalmazvány, nyugta stb. — De általában Liebe felfogása szerint nem volna okmány, melyet pusztá formalitásnak tekinteni ne lehetne, mert minden jogtartalmú okmány bizonyos alakhoz van kötve, melynek lételet a bíró mindennek előtt tartozik vizsgálat alá venni.

Ezekből kitűnik, hogy Liebe elmélete sem fejt meg a váltóintézet velejét.

Wächter — nézetem szerint legközelebb jár a valóhoz, de a mennyiben Thöl értelmezését teszi magáévá, ennek ellenében felhozott észrevételein Wächter tanárra is alkalmazhatók.

Ámde a tárgy közelebb fekszik, mint azt a német jogtudósok, kik a római jogelvekből kibontakozni törekszenek, subtilis, de még sem találó taglalásaik által sejtetik.

Én a váltó jogi természetének meghatározására nézve visszatekintek annak eredetére, társadalmi céljára. Ez valamint forrása a váltójognak, úgy egyedüli biztos kulcs a váltó alapos értelmezésére.

A váltóintézet első felmerülése, mint főnebb láttuk, azon időbe esik, midőn a polgárisultabb Európában, főleg Olaszthonban, a római jog elvei szabályozták a törvényszékek eljárását; azért a kereskedőknek a váltóüzlet körül felvett szokásos szabályai és alkalmazkodásai a római jogra annális inkább támaszkodhattak, minthogy azon jogi kombinatio, mely a váltóban kifejeztetik, már a római világban nem csak ismeretes és gyakorlati, hanem arról világos törvény által provideálva is volt.

Így olvassuk Digest. libr. XVII. I. 12. Ulpiani libro 31. §. 10. „Dedi tibi pecuniam, ut creditor meo exsolvas; non fecisti; praestabis mihi usuras: quo casu et a me creditor

pecuniam debitam cum usuris recepturus sit.“ — Ki nem látja ebben kifejezve nem csak a készpénzzel adott megbízást, hogy az a megbízó (kibocsátó) hitelezőjének (intézkvényesnek) fizetessék, hanem ezen fizetés elmulasztásának jogi következményeit is mind a megbízott, (intézkvényezett) mind pedig viszkeresetileg a megbízónak hitelezője irányában, ki most a megbízottól fel nem vett pénzt, kamataival együtt, a megbízón veheti meg.

És más helyen Digest. XVII. I. 22. §. 7. „si tibi centum dedero, ut ea Titio dares, tuque non dederis, sed consumpseris, et mandati, et furti teneri te Proculus ait; aut si ita dederim, ut quae velles dares mandati tantummodo.“ — Íme az utalvány figyelmen kívül hagyásának jogi következményei.

Végre ugyanott 29. „Fideiussor si solus tempore liberatus tamen solverit creditori, recte mandati habebit actionem adversus reum: quamquam enim jam liberatus solvit, tamen fidem implevit, et debitorem liberavit; si igitur paratus sit defendere reum adversus creditorem, aequissimum est, mandati iudicio eum quod solvit recuperare; et ita Juliano videtur“ — mi által a kezesnek, ki az adóst hitelezője irányában, noha már köteles nem volna, megszabadította, az adós ellen kereseti jog adatik.

Tehát azon hármasszoros jogviszonyt, mely az utalványban rejlik, már a római jog minden oldalról szemügyre vette, és miután a római jogot a civilizált népek polgári joga anyjának tartom, annál kevesebbé tartózkodom a váltó lényegét a római jogból magyarázni ki, minthogy a váltóban a római jog elvei oly szembetűnőleg vannak kifejezve, hogy ezen elvitázhatlan jelleget a német jogtudósok újabb elméleteikkel eltörölni képesek nem voltak.

Ugyanis, midőn két személy közt bármi indokból követel — tartozási viszony keletkező, a kötelezett (kibocsátó) hitelezőjének (intézkvényes) az ettől kapott értékért váltásul levelet ad kezébe, melyben egy harmadik személynek (intézkvényezett) meghagyja, hogy hitelezőjét helyette készpénzzel kielégítse, ezzel kétségtől oly jogviszony jött létre, melynek neve a római jog nyelvén „mandatum“ (Dig. XVII. I.) ma assignatio, utalvány, még pedig a mandatum azon

faja, mely az utalványos (intézkvényes) irányábani kezességgel fideiussio, (Dig. 46. 1.) levén összekapcsolva „mandatum qualificatum“-nak neveztetik.

Az utalványozott (intézkvényezett) elfogadván a meghagyást, ezáltal a megbízóval (kibocsátóval) együtt egyetemleges adósa lesz az utalványosnak (intézkvényesnek), mihez képest, ha a meghagyásnak megfelelő, az utalványost kielégítette, ezzel az utalvány végrehajtatott. Ha ellenben az elfogadó utalványozott a fizetést, vett utasításához képest, nem teljesítette, akkor, ha az utalványos az elfogadót be nem panaszoja, az utalványozó actione mandati directa, mely itt egyszerű pénztérítési vagy készfizetési követeléssé módosul, az elfogadó utalványozott ellen fordulhat, önmaga viszont az „actio ex stipulata“, vagyis viszkereset terhe alatt az utalványos hitelezőnek marad lekötelezve.

Ha pedig az elfogadó nem fizetvén, közbenjárás esete forog fen, ez a római jog szerinti „constitutum debiti alieni“ (Dig. 13. 5. cod. 4. 18.) természetével bír. — Midőn végre a váltó forgatmány útján átruháztatik, a forgatók mindannyi fideiussores, kik a kibocsátó alapkezességéhez csatlakozván, az elfogadó kötelezettségéért kezkeskednek.

Ezekből látjuk, hogy mindennemű váltónyilatkozatok véggyökérszálaikkal a római jog elveiben és értelmezéseiben feneklenek, s azért részemről a váltót benső jogi lényegében garantírozott fizetési utalványnak jellegzem. Ezen értelmezésben fekszik a genus proximum mint mandatum, utalvány, és a differentia ultima, mely a kibocsátó és forgatók, mindannyi utalványozók kezessége, a mi által a váltó a közönséges utalványtól különbözik.

Ezen szempontból indúlva, nem tarthatom helyesnek a magyar váltótörvény I. r. 1-ső §-ában olvasható értelmezést. Először is azon kitétel: „mely által kibocsátója magát a köztörvényieknel szigorúabb föltételek alatt“ kötelezi, szerintem egészen helytelen, miután a váltóüzlet már századokig divatozott, mielőtt annak megóvására az államok szigorú törvényeket hoztak volna. Ezen utólagos törvények a váltó célját és valóját meg nem változtathatván, hahogy a törvényben a váltó lényegének eszméje, fogalom határozata szükségesnek találtatott, ebbe

az utólag hozott szigorúbb törvénynek, mint valamely esetleges dolognak, megemlítése nem illik.

Úgy szinte nem alkalmas azon kitétel sem, miszerint „a kibocsátó magát kötelezi, hogy valamely pénzüsszeget vagy maga fizetend, vagy annak más általi fizetését eszközöli,” — mert az itt körülírt kötelezés a váltóban nincsen kifejezve, hanem a váltó kibocsátását megelőzi, de ekkor is a kibocsátó a szóbeli „pactum de cambiando“-ban nem kötelezi magát, hogy a más általi fizetést eszközölni fogja, mert ha a váltó el nem fogadtatik, a kibocsátónak azon kötelezettsége, hogy a váltó fizetését eszközöli, azonnal meghíúsul, és a váltóbirtokos nem szoríthatván a kibocsátót a más általi fizetés eszközzésére, el nem fogadás esetében, csak a kibocsátótól követelhet viszkereset útján fizetést.

A váltóról csak sajátlagos jogi természete, és szavainak valódi értelme nyomán lehet helyes fogalom-határozatot (definiitót) adni, talán így: „a váltó oly okmány, melylyel annak kibocsátója, (az intéző) általános kezessége mellett, az intézettet utasítja, hogy bizonyos pénzüsszeget, egy harmadik személynek (intézővényes) vagy jogutódának, bizonyos helyen és időben lefizessen.” — Ezen értelmezésnek megfelel a váltónak régi időtől fogva mostanig fentartott formája is.

Dr. Oscar Wächter fenidézett munkájában közöl a XIII-ik és XIV-ik századból fenmaradt két olasz váltómintát, melyeknek tartalma fordításban következő: 1207-ből: „Rossi Simon bankár megismeri, hogy 34 genuai lirát, és 32 denárt átvett, melyekért annak testvére Vilmos Palermóban annak, ki jelen iratot előmutatja, 8 markát jó ezüstben kifizetni tartozik.”

Az 1395-ből fenmaradt váltó formája a maihoz még inkább hasonlít: „fizessen ezen első levél mellett october 9-ikén Goro Lucasnak 45. lirát, ezek azon értékért vannak, melyet Masio Reno ad; fizesse annak idején, és tegye számlámra. Krisztus óvja meg önt. Bonromeo de Bonromei üdvözli önt Milanából Martius 9-ikén 1395. — Há t á n: Bonromei Sándornak és Andrea Domokosnak Velenczében. Első (prima) 45. liráról.”

Ezen váltóformákban határozottan ki van téve az utalvány, de feltűnik a kapott érték bevallása a kibocsátó részé-

ről, melyre, úgy látszik, régenten nagyobb súly fektettetett. — A kifejezés: „az értéket megkaptam“ (Werth erhalten) a váltólevelekben maig is fentartotta magát, s ha az nálunk ma nem tekintetik is lényeges kelléknek, nagy fontosságú mégis azon jogviszony felismerésére nézve, melyben a kibocsátó az intézvényes irányában létezik, mert nem lehet fel nem tenni, hogy a kibocsátó nem meggondolatlanul vállalt fizetési kezességet valamely pénzösszegért az intézvényes irányában, hanem erre valamely indok, valamely jogalap által vezéreltetik.

Ezen indok ki van fejezve a váltó szóban, mely jelenti, hogy a kibocsátó azon értéket, melyet az intézvényes-től kapott, saját jótállása mellett, egy utalvánnyal váltotta fel, — ki van továbbá fejezve e szavakban: „az értéket megkaptam;“ — de ha ki nem volna is világosan fejezve, a vélelem mindenesetre a mellett szól, hogy a kibocsátó a váltó kiállításánál bizonyos jogalaptól indult ki, minél fogva egyenesen a józan ész postulatuma, hogy midőn a kibocsátó az intézvénnyest egy, az utóbbi előtt nem ritkán egészen ismeretlen fizetőre utalja, ezt saját veszélyére tegye, kezességet vállaljon, hogy a fizetést, ha hogy ezt az intézvénnyezett megtagadná, önmaga teljesítendi.

Azért én a váltóban nem látok csupán egy értelem nélküli üres formát, hanem egy világos anyagi szerződvényt, melyet mintegy juridicus háromszegben három főszemély jogviszonya képez: Az intézvényes követel, az intézvénnyezett tartozik, a kibocsátó kezeskedik. Hogy ezen combinált szerződvény ki van fejezve egy, a l e g s z ü k s é g e s b szavakra szorítókozó l e v é l b e n, melyben a kibocsátó az intézvénnyezett valamely fizetési cselekvényre, bizonyos harmadik javára szólítja fel, mely levélben ép úgy, mint más közönséges levélben is, ki van téve a kelet napja, és azon személynek neve, kihez intéztetik, — ez a szerződvény lényegének nem csak nem árt, sőt inkább azon s z a b a t o s s á g r a mutat, mely kerülve a szószaporitást, csupán a lekötendő cselekvényt írja körül. Ily szélső praecisiót a kereskedői hitel igényel, mely az adott ígéretnek a b s t r a c t szó szerinti teljesítését követeli.

A kik, mint Libe és a porosz törvényjavaslat, a váltó-

ban pusztán alak i cselekvényt látnak, nem distingváltnak eléggé a kötelezvény anyaga (*materia obligationis*), és indoka (*causa civilis*) közt. — Egy kötelezvény jogérvényes, habár annak indoka, kifejezve nincsen. Más a kötelezvény anyaga, mely alatt kikötött cselekvény, vagy tárgy értetik. „*Obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum, aut securitatem nostram faciat, sed ut alium nobis obstringat, ad dandum aliquid, vel faciendum vel praestandum.*“ mond a római jog (Dig. 44. 7.) Ily praestatio azon minden nyilvános ok nélküli készfizetés, mely a váltóban kikötetik. — Az intézvényezett, kitől az intéző egy harmadik személy javára teljesítendő fizetést kíván, az elfogadás által magára vállal egy valóságos anyagi kötelességet „ad praestandum aliquid,“ s habár ezen praestatio indokai, melyek ezerfélék lehetnek, nem fejeztetnek is ki, azért a váltót pusztán *actus formalis*-nak tekinteni annál kevesebbé lehet, mint-hogy egyéb szerződvényekben is a kötelezésbeli cselekvény köre és jogkövetkezménye meg vannak ugyan határozva, de keletkezésök indoka elhallgattatik.

A *mandatum* és *fideiussio*, mely a váltóban fekszik, ép oly önálló jogczímek, mint például a csere, adásvevés stb. s azért oly lekötelezés, mely valamely pénzösszegnek bizonyos időbeni átadását, lefizetését tárgyazza, oly cselekvény, mely anyagi és nem csupán *formalis* szerződésbeli jogokat alapít.

Ezeknél fogva úgy vagyok meggyőződve, hogy a váltóban egy kombinált anyagi szerződvény van kifejezve, melynek alapvonásai a római jogban gyökereznek elannyira, hogy még a viszkerezetben is, melyet a váltótulajdonos a kibocsátó és forgatók, mint megannyi *fideiussores* és *mandantes*, ellen indít, a „*quasi institutoria actio*“-ra (Dig. 17. 1.) reá lehet ismerni.

A forma, melybe a váltókötelezés öltöztetik, minthogy csupán azon elkerülhetlen szavakból áll, melyek nélkül a váltólévelnek grammatikai értelme sem volna, e forma, mondom, híven képviseli a váltószerződés lényegét; de a forma csak hüvelye az anyagi lekötelezés jogczímének, s ezt közönségesen érthetővé teszi; miért is a váltó lényegét annak alakjával definiálni akarni, tévedés volna annál is inkább, minthogy az alak csak kifolyása a *tacito consensu* megállapított fizetési kötelezettségnek.

A DÉLÁFRIKAI MUNDA-EVÁMBO, LUNGO ÉS KAPOTA TARTOMÁNYOK ÁLTALÁNOS FÖLDIRATI VÁZLATA.

MAGYAR LÁSZLÓ L. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1862. october 20-án tartott ülésben.)

Szélesesen kiterjedt és különféle climák befolyásának alávetett, itt iszonyú forró és kopár, amott mérsékelt léggel, dús, és változékony vegetációval felruházott tartományokról fogok itt önökkel egy leírást közleni; melyek bátor nyugotról az Átlanti tengertől határozvák s ennélfogva az első pillanatra úgy látszanék, hogy a könnyen hozzáférhetés következtében, már is az áfrikai jelenleg szaporán előre haladó földirati kör ismeretségébe tartoznak, még mindeddig merőben ismeretlenek. Még ugyanis a tengerpartoktól több száz mértföldnyi távolságra eső beltartományokat már évek óta, különféle utazók, tudományos tekintetben kikutatva, a tudós világgal megismertették ezen tartományok még valódi terra incognita, nem csak a geographiai világ, de még a portugalli kormány előtt is, kinek különben urodalni birtokához lennének tartozandók. Csalódás nélkül állíthatom, hogy még ezen tartományok belsejébe, európai ember be nem hatolt, mert nekem is csak több évi itt mulatás után és még alig egy év óta, volt módom azokat bejárva, vélők és lakosaival, bővebben megismerkedni.

Bihe országban letelepedve, nyolcz éven által tett szakadatlan utazásaimban Dél-Áfrika belsejében, annak egy részét keresztül kasúl bejártam, népeivel kereskedést üzve, azoknak nyelveivel és szokásaival is megismerkedtem. — Végre a bihei népek pártos belháborúskodása következtében két különböző esetben javaimban tetemes veszteséget szenvedvén, jónak véltem Bihe országot legalább egy időre elhagyva, biztosabb tájakra húzódni, hol valamely tisztas üzér-

kedéssel veszteségeimet kipótolni remélhettem, ezen lépésemet annál is inkább helyesnek találtam, mert nőm atyja, a volt bíhei fejedelem, meggyilkolása után a mellékágból eredt és helyébe választott, Mu-Kinda pártos főnök, ki az elhúnytnak halálos ellensége volt, nekem, mint annak rokonának szintén sehogy sem lehetne jó barátom, s azért párt-pártfogására sem számíthaték, — 1857. év utólján tehát odahagyva Bihét, Benguellatúl délre több fokon keresztül elterülő sivatagokra fordítám figyelmemet, hol az önként bőven tenyésző urzella (lichen rocella) mely éppen ez időszakban lett oly kívánt árucikk az európai vásártérekén, nekem alkalmas élelmi kereset módot alapít.

Számra hatvanat meghaladó szolgálommal a Cabo Sta. Martha fok északi oldalán mélyen keletnek benyúló Lucira öböl partján letelepedtem, az urzella-szedést megkezdendő; de bár itten köből égült házat és egyéb állandó telepet állítottam is fel, még is állandóul nem lakozom és csak időnként, többször hónapok múlva térek be ide kevés időre, mert az urzella megszedése, és a vele járó vadász-életmód, engem cselédeimmel együtt egyik helyről a másikra szüntelen vándorolni kényszerít. Mintegy egy év előtt messze e tartomány belsejében, az urzellán kívül, még gazdagon tenyésző, s goma-kopált szivárgó erdőségeket is fedezvén fel, magam is a tartomány belsejébe húzódva, volt alkalmam azt megvizsgálni, melynek következtében közlöm önökkel az itt következő földleirati vázlatot.

Ezen tartomány, bár a Munda-evambo, Lungo és Kapota, három különböző nevezetekkel, mindazonáltal, minden természeti vagy politikai divisio nélkül, ugyancsak egy szakadatlanul elterülő tartományt képez. Helyheztetve a 13° és 15° déli szél. a 12° 15° keleti hossz. (Greenw.) fokjai között.

Határozzák éjszakon a Kuparól és Hétala folyamok, keletről, Quilengues, Entata és Ohila tartományok, délre a Quenina, vagy Jiraaul (olvasd Zsirául) folyam, mely azt a Mossamedesi coloniától elválasztja, végre nyugotra az Átlanti tenger. — Területét legalább 1300 geogr. □ mértföldre tehetjük, melynek általában vulcanicus alkotású földszíne a tengerpartok hosszában 7 — 8 geogr. mértföldnyi távolságra befelé, bazalt, gueiszt, gránit, mész és homokkő láva és

egyéb eruptív massákból létesült. Kopár hegyek létesítik, melyeknek piramidál alakban emelkedő csúcsai 1200—1500 lábnyi magasságra nyúlnak fel, a tenger színe felett, minden arányban keresztül kasúl hasogatva, többnyire iszonyú mélyen fekvő, patakok ágyaitól, melyeknek futásai mind nyugatra húzódnak. — Odább a hegyes köves alkotás erősen hullámzó alakban, igen oly formán, mint a szélvészről duzzadt és egyszerre jéggé fagyott tenger hullámai tűnik fel, míg végre keletnek, ha nem egészen sima, de gyengéden hullámzóvá válik, hol már föld-keverete is humussal vegyült homok, helyenként még bőven keverve kavicscsal, fedve mindenütt sűrű tömött erdőkkel.

Három egymástól tetemes távolságra elkülönült hegyek dugják fel magasan hátokat, a tartomány különféle részein, melyek nagy tömegű területekkel a tartománynak nevet és hegyes character-t is adnak. Éjszakon, az úgynevezett Munda-Evámbo, 2500 lábnyi felemelkedéssel a tenger színe felett és circa 20 g. mértföldnyi távolságra attól több mint 30 g. mértföldnyi területe sűrűn vagyon fedve magasztos erdőkkel, hol az egész éven által a számos víz erektől frissített föld, általában alkalmas a művelésre. Ettől délre marad Lungo, az elsőnél sokkal kisebb területtel, de a hol szinte nem hiányzanak vízerek. Végre délkeleten húzódik el a Kapota hegység, mely valódiilag, nem egyedül szigetként elkülönözve mint a két első, de az éjszokról délre húzódó és az Ohilai magas tartományt képző Xela (olvassd Sela) hegy lánczba fogózva, vagy jobban szólva olvadva.

Mint említettem számtalan kisebb-nagyobb folyások ágyai húzódnak keresztül kasúl a tartományon, de valódián csak öt érdemli meg e nevezetet, ámbátor még ezekben is nem egész éven által foly a víz, mely a száraz hónapokban az ágyakat fedő homok alatt szívároga a tengerbe, de az esős időszakban duzzadt vizeik nagy kiáradásokat okoznak, melynek következtében partjaik hosszában, és kivált torkolatuk közelében, áradványi televény föld alkotmányú Deltái pazar termékenységök miatt, örökön zöldellő, buja, és változékony vegetációval díszlenek. — Ilyenek:

Bentiaba (a torkolatánál rio So. Nicolao) keleten a Quilengues tartomány déli csúcsán elhúzódó Quibira hegység

oldalában, egy gyönyörű és regényes fekvésű vidéken, hol Mututu néven ismeretes, veszi létét, nyugoti útjában számos erek vizeit felvevén, több köves szorosokon általtörve, végre szélesen kiterjedő ágyával nagyszerűvé leend. — Torkolatánál mintegy 10 geogr. □ mértföldnyi sűrű náddal és egyéb sás füvel borított deltát képez, hol már Rio S. Nicolao nével adja vizét a tengernek, a déli szélesség $14^{\circ} 30'$ foka alatt. Ezen folyam futását, tekintvén annak sok kanyarulatait 80—100 geogr. mértföldnyi kiterjedésűnek vehetjük.

Equemina, az elsónél minden tekintetben kisebb rendű, a Munda-evambo hegység éjszaki részén eredve, éjszaknyugoti folyással éri el a tengert, a déli széles. $13^{\circ} 20'$ fokja alatt. — Említést érdemel ezen folyam két geogr. □ mértföldnyi térségen elterült termékeny deltája, mely több mintegy tized év óta egy Európából ide került portugál által, gondosan műveltetik, hol a különféle élelmi növényeken kívül, mint kukoricza, bab, kolompér, batata, még különféle tropicus, de még európai gyümölcsök is gazdagon tenyésznek, úgy szintén a czukornád is, melynek használatára, már egy czukornádat sajtoló gép-épület is létezik.

Karun-Dsamba, ezen folyam regényes gyönyörű partjaival tünteti ki magát a többiek között, — a tartomány közepett elterülő Lungo hegység környékén vévén létét, futásának $\frac{2}{3}$ részét kopár, vad, köves vidéken folytatja, és csak a midőn a Gyikoló-Moino szoros cataractát elhagyta, formál legott állandó, zöld vegetatióval befogott tavakat, és szinte innen kezdve lesznek annak partjai is regényesek, melyek hova-tovább tölcser módra kiszélesedvén, szinte azon mértékben terül el azon a dús növényélet, mely tömött, és részint általtörhetetlen erdőségből áll, örökös buvóhelyül szolgálván, nagy számú oroszlány, leopárd és más sok nemű vad állatoknak. Torkolata a S. Martha fok déli oldalától két geogr. mértföldnyi távolságra van.

Nem lehet eléggé kifejezni a kellemes benyomást, melyet e folyam örökké virító partjai okoznak, a midőn azokat a környező mostoha kopár hegyekről először pillantja meg a vándor, a midőn mint egy óriási zöld szalag kigyóznak el, a sárga, veres és fehér színekkel változó, nappörkölte köves vidék

között. — Itt ezen folyam partjain bírók én is egy veteményes kertet, szalmával fedett házakkal regényesen árnyékozva az óriás banián (*ficus indica*), baobab (*Adansonia digitata*), mopane (*bauhinia*) fáktól. — Többször hetenként szoktam itt mulatni és sok testi fáradságotól kipihenni, hol itt a gönyörű magányban, a soknemű éneklő madarak szívet vidámitó zenéjétől megilletve, bús-komoly emléekben tűnnek fel nékem ekkor édes hazám, ott hagyott ifjukorom barátai, és velük leélt kalandjaim. Csak kár, hogy a különben oly gyönyörű vidéken a könnyen éledező poesis csakhamar prosává leend, az itt szüntelen bolygó oroszlányok ordításai hallatára. — Ismét csekély távolságra délre marad az úgynevezett

Ina-mangando, mely ez előbbivel hasonlólag a tartomány belsejében keleten vevén eredetét, amannál csekélyebb, és szinte közel sem oly termékeuy partjaival, mert a rajtok díszlő növényzet majd csaknem kizárólag a különféle aca-ciák és mimosák körébe tartozik, de torkolatjánál, több állandó náddal és sással befogott tavakkal bír. Említést érdemel még ezen folyam hydrographiájában azon tünemény is, hogy a száraz hónapokban, az ágyában a különféle helyeken létező számos kisebb-nagyobb területű tavaiban fennmaradt vizek némelyike tökéletesen megtartja édes ízét, a midőn mások néha, igen kevés távolságra amattól mérges sós ízzel kínálkoznak, melyek minden esetre a föld ágyazatában helyenként bőven tenyésző savak létére mutatnak.

Piámbo, a Kapota magasodásain vevén létét, a déli szél. 14° 40' fokja alatt létesül torkolata, medrét egész éven által borítja kristály-tiszta víz. Végre

Kenina vagy Giraul (olvasd: zsirául). Ezen folyam ágya képezi a tartomány déli határát; létét a magas Xela hegláncznak épen tetején veszi, és a Brucco nevű hegyi torkolaton a sötét erdők örök árnyéka alatt kellemes robogással hullámszik alá, a hegyi torkolaton fölfelé utazó vándornak igen alkalmas módra; mert ezen hegyi torkolaton keresztül viszen az egyetlen út Mossamedesből a magas Ohila tartományba, a hosszas hegyi felhágásban fáradt utasoknak mindig lábaik alatt huzódván el, kristály-friss vizével enyhíti azoknak szomszait. — A torkolattól két geogr. mértfölddel alább, a Bumbo nevű új portugal telep földjeit, melyek egye-

dül ezen folyamnak köszönik felette termékeny létüket, öntözve, tűnik el alább a homok alatt, míg torkolatja közelében a periodicus áradásai következtében szélesen termékenyített, és jelenleg már nagyobb részint európaik által mivelte földeket képezve, adja vizét a tengernek a déli szél. 15° foka alatt.

Éghajlata e tartománynak igen forró, mely mégis a tenger közelében a naponként rendszeren beállani szokott délnyugoti passát szelek által mérsékelve, tűrhető; de beljebb, hova már az említett szelek frissítő befolyása nem érezhető, a nyári oct., nov., dec., jan., febr., mart. és april havakban majd csaknem eltűrhetetlenül meleg, a midőn a fővény-köves, kopár földszinére függőlegesen eső égető napsugarak arról kétszeresen visszaverődve, még az árnyékban is 40° — 45° Reaumur foknyi forróságot okoznak, mely a mélyen fekvő és köves alkatu magasodásoktól befogott völgyekben, pokolbeli forróvá lesz.

Rémületes alakban mutatkozik ily alkalommal a láthatáron elterült vidék, mely az égető napsugarak által okozott kipárolgás következtében homályos füstködbe burkolódván, a tökéletesen piramidál alakban 400—600 lábnyi magasra fentálló láva, és más eruptiv kövekből álló magasságok sárga vörös, vagy fehérlő színekkel a légben rezegve és különféle bizar alakban, mint rémképek tűnnek fel a szemnek, melyek között az imposant Munda-evámbo, Lungo, Kapota hegyek tömegei, magasan fentálló setét foltok, jól kiesmerhetők, azért is mint csalhatatlan úti jelek szolgálnak a sivatagban vándorló útasnak.

Szükségtelen említeni, hogy ezen három hegyek tetemes magasságon elterülő hátán, hol még a friss forrásvíz sem hiányzik, a léget sokkal mérsékeltebbnek találjuk, a midőn az említett nyári hónapokban, az árnyékban kitett hőmérő déltájban 28° — 30° , éjjente 20° — 22° fokra szokott emelkedni (Reaumurt értve). A száraz hónapokban uralkodó közép temperatura 14° — 15° foknyira becsülhető.

Különös figyelmet érdemel még ezen tartomány climatológiájában évenként egy, bizonyos időszakban, majd csaknem mondhatnók, bizonyos napon és órában dühös orkán módra beálló keleti szél, mely égető kénköves tulajdonságánál fogva, a benszülötteknél Fera-andala (tüzes szél) nevezet-

tel ismeretes, a melynek ártalmas befolyása nem csak a szerves, de még a szervetlen életen is, legott beálltával, érezhető.

Rendesen májushó 15. de elmúlhatatlanúl 20-kaig éjféltáni 3 óra tájban kezd ezen orkán betörni, melyre a légmérseklet legott langyossá és továbbá égetővé lesz, igen oly formán, mint valamely nagy sütő kemencze közelében érezhető. — Dühében hova-tovább nevededve, napkeltével már egészen dühös orkánná válik, kavicscsal kevert iszonyú porfellegbe burkolván a láthatárt, míg a délutáni naphajlattal mindinkább csillapodva, este felé egészen szélsenddé leend, de a következő reggeli 3 óra tájban, hasonló módra ismét fölkerekedve, a leírt módra dühöng, rendesen három egymásra következő napokon keresztül, míg egészen megszűnve, az egész éven által nem tapasztalható többé.

Fuvásában kurta időként újabbjabb rohanásokban tör elő, oly erővel, hogy a leghatalmasabb állatot is képes lábáról lefordítani, óriási fákat csavar ki gyökerestül a földből; de nem csak ezen okból, hanem még inkább az egészségre ártalmas befolyásánál fogva félelmes ez az emberre, mert általános testi lankadság kemény főfájás és émelygés állanak be azonnal a testen, a bőr a fehéreknél zöld-sárga, a feketéknél hamvas fakó színt ölt, sok repedéssel, a szemekben vérrel injectált foltok mutatkoznak. — A házi állatok, még a szárnyasok is, gondosan elrejtözve igyekeznek kikerülni e kínzó elemet.

A fűnemű plánta-élet, a szélről illetve, azonnal kiszárad, a fák levelei fonnyadtan hullanak alá, a tavakban létező vizek, a nagy párolgás következtében, mintegy varázslattal illetve, tűnnek a föld alá. A léget betöltő finom fűvény a leggondosabban elzárt ládákba is behatván, a benne rejtett tárgyakba vegyül; de még ezen ládák deszkái is megrepedeznek és hajlanak, a benne megfeszített szögek ingadozókká és könnyen kihúzhatókká lesznek.

Az év nagy részében leginkább délnyugoti és déli szelek uralkodnak, melyeknek léget frissítő és tisztító tulajdonsága, üdvös az egész élet-világra. — Az éjszokról jövő szelek leginkább november, martius és aprilis havakban érezhetőek időnként, a melyeket rendesen égiháborúk és esők követnek.

Az esők általjában gyérek, a tengerpartok hosszában,

de a tartomány belsejében bővek és rendesek a periodicus időszakban, s némely években oly tetemesek, hogy számtalan folyói szélesen kiterjedő áradásokat okoznak, a midőn a mélyen fekvő völgyek, hol különben a vándor úgy vélné, hogy a világért sem volt soha egy csepp, ilyen alkalommal duzzadt folyamokká nevedednek.

A flora általjában véve, az uralkodó forróság daczára is, gazdag és változatos, melyben a fűvész gazdag aratást szerezhetne, a még sok ismeretlen plánták nemeiből. — A tenger-partok hosszában 5—6 g. mértföld távolságon befelé, a plánta-élet majdnem kizárólag az euphorbiák, és acaciák különféle nemeiből áll, a melyeken önként nagy bőségben terem a becses Urzella (*lichen rocella*), található továbbá *Aloe arborescens*, *acacia detinens*, *acacia horrida* és *acacia giraffae*. Beljebb már változékony alakban tűnik fel a növényzet, hol észrevehetők, az óriási *Baobab* (*Adansonia digitata*), a *Banian* fa (*ficus indica*), a szép *mopame* (egy neme a *bacchiniának*), a veres és sárga *takula*, a *vasfa* (*olea undulata*), *Enteate* (*taxus rotundifolia*), több nemei a pálmafáknak, és *mimosáknak*, melyek nagyobb részint becses gummit csepegtetnek, de mindezek felibe tehetjük a drága kopál-gomát csepegtető fákkal telt erdeit, melyek a tartomány közepén éjszokról déli irányban hosszan elnyúlnak mintegy 20—25 geogr. mértföldnyi távolságra a tengerpartoktól. Honosok itt még az *acanthaceák*, *amarillis*, *scrophulariaceák*, és *asclaepiadeák*, ezek között az *indigo* különféle nemeit lehet észrevenni. A *solanaceák* nagy bőségben tenyésznek, ezek között kitűnik a *benszülötteknél* *boe* névvel ismeretes, a *kasaccoi* gyökérhez (*Jatropha manhot*) hasonlólag tenyésző *planta*, mely általjában mindenütt, még a legszárazabb helyeken is nagy bőségben tenyészvén, kellemesen frissítő és tápláló tulajdonságánál fogva valódi kincs a *benszülöttekre* nézve, kik többször húzamosb ideig egészen ezzel táplálkozva élnek.

A különféle és részint a szemnek még kellemes alaku önként termő gyümölcsei, fájdalom! majd csaknem mind, több vagy kevesebb mértékben mérgesek; és valódiilag csak három nemét ismerem azoknak, melyek ha nem is egészen kellemes ízűek, de ezen forró éghajlat alatt frissítő tulajdonságoknál fogva becsesek; ilyenek a *Kijeja* (a *mimosák* fajához

tartozik), somhoz hasonló, csak annál nagyobb és tömöttebb, színe sárga, egy hosszukás kemény maggal, íze édes, és felette ragadós gomával telt. Naina a mi kék földi epreinkhez színére és nagyságára hasonló, de a húsa alatt létező magocska kökeménységű, kedves eledele a majmoknak. Végre Dsungo, hüvelyknyi vastag, hosszukás, veres színű gyümölcs, mely kellemes acidulált ízével igen alkalmas a szomság eloltására.

A fauna felette nagy változattal kétségkívül egyike a leggazdagabbaknak az afrikai tartományok között. Valóban úgy látszik, hogy a természet akarta, hogy ezen emberektől gyéren lakta sivatag tartományban annál bővebben mutassa fel példányait a különféle vad állatokból; mert kivevén a vízben élőket, itt azok mind honosok, még az elefántokat sem véve ki, pedig tudjuk, hogy ezen állatok az aequatortól egész a déli szélesség 16° fokáig már több mint egy tized év óta a continens messze közepére vonultak, úgy hogy azokat csak 40—50 napi járó földnyi távolságra a tenger partoktól lehet feltalálni, a midőn még itt máig is kényőkre sétálgatnak, a majd csaknem hozzáférhetlen vad tartomány erdeiben. — Bámulatra méltó bőségben léteznek itt az oroszlányok, 5—6 látható együtt, s a magam keserves tapasztalásából mondhatom, sehol másutt Afrikában őket oly dühös vérengzőknek, mint itt, nem láttam. Többször fényes nappal (a mi különben másutt igen nagy ritkaság lehet) útközben számos kíséretemmel megtámadtak, és rendesen az ily alkalommal történni szokott lövöldözés következtében, a megsebesült vadak egyet vagy kettőt szolgálaim közül össze is szaggattak. Sokszor forogtam halálos veszedelemben miattok, a midőn a csak könnyedén tuskével bekerített éjjeli tanyánkon, a tartós puszkázás ellenére sem lehete őket a berontástól visszatartani, és midőn csak a szaporán és okosan eszközölt retiradában vala szükség menedéket keresni.—Ötvenet meghalad száma azoknak, melyeket 4 év óta szolgálaim segítségével belőlük leöldöstünk; de nekem is felette drágán kelle érettök fizetnem, hiszenhatot a legbátrabb vadász rabszolgáimból szaggattak össze ugyanazon idő lefolyta alatt az átkozott vérengző állatok.

Az oroszlányok e szertelen vakmerőségének okát abban kell keresnünk, hogy e sivatag tartomány gyér lakosai kö-

zött, még mindig kevésbé ismeretes a tüzelő fegyver kezelése, s azért magokat e mérges vadállatok ellen inkább ügyes és alkalmas kikerülésekkel mint fegyvereik segítségével, melyek egyedül ívekből, és azagajából állanak, igyekeznek védeni; minek következtében a rettenetes állatkirály az övéen kívül nem ismervén épen semmi eldöntő hatalmat, bosszútelve igyekszik ellentállani puskáink golyóinak, melyeknek életrontó erejét még mindeddig nem volt idejük eléggé megismerni.

Onczák, pantherák, több nemei a hienáknak, sakályok és más kisebbnemű ragadozó állatok félelmes ordításukkal töltik el éjjelen a tartományt. — A zebbrák, gnouk, nagy seregben láthatók minden irányban; ezekből ezeket öldösnek le a lakosok, a megmérgezés következtében, a midőn a különféle kisebb tavak vizeit, az euphorbiák nedvével megrontják, s az ivásra oda sietett szegény vadállatok rakásra hullanak.

Számtalan neme az antilopok, és gazelláknak honos itt, úgy szintén a giraffok, a fehér és fekete rhinoceroszok. A majmok között a legszámosabbak az úgynevezett: csakma, mely nagyságára a mi juhász ebeinkhez hasonló, ezrenként lakoznak a folyamok partjain elhuzódó, magasan függő hegyes sziklák üregeiben, hol éjszakánként iszonyu baho! baho! ordításaikkal töltik el a léget; továbbá a hangyaevők (*mirmicophaga*), tüskés disznók (*hystrix cristata*) és az erdei vad disznók (*dicoteles labiatus*)

A szárnyasokból feltűnőleg nagy mennyiségű, különböző nemű éneklő madarak, ezeknek kellemes concertjei töltik be a léget a reggeli és délutáni alkonyatkor; azért is köszönet ezen kedves állatocskáknak, mert valódiilag csak ők adnak némi életet ezen sivatag magánynak; e kedves éneklők között szép melódiával kitűnnek: a Viuva—özvegy (*fringilla paradisea*), a gyönyörtü veres Cardeal, monsenhor, pinta-silgo, és több a canári fajhoz tartozók.

Csúszó-mászókból több nemei a mérges kígyóknak, ezek között az úgynevezett: Andala (*vipera atrox*) legveszedelmesb hathatós mérgénél fogva; a pithon, és boa a legnagyobbak. Kétségkívül ezen tartomány egyik kitűnő átkai közé tartozik még a milliardokból álló zöldsárga és fekete színű scorpiók legiója, melyek úgy szólva minden lépten lát-

szanak a földből kibúvni. — Harapásaik csak némely esetben halálos, de rendszeren 3—4 napig tartó kínos fájdalmakat okoznak, mely alatt az általok megharapott személy magáról mitsem tudva, valódi syncope mámorban szendereg, melyből lassanként húzamos izzadás után éled fel.

A köves alkatu hegyekkel bőven ellátott tartományban, hihetőleg nem hiányzanak különbféle érczbányák is; rézerekre magam is sok helyütt bukkantam, hol a malaquit sulphureto, és azurit épen a földszinén található. A vas itt mindenütt bőven jön elő, úgyszintén helyenként már kőszén-telepre is találtam, pedig a jó anthracit nemből. De mindezek, úgyszintén még számtalan elrejtett kincsei is ezen tartománynak, a természet szűz ölében hevernek; és tartok tőle, hogy azok igen későn vagy sohasem jutnak napfényre és használatra, kiváltképen a portugál kormány kezelése alatt.

Népességét három különböző osztályba kell soroznunk, kik bár valódilag mind az úgynevezett Mondombe törzsökhöz tartoznak is, de különböző nevezettel és némileg szokásokkal és nyelvvel bírnak; ilyenek a mu-kuando, mu-csuk és mu-kuiszek.

A Mukuándók legszámosabbak, lelki-testi tehetségre is a két más törzs felett állanak. A tartomány éjszaki részén elterülő munda-evambo magaslatait és azok környékét lakják, több csekély rangu választott kis főnökök (hámba) patriarchai igazgatása alatt. Összes számukat 10,000-re becsülöm, kik mind pásztorok és valódilag fél nomád életet élnek; mert bár állandó lakással, még vetemény földeket is bírnak, mindazonáltal az évnek nagy részében nyájaikkal, melyek szarvas és gyapjas marhákból állanak, a bővebb legelők fölkérése végett egyik helyről a másikra vándorolnak, csak lévéen gondjuk, az esős időszak beálltával ismét állandó szárnyékaikba visszatérni s vetemény földjeiket művelni.

Tíz — húsz család együtt szokták, lakhelyeiket, marhaszárnyékaikkal (Szambo) kerekformában felverni, ennek szélteben körül építik szinte kerekforma szalmából készült apró házaikat oly móddal, hogy a középén maradt térség szolgál a barmok számára. — Vetemény földjeiket a vizerek hosszában szokták elkészíteni, melyekbe kukoriczát, tököket,

babot, dohányt és egy kevés kaszavít (jatropa manchot) termesztenek.

A mu-kuándok általában közép termetű, izmos és a fáradságok elviselésére igen alkalmas testalkotással bírnak, békések, de egyszersmind átkozott fene gyanakodók, azért az idegenekkel nem csak nem társalgók, de még azokkal a legkisebb érintkezést is minden módon kikerülni igyekeznek, és annyira meg nálok ezen ovakodás a külsők iránt, hogy az általok lakott tartományba, a szó teljes értelmében véve épen semmi útak nem léteznek; mert közös szokás nálok, ritkán vagy soha nem térni vissza az előbbi úton, de mindig toronyirányban más utat keresni; ezt pedig csak egyedül azon okból cselekszik, hogy ily móddal nem maradván lábcsapás, az idegenek hozzájuk közelítését könnyebben kikerülhetik.

Kimondhatatlan béketűrés kívántatik arra, hogy az idegen, bármely színű legyen is, e népek bizodalját csak kis mértékben is megnyerhesse; mert a legkecsegtetőbb szavait is annak mint hamisakat és czélokra tervezőket becsmértik, valaminél bővebb vagy szaporább módra tett adakozásait pedig, mint a nekik vetett cselnek tekintik, azért épen el nem fogadják, vagy pedig a vett adománynyal eltávozva, nehezen, vagy soha többé nem kerülnek szem elé. Szükség, hogy a velők bizodalmas közlekedésbe avatkozni akaró személy erre való czélját velők épen ne tudassa, s csak apránként és mintegy esetleg igyekezzék velők találkozni, s őket ezen alkalommal holmi csecse-beccsékkel, mint dohány, kések, és legfeljebb még némely színes üveg vagy porcellán gyöngyökkel ajándékozza meg.

Három egész év óta itt laktom után voltam csak képes nagynehezen az általok elhírelt Kalume-gyivoa (jó ember, vagy jó barát) nevet tőlök elnyerni, melynek következtében bátorzkodtak néhány gyermekeiket is mind a két nemből hozzá, vagy jobban szólva cselédekhez, nevelés végett általadni, míg ők magok a felnőttek csak időként szoktak tanúramra betérni, egypár napra, mely alkalommal némely ajándékokat, mint szárított vadhúst, mézet, vadállatok bőreit, szoktak nékem ajándékol bemutatni, melyre én is őket viszont megajándékozván, eltávoznak.

Jelenleg már nem vonakodnak nékem mint útmutatók a tartomány belsejében szolgálni; mert valóban egyedül csak a bensülöttek közbenjártával lehet ezen forró sivatagokat bejárni, hol az ivóvizek helyeivel ismeretlen idegen csakhamar kínzó szomjuságtól zaklatva a visszafordulásra lenne kényszerítve, vagy a fejeskedés következtében bizonyos halálra tarthatna számot. — Valóban csudálatra méltó a csaknem állati ösztön, melylyel ezen emberek tudják vagy inkább megszagolják a kövek alatt mélyen rejtőző vízforrások ott létét, hol egy európai annak legkisebb külsejét sem volna képes észrevenni, de a melyet ők, már messziről észrevéve, biztos léptekkel tartanak hozzá.

Ezen népek szokástörvényeik, melyek által társasági létüket igazgatják, a mennyire ismerem, mondhatom szelidek és emberségesek. — A gyilkolás és lopás vétkei közöttök igen de igen ritka esetek; ez erkölcs még az idegeneket illető javak iránt is ismertetik; húzamos itt laktom tapasztalatából mondhatom, hogy épen semmi általok okozott lopásról sem volt alkalmam panaszolkodni; de a mi még inkább characterizálja ezen pásztor népeket a többi délafrikai népek között, az, hogy a rabszolgaságot, mint az emberiség legcsúfabb vétkét, lelkökből útálják, azért soha rabszolgákat el nem adnak, vagy vesznek, és igazán kimondva, közöttök a rabszolgaságnak még csak legkisebb jelét sem tapasztaltam. A közöttök előforduló pereket váltság útján szokták elintézeni, az öregek közbenjártával.

Vallásuk a halál után új életet ígér nekik a lelkek országában, melynek fő gyönyörei, sok hosszú girbe-görbe szarvasmarhából állanak. Úgy szintén azt tanítja, hogy a halandók sorsa, itt a földön okvetlenül, a jó és rossz elv hatalmának van alávetve. — A mi a vallás külső gyakorlatát illeti, az igen kevés, vagy majdnem épen semmi észrevehető szertartásokra van szorítva; ilyenek az általános körülmételés, némi állatok vérével tett áldozatok, úgy szintén még némely állatok húsa élvezetétől több vagy kevesebb ideig való tartózkodás.

Kevés nemű nyavalyáknak vannak ezen természet emberei kitéve; a leggyakrabbak és egyszersmind a legveszedelmesebbek, a pleurizek, melyeket az itt hirtelen egy-

másra változó légmérsékletek okoznak, úgy szintén gyakoriak a különféle symptomákkal előforduló ophthalmiák. — A hosszas élet példái felette gyakoriak közöttük.

Holtjaikat egy napon keresztül fület hasító jajgatásokkal megsíratva, ásott sírgödörbe ülve, vagy jobban szólva guggoló helyzetben, arczczal keletnek fordítva szokták eltemetni; a sírgödört kövekkel magasra halmozottan fedik be, és az elhunytól használt némely eszközöket, mint: ív, pipa stb. teszik fölébe.

Ámbár e népek is, a többi áfrikaiak módja szerint, a halálozás esetét, nem a természeti rendszer következtének, de mindig valamely ellenségtől származott erőszakos tettetnek hiszik: annak okául, mindig valamely rég kimúlt, és a megholt rokonságához tartozó lelkek valamelyikét szokták kinevezni; melynek következtében elkerülik az úgynevezett boszorkányság vétkét, s mentve vannak ezáltal a sok véres boszuálló scénák ostorától, mely oly iszonyúan dúl és pusztít más áfrikai népek között, s a melynek következtében számos család, de egész helységek is, elpusztittatnak.

A mú-csú-k a tartomány délkeleti részén, a Quilengues és Ohila tartományok nyugoti határai szélteben elszórva, számos kisebb-nagyobb helységekből lakoznak. — Számuk a Mu-kuandokénál sokkal kevesebb, talán alig félfányira rug fel.

Ezen népek életmódja nyájtenyésztésből és vadászatból áll; az első kizárólag szarvasmarhákból áll, ehhez még egy kevés földmivelést is űznek, úgy szintén a szomszéd népekkel némi kereskedési viszonyban is állanak, a kiknek adják el az általok elejtett elefántok agyarait, állatok bőreit, és a viaszkot, holmi csecse-becséért, mint gyöngyök, kések dohány stb. egyébiránt szokásaik a feljebb leírt mu-kuandokéval egészen megegyeznek.

Az ország azon része, melyet a mú-csúk laknak, termékeny, gyakoriak levén itt az esők és állandók a víz-erek. A földszíne általján hullámszerű, felváltva messze kiterjedő síkokkal, fedve mindenütt sűrű tömött erdőkkel. Itt-ott a láthatáron észrevehető a vulcan alkatu piramidal néha 1000 lábnyi felemelkedésű hegykúpok. — A talaj általján homokos, bőven keverve humusszal, s helyenként kövel és kavicssal. Végre

A mú-kúiszek, a tartomány déli és nyugoti részén a tengerpartok hosszában mintegy 25 g. mértföldnyi vonalon, kicsiny, ritkán 20 főnyit meghaladó társulatokban, szüntelen egyik helyről a másikra vándorolva élnek. — Ezen lelki és testi tekintetben mélyen degradált nyomorú lényeket a Patagonia déli csúcsán lakozó nyomorult pezserékkel lehet egybeazonosítani; szinte oly visszataszító rút külsővel bírnak, oly restek és tudatlanok mint amazok; mert egyedül csak az éhségtől kínózva szánják el magokat a testi mozgalomra, különben napokon által tanyáikon (leginkább a sziklák üregei) hanyatt heveredve, multtal és jövővel mitsem gondolva, alusznak.

Ezen népek épen semmi vagyonnal nem bírnak; még az élelmökre oly igen szükséges vadász és halász-eszközeit is oly silány módra készítik el, hogy azokkal csak igen szerencsés esetekben sikerülhet valamely kisebb nemű vadat elérteni; azért táplálékaikat leginkább a tenger apadásaiban hátramaradott csigák, rákok és egyéb apróbb halmemekből szerzik meg. Közöttök a soha meg nem szünő éhség ostora általános; pedig csak egy kevésbé több ügyességgel és alkalmasabb eszközökkel, a tartományban oly bőven létező vadak seregeiben, úgy szintén a hallal bővelkedő partokon nem is ösmernék az éhséget; ezekhez járúlnak még az önkényt bőven termő erdei gyümölcsök, mint a kijeja és kivált a boe, melyek csakugyan is holdakon (hónapokon) keresztül táplálják ezen ostoba rest népeket.

Főnökeik nincsenek, és ha nem csalódom, még a tulajdon család öregei sem gyakorolnak a többi tagok felett feltűnő hatalmat; de mégis annyi bizonyos, hogy egymás között egészen békeséges viszonyban élnek, melyet én túl a rendén félénk és a szüntelen inségtől kinzott életmódjuk következtének tulajdonítok.

A vallásnak semmi külső nyomát sem vettem észre köztök; csak, mint tapasztaltam, a betegségekben szoktak némi babonás szertartásokat megtenni, úgy szintén a halálozás esetében is, midőn holtjaikat iszonyú siránkozások között sírgödörökbe, arcczal keletnek, ülő helyzetben takarítják el, melyre azt magasan kövel felhalmozva, sietve hagyják oda messze a vidéket.

Kelt Dél-Afrikában, január 4. 1862.

GYŐR VÁROSA TÖRTÉNELME 1594. ÉVIG.

KARVASY ÁGOSTON L. TAGTÓL.

(Néhai Czech János akad. lev. tag német nyelven szerkesztett jegyzetei után.)

Azon tájék, hol jelenleg Győr városa fekszik, még a nagy vízözön után is sokáig víz alatt állhatott; ezt abból is lehet következtetni, hogy maiglan is ásásoknál nagyobb mélységben iszapra és nádgyökerekre lehet akadni. E vidék lapályos volt, később ezen lapályok áradványok által emelkedhettek, annyi bizonyos, hogy egypár század előtt a föld sokkal alacsonyabb fekvésű vala, mint jelen időben; ezt bizonyítják egy templom és néhány lakháznak, a bástya 1821-ik évben történt lebontása alkalmával talált romjai. A templom pallózata 9 lábbal, a lakházak ablakai 6 lábbal alantabb voltak a mai város niveaujánál.

A várost környező folyók folyamáról is fel lehet tenni, hogy ez a mult időkben a maitól egészen különböző vala. Erre nézve Gregoriáncz püspöknek a magyarok eredetéről irt értekezésében olvassuk: hogy a Rábcza folyó még 1558-ik évben nem messze Abda falutól a Dunába ömlött, ezen folyó medrének megváltoztatása még csak 1560-ik évben a bástyák új építésénél emberi munka által hozatott létre.

Minő faja a régi néptörzsököknek lakta legyen Győr vidékeit a rómaiak előtt, az előttünk ismeretlen. Midőn a római császár Augustus több csatában legyőzvén Pannonia népeit, ezen tájéket XV-ik évben Krisztus születése előtt hatalmába kerítette, Győr már fennállhatott, mert az Arabona név, melyet a város a rómaiak alatt viselt, celticus származású. Bona celt nyelven annyit tesz, mint fekvést a folyó mellett.

Az érintett időtől fogva ezen vidék római tartomány maradt Pannonia név alatt.

Győrnek léte felett az első és második században Krisztus születése után történelmi adatok említést nem tesznek; de Claudius, Nero, Vespasian, Trajan, Hadrian, Antoninus

Pius, Mark Aurel császárok neveit viselő pénzeknek Győrött gyakran történt találásából következtetni lehet, hogy e helyen azon időben is többször rómaiak tartózkodtak légyen. Nem alap nélkül feltehetni, hogy a rómaiak, már csak a barbar népek elleni védelem tekintetéből, két folyó összefolyásánál várat vagy kastélyt felállítottak legyen; de a legbiztosabb bizonyítványát az itten volt római letelepedésnek nekünk több ezen korszakból származó római emlék tartotta fenn; így a bécsi tudós Lazius idejében ki I. Ferdinánd uralkodása alatt Győrött volt, az itteni székesegyház főoltára mellett még látható volt egy római emlékkő, mely már azóta elveszett; ezen emlékkőnek felirása következő vala:

Imp. Caes.

Trajano

Hadriano

Aug. P. M. Trib. Pot.

XXI. Cos. III. Imp. II.

L. Aelius Caes. Fil.

Trib. Potest. Cos. it.

Procos. XV vir. sacr. faciund.

(Imperatorii Caesari Trajano, Hadriano Augusto Pontifici Maximo Tribunitiae Potestatis Vicesimum Primum Consuli Tertium Imperatori iterum, Lucius Aelius Caesar Filius Tribunitiae Potestatis Consul iterum Proconsul Quindecimvir sacris faciundis).

Ezen időből való egy kőtáblára véselt, és a győri székesegyház falaiba befalazott maiglan még látható mellkép, mely a Hadrianusféle pénzekkel hasonlatossága miatt Hadrianus császár mellképének nagy valószínűséggel tartathatik; ezen mellkép alkalmasint része vala az említett emlékkőnek, de egyébiránt igen csekély művészeti értékkel bír.

Végtére még maiglan is a győri székesegyház egyik kül támoszlopjánál a dunai oldalon egy befalazott kő létezik, melynek felirása következő:

Victoriae Aug. NN. et

Leg. I-ae Adj. P. F.

Antoninianae

P. Marcus. P. Filius

Sextianus Ephes.

PP. DD.

(Victoriae Augustorum nostrorum et Legionis I-ae Adjutricis Praeside Antoninianae Publius Marcus Publii filius Sextianus Epheso Praefectus Praesidii dedicavit).

Ezen köben említették a Legio Adjutrix, mely Nero császár által felállítottat, előbb Spanyolországban állomásozott, és Vespasian császár által Pannoniába helyeztetett át.

A tartománynak a germán népek betörései elleni biztosítása czéljából a rómaiak a Duna mellett számos kastélyt állítottak fel, és ezen folyamon hajóhadcsapatot tartottak; minélfogva kételkedni sem lehet, hogy azon helyen, hol jelenleg Győr áll, római telep létezett, mely Arabonának, nem pedig Bregetiumnak (mint ezt némely tudósaink, mint Bonfinius, Bombardus, Szentiványi, Pray, tévedésből állították) neveztetett, mit azáltal lehet támogatni, mert a győri tájék a felsőbb Pannoniához tartozott, Bregetium pedig alsó Pannoniában volt, és pedig, miként azt többféle feltalált felirásokból láthatni, Szőny tájékán Komáromnak általelleneben.

Az Antoninusféle Útkönyvben kétszer történik Arabonáról említés, egyszer mint állomásról vagy nyugpontról az útvonalon Taurunumtól (Belgrád) Acincumon (Ó-Buda) keresztül Vindobonáig. Ezen könyvben ezen helyeknek és a közben fekvő helyeknek, melyekből a jelenleg itt létező helyek keletkeztek, római mértföldnyi távolságai egymástól is felhozatnak; a könyvnek egy helyén Arabonáról mint Saba-riától Bregetiumig vezető úton fekvő helységről tétetik említés.

Ezeknélfogva fel lehet tenni, hogy Győrnek ha nem is municipiumnak, mégis mansioval és jelentékeny őrséggel ellátott praesidiumnak, és a kedvező helyzete miatt fontos kereskedési helynek lenni kellett, hová a germánok is béke idejében a Dunán átjöttek, hogy szükségleteiket, mint más római városokban, összevásárolják.

És minthogy Győrnek helyzete (a Rába folyónak kiömlése a Dunába minden előnyt nyújtott, mely kastélyhoz a rómaiak felfogása szerint kívántatott: azért csaknem kétségen kívül vagy, hogy Arabonának helyzete csaknem ugyanaz volt, melylyel jelenleg Győr belvárosa és az úgynevezett káptalándomb, mely alkalmasint még a rómaiak által emeltetett, bírnak.

Arabona városa növekedő fontosságának bebizonyítására szolgál több feltalált római kö, melyek oda mutatnak, hogy itten több nevezetes épület sőt emlékek császári személyek tiszteletére felállítva valának.

Még több ilyen könek felírásáról Lazius tesz említést. E köveknek egyikét Lazius az elébbi püspöki lakáson látta, mely a székesegyház mellett volt, azon helyen, hol e. század első két évtizedében az élclmezési ház volt, de ez többé nem látható; ennek felírása volt:

Maricae candidae
Matri Pientissimae

M.

Aurelius Laurentius
filius vivus
vivae posuit.

A római Arabonának emlékein kívül Probus, Diocletianus, Constantinus, Maximinus, Constantius, Constans, Gratianus, Valentinianus császároktól származó pénzek is itt találtak.

A IV-ik században Constantin császár uralkodása alatt a keresztény vallás Pannoniában is elterjedt.

Nagy Theodosius alatt, ki főleg a már hanyatlásnak indult dunai határ helyreállítását szívén hordta, Arabona már nevezetes jelentőséggel bíró hely volt, az „Utriusque Imperii Notitia,” című könyvben, mely ugyanazon császár alatt készült, és mely az akkori igazgatás egész rendszerét hű tükörben előállítja, már Arabona előfordúl.

Ezen könyv szerint mind lovasokból mind gyalogokból álló nevezetes örsereg feküdt benne; miből az erődítmény (praesidium) nagyságára következtetést lehet vonni.

Nagy Theodosiusnak halála után a rómaiak uralkodása Pannoniában mind inkább hanyatlásnak indult, míg végre a hunnuszok annak 448-ik évben Krisztus születése után tökéletesen véget vetettek.

Attila hunnus királynak 454-ik évben Krisztus születése után történt halála után Pannonia a nyugoti gothok, kik a hunnuszokat elkergették, ezektől pedig későbbben, t. i. 526-ik évben, a longobardok birtokába jutott; ezek azt 42 évig tartották, t. i. egész 568-ik évig, melyben Olaszthonba költöztek, és szövetségeseiknek, t. i. az avaroknak, tért engedtek át.

Hogy Arrabona a hunnuszok, góthok, longobardok és avaroknak egymásután következő uralma alatt magát fentartotta, ez iránt a földleirő Ravenna tesz tanúságot.

Nagy Károly a frankok nagy királya az avarok uralmának véget vetett, és Pannoniát a frank birodalomnak alávetvén gondoskodott, hogy az irtó háború következtében néptelenné vált tájakok megint népesítenek, azért számos bajor telepítéseket tett, és a birtok biztosítására erődítvényeket állított fel; ezen időben felállított töltéseknek nyomai még maiglan is Mosony és Győr vármegyében lelhetők, az utóbbiak még jelenleg is a francia töltés nevét viselik.

Azon sok előny közül, mely e vidékre a frankok uralkodásából háromlott, a keresztény vallásnak ismétli behozatala, és azon célból több templom és kolostornak felállítása a legnevezetesebbeknek egyike volt; az egész tartomány a Lajthától a Dráváig a salzburgi érsekség megyéjéhez kapcsolattott, ez mindazáltal sokáig nem tartott, mert a passauai püspökség által emelt vád következtében Pannonia ezen utóbbi püspökség megyéjébe bekebelezetett.

A frank és a későbbi német uralom alatt Pannonia ritkán élvezhetett teljes nyugalmat, vészthozók lettek reá nézve a moravuszok, különösen pedig Zventiboldnak, ki Pannoniát egynehányszor elpusztította, betörései. Arnulf német császár, Zventibold ellen a magyarokat, kik már a Tisza melléki vidékeken letelepedve valának, segítségül híván, nekik egynehány várat Pannoniában átadott, miáltal a tartománynak hatalmuk alá kerítésére eszközöket adott kezeikbe, úgy hogy 901-ik évben a hajdani Pannonia, kivéve azon részt, mely a mai Osztrákhonból oda tartozott, már a magyarok birtokába jutott.

Egyébiránt Győr városa viszontagságairól a frank és a német uralom alatt adatok hiánya miatt semmi bizonyost nem állíthatni.

Midőn a magyarok az országot elfoglalták, az előbbi népességnek több városaira és váraira akadtak; ezek közül azokat, melyeknek lakói a magyaroknak fegyveres kézzel ellen nem állottak, megkímélték, és a tulajdon hatalmuk terjesztésére magukévá tették. Vajjon ezek közt volt e Győr városa is, azt történelmi adatok hiánya miatt nem tudhatni,

azonban nagy hihetőség szól e mellett, minthogy Győr 998-ik évben a honi évkönyvekben mint nevezetes város fordul elő.

Géza herczeg sok németet telepített le az országban, hogy azok által a magyarok közt a műveltségnek ügyét előmozdítsa, azok közt volt a testvérpár Wolfger és Hedrich homburgi grófok; ezeknek Géza a Dunától képezett Csallóköz nevű szigetet Győr mellett örökös birtokul adományozta; e szigetben ők a Hédervár nevű várat építették, mely vár törzsháza volt az e grófoktól származó és honi történelmünkben nevezetes szerepet játszó Héderváry családnak, mely Győr vármegyében a legelőkelőbb család volt, és mely később Győr városában is két részbirtokot mint szabad nemesi birtokot bírt, melyek egyikét ezen családnak jelenleg még a Viczay grófokban virágzó nőága új adományozás erejénél fogva bírja.

Géza herczegnek fia és utódja sz. István, az országnak első királya, a nemzeti művelődés művét folytatá; alatta az ország lakosainál a kereszténység és a művelődés ellen uralkodó ellenszenv miatt lázadás tört ki a Somogyi gróf Kupa vezérlete alatt 998-ik évben; Kupa mindazáltal legyőzetett, és maga is az ütközetben elesett, holt teste István király parancsára negyedeltetett, és annak részei rettentő például Győrött, Veszprémben, Esztergamban és Fejérvárott a város kapuin felfüggesztettek; mely körülmény oda mutat, hogy Győr már ekkor a nevezetesebb helyeknek egyike volt.

Azon idő alatt, melyben a sz. mártoni kolostor a Pannonhegyen építettett, valószínűleg Győr többször részesült a szerencsében a királyt falai közt láthatni, oklevél által pedig jelenléte be van bizonyítva 1009-ik évben, t. i. ezen évben sz. István az ország nagyjainak tanácsát elébb kikérvén, Győrött a pécsi püspökséget felállította, mi az ezen évben Győrött kiadott oklevél által, melynek kelte így szól: „Datum in civitate Jauriana anno 1009.“ bebizonyítatik.

Ezen és más püspökségeken kívül sz. István a győri püspökséget is alapította, melynek főhelyéül az akkoron az egész püspöki megyében legnevezetesebb és legnépesebb helyet, Győr városát tűzte ki, és itt székesegyházat építettett, melyet a szeplőtlen szűz Máriának nevére szentelt; ennek alapításának éve azonban bizonytalan, minthogy az alapítólevél elveszett. Pray vélelmezi, hogy ez 1009-ik évben tör-

tént; Károlyi a „Speculum ecclesiae jaurinensis“ című munkájában ellenben azon véleményben van, hogy a püspökségnek alapítása hihetőleg nem történhetett a székesegyház építése befejezése előtt; és minthogy ennek építése, a mostani székesegyháznak egyik éjszaki gyámoszlopán alkalmazott és 1460-ik évben készített érczkép szerint, mely sz. Istvánt térden állva, és a győri egyházat a sz. Szűznek ajánlva ábrázolja, és a király képe alatt az 1033-ik évszámot foglalja, bizonyosan csak ezen évben fejeztetett be, a püspökségnek alapítása is csak azon időben történhetett; és valóban ezen nézet erősebb alapon nyugszik, mert hihetőleg akkor még az emberek e felől még tán pontosabb tudomással bírtak, a tán azóta elveszett alapítási okmányból vagy más oklevelekből.

A sz. István által épített templomból jelenleg mit sem lehet látni, mert annak minden nyoma, a többszöri pusztítások miatt melyeken a város és templom időjárástával keresztülmentek, és annak mindenkori helyreállításánál történt változások és nagyítások által, egészen eltűnt; de annyi bizonyos, hogy az az akkori idő szokása szerint magában a várban, melyet a mostani káptalándomb képezett, és körülbelül ugyanazon helyen, melyet ma foglal, állott.

A rómaiak alatt a város és a vár egyesítve valának; de a magyarok a várost, előttünk ismeretlen okokból, távolabb a vártól, a Rába folyó jobb partjára, és pedig a még jelenleg Győr városa lakosai közt elterjedt szájhagyomány szerint oda, hol jelenleg a szállások a Csanak és Ménfőre vezető úton állanak, helyezték, mely hely az emeltebb part miatt város telepítésére igen alkalmas vala; és ezen helyen maradt a város a X., XI., XII. és a XIII-ik századnak nagyobb fele alatt, míg V. István király, belátván a városnak a vártól elkülönített helyzetének hátrányát, 1270-ik évben amazt megint a vár közvetlen közelébe helyezte, miként ez alantabb a maga helyén bővebben elő fog adatni.

Mi Győrnek elnevezését illeti, annak német neve Raab a celticus „Arabona“ szótól származik; a magyar Győr név keletkezése iránt a vélemények elágaznak, de azon körülményből, hogy ezen név Magyarországon több helyekkel közös, és mindenféle melléknevekkel is előfordul, igen hihető, hogy az által valamely helybeli minőség jeletetett meg.

A latin név Jaurinum szembetűnőleg a magyar Geur névből származott, minthogy abból a XI. és XII-ik században először civitas Geur, azután Geurinum, Geor Jeurinum és végtére IV. Béla ideje után Jaurinum képeztetett.

Győr és Ménfő közt volt az ütközet III. Henrik német császár, ki az elüzlött Péter király pártját fogta, és Aba király közt, hol a rögtön támadó forgószél, mely Aba seregeinek szemébe port hányt, az ütközetet Henrik részére eldöntötte; de sok német is elesett ez alkalommal, azért a csatatér sokáig veszett németnek neveztetett. Győr városa akkor alkalmasint Henrik kezébe esett, ő pedig táborba szállott nem messze a várostól, és ott ünnepélyes Te-Deumot tartatott.

Nem sokára a német táborban a magyar püspökök és nagyok megjelentek, a császárnak hódolatukat bemutatván. Henrik őket jól fogadta, és kegyelméről biztosította; azután rövid pihenés után egész seregével elindulván, elébb Fehérvárra ment, hol Pétert visszaállította, és azután országába visszatért.

Péternek második letétele és megvakítása után, Henrik császár megint hadjáratot intézett Magyarország ellen; de szorultságba jött étszerek hiánya miatt, minthogy András király az egész vidéket elpusztította. Midőn e hadjáratban Henrik császár a visszavonulásában leolvadt seregével Győr város közelében a Rába folyóhoz ért, a győri várban lévő magyarok ötet az átmenetelben akadályozták, és csak miután a seregében lévő szászok, burgundiaiak és csehek a várat ostrommal bevették volna, nyílt előtte lehetőség a folyón átkelésre és a határig eljövésre.

Dezser győri püspök közbenjáró volt a Salamon és unokatestvérei, Géza, László és Lambert közti háborúban; a kibékülés feltételei iránti alkudozás végett a király a három herczeggel Győrött tartott összejeövetelt, hol a békesség köztük létre jött, mely az országrendek ünnepélyes gyülekeztetésben 1065-ik évben eskü által megerősítettett, és így Győr városának jutott a szerencse az országrendeket falai közt láthatni.

Kálmán király alatt alkalmasint Győr vidéke színhelye volt azon iszonyú vérontásnak, melyet a magyarok a kihágó és itt is hihetőleg átvonuló keresztések seregein vittek véghez. Ezen egész korszakban a városok, a

csekély műveltség és a sokszori belháborúk miatt, igen jelentéktelenek voltak.

A XII-ik században Győr meglehetősen a béke élvezetében vala; azonban oklevelek, melyek a városra vonatkoznak az időből nem léteznek, azoknak egykori létezésé felett csak későbbi századok okleveleiben előforduló homályos utalások jutottak hozzánk.

II-ik Géza a sz. mártoni apátságnak, egy az 1142—1149. évek közti korszakban kiadott adománylevelével erejénél fogva, a vizahalászati jogot adá Geurinnél, mely név alatt kétségkívül Győr értetett.

Midőn II. Endre király Palaestinába keresztes hadjáratát tette, magával elvitte az akkori győri püspököt is, ki ott a reá nézve kedvezőtlen éghajlatnak befolyása következtében meghalt.

A XIII-ik században különösen nevezetes volt Győrre nézve az 1221-ik év, melyben e városban a szent Domonkos rendnek az első kolostora Magyarországon a Héderváry család által építtetett. Ezen kolostor népesítésére Frater Pál született magyar, ki a bolognai egyetemen az egyházi jognak nyilvános tanára volt, több szerzetes taggal elküldetett; a szerzet igen hamar szaporodott, úgy hogy neki már a következő évben lehetséges volt Veszprémben is kolostort alapítani; nemsokára ezután a szerzet egész Magyarországon, sőt a szomszéd Ausztriában is elterjedt; az utóbbiban az első kolostor Bécsben 1226-ik évben a győri kolostorból népesítettett (*Ferrarius de rebus Hungariae Ord. Praedicatorum*). A szerzetük rendeltetéséhez képest a Domonkos barátok fő figyelmüket a térítési ügyre fordították, különösen Slavóniában és Bosniában, hol ezen időben a patarinusok sectája keletkezett, és a pogány kúnok közt, kik által Pál, a szerzetnek Magyarországon alapítója, megöletett.

Ezen győri szerzetesháznak további viszontagságairól, oklevelek hiánya miatt, igen kevés tudomás jutott hozzánk; egynehány szerzetesnek neve oklevelekből előttünk ismeretes, így Péter 1270. év körül, László perjel 1319-ik év körül, Móricz Döme bánnak fia, a nemes Chák családból, ez előbb az atyja által saját akarátja ellen Amadé nádor leányával egybekelésre volt készítve, de három év múlva feleségét

ezen házassági kötelék feloldására bírta, mire mindketten lemondván a világról kolostorba léptek. Amadé, ki vejének e lépése fölött mód nélkül ingerült vala, igyekezett elébb kérésekkel, azután fenyegetésekkel ötet rábírní a világra visszatérésre, és midőn ez mind hiába volt, ötöt börtönbe vetette; a szerzetes társai azonban módot találtak az inneni kiszabadítására, és Bolognába elküldésére, honnan azután a fől-szentelés megnyerése után Magyarországba visszatért, és a győri kolostort választotta lakhelyül, és minekutána a földi javait részint a nyúl-szigetben levő kolostornak, részint az atyafiainak elajándékozta, ottan mint a valódi ajtatosságnak példánya élt haláláig, mely 1336-ik évben bekövetkezett; tetemei a szerzet egyházában Győrött ünnepélyesen eltakarítottak.

Testvére Charus, az előbbinek halála esztendejében ugyanazon kolostorba lépett, hol jeles tulajdonságai által kitűnően meghalt, és a szerzetesek egyházában a főoltár mellett eltemettetett.

Az 1529-ik évben, a törökök közeledése alkalmával, Lamberger Kristóf várparancsnok által a városnak, mely tartahatatlannak látszott, fölgújítása és elpusztítása rendeltetett; ez alkalommal a domonkosiak kolostora és egyháza hihetőleg a többi épületek sorsában osztozkodott. A veszély megszűnte után a várossal együtt a kolostor és egyház is helyreállítatott, miként azon összeírásból, melyet Ferrarius Zsigmond az akkori domonkosiak házáiról készített, kiderül.

De mikor 1566-ik évben az egész város a főszentegyházon kívül újlag a lángok martaléka lett, úgy látszik, hogy a domonkosiak kolostora hamvaiból többé föl nem emelkedett, minthogy az 1567-ik évben szerkesztett városi telekkönyvben (mely a város levéltárában van) arról már említés többé nincsen; a jószágai későbbben a XVII-ik század kezdetén a Győrött letelepedő Jézus-társaság kolostora birtokába mentek át.

Az ok, mely a domonkosok kolostora visszaállítását akadályozta, elegendő adatok hiánya miatt többé ki nem puhatolható; de nehezen tévedünk, ha azt részint mindjárt az 1567-ik év után kezdett erősségépítésben, mely alkalommal több a tervbe eső épület egészen elbontatott, részint pedig a

reformatio Magyarországon ez időben terjedésében, mely, mint Ferrarius panaszkodik, a domonkos szerzet kolostorain nem csekély csorbát ejtett, és mely Győrött is korán bemenetelt talált, keressük.

Még a hely is, hol a kolostor állott, már Ferrarius, idejében ki munkáját 1637-ik évben írta, ismeretlen volt.

1821-ik évben a bástyák lebontásánál a 3-ik és 4-ik bastion közt ugyancsak egy ószerű összeomlott templom maradványai még meglehetősen fenálló falakkal találtattak; de minthogy azokon sem évszám, sem más közelebb oda mutató jel nem foglaltatott, mindig bizonytalan marad, vajjon ott a domonkosiak egyháza vagy a gyakrabban oklevelekben említett sz. Adalbert temploma, vagy más a számtalan régi templomok közül állott-e?

Egy oklevélből látjuk, hogy IV. Béla 1238-ik évben a székesfejérvári keresztesek rendjének Győrött több földet ajándékozott legyen; hol voltak azon földök? az előttünk ismeretlen. Ezen oklevélben a Győri várról is történik említés.

Szinte IV. Béla az 1240-ik évben kiadott oklevélben a győri vár alatt álló királyi szőlős gazdáknak Ságbon, Nyulon, Cyriánon (Tarjánon) és Écsen rendetlen állapotban levő szolgáltatkötelességeiket szabályozza, és azoknak a főispán udvari grófja, és más felebbvalók, kiktől ennekelőtte sokat szenvedtek, elnyomásai ellen védelmet ígér, és tartozásaikat meghatározza. *)

Az 1241. év szomorú volt Magyarországra nézve, mert a tatárok az országba berohanván, az országnak hadát a Sajó folyamnál tökéletesen tönkre tették. Ez ütközetben György nevű győri püspök is elesett. Az egész ország azután a tatárok által csaknem három évig pusztított.

Magyarországnak zavarát a tatárok pusztítása alatt felhasználta Fridrik ausztriai herceg, az utolsó babenbergi iva-dék, ki a hadakozónak neveztetett, és ki nem elégedvén meg Mosony, Sopron és Vas vármegyékkel, melyeket a tatárok előtti futásban lévő Béla királytól már erőszakkal kicsikart, újlag az országba betört, és Magyarország területéből valamit el-

*) Lásd Notitia R. Hungariae Tom. III. pag. 97—99. MSS. Kaprinayana T. 37. pag. 227.

foglalni iparkodott. Az általa kiküldött hadak már Győr városát rögtön rajtaütés által bevették és fölgyújtották, sőt a várnak is rövid ellentállás után birtokába jutottak; mindketőt elegendő osztrák sereggel megrakták, de erre a közel levő vidék lakosai felbőszülve fegyverhez nyúltak, és a város felé menvén azt rövid idő alatt bevették, és azután a vár birtokába is jutni igyekeztek; az osztrákok hősileg védték magokat, de végtére a magyarok által a vár fölgyujtatván, az által nem csak az, hanem a benne levő őrsereg is elveszett.

Ezen az egykorú Rogerból merített tudósításból az általunk már többször említett állításunk, hogy a vár és a város ennekelőtte helyzetre nézve el voltak különítve, újabb megerősítést nyer, V-ik István szabadalmi levele által pedig ezen állítás minden kétségen túl emeltetik; az érintettekől az is kiviláglik, hogy a város is meg volt erősítve, mert különben sem az osztrákok sem a magyarok nem lettek volna annyira kényszerülve a fegyverek hatalmát annak visszafoglalására alkalmazni.

Midőn a tatárok nemsokára ezen vidékbe jöttek, könnyű volt nekik mind a vár mind a város birtokába jutni; de ezeknek birtokából hasznot nem húzhattak, mivel mindegyik halomra döntve és lakosaitól elhagyva volt; ezek t. i. az osztrák megtámadás által a vár hajlékától és védelmétől fosztatván, a tatároktól félelemből részint az erdőkben, részint Osztrákhonban kerestek menedéket. Az utóbbiak, más az ország nyugoti részéből oda menekültekkel együtt, barátságos fogadás helyett, a Győrnek elvesztése miatt felbőszült osztrákoktól kegyetlen bánásmódot szenvedtek, minek következtében azoknak legnagyobb része el is veszett.

IV. Béla király a tatároknak az országbóli kitakarodása után a várnak helyreállítására mindent, mi lehetőségében állt, megtett, és ezen célból gróf Forgách Endrét erélyes férfit oda küldé*), ki a várat annyira helyreállította, hogy rövid idővel később az képes volt a királynak és egész udvari kíséretének több napi tartózkodásul szolgálni. Hogy ennek következtében a város is lassanként megint emelkedett, ké-

---

*) Taschenbuch der Vaterländischen Geschichte v. Hormayer und Mednyánszky. III. Jahrg. S. 135.

telkedni nem lehet; de minthogy a régi lakók közül csak kevesen tértek vissza, a hiány alkalmasint bevándorlók által lassanként pótoltatott, mit különösen a hospes nevezet (jövevény vendég), melyet V-ik István az 1271-ik évben kelt szabadalomlevelében Győr városa lakosainak ad, bebizonyítani látszik.

IV-ik Béla király továbbá iparkodott, a győri székesegyházat derék férfiú főpásztorságára bízni; mert midőn Benedek püspök halála után a győri káptalan egyértelműleg az eddigi erdélyi püspököt Artolphot választotta volna, nemcsak helyeselte ezen választást, hanem a választottat külön levélben a pápának ajánlotta, mint léleknemesség és származás által kitűnő férfiút, és azáltal eszközölte, hogy az átmenetel ezen püspökségre neki minden nehézség nélkül engedtetett meg.

Az 1252-ik évben a thuróczi premontrei apátság több Győr vármegyében lévő falukban, mint Nagy-Écs, Szöllös, Megyer, Baráth, Nyúl, Nagy-Megyer, telepített szőlősgazdákon kívül, még egynehány szőlősgazdákat Győr nevű faluban, mely alatt hihetőleg a Győr városához közel levő mai Szabadhegy értetett, (hol ennekeltte és még a XVIII-ik század kezdetén nevezetes bortermesztés üzetett,) adományképen nyert.¹⁾

1254 ik évben IV-ik Béla a pilisi premontrei apátságnak a Győrnél levő királyi vámnak egy harmadát, a második harmadát a bakonyi apátságnak, és a harmadik részét Győr vármegye mindenkori főispánjának adományozta.

A győri harminczadóra nézve a harmadik Bélától hozott harminczadói rendszabály még IV. Béla alatt is érvényes vala; de ezen király későbbben, t. i. 1260-ik évben, a bécsi kereskedők által tett panaszok következtében, az időjárával e harminczadónál becsúsztott visszaéléseket eltávolította, és az új vámszabályban pontosan meghatározta, hány fillér fizetendő egy az országból kihajtandó ökör után a grófnak, mennyi fizetendő egy hordó bortól, egy szekér méztől, egy sórakástól. Érdekes itt különösen, hogy száz pár keztyűtől vám gyanánt kellett azokból két párt fizetni.²⁾

¹⁾ Az e dologban kiállított oklevélről kivonat találtatik a Cornides-féle kéziratokban a Nemzeti Muzeumban 10. kötetb. 399. lap.

²⁾ MSS. Cornides Tom. III. p. 64.

A XIII-ik század kezdetén Magyarországra behozott ferenczi szerzetesek rendjének számára még e században több kolostor állítatott fel az országban, ezek közt volt a győri kolostor is; noha pedig ennek alapítási éve bizonytalan, még is annyi bizonyos, hogy ezen kolostor már 1260-ik évben e rend legnevezetesebb kolostorainak egyike volt; mert ezen kolostorok azon időből fennlévő lajstromában (*Annales minorum ad annum 1260.*) a győri kolostor az elsőik között említettik, és az esztergomi, fejfővári, zágrábi, egri és több kolostor, melyek *custodiatu*soknak neveztetnek, utána tétetnek.

Minekutána ezen kolostor 1529-ik évben az égés által elpusztított egész város szomorú sorsában részesült, nem sokára ismét felüdült, és egész 1566-ig évig fenállott; kitetszik ez egy a győri templomokat elősorozó és a XVI. század közepén készült lajstromból, mely lajstrom e kolostorról világos említést tesz e szavakkal: „*est aliud claustrum fratrum majorum beati Francisci.*“

De midőn az említett 1566-ik évben a nagy tűz következtében a város újlag porrá égett, a ferencziek kolostora is elpusztult oly annyira, hogy minekutána a város ezen égés után egészen új terv szerint építettett, jelenleg a hely sem tudatlatik meg hol ezen kolostor állott, és a kolostor a XVI-ik században többé fel nem emelkedett, míg csak egy pár évvel Győrnek a törökök kezéből visszafoglalása után, t. i. 1614-ik évben, e szerzetnek tagjai az akkori várparancsnok B. Breuner János által ismét a városba visszavezettettek, és nekik a sz. István mátyr nevű romokban heverő templom átengedtetett, és a ferencziek rövid idő alatt ezen várparancsnok és több győri polgár nagylelkű adományai által képesekké tétettek nem csak azon templom helyreállítására, és egy toronnyal ellátására, hanem nagyszerű kolostornak e mellett fölépítésére, melynek birtokában a szerzet ezen kolostornak az 1785-ik évben történt megszüntetéséig maradt; a kolostorépület a XVIII. században volt veszélyes nagy égésnél, mely a városnak két utcáját megemészté, lángba borúlt és elégett, de csakhamar megint fölépült.

A győri ferenczieknek 1785-ik évben megszüntetése után a kolostor a tanulmányi alapnak sajátúl jutott, és különféle célokra (a templom dohányraktár gyanánt) használtatott,

míg végre 1824-ik évben nemes Győr vármegyének átengedtetett, és ettől, a jelentékeny toronynak elbontása és sok nevezetes változtatások után, megyeházzá átalakíttatott.

Még negyedik Béla királyról azt is kell említeni, hogy a magyar királyoknak egyike sem tisztelte meg Győr városát oly gyakran jelenlétével mint ő, miként az több általa különféle időkben aláírt oklevelekből látható.

Midőn ugyanazon király az osztrák herczeg Fridrik ellen 1250-ben hadjáratot indított, Győrt választotta hadosztályainak gyűlhelyéül. A királynak ezen ismételt látogatásából nagy hihetőséggel lehet következtetni, hogy a város ez időben már nevezetesen emelkedő félben volt, és több nagyobbyszerű, a király és az összes udvara befogadására alkalmas épületek birtokában lehetett.

Azon háború alatt, melyet V-ik István király a cseh királylyal Ottokárral viselt, ez utóbbinak sikerült Győr városát és a várat hatalmába keríteni. Miként bánt legyen ez alkalommal Ottokár a várossal, sehol sincsen följegyezve; azonban vélelmezni lehet, hogy Győr más magyar városoknak, mint Pozsony, Sopron, Nagy-Szombath, Mosony stb. melyek Ottokár által elfoglaltattak, szomorú sorsában részesült, és úgy mint ezek Ottokár boszúduhének áldozata lőn, mit azon körülmény is látszik bebizonyítani, hogy V. István az egész várost más t. i. a mostani helyre helyezte, mert ez történt pusztítást gyanítat. Az előbbi város helyzete bizonyossággal már többé ki nem puhatolható, mindazáltal sok vélemény (Győr városában élő szóhagyomány) abban egyesül, hogy a hajdani város azon tájon állott, hol most a kalváriahegy létezik, és a Pánzsza-féle patakig kiterjedett, és valóban ezen vélelem a legnagyobb hihetőséggel is bír, mert bizonyos, hogy a város a Rába folyó mellett feküdt. *)

De minthogy a városnak ezen helyzete reá nézve szomorú következtetésekkel bírt, mivel az a vártóli távolsága miatt nem eléggé védethetett, és a saját falainak gyöngesége azt bármely gyenge megtámadásnak visszaverésére képtelen-

---

*) Károlyi Speculum Ecclesiae Jaurinensis et dissertatio de Jaurino, és több a városi levéltárban létező és későbbi időből származó oklevél, melyekben szinte ezen tétel állítatik fel.

né tette: V. István a csehek kitakarodása után az elszéledt volt, és a tűzhelyeikhez visszatérő lakosoknak nem engedé ismét a régi várost fölépíteni, hanem új lakhelyeik építésére részint az e végett kiterjesztett várban, részint annak falai alatt jelölt ki helyeket, hogy ily formán a várnak eddigi lakói az előbbi városnak lakóival, és még egynehány a szomszédságban szanaszét lévő házakban lakó és eddig különféle uraknak alávetett emberekkel, egy községet képezzenek.

V. István a győrieknek nagyobb jólétre is akart utat nyitni, azért kiterjedt földterület átengedésén kívül, a várba újdön beköltözött lakókat, és más szolganeműeket (populos), eddigi szolgasági viszonyuk megszüntével, az előbbi városból levő úgynevezett királyi jövevényekkel (hospites regii) egy sorba állította, mindnyájoknak pedig hasonló jogokat adott azokhoz, minőkkel Fehérvár városa polgárai bírtak, azaz őket szabad királyi városi polgárokká emelte, és így a városnak a mostani helyén, tulajdonképi alapítója volt. V. István a városnak 1271-ik évben Bencze aradi prépost által ünnepélyes oklevelet szolgáltatott ki, mely részint azon világosság miatt, melyet a város akkori helybeli viszonyaira derít, részint mint hat század előtt nyert szabadsági oklevél, igen fontos.

Ezen oklevélnek nevezetesebb pontjai következők:

Stephanus Dei gratia Hungariae, Dalmatiae rex ect. omnibus Christi fidelibus praesentes literas inspecturis salutem in omnium salvatore. Sicut in multitudine gentis regum gloria et honor attenditur in gubernando, sic in conservatione munitionum regi defensio et subditorum multiplex commodum procuratur. Hinc est, quod ad universorum notitiam tam praesentium quam posterorum harum serie volumus pervenire placuisse nobis et placet hospites nostros de Jaurino ad castrum transferre jauriense, permansuros de cetero in ipso castro in illa et eadem libertate qua cives nostri Albenses gratulantur, exemptos nihilominus a iudicio jurisdictione potestate et iudicatu Comitis Jaurinensis et curialis Comitis sui perpetuo et pariter expeditos ita videlicet.

1-o. Quod villicum quem de castro voluerint, eligant inter se, qui causas ipsorum majores et minores iudicet.

4-o. Concessimus eisdem liberum forum ut Comes Jaurinensis nullam habeat jurisdictionem.

5-o. Adjunximus et conjunximus populos episcopi et capituli jaurinensis in eadem villa communita cum iisdem hospitibus residentes ut in omnibus eadem fruantur libertate.

6-o. Quod hospites nostri jaurinenses nec in ipso foro nec alias infra limites regni de suis propriis mercibus aliquod tributum solvere teneantur.

7-o. Ut pro aedificiis reparandis virgas et palos habeant, et pro agricultura ac pro curiis terram ampliorem, contulimus eisdem hospitibus nostris quandam insulam cum suis populis in Danubio usque occidentem ex opposito castri jaurinensis adjacentem cum suis pratis nemoribus et piscaturis.

8-o. Contulimus eisdem terram Malomsok vocatam ultra Danubium usque Zámoly existentem.

10-o. Statuimus etiam quod omnes mercatores ex Austria in Hungariam descendentes et de Hungaria in Austriam transeuntes mercimonia sua deponant in castro jaurinensi ad concambia facienda.

11-o. Nullus Baronum nostrorum possit ibi descensum facere.

12-o. Quia paupertas ipsorum hospitum jaurinensium nobis constitit evidenter, de libertate civium Albensium hoc solum excipimus, quod nobiscum vel cum aliquo alio barone nostro exercituare nullatenus teneantur.

13-o. Ut partem pro se habeant in Danubio et habero possint liberam.

Ezen, Győr városára nézve legnevezetesebb oklevél hitellessége ellen több oldalról, de különösen azon perben, mely a győri káptalan részéről az attól igénybe vett földesurasági jog miatt a város ellen a kir. tábla előtt indíttatott, és itten 1728-ik évben a város részére kedvezőtlenül eldöntetett, több kétség támasztatott, (mert ezen oklevél szerint Győr királyi város lett volna). Nem is lehet kétségbe vonni, hogy ezen oklevél az eredeti példánynak nemléte miatt mint jogi bizonyítvány elégtelen; mindazáltal nem tagadhatni, hogy mint történelmi bizonyítvány megfelel az ítézet legszigorúbb követeléseinek. Miként történt az, hogy későbbben a város a káptalan földesurasága alá jutott és szabadságát veszítette, e

kérdés többféle nehézségnek van alá vetve, és jelenleg nehezen fejthető meg.

IV-ik László és Ottokár cseh király közti háború alatt a város és a vár az Ottokár seregében levő osztrák lovagoktól roham által bevétetett, ennek őrsége parancsnokával Job pécsi püspökkel együtt, és a városi népesség Osztrákországba fogságba elvitetett, honnan csak kevesen, ezek közt Job, mondhatatlan sanyargatások kiállása után nagy váltságdíjjal magokat megváltván, hazájokba visszatértek. *)

De nem sokára a győri vár a szomszéd vármegyék harczra felhívott grófjai által, kik zászlóaljaik élén nemsokára a vár előtt megjelentek, az ellenség kezéből kiragadtatott.

Mindazáltal Ottokár nemsokára visszatérvén, újdön megszállotta a várat és a várost, és ez utóbbi közelében tábornoktűtött; s minthogy a szomszédságban még több a győri püspökhöz tartozó erős vár volt, azokat, valamint a sz. mártóni várat, hadseregének kiküldött osztályai által alávételre kényszerítette, várőrségeket vetvén azokba.

A város és a közellevő vidéknek elszéledt lakói is Ottokár királynak nevében kegyelme ajánlása alatt felszólítottak, hogy tűzhelyeikhez térjenek vissza, és szokott foglalkozásaikhoz fogjanak; ez megtörténvén, a lakosok hódolati esküre szorítottak Ottokár irányában, ki magát már az elfoglalt tartomány biztos birtokosának tartotta.

Nemsokára azután Ottokár elindult, mert hadseregét ezen egészen elpusztított vidékben nem élelmezhetette.

Elindulása után nemsokára egy magyar hadsereg az ifju királylyal Győr előtt megjelenvén; azt ostrom alá vette, több megrohanás visszaveretett, végre András Ders fiának a Berényi családból sikerült a király szeme előtt a vár falaira felmászni, ki ott, bár meg volt sebesítve, addig tartotta magát, míg Polán gróf, a Berzeviczy családnak elődje, a királyi zászlóval és egynehány más vitéz időt nyertek szinte hozzá felmászni, és a zászlót a falakon kitűzni, mire nem sokára a magyarok utánok nyomulván a várat elfoglalták; a hősiség általi kitüntetés nagy volt köztök; miként ezt a sok adomány bebizonyítja, melyeket a király a kitünőbb harczosoknak adott;

---

*) Ez foglaltatik a Klosterneuburgi Chroniconban is.

ezen adományzásokról szóló oklevelek még megvannak, melyekből az egyes hős tettek láthatók.

Ezen 6 hónapi rövid időköz alatt ismétlődő történt ostromlások a városra nézve nagyon szomorúak voltak; erre tanuságul is szolgálhat IV. László király 1284-ik évben kelt oklevele, mely a győri székesegyház pusztítását is említi; ezen szerencsétlen zavar következtetésül tekintethetik a káptalani levéltár egy részének és a káptalan pecsétjének elvesztése, melyekről a győri káptalannak több oklevele kiadásában a későbbi időben említés tétetik.

Daczára ezen sanyaruságoknak, Győr az utána következő nyugodalmas időben megint felüdült, mit tán leginkább az igen kedvező helyzetnek köszönhetett; úgy látszik, a király is kedvezéseket nyújtott, így p. o. 1283-ik évben, hogy a győri káptalannak jobbágysai, kik annak területén a győri várban és a körül laknak, a várgróf bírói hatósága alól még lopások esetében is ki legyenek véve, és csak a káptalannak legyenek alávetve; a királyi kamarai jövedelmek beszedésének szigorúan megtiltatik a káptalan jobbágysaitól régi szokásos joguk ellenére a mind pénzben mind élelmi szerkekben kivetett adóknak felénél többet behajtani. Ezen jobbágyok alatt lehetetlen Győr városa polgárait érteni, mert azok V-ik István szabadsági levele szerint a kir. városi polgárok minden jogaival felruháztattak; úgy látszik, hogy a városnak felszabadítása alkalmával a városi határokon belül némi terület a káptalannak mint tulajdon fenmaradtak.

Ezen idő körül Győrött már harminczadó hivatal volt a sok portéka miatt, melyek Német- és Franciaországból Magyarországra hozattak; ezen harminczad már tetemes jövedelmet nyújtott, minthogy abból a veszprémi püspök, mint a királynénak cancellárja, 500 márk ezüstöt kapott; ezen harminczadóhivatalon kívül az esztergomi székesegyháznak váma is létezett itt, melynek felállítására szinte László adott engedelmet; az erre vonatkozó oklevél foglalatjából Győrnek akkori élénk forgalmára lehet következtetést vonni.

III-ik András király V-ik Istvánnak szabadsági oklevelét megerősítette.

Ezen korszak püspökei közül kitünőbbek voltak: Péter, ki II-ik Andrást hadjáratában Palaestinába kísérte, és ott

meghalt; György, ki a Sajó melletti ütközetben elveszett; és Artolph, ki IV. Béla által az erdélyi püspökségből a győrire tétetett át; végre Omodeus, mint a székesegyháznak helyre-állítója.

A szerzetes rendeket illetőleg vélelmezni lehet, hogy ezen időben a két említett renden kívül még a Joannita vitézek rendje létezett legyen Győrött; annyi bizonyos, hogy V. Istvánnak 1271-ik évben kelt oklevelében, már egy elébb a sz. István kórházról címzett keresztes vitézek jobbágjaihoz tartozó magányosan álló házról, mint az újdön alakult város tartozmányáról, említés fordul elő, hol azon körülmény, hogy ezen szerzetesháznak, melyhez ezen ház elébb jobbági viszonyban volt, székhelye nem említettett, világosan oda mutat, hogy ezen szerzetesrend e városban létezett.

A XVI. század némely okleveleiben is a győri keresztes urakról történik említés.

1559-ik év óta a győri keresztes uraknak minden nyoma elenyészik; igen valószínű tehát, hogy kolostoruk a domonkosiak és a ferencziek kolostora sorsában részesült, és a nagy tűz alkalmával 1566-ban elpusztult; annak helyisége iránt csak annyi tudatik, hogy a városon kívül volt; lehet, hogy az 1820-ik évben kiásott egyházromok helyén ezen szerzetesrendnek háza állott.

Az Árpád királyi ház elhúnyta után támadó trón-körüli viszályban Tivadar győri püspök Róbert Károly részén volt, nemkülönben utódja Miklós is.

Róbert Károly király uralkodása alatt a fellázadó güssingi gróf Győrt elfoglalni igyekezett, de terve Pál és Lőrincz, a Kanizsai családnak elődei által szerencsésen megghiúsított.

Minthogy Róbert Károlynak fia Lajos Osztrákországgal mindig békességben állott, Győr város nagyon gyarapodott; annak kormánylati idejéből még több oklevél is létezik, melyek Győr belső viszonyaira vonatkoznak.

Ezen oklevelekben sokszor történik említés a város bírájáról és 12 esküdtjéről, tehát a tanácsáról, a Malomsok nevű faluról, mely a győri polgárok közt fel volt osztva (jelenleg nyoma sincs annak), valamint a város és a káptalan közti perről.

Egyik oklevélnek azon tartalma van, hogy senki se merészelje a győri polgárokat a királyi városi polgárok szokásos szabadságuk ellenére személyükben vagy vagyonukban letartóztatni.

Több rendű oklevelekben többféle telkek Győr városában vételéről fordul elő említés; itt-amott e nevezet „külváros” is előfordul.

Mária királyné és Zsigmond király parancsaiban is Győr királyi városnak neveztetik, és Budával egy sorba helyeztetik.

Egy 1384-ik évben kelt oklevele a győri káptalannak (melytől Győrnek szabadsága későbbben leghevesebben megtámadtatott) a győrieiket királyi polgároknak nevezi és azoknak szabadságát és függetlenségét elismeri.

Ez időben a városnak fő keresete a mezei gazdaság volt, minden a városban lévő háznak voltak kültelkei, melyek avval legszorosabban összefűzve valának, a telkek ára az oklevelek szerint az akkori időkhez képest épen nem volt csekély, mi bizonyosságul szolgál, hogy a gazdaságok és épületek nevezetesebbek voltak.

De ha mindjárt a földmivelés a lakosoknak fő keresete volt, mégis a kereskedés és iparüzés sem voltak elhanyagolva. Róbert Károly alatt már Győrnek pénzverő háza és különmemű pénze volt, mi a város kereskedési fontosságát bebizonyítja. Feltűnő, hogy az oklevelek, melyek a szabad királyi városi jogok Győr városa általi gyakorlását bebizonyítják, a XIV-ik század végénél tovább nem terjednek, és minden a XV-ik századból reánk jött oklevelek Győrről csupán csak mint egy a káptalannak alávetett városról szólnak.

Egy az 1412-ik évből való oklevél bizonyosságot tesz arról, hogy a győri káptalan egy a sz. Adalbert templomához tartozó udvart, mely adomány útján reá szállott, bizonyos Szabó Péter nevű győri polgárnak eladott; ezen oklevélben említetik, hogy az érintett udvar a káptalanhoz tartozó Győr városában fekszik; egyébiránt lehetséges, hogy ez csak azon részre vonatkozott, mely a káptalan területén állott. Ugyanezen oklevélből látjuk, hogy a pápóczi prépost, és a győri székesegyházban lévő sz. Kálmán oltára, valamint más egyházi alapítványok is, tetemes telkeket birtak a városban.

Albert királynak özvegye Erzsébet Győrt választotta

udvartartása helyéül, e helyen több oklevelet is kiadott, de midőn az I. Ulászló királyhoz ragaszkodó Hunyadi János megbízott Győr ostromlásával, Erzsébet a sz. koronával innen Pozsonyba szökött; a leghatalmasabb párthíve Cilley Ulrik védelmezte egy ideig még a várat, de azután éjszaka a várból 20 fegyveressel maga is elillant, azonban Öttevény mellett elfogatott, és Budára mint fogoly vitetett, Győr pedig tovább is a várőrségtől derekasan védelmeztetett, minél fogva Hunyady, részint azért, részint hogy Ulászló koronázásánál Fehérvárott megjelenhessen, a további ostromlással felhagyott; nemsokára Gara László Erzsébethnek párthíve által a győri helyőrség az esztergomi fülösleges várőrségből szaporítottatott.

És ez Győrnek első ostromlása vala a löpor feltalálása óta; ez következményeiben igen nevezetes volt, mert ez volt oka annak, hogy a város nemsokára Fridrik római császár birtokába ment át, kinek kezéből a város későbbben Ágoston győri püspök és annak káptalana által kiváltatott. Ezen kiváltás nem ok nélkül tekintethetik főforrásául a káptalani hatalomnak a város feletti kiterjesztésének, és a királyi városi szabadságok hanyatlásának.

1442-ik évben Erzsébeth királyné hosszabb időre Győrbe tette át lakását, itt történtek az egyezkedések a béke helyreállítására.

A győri vár volt helye Ulászló személyes összejövetelének Erzsébettel Julián bibornok jelenlétében a békekötés miatt; a kiengesztelődésnek létrehozatala, mely e nevezett bibornoknak műve volt, nemsokára a székesegyházban magyar, lengyel és német nyelven kihirdettetett a számosan összegyűlt népnek legnagyobb örömkifejezése közt.

Nemsokára Erzsébet Budára ment, hol Ulászló neki fényes fogadtatást szerzett; innen nemsokára Győrbe vissza térvén veszélyes betegségbe esett, melynek következtében három nap mulva meghalt holt teteme Székesfejérvárott takarítottatott el.

A polgári háború aztán újlag kitört László és Ulászló pártja között. Ezen időben történhetett, hogy Fridrik császár, ki mindig inkább önnön mint gyámfia hasznáról gondoskodott, befolyásának Magyarországon kiterjesztésére a meg-

szorult Erzsébettől több fontos magyar végvárat tudott magának megszerezni; most a győri várat is a várossal együtt annak eddigi zálogos birtokosaitól, Nagy Szombathi Lászlótól, Koler Pétertől és Kassai Justtól (kiknek Erzsébet azokat elzálogosította,) beváltotta, és azokat, minekutána azokba elegendő német várőrséget vetett nehéz ágyúkkal, és különös várgróf kormányzata alá helyezte, ezentúl maga számára igazgattatta. Minő lehetett azon igazgatás, kitetszik azon levélből, melyet Hunyadi János 1446-ik évben a pápához küldött. A székesegyház oldala mellett lovak és szarvasmarha számára istállók, nemkülönb en csapszékek és bordélházak voltak felállítva, a székesegyháznak jövedelmei Fridrik erzsényébe folytak, a város és a körül fekvő vidék lakóitól rendkívüli adók zsaroltattak, az idegen kereskedőknek árúi a várgróf által elkoboztattak, és így minden kereskedés meg volt zsidbasztva; szóval Fridrik itt úgy gazdálkodott, mint ha ellenség földén volna. Ezen bajnak megszüntetése végett Hunyady hadjáratot indított Osztrákországba, de Fridriktől ennek késedelmezései miatt mit sem nyert, hanem mivel a fagy beállt, a hadseregét Magyarországra visszavezette.

Végre a következő évben, Julián bibornok közvetítése által, Rackersburgban mind a két fél meghatalmazottjai közt két évi fegyverszünet jött létre, melynél fogva Győr városa Ágoston nevű püspöknek, kit Fridrik a városnak és a püspökség nagyobb részének bírása alatt ezen méltóságra emelt, átadatott, az osztrák várőrségnek kellett menni, a püspök pedig és a káptalan 3000 arany váltságdíjt kénytelenítettek fizetni, Ágoston püspök e felett oklevelet adott ki és pedig német nyelven.

A szabad királyi városi szabadságnak hanyatlása ezen idő óta kezdődik; a püspök és a káptalan által történt megváltás nemsokára új jogok gyakorlatára érvényes czím gyanánt szolgált, de még egy időig a győriek szabadságának árnyéka fentartatott, hogy azáltal nekik a reájok nehezkedő járom könnyebbíttessék; csak a következő századok voltak tanúi a szakadatlan megtámadásoknak a szabadság utolsó nyomainak megszüntetésére, melyek hatás nélkül nem maradtak.

Az utolsó évek viharai után a győri vidékben vakmerő

rablóbandák ütötték fel tanyájukat, míg végre azokat Ujlaky Miklós vajda az általa felfegyverezett emberekkel az ő fészkeikben felkereste és megsemmisítette.

1455-ik évben országgyűlés volt Győrött a törökök ellen teendő hadi készülétek végett; ezen országgyűlésen Capistrán János is jelen volt, Hunyady János pedig lelkes beszédekert tartott. Ez alkalommal érkezett ide a hír, hogy az arany- és ezüstbányáiról híres város Novoborno a törökök által elfoglaltatott.

1471-ik évben Mátyás király jelen volt Győrött, és itt a csehországi párthíveinek küldöttségével a felett tanácskozott, mikép volna reá nézve biztosítandó az örökösödés Csehországban. A cseh nagyok közül jelen voltak: Rosenberg, Sternberg, Neuhaus, Lippa Boscovitz és a cseh prépost Kolovrát.

Fridrik császár elleni hadjáratában 1477-ik évben is Győrött tartózkodott Mátyás király. Ezen háborúban Győr és Mosony vármegyék a Fridrik hadserege által elpusztitattak; Győr városát is fenyegette a veszély, azonban a várost ótalmazó vár miatt a város minden bántást elkerült.

Mátyás halála után Miksa császár beütésekor Győr nagy veszélyben forgott, mely csak Corvin Jánosnak Tata és Komárom közt felállítva volt hadserege által hárítatott el; a veszély annál nagyobb volt, minthogy a városnak falai és árcai rosz állapotban voltak.

A város belügyei felett e korszak alatt igen kevés jutott tudomásunkra.

A káptalan sok telket szerzett a városban, részint vétel, részint hagyományozás által, és a földesurasági jogot minden okleveleiben magának tulajdonította, némelykor a lakóktól telekadót is hajtott be, mely mindazáltal gyakran megtagadtatott, és némely időszak alatt be sem hajtathatott, miből következtetni lehet, hogy a város a reá tukmált jobbágyi viszonyt soha jogszerűnek el nem ismerte, hanem azt minden időben a lehetőségig ellenezte.

A Héderváry család már ezen időben bizonyos telkek birtokában volt Győrött, miként ez egy megerősítési oklevélből látható, de azoknak nagysága felől semmi bizonyosság nem létezik.

1567. és 1617-ik években is a Héderváry család a régi telekkönyvek szerint a maga telekrész-birtokában volt, de ez a várnak újabb alakbani építése miatt alkalmasint csak egy curiára olvadt le, a mely még jelenleg is fenáll, és mely 1733-ik évben, a Héderváry férfiág kihalta óta újított adományozás ereje mellett, a női ág által azon családtól származó gróf Viczay-féle családhoz tartozik jelenleg.

Bonfinius, Mátyás király történelmi írója, Győrt „Civitem feracissimam“ nevezi, mi a földművelésnek nagy kiterjedésére mutat. A következő korszak sem nyújt valami jelentősebbet a város belállapotját illetőleg, sőt erről kielégítő fogalmat sem lehet szereznünk, minthogy kevés kivétellel az oklevelek nagyobb része az ez időbeni viharokban elveszett.

1516-ik évben Budán királyi parancs adatott ki, melynél fogva a sz. mártoni conventnek meghagyatott, hogy egy conventtagot küldjön ki, ki a győri káptalanváros törvényszékét megintse, miszerint Beatrix Sághy Pál leánya pörében, a győri polgár és aranyműves Bálint özvegye és annak fiai ellen, házának Győrött törvénytelen letartóztatása miatt, valahára igazságos ítéletet hozzon; ezen levélnek eredetije a sz. mártoni levéltárban létezik. Más 1522-ik évben kiadott parancs, mely szinte a sz. mártoni conventnek szól, vizsgálatot rendel azon erőszakoskodások miatt, melyek győri káptalanok parancsára, a káptalannak néhány jobbágysai és győri lakók által a győri sz. János vitézek előjárójának két szolgálói elkövetettek.

Mind a két rendbeli levélben Győr város lakóiról mint a győri székesegyház jobbágysairól (jobbationes) történik említés; tehát ezek kétséget sem hagynak fen, hogy a káptalannak uralma a város felett ez időben már teljes megállapodást nyert.

A mohácsi ütközet után a győri vidék a Rába folyóig elpusztított. A csehek, kik a hadi erőnek szaporítása végett Neuhaus Ádám vezérlete alatt érkeztek és Győr mellett táboroztak, az ütközet szerencsétlen hallatára leggyorsabban a határok felé szaladtak. Győr maga ez alkalommal mégis menten maradt a törököktől, hihetőleg a jelentékeny várórság miatt, mely Sárffy Ferencz parancsnoksága alatt állott, ki azután Mária királynétől meghagyást kapott, hogy Lajos királynak

holt tetemeit Mohácsnál felkeresse; mit miután sikerrel végehez vitt, Lajos király teste Székesfehérvárott eltemettetett.

1527-ik évben I-ső Ferdinánd alatt, az ennek részén akkor levő Nádasdy Tamás, ki Ferdinánd seregével jött és Győr városába csak maga bemenetelt kért, rábeszélése által a Zápolyához szító györiekeket arra bírta, hogy Ferdinánd seregeinek kapukat nyitottak; a városnak példáját követte a várnak őrsége is; a német katonák, kik ostromlásra és ennek következtében elfoglalásra és fosztásra előre örültek, e miatt elégedetlenek voltak és zúgolódtak.

Minekutána a Rába folyón át a sereg átkelése végett hid veretett volna, Ferdinánd elegendő gyalog és lovas sorok előlépése után bemenetelét tartotta a városba, a melynek kapuinál a székesegyházi káptalan által nagy ünnepélyességgel fogadtatott, innét pedig selyemből levő mennyezet alatt fel a várba indult, miután a vér nélküli győzelem miatt a Mindenhatónak háláimát mondott.

Minekutána Ferdinánd 150 embert várőrségül hagyott volna a várban, tovább sietett Buda felé; onnét visszajövetelében Győrt szinte látogatásával megtisztelte, és most már Győr Ferdinánd uralmát elismerte.

Midőn 1529-ik évben Zápolya Jánostól Ferdinánd ellen segítségül hívott török császár Szulejman Bécs felé indult, a győri parancsnok Lamberg Kristóf, egyébiránt esmeretes bátorságú férfi, akár a városnak megtarthatása felett kétségeskedvén, akár hogy eziránt titkos utasítást kapott, a várost az ellenségnek megérkezése előtt elhagyta, és azt a várral együtt, melyek tehát nagyrészt úgy látszik fából építve lehettek, mind a négy részről meggyújtatta és romhalomba döntötte, maga pedig válogatott seregeivel Bécsbe vonult, hol ezeket az ágyuszerekkel, melyeket magokkal hoztak, szívesen látták. Borzasztó volt a szerencsétlen városban ezen égésnek hatása; a városnak az akkori szokás szerint fából épített házai a földig leégtek; a sok templom és kolostor, melyek többnyire jelentékenyebb épületek voltak, szinte a lángok martalékivá váltak; a székesegyháznak, valamint a szent István egyháznak tornyai az elemnek hősége által megrepedezvén le roskadtak, a vár maga is megemészttve csak romnak képét ölté fel; a polgárok, ilyformán magasabb államczélok sajnálatos áldo-

zatai, a most füstölgő romdaraboknak, és elébbi lakásuknak hátat fordítván, kevés podgyászuikkal másutt kerestek az ellenség elől menedéket.

Midőn tehát Szulejman török császár 25-ik szeptemberben 1529-ik évben ezen vidékre érkezett volna, a város helyén szomorú romot és mindent elhagyva és elpusztítva talált, azért hadseregének nem is jutott alkalom fosztásra; annál súlyosabban kellett a körül fekvő helységeknek a barbar vendégek jelenlétét érezni, ezek ki lettek fosztva és többnyire porrá égetve; erre vonatkozólag a győri káptalannak egyik ováslevelében 1530-ról e szavak fordulnak elő: „Catalogus earum domorum jobbagionum Capituli Jaurinensis in Comitatu Jaurinensi existentium, quae ab incendio Turcarum remanserunt.“

Szulejmannak Bécs felé tartott hadjáratából visszajövele és kitakarodta után az elszéledt lakosok a dűledezett házaikba visszatértek, sőt új jövevények is gyűltek össze, úgy hogy rövid idő múlva a város megint élénk külsőt nyert.

De nemsokára igen szomorú idők álltak be, mert a Zápolya elleni háborúnak költségei fedezésére Ferdinánd a győri püspökséget betöltetlenül hagyta, és annak jövedelmeit a könnyű lovasságu tábornagynak Bakics Pálnak, született szerbnek, ki magától a káptalantól „gubernator episcopatus Jaurinensis“ neveztetett, elzálogosította; de ez durva katona lévén, másoknak jogait el nem ismerte, és tisztviselőivel együtt, kik a legaljasabb jellemű emberek valának, úgy garázdálkodott a városban és a környéken mint ha ellenség földén volna; erről körülményesen szól a győri káptalantól a pozsonyi káptalannál benyújtott óvás, melyben e szavak fordulnak elő: „et eas crudelitates exercerent, quas nec ipse Turca immanissimus inferret.“

Szomorú a kép, melyet egykoru oklevelek a városnak és a környéknek akkori állapotjáról nyújtanak.

Még mindenütt az utolsó égés pusztításainak és a törökök átkelésének nyomai láthatók valának, a városnak számos egyházai és kolostorai kivétel nélkül a lángoktól megemészthetve még legnagyobb részt romban heverték, a vidék Bakics emberei által fosztatott, a kanonokok lakásai feltörtettek, kiraboltattak, Bakon Tamás esperest kényszerítették az égés

által összeolvadt harangok darabjait az ágyúöntödébe Pozsonyba elszállítani, Győrnek polgárai erőszakosan munkára kényszerítették, testileg is sértettek, és a régóta fenálló bormérési jog gyakorlásában háborgattattak, a vámok és a tizedek a káptalantól elvételtek.

Nemsokára a panaszok és óvástételek Bakicsnak eljárása ellen igen szaporodtak, de kevés sikerrel bírtak; végre miután Bakics ezen vidéken 8 évig urat játszott volna, ez annak halála által, melyet Eszéken a királya ügyének hős védelmében talált, tőle megszabadult, és az országrendek beható kérelmére Ujlaki Ferencz 1537-ik évben győri püspöknek neveztetett.

Ezen időtájban történt a városnak átalakulása országos erődítvénynyé. A városnak ugyan csak előbb is vára volt már, mely a mai káptalandomb helyén lévén, két oldalról a Duna és a Rába, a harmadik oldalról pedig, mely a Rábától a Dunába vitt, árok által körülvéve, és magas falakkal ellátva valának; melyek ma is még némely helyen láthatók, és a melyek azon álláspontra nézve, melyen a hadtudomány a XV-ik század végén volt, elegendő erősöknek tekinthetők voltak; azonkívül a mélyebben fekvő város is erős falakkal körül volt véve, melyeken köröskörül hét igen ószerű és 300 embert magukban foglaló óriási tornyok körülbelül háromszegletes alakkal alkalmazva voltak. A várnak mint püspöki magán tulajdonnak őrzéséről a püspökök magok gondoskodtak kik itten rendszerint várkapitányokat tartottak, de veszély idejében a vár a király hadnépével is megrakatott.

De midőn a had- és ostromtudomány mindinkább előmenetelt tett, és Győr a közel törökveszély miatt mindinkább Bécsnek előbástyájául tekintetett, Ferdinánd király mindent iparkodott megtenni, hogy Győrt tekintélyes erődítvénynyé átalakítsa. Az erre kívántató munkák az ide parancsnokká kinevezett Fels Lénárd vezetése alatt 1537-ik évben kezdődtek, de nagyobb buzgalommal csak 1540-ik óta folytatattak, midőn Salm Miklós Felset a parancsnokságban felváltotta. Ferdinánd az erősítési költség vitelére a német országrendektől is pénzbeli segítséget kapott, Magyarország rendei is annak fontosságáról meggyőződve szintén siettek az erődítvény létrejövetelét előmozdítani, miként azt több or-

szágygyűlési czikkek 1547, 1548, 1552, 1556, 1557, 1563-ik évekről bizonyítják; ezeknek erejénél fogva Pozsony, Komárom, Mosony és Győr vármegyék kötelesek valának ingyen szolgáltatokat a győri erődítvénynél tenni; így folytattott az építés, úgy hogy Győr még I. Ferdinánd halála előtt Magyarország legerősebb helyei közé méltán számíttathatott.

Minő fontosságot tulajdonított legyen Ferdinánd e helynek, kitetszik abból, hogy hadseregénél legbizodalmasabb vezéreit nevezte ki annak parancsnokaivá, ilyenek voltak: Fels Lénárt 1537-ik évben, Salm Miklós 1540—1549, Kunsperger Honorius 1550. körül, Teufel Erasmus 1552-ik évben, aztán Ruber János és Gallus Ádám 1556-ik év körül; a várőrség többnyire nagy számú német katonából állott, de némelykor más nemzetbeliek, p. o. 1546-ban spanyolok is voltak a várban, azonkívül honfiakból is kis hadosztály alakíttatott, kik a mint lovas vagy gyalog minéműségben, vagy a hajóknáli szolgálatban alkalmaztattak, győri hajdúknak vagy nadszadosoknak neveztettek, és vitézségek által magokat néha különösen kitüntették, a miért is különös házakat kaptak a várban jutalomképen, hol különös bírónak voltak alávetve, és egészen katonai lábon kormányoztattak.

Innét kezdve Győr Magyarországnak fő fegyverhelye volt, mely a törökök elleni hadjáratokban basisul, és az azok ellen induló hadseregnek gyűlhelyül szolgált, hol több ízben tábor is volt; a várparancsnokok innen több ízben kirohanásokat tettek a török által bírt vidékbe; ily kirohanást tett 1552-ik évben Teufel Erasmus, ki török fogságba esett és Konstantinápolyba vitetett; Gallus várparancsnok pedig 1556 ik évben Székesfehérvárt megrohanással akarta bevenni de ezen czélt el nem érte.

Míg ilyformán Győr mint vár mindig nagyobb nevezetességre jutott, a város is lassan emelkedett, de a lakosságának nem csekély sanyargatásokat kellett tűrni a várparancsnokok és a várőrség hatalmaskodásaitól; így nem ritkán a kanonokok házai lefoglaltattak, a polgárok vetései és rétei gyakran erőszakosan lekaszáltattak, és a polgárok szokatlan munkákra és a várőrség számára szükséges famennyiség beszerzésére szorítottak; mindazáltal mindezen bajok azon nyereség által, melyet annyi embernek összehalmozása és

foglalkodtatása az építési hosszú időszak alatt, és új lakosok telepítése (mely következése volt az erősített várban batorságosabb lakásnak) nyújtottak, eléggé túlnyomattak.

1559-ik évben I. Ferdinánd király a káptalannak Kony nevű helységet adományozta, azon feltétel alatt, hogy a káptalan Győrött iskolákat fenntartani köteles legyen.

1563-ik évben az országos rendek kérelmére a várat illető eddigi menedéki jog, mely a vidék bátorságára veszélyesnek találtatott, megszüntetett.

Miksa király uralkodása alatt 1565-ik évben a budai pasa kirohanást tett, melyben Győr is eljutott, és a vidéket csaknem a város faláig pusztítván, sok embert és marhát elvitt magával.

A reá következő évben Miksa egy általános hadjáratot határozott el a törökök ellen és hadseregével Györhöz érkezett, hol tábort ütött; az egész hadsereg körülbelül 50000 főt számlált; ezek közt sok olasz segédcsoport volt; a hajóhad is nemsokára a király megérkezése után kikötött, és Györnek szomszédságában horgonyt vetett.

Nyolcz napig tartózkodott a király itten, azután a tábor elbontatott, és a hadsereg Gönyőig indult; Gönyőhöz érkezve a király nem határozhatta el magát a továbbmenésre, főleg Gyula és Szigetvár eleste hallatára, hanem 14 napi veszteglés után (minekutána ezen idő alatt csak a fehérvári pasa megtámadását verte volna vissza) Györbe visszament, hogy ott a városnak falai alatt csak képzelt veszélyek ellen, melyeket a kezén levő hadiszerek nagyszerűségénél fogva könnyen legyőzhetett volna, menedéket találjon; itt újlag körülsánczolt tábor üttetett, mely két oldalról a Duna és a Rába által védve volt, hátulról az erődítvényre támaszkodott.

Míg a tábor még Gönyő előtt volt, a budai pasa Szokolovics Mustaphától a Szigetvár védelménél elesett hősnek Zrínyi Miklósnak feje, melyet testvérétől Mehemed Szokolovics nagyvezértől kapott, küldetett hozzá; ezen fő tiszteltére Miksa Györbe visszamenetekor halotti ünnepélyt tartatott, t. i. azt minekutána meg volt tisztítva, gyászkocsin vitette, és így tartotta bemenetelét Györbe szeptember 27-én, követte őtet az egész hadsereg, a roppant 80000 embert számláló halotti menet komolyan és lassan indult a váro-

son keresztül Abdáig, hol Tahy Ferencz Zrinyinek sógora és Batthyány Boldizsár annak veje a drága hullát átvették, és azt azután a családi sírboltba Csáktornyára küldötték.

Két nappal ezután t. i. Mihály napján (september 29-én) ! midőn még a nap alig virradt, a városban egy a bécsi kapuhoz közel helyezett házban tűz támadt, mely egy perczben a szomszéd épületekre terjedt, és a rögtön támadó szél által elesztve, s a már egynehány hónapig tartó rendkívüli szárazság, nemkülönben a szűk rendezetlen utcákban sűrűen egymás mellett álló házaknak építésmódja által elősegítve, az egész városra elterjedt; az álmukból iszonyú módon fölébresztett polgárok, valamint minden házban nagy számmal összehalmozott idegenek, nagy nehezen menekülhettek a már lángokba borult házakból, az ingó javak mentésére idő nem volt, és azok, kik elég bátrak valának a végett hosszabb időig késni, vagy visszatérni, életökkel vagy elégett tagjaikkal lakoltak érte; a táborból a városba áthelyezett sok beteg katona többnyire a lángban elveszett, vagy az összeroskadó házak által eltemetett; ugyanazon sorsban részesült sok nő, gyermek, és elaggott személy; a városban roppant mennyiségben felhalmozott készletek és árúk, melyek többnyire idegen kereskedőknek, kiket a nagy nyereség reménye ide csalt, sajátjai voltak, szinte a lángoknak martalékjává váltak, és a mi itt-ott a lángoktól megmentetett, azt gaz nép rabolta el; midőn a szél megfordult, az a lángokat a káptalandomb felé hajtotta, hol az azon lévő házak, noha erősebben valának építve, szinte martalékkul estek a lángoknak. Már a láng a várat, és az örtornyot, melynek boltozataiban a löpornak roppant készletei tartattak, kezdte fenyegetni; de mint-hogy ezen két épület, valamint a székesegyház, a többi háztömegtől elszigetetlen állottak, és a löportorony azonfelül erős vas ablakajtókkal volt védve, annál fogva a várparancsnoknak Salm Egonnak véghetetlen fáradsága által sikerült azokat a gyuladástól megmenteni, és így a még nagyobb szerencsétlenséget megakadályozni. De az elemnek dühe még nem elégedett meg ezen áldozatokkal; a szél, mely az égés alatt dühös orkánná nőtt, az emésztő parázst a város legtávolabb környékébe vitte, úgy hogy egyszerre a bécsi kapu előtti külváros is több helyen lángba borult. A zavarban, mely az-

által a legnagyobb fokra hágott, a városnak lakói, kik előbb azon külvárosban menekülést kerestek, most a tábor felé siettek. A nap szerencsétlenségének legmagasabb fokra emelésére, a táborban is, és pedig a városi árkokhoz legközelebb levő magyar osztályban, akár oda vitt parázsok, akár a gondatlanság által, az esztergomi érsek Oláh Miklós konyhájában tűz támadt, mely a könnyen gyulékony sátorokban és más anyagokban alkalmas táplálékot nyervén, és villámsebességgel elterjedvén, nemcsak a magyar, hanem a császári tábornok is tökéletesen megsemmisítette volna, ha a parancsnokok érelyes intézkedései a veszélytől leginkább fenyegetett részek elbontása által, a tűz további terjedésének elejét nem veszik. Itt is sokan veszítették el életüket, mások a vagyonukat. Még csak az este lehetett a kárnak egész terjedelmét észrevenni; a város helyét egy roppant dűledék-halmaz borította, melyből csak imitt-amott emelkedtek ki az erősebben épült házak romjai és a három menten maradt épület. A bécsi kapu felett álló 18 ágyu a hőség miatt elsülvén, sok menekvőt leterített. A lakosok szerencsétlensége borzasztó volt. Megilletődve a lakosok nyomorusága által Miksa király parancsot adott, miszerint gyorsan építési szerek szállíttassanak a városba, hogy több épület, legalább a szükségletehöz képest, a hajléknélküli emberek befogadására alkalmassá tétessék; élelemszereket is osztogattatott ki, és egyszersmind intézkedéseket tett, hogy a város a következő évben hamvaiból egészen új terv szerint felépüljön. Nemsokára azután Győrből eltávozott, minekutána Salm grófot elegendő várórséggel ott hagyta volna.

Az 1567-ik évi kikelet beálltakor Győr felépítése a császárnak parancsára komolyan munkába vétetett. Minekutána szabályos terv készítettett és a rom eltávolíttatott volna, 95 ház maradványai (minthogy ezek a tervbe beilleszthetők nem voltak) szétbontattak. A telekkönyv, mely a király parancsolatjára Eiszler Tamás által ugyanazon évben az új terv szerint készítettett, és az erődítvénynek megszüntetése után a városi hatóságnak átadatott, még a mai napig a város levéltárában őriztetik. Azután az utcák kijelöltettek, és a háztelkek kiosztattak. Az utcák a még jelenleg is fenálló, az erődítvény alakja által követelt irányt kap-

ták; de az akkori neveik különböztek a mai neveiktől, így p. o. volt Neuhausi, Márton, császár, udvar és magyar utca stb. A telkek osztásánál ugyan főleg az előbbi birtokosokra tekintet volt, de sok részint magyar részint német mind felsőbb mind alsóbb katonai személy, sőt idegenek is, azon felvétel alatt, hogy házat építsenek, telekkel elláttattak, és minthogy az építők, különösen a szegények dús segédelmet kaptak, és mindenféle kedvezésben részesültek, lehetséges volt az épületek nagyobb részét, nagyokat és kisserüeket, a tél beállása előtt bevégezni, és egészen új várost, mely a régit a házak számára, szépségére és azoknak erősebb voltára, valamint az utcák szabályosságára nézve, nagyon felülhaladta, mintegy a földből elővarázsolni.

Épen oly hévvel folytak a munkálatok a bástyákon. Ezen évben a 2. sz. alatti bástya a Duna-kapu mellett, az azon lévő évszám szerint, és a bécsi kapu, az azon lévő felírás szerint, felépítettet.

E felírás következő:

Maximiliani Elect. Rom. Imp. Germ. Hung.

Boe. Rex Archidux Austriae, Dux Burg.

Anno Christi 1567.

Miksa király tehát a városnak új alapítója. A városnak ez időbeni eseményei közt a protestantismus terjedése legfontosabb volt. Minő módon történt legyen e terjedés, pontosan többé ki nem puhatolható; valószínűleg az akkori gyakori érintkezés a protestáns vallást követő német birodalmi népekkel történt, 1567-ik évben a győri várőrséghez tartozó Ruebenféle lovasezrednek tábori praedicatora, Magdeburger Joachim, eleinte szabad ég alatt számos katonák és gyakran polgárok előtt egyházi szónoklatokat, később több magánháiban is az új tan szellemében előadásokat tartott.

Magdeburger, ki Gardelebenben Altmarkban Németségben született, nemsokára a pártfogója b. Rueber ezredes által Osztrákhonba annak jószágaiiba áttétetett. Györött tartózkodása csak rövid, de mégis elég hosszú volt, hogy a protestantismusnak Győr városa lakói közül nagy számot nyerjen. A katonai hatalomnak nagy pártfogása alatt a protestantismus nagy előmeneteleket tett, főleg mert ugyanazon időben a püspökség kormányzata a nem igen kedvelt Delphinus Zacha-

rias alatt állt, minek következtében a katolikus papságnak befolyása alatta csökkent, és pedig annyira, hogy 1592-ik évben, miként Koller „Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis,” czímű munkájából kitetszik, melyben szó vagyon arról, hogy mi adott alkalmat Kutasynak a pécsi püspökségből a győribe áttételére; a győri lakosságnak mely 600 tűzhelyre volt osztva, nagyobb része a katolikus egyháztól elpártolt, és a protestantismusra áttérvén, a sz. István templomot is magának elsajátította, míg a katolikusok a sok templom helyett, melyeket előbb birtak, csak az egy székesegyházra, mely düledékeny állapotban volt, szorulva valának.

1571-ik évben halt meg Salm Egon, a győri várnak több év óta érdemes parancsnoka, ki az ijedség miatt, melyet a pusztá neve is a törököknél gerjesztett, közönségesen törökfalónak neveztetett. Vitéz tettei közé tartozik Palotának a török ostrom alóli felszabadítása 1566. évben, Veszprémnek és Tatának bevételé és a gönyői tábor törökök általi megrohanásának visszaverése.

Az 1563-ik évi 77. törvénycikkely által még Ferdinánd uralkodása alatt ugyanezen Salm két testvérével együtt érdemei miatt honfiusított.

De Győr városnak évkönyvei is Salm grófnak, ki semmi hatalmaskodást, mint más várparancsnokok, el nem követett, igazgatásáról, valamint a városnak a nagy égés utáni helyreállítására fordított gondjáról, csak dicsérettel és háladatossággal fognak emlékezni.

A törökökkel 1568-ik év óta béke állott fen; de mint-hogy ezalatt a törökök részéről egyedül Magyarországnak egész erővel megtámadtatása, de nem minden ellenségeskedésnek megszüntetése értetett, a kölcsönös betörések a másoknak birtokába, melyek rendszerint iszonyu pusztítással, nem ritkán erődtvényeknek megrohanásával és elfoglalásával végződtek, meg nem szüntek. Hogy ily körülmények alatt Győrnek számos helyőrsége tevéketlen nem maradt, gondolni lehet; a Győr vármegyében lévő török birtoknak megtámadása napirenden volt, de néha hadjáratok távolabb vidékekbe is tétettek változó szerencsével, így p. o. 1581-ik évben Czorbor Márton és Révay Lőrincz kevés magyar lovassal a vértesi erdőben számos török csapatot elszélesztettek, — 1586-ban a

győri várórségnek egy része Pálffy Miklósnak a komáromi várparancsnoknak, Székesfehérvár dicső de nem sikerült megrohanásában részt vett.

Salm grófnak utódja a parancsnokságban Teufel András volt, ki mind a hadi dolgokban, mind az igazgatásban tartott rendre nézve messze hátra maradt jeles elődje mögött; hatalmaskodása miatt egymásután az itten lévő hatóságokkal surlódásba jött; ez a várostól elvonta a szokásos jogot a vásárokon helypénzt követelni, és azt önmagának tulajdonította, egyes katonai személyeknek hatalmaskodásait a káptalan ellen, sőt két kanonoknak megbántását és megsebesítését, és még azon káptalani alattvalóknak, kik a töröknek adót fizetni tartoztak, az erődítványnél teendő munkákra szorítását büntetlenül megengedte, a károsodottnak keserű panasza kevéssé sikerrel bírtak.

Teufel parancsnoksága árnyoldalai mellett azon jó oldallal is bírt, hogy néha ő, de még inkább Gregoroczy kapitány, a várost a káptalan túlságos követelései ellen pártfogása alá vette; egyébiránt is a városnak állapotja ezen időben meglehetősen öröndetes volt, a püspököknek residentiája, a káptalanbelieknek valamint a polgároknak házai többnyire már fölépítve valának, az ipar és kereskedelem már lassanként féléledtek, és nemsokára a még romban heverő egyházak kivételével az utolsó catastrophának nyomai elenyésztek; de annál siralmasabb volt a környéknek, különösen Győr megye a Rába folyón túl fekvő részének állapotja, mert ez többnyire két harmadrészben, de néha egészen a töröknek adókötelezett volt, és nem csak ezen kényurtól, hanem a tulajdon hitfelekezeteitől a győri várórségtől kizsákmányoltatott, és többnyire pusztává tétetett, innen származott e név „pusztai járás.“

Győrnek megerősítése nem csak Magyarország még a török elfoglalástól ment részeinek, hanem Bécsnek és Osztrákhonnak is védelmül szolgált; a városnak erős bástyái, case-matjai, a hét kinyuló bástyája, és a kapuk felett emelkedő tornyok, az erős sánczok, a városnak védelme két oldalról a Duna és a Rába, és a harmadik oldalról egy mély árok által, mindannyi eszközök valának, melyek a várost erős, fontos és biztos helylyé emelték, és az ellenség közelítését elhárították.

1593-ik évben az eddig felső Magyarországbán kitűnéssel szolgáló gróf Hardegg Ferdinánd, ki a következő évben oly szomorú hírvet szerzett magának e városban, nyerte el Győrött a Lichtenstein Erasmusnak Teufel András utódjának halála által ürességbe jött parancsnoki állomást, és azzal együtt a főparancsnokságot a Magyarország ezen részében összegyűlt seregek felett.

És eddig terjed Czech Jánosnak német nyelven készített műve, melyben hivatkozások is mindenütt történnek az illető forrásokra és mely Czech János halála után a t. magyar Akadémiának több jegyzetei, és különösen számos oklevélgyűjteményeivel birtokába jutott. Iparkodni fogok ezen jegyzeteket és okleveleket, melyek leginkább Győr városára és Győr megyére vonatkoznak, lassanként kiaknázni, másutt is Győr városa történelmére nézve hű adatok birtokába jönni; és ha ez nekem sikerül, ezen történelem fonalát ott, hol boldogult Czech azt elhagyta, felfogni és vizsgálataim eredményét közrebocsátani fogom.

A MAGYAR ÖRÖKÖDÉSI JOG SZELLEME ÉS ELVEI.

TÓTH LŐRINCZ R. TAGTÓL.

(Székfoglaló értekezés. Folytatás. *)

XIII. Itt vagyunk kedves hazánkban, ős magyar földön, az annyszor ócsárolt Tripartitum és ősiség honában; de, hála Istennek, a hazaszeretet, a kegyelet, a családiség honában, mikkel ama gúnyolt szó, ha t. i. időkszülte kinövéseit az eredeti anyacszmével össze nem kötjük, teljesen egyértelmű, s mikről büszkén vallhatjuk, hogy a kelet népénél, míg a külföld s álcivilisatio elkorcsító befolyása által ittott háttérbe nem szorítottak, általánosan virágoztak. — Mily keveset tudnak, s e keveset is mily rosszul, törvényeink felől a külföld, különösen a szomszéd tudós Németország doctorai, bizonyítja dr. L. A. Warnkönig, e különben valóban tudós férfinak jogtudományi Encyclopaediája, hol többek közt az V-ik fejezetben „Blicke auf die Rechtsentwicklung der slavischen Völker des Mittelalters“ czím alatt hazánkra vonatkozólag a következőket találjuk: „Unter den ausserhalb Deutschland liegenden sonstigen Ländern mit slavischer Bevölkerung sind hier vor allen Ungarn und Serbien zu nennen. Mehrere Könige haben sich als Gesetzgeber in der Geschichte einen Namen gemacht, als Stephan der Heilige, der 969. (!) eine grössten Theils aus den Capitularien geschöpfte Gesetzgebung veranstaltete; dann werden genannt die Gesetze des heiligen Wladislaus von 1092. Königs Kóleman von 1100., des heiligen (!) Andreas von 1222. stb. — Továbbá hivatkozik, a források teljes nem tudásában, Macieiowszky böles ítéletére, ki a magyar jogi emlékekről azt mondja: dass sie eine armselige Schöpfung seien, und dass wenn sie den Character und die Sitten des Volks darstellen, für welches sie geschrieben worden, diese die schlechtesten sein

---

*) Lásd: Magyar akadémiai Értesítő. A philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok közlönye. Első kötet 278 — 343. s 405—455. lapokon.

müssten.“ — E szegény egyoldalúság, mely ekként bélyegzi a szomszéd tudós nemzet íróját, ki minden népek jogi viszonyairól, s még Chináéről is értekezik, ily nyomorú bemázolása a türelmes papirnak valóban komoly czáfolatot sem érdemel, s csak azt bizonyítja, mit szerző előszavában mond, hogy „non omnia possumus omnes.“ — A következők talán ki fogják mutatni, hogy a magyar törvényhozás az egyazon korbeli népek bármelyikének törvényhozásával kiállja a versenyt, s becsülettel felmutatható az emberiség haladásának emlékkönyveiben, s a mit Cicero mond (Or. I. 44.) a XII. tábla törvényeiről: „Fremant omnes licet, dicam quod sentio, bibliothecas, mehercule, omnium philosophorum unus mihi videtur XII. tabularum libellus, si quis legum capita et fontes viderit, et auctoritatis pondere et utilitatis ubertate superare“, — méltábban elmondhatjuk Verbőczynk Tripartitumáról, ha azt az azon korbeli codexekkel elfogulatlanúl hasonlítjuk.

Nem sokat gondolva tehát a rágalmakkal, átmegyünk a magyar öröködési jog ismertetésére.

Hogy a magyar örökjog képét, miként azt az 1848-iki viharok következményei érték, kellőleg feltüntethessük: okvetlenül kell egy pillantást vetnünk annak történeti fejlődésére, s először is a fekvő birtok különféle fajairól, s az örökség tárgyát tevő vagyon különbségeiről kell szólnunk, mert a magyar őskori törvényhozás az örökösödés szabályait a javak minőségéhez alkalmazta, s a jog alapjául ezen minőség szolgált legújabb időkig.

Az Aziából kijött magyar nép alkotmányának alapjául szolgáló pusztaszeri pontok közt a másodikban ez áll: mit közfáradalmak által szereztek, abban mindenkinek része legyen. Ez a „sors“ a szorosán vett allodium, melyet mindeütt látunk a harcziás, hódító, szabad nemzeteknél az őskorban, a polgári fejlődés első fokán. Ezen alaptörvény szerint az őseink által elfoglalt ország felosztott a törzsökök s a 108 nemzetség közt, már akár sorshúzás, akár szabad egyezkedés útján, épen úgy, mint azon germán s egyéb népfajoknál, melyek magoknak földet foglaltak, s azt egyesek közt felosztották. A nemzetségek ezen szállásai (descensus, mansus) a törzsek felsőbbsege s rendelkezése alatt valának, s

egyesekek azokban szoros értelemben vett magántulajdonnal nem bírtak, épen úgy, mint Caesar s Tacitus beszélik a régi gallusok- s germánokról. — Szent István volt, ki megtörte s átalakította az ősi törzsszerkezetet, alkotmányos monarchia kezdeteit állítván annak helyébe; e szándéka végrehajtásának szükséges feltétele volt, hogy megszüntesse a törzsek s törzsfőnökök felsőbbbségi jogát is az elfoglalt s kiosztott földekre nézve. Ez az igaz értelmű szent István II. 35. törvényének: „*Consensus igitur petitioni totius senatus, ut unusquisque dominetur priorum similiter et donorum regis, dum vivi, excepto quod ad Episcopatum pertinet ei Comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant.*” — Szent István ezen törvényében nem csak az van kimondva, hogy a szabad birtokosokat, a koronával szemközt, valódi allodiális tulajdon illeti, olyan, milyet a legrégibb középkori törvények, a *salica* stb. törvény, mint feljebb láttuk, ha *hereditásnak* vagy *propriumnak* neveznek, s hogy e tulajdont semmi hűbéri kötél nem szorítja, hanem az is, hogy a törzsek felsőbbbségi joga e földekre nézve megszűnik, s azok valódi magántulajdonná válnak. Ily magántulajdonnak természete s lényege a szabad rendelkezés, mely sz. István II. 5-ben van kimondva: „*Decrevimus regali nostra potentia, ut unusquisque facultatem habeat sua dividendi, tribuendi uxori, filiis, filiabusque atque parentibus, sive Ecclesiae, nec post obitum eius quis hoc destruere audeat.*” Itt a szabad rendelkezés van kimondva, de csak a család körében, tehát a családi kötelesség is fenntartva, kivétel egyedül az egyház irányában tétetvén. Világos a törvényhozó azon iránya, hogy a javak a nemzetségnél maradjanak, s idegenre ne szálljanak, hacsak az egyházra nem, mely sz. István tiszteletének különös tárgya. Kitészik e törvényből az is, hogy e földek a nőnemre is szállhattak. — Hasonló szellem vehető észre a II-ik könyv 24-ben is, mely az özvegyek- s árvákról szól, miszerint t. i. a gyermekes özvegy, gyermekeivel maradván, azok nevelése s a vagyon kezelése őt illeti, a gyermektelen pedig férje vagyonáról szabadon rendelkezhetett, s

halála után a vagyon a férj rokonaira, s csak ilyek nem létében szállt a koronára.

Az elfoglalt birtok egy része azonban állambirtok lett, oly rendeltetéssel, hogy a honvédelem s közigazgatás alapját képezze. — Az eredeti megszállás s osztozás alapján birt javakon kívül voltak fejedelmi adományzás által szerzett javak is, melyek sz. István idézett II. 35. törvénye által az eredetfoglalás útján nyert földekkel egészen egyazon jogi természetűekké lettek. Nálunk e szerint szoros értelemben vett hűbér (feudum vagy beneficium), s a hűbériség mint rendszer soha sem létezett, s hol e szó előfordúl, csak haszonbért jelent, hacsak a Kézay Simon által csakugyan feudumnak nevezett várföldeket, a honvédelmi rendszer ezen alapjait, nem vennők ilyekül, melyek hadi szolgálat fejébe adattak a várkatónaknak, vagy azon eseteket, hogy egyesek a hatalmasbak védelme alá adták magokat, már „hűbéri rendszernek“ nem akarnók keresztelni. A várjóságok is, habár eleinte ideiglenes és föltételes minőségöknél fogva a hűbérekhez hasonlítottak, későbbben az örökös javak természetével ruháztatván fel, hűbéri jellemöket csaknem egészen elvesztették, egyedül abban tartván meg a hasonlatosságot, hogy hűtlenség esetében az adományozóra háramlottak vissza.

Szent István örökösödési törvényét megerősíti s részben tovább fejti Kálmán király II. k. 20-ik t. czikkében: *Possessio quaelibet a S. Stephano donata, humanae successionis quoslibet contingat haereditas. §. 1. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerit, succedat germanus, cuius filii, etiam post mortem eius, non exhaerentur. §. 2. Germanus autem praedictus, si non inveniatur, Regi haereditas deputetur. És a 21-ik czikkben: Haereditas emptitia nulli haerediti auferatur.* Kálmán király e törvénye különbséget állít fel a szent István s egyéb királyok által adományozott javakra nézve: azokban minden emberi örökösödésnek helyt ad, épen úgy mint a foglalási javakban; emezekben csak a fiú s a testvér örökösödésének. A vett javak természetét meghatározza, hogy t. i.

azok semmi örököstől el ne vétessenek, szabad rendelkezés tárgyai legyenek, s így kézzől kézre szabadon foroghassanak.

Hazánk Magna Chartája, a köznemesség jogait biztosító bulla aurea IV-ik cikke szerint: „Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo sicut ipse voluerit, disponat. §. 1. Et si morte praeventus disponere non poterit: propinqui sui, qui cum magis contingunt, et si nullam penitus generationem habuerit, Rex obtineat.” Az aranypecsétés levél e cikke, örökös nem létében, szabad rendelkezést enged az adományjavakban, de az esetre, ha végrendelet nincs, eltávozik az előbbi törvényszabálytól, s az örökösödést egész rokonságra kiterjeszti, és csak ennek teljes hiányában hagyja örökösödni a kir. fiscust. E törvény által tehát az adományjavak a nemzetségi javakkal egyenlőkké tétettek, s a szélesen kiterjesztett végrendelezési szabadság s örökösödési jog által, a koronára háramlás távolba tolatik.

IV-ik Bélának a Corpus Jurisban nem foglalt, de Endlichernél olvasható 1267-iki decretumában a 6-ik pont szerint rendeltetik, hogy ha valamely nemes örökös nélkül halna meg, fekvő birtoka el ne vétessék, senkinek ne ajándékoztassék, míg rokonai s egész családjá a király elébe nem hivatnak, s jelenlétökben a kir. tanács által törvényes intézkedés nem történik a birtokról; a 9-ik pont szerint pedig „a seregben elhalt nemesek bármi természetű birtokai királyi kézre ne kerüljenek, hanem a rokonokra vagy a nemzetségre háramoljanak; a pénzen szerzettek pedig legyenek azokéi, kikre midőn élt, akarta hogy szálljanak.”— E törvény megszorítani látszik a szabad intézkedést, de egészéből kitetszik, hogy főleg a fiscus s az olygarchák ragadozásai ellen van intézve, s akár mint magyaráztassék is, nem sokat nyom, mert III. Endre, az utolsó Árpád törvényében (1291-ki decretumában, mely a Corpus Jurisban nincs) ismét világosan látjuk a szabad rendelkezést, miként az nálunk mindenkor értetett, t. i. az örökösök, azaz gyermekek nélkül elhaltaknak végintézkedési jogát.

Az Árpádok alatti nemzeti jog tehát figyelembe veszi mind a két alapot, melyen az örökösödés magának a jogphi-

losophiának világánál szemlélve, nyugoszik, t. i. a vérnek jogát, a család iránti köteleességet, és kegyeletet, s a szabad rendelkezést azon esetben, ha ezt a család iránti köteleességek megengedik, és ezen szabad rendelkezésnek a korona s egyes hatalmasok elnyomásátóli megóvását. Kitetszik az idézetekből, hogy, bárminő magyarázatot adjunk is különben a legrégebb törvényeknek, a magyar törvényhozás még akkor is folytonos figyelemmel van az egyenes örökösök s vérrokonok iránt, midőn a szabad rendelkezés elvét felállítja. A régi magyar örökösödési jog alapelvétől tehát minden kétkedés nélkül a vér iránti kegyeletet, a családfenntartás elvét jelölhetjük ki. Ez a szabály, s a mi ellenkező irány felé hajlik, csak kivétel a szabály alól.

Menjünk tovább a történetben. — Nagy Lajos, hatalmas és lovagias fejedelmünk, a régi várszerkezetnek, a honvédelem szent István által felállított alapjának enyészttével, a banderialis rendszert hozta be annak helyébe, mely bár hasonló a hűbéri rendszerhez, de korántsem ugyanaz. A hűbéri láncz, mint azt feljebb leírtuk, sohasem szorította teljes erejével a magyar nemességet, sőt a megyei, helyhatósági élet éppen Nagy Lajos alatt s oltá kezdett jelentékenyebb fejleszések indulni. — Nagy Lajos, a honvédelem s hadi vállalatok tekintetéből szükségesnek tartotta a nemzetségeket erősíteni, s azért a családok érdekében megszorította az akkori szabad rendelkezést, melyet az Árpádok alatt csak a gyermekek joga korlátolt, s mely különben is leginkább az egyház érdekében igttattott törvénybe, s megváltoztatta szent István rendeletét, az arany bullának azt viszhangozó 4-ik pontját, valamint az 1267-iki s 1291-iki törvényeket. A második Endre Bulla aureáját megerősítő rendelet zárszavában (*Conclusio Confirmationis Decretorum Andreae II-i*) ugyanis, a 11-ik §-ban, a megerősítés alól kiveszi a IV-ik cikket, mely a nemesek szabad rendelkezését foglalja magában az esetre, ha fiaik nincsenek (*sine haerede decedentes*). — *Imo ad ista facienda úgymond: „nullam penitus habeant facultatem, sed inter fratres proximos et in generationes eorundem ipsorum possessiones de Jure et legitime, pure et simpliciter, absque contradictione aliqua, devolvantur.”* — Ugyan-

ezen érdekekben, t. i. a családok gazdagítása s erősítése miatt, hozta be a tizedet is. — E törvény tehát a szabad rendelkezést az ősieken végkép eltörli, s e tekintetben az adományi és saját javak közt különböztetést nem tesz.

Azon különbség ezek szerint, mely az eredetileg elfoglalt ingatlan vagyon (haereditas, proprium) a királyi adományok, s egyéb jószágok közt európai nemzetéletünk első századaiban mutatkozott, későbbben egészen elenyészett, s a „bona haereditaria“ értelme, melyek alatt legrégibb törvényeink s okleveleinkben az eredeti, első foglaláskori osztályból eredt tulajdon értetett, megváltozott. — S a magyar jog szerinti örökösödésben, miként az későbbben kifejtett, s miként Verböczynél találjuk, csak az ősi és szerzett javak, és ismét a szerzeményeknél is a királyi adomány által szerzett s a vett javak közti különbség jó különös tekintet alá, mint főszereplő.

XIV. Lássuk az ekként kifejtett s legújabb időig életben maradt magyar jogot.

Az ősi javak természete, hogy azokról a birtokos, törvényes örökös létében, nem rendelkezhetik, minek azután mindenfelé kiható következményei vannak. Ősi vagyon pedig az, mely valakire a nemző vagy szülő elődöktől törvényes öröklés útján szállott, vagy a mit reá az előd, ha bár végrendelet által, de csak a törvényes öröklést megerősítve vagy rendezve, hagyott. Az ily vagyon nem tekintetik egyes családtag, hanem az egész család vagy nemzetség tulajdonának, nem csak a most élők, hanem a jövőendő nemzedékek sajátjának; ily jószágban az osztály nem ad valódi tulajdont az öröklésre hivatottnak, hanem csak életfogytiglani haszonvételt; ily jószágból a törvényes örököszt kizárni nem lehet, s a kizáró végrendelet érvénytelen, mert a kiindulási szempont az, hogy az örökösödő utód nem a legközelebbi birtokos, p. o. az atya, bátya, hanem az első szerző, a közös ős után örököl, s annak képviselője. — Az ősivel ellentétben van a szerzett vagyon (acquisitum), mi alatt a Verböczy előtti oklevelek s maga Verböczy is csak a királyi adományt értik, szemközt a vett javakkal, későbbben pedig általában minden keresmény vagy szerzemény értetett, akár királyi adományozás, akár pedig adásvevés útján történt legyen a szerzés. Ezen eltávozás a

szerzett javak eredeti értelmétől sok zavarra s téveszmére vezetett azután a magyar öröklésben.

Az öröklés rendére s a szabad intézkedésre nézve nagy hatása van továbbá magyar jogunkban azon különbségnek is, miszerint valaki a birtokhoz királyi adomány útján, vagy más-képen jutott. Az adományi jószágban törvényes örökös csak az, kit az adománylevél olyannak ismer s az örökösök sorába helyez; ha ilyen nincs többé, az adományi jószág a koronára száll vissza. Az adományi javak e részben hasonlítanak a hűbérhez, a nélkül, hogy lényegesen hűberek legyenek; az adományozó fejedelem fenntartja magának, hogy a jószág reá visszaszálljon, ha az oklevél szerint, mely a felség s az adományos közt szerződési erővel bír, örökös nem volna már életben; az ily jószágról tehát az utolsó birtokos, az adományozó felség különös engedelme nélkül nem rendelkezhetik. Adományi javakban az örökösödést az adománylevél különféle záradékai határozzák meg, melyek majd terjedtebb, majd szűkebb térre szorítkoznak. Ha a záradék így szól: *fideli nostro, eiusque haeredibus et posteritatibus universis*, vagy: „*fideli nostro ac per eum suis haeredibus haeredumque suorum successoribus*“: akkor az öröklés csak a fiörökösökre száll, valamint ha világosan ki van téve, hogy csak a fiörökösök következzenek; — ha a záradék, mi már nem oly gyakori eset, mindkét nemre szól (*haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis*): akkor a leányok is egyformán örökösödnek; — ha a záradék így hangzik: *haeredibus et posteritatibus primo quidem masculis, iis vero deficientibus etiam foeminini sexus universis*“: a férfiak kihaltával a leányok is, és ugyan a fimagszakadthoz legközelebb leány, s ennek kihaltával, visszamenő rendben, a többiek, — de akkorig nem örökösödnek; olykor a leányoknak az örökösödés csak „*iure inscriptio, usque ad certam summam*“ van megadva, a mi nekik jogot ad, hogy bizonyos pénzösszeget fizetessenek magoknak; — ha végre a záradék így szól: „*eiusque haeredibus, legatariis item et cessionariis*“: akkor az adományos (nem pedig annak örökös s utóda is) egészen szabadon rendelkezhe-

tik, mi csak igen ritkán fordult elő, de a mire mégis vannak példák Fehér Codex Diplomaticusában, Katonánál s Horváth István „Verböczy Emlékezetében.“ — Ugyanazon egy adománylevélben lehet több adományos neve is egyazon jószágra, vagy annak különkülön részecire, vízonti közös örökléssel, vagy a nélkül. Szóval: adományi javakban mindenkor az adománylevél kifejezései határoznak.

A szabad rendelkezésnek azonban, melylyel a szerző törvényeink szerint mindenkor bírt, helye van az adományi javakban is annyiban, hogy az első szerzőnek az adománylevél bárminő záradékai daczára is fenmarad joga, hogy a jószág haszonvétele iránt, saját utódai közt, végrendeletileg vagy azon kívül is, teljes szabadsággal rendelkezhessék, hogy p. o. a fiági javakban a leányokat is osztozásra hívja, vagy mindkét ágra adományozott javakban csupán a férfiakat részeltessék. A családtagok az első szerző ily rendelkezését tisztelni tartoznak; a kir. fiscus pedig, míg az adomány záradéka szerinti örökös él, a család belső ügyeibe, jószág kezelésébe nem avatkozhatnak; joga csak akkor éled fel p. o. a fiági jószágra nézve, ha a fiág kihalt. — Ha az első szerző szabályozást nem tett, hanem a jószágot fiára hagyta, a fiúnak van joga szabályozni.

Az adományi s nem-adományi javak közti különbség — mint ezekből látszik — csak a királyi kincstárral szemközt fontos, nem pedig a családot, rokonokat tekintve. Ezeknek öröklésére vonatkozólag mindegy, akár legyen a jószág adományi, akár másféle, mert mindegyik lehet ősi vagy keresmény, s a rokonokat illetőleg csak ez a fontos különbség. A szerző mind az adományi, mind egyéb javakra nézve szabadon rendelkezhetik; de e kétféle jószág közt különbség van arra nézve, hogy az adományi javakról az utolsó birtokos már nem rendelkezhetik királyi beleegyezés nélkül, más javakról pedig a magvaszakadt utolsó birtokos teljes szabadsággal intézkedik; holott az ősiekről, akár adományi, akár egyéb javakban az ősiség a családtagok közbejött osztálya által megállapítva lévén, a jogosított családtagok rövidségével senkisémmel intézkedhetik érvényesen.

Ha a szerző az adományi javak haszonvételére nézve is szabadon rendelkezhetik családjában, az okleveli záradékok

ellenére: annyiival inkább bír szabad rendelkezéssel minden szerző a másképen szerzett p. o. vett, cserélt jószágban. — Szabad rendelkezése itt annyira korlátlan, hogy gyermekeit is minden okadás nélkül kitagadhatja, s ily javakban köteles részt senkisémet követelhet, szükség örökösök nem léteznek. Verbüczy ugyan, midőn első könyve 52-ik címében azon okokat elszámlálja, melyek miatt az apa fiát az ősieken osztályra kényszerítheti, egyszersmind azt mondja, hogy vele az ősieken osztozkodva, őt minden keresményéből kizárhatja; miből némelyek azt következtetik, hogy ezt más esetben nem teheti, holott ez Verbüczy 52-ik címéből egyáltalában nem következik, s az egész magyar örökösödési tan fő jellemvonása, hogy a keresményből az atya, legjobb gyermekét is, az ősieken osztozkodás Verbüczynél említett okain kívül is, bármikor kizárhatja. A kegyetlen végrendelet nem egyszersmind törvénytelen is nálunk, mint Rómában, s noha törvényeink „officiosum testamentumról“ is emlékeznek, ezen officiositas csak a nevelés kötelességét foglalja magában nagykorúságig, de a gyermekek örökösödésének támaszt nem nyújt, s oda nem terjed, hogy ezek, ha kizárattak, törvényes keresettel léphessenek föl.

Ha a szerző nem rendelkezett: öröklök az ily jószágot a gyermekek, és ugyan a leányok is; ezek nem létében a szülők s az osztatlan testvérek; és csak ha sem végrendeleti, sem törvényes örökös nincs: akkor lesz a nemesi jószág, mint urafogyott, a kir. kincstáré (k. fiscusé), a városi polgári javakban a városi, jobbágyoknál az uradalmi fiscusé. Nem említem itt az eseteket — mint más térre tartozókat — midőn a büntető törvény veszi el a jószágot a felségsértőtől, hivtelen-től s hitszegőtől.

A királyi adománylevélben megnevezett örökösökre az adományi jószág, minden újabb adományozás és szertartás nélkül szállott át, miben a magyar adományozás a külföld feudumától ismét lényegesen különbözik. Az adományos család a jószágot elidegeníthette, a nélkül, hogy ehhez a fiscusnak szólója lett volna, míg az adományban kijelölt örökösök léteztek. Az adományos jószágból, mint minden egyéb természetiből is, kijárt az özvegy- és leánytartás, és a törvényes hitbér vagy kelengye, s kielégítést nyertek a jólelkű

hitelezők is ; különösen pedig a fiágot illető adományi jószágból adatott a leánynegyed (*quartalitium*), melyhez való jogánál fogva a rendes öröklésből kizárt nőnem egy képviselője a jószágot, a férfiak kihaltával, vissza tarthatta mindaddig, míg a *fiscus* által ki nem elégítettett.

A királyi adománynyal egy erejű a fiutód nélküli utolsó birtokos által kinyert fíusítás (*praefectio*), melynél fogva a leányutód úgy örököl, mintha fiú volna, s ez egyre megy az utolsó finemű birtokos oly értelmű végrendeletével, melyben a leányt fíjoguvá teszi, ha t. i. ezen végrendeletet királyi helybenhagyás erősíti meg. A fiági jószág azonban, a következő nemzedékeknél, ismét csak a fiúkra megy át, mert a közben öröklő leány is fiúnak képzeltetett s csak ily minőségben örökölt. A fíusítás ereje elvesz, ha későbbben az utolsó fiörökösnek fia születik, mert ezt az adománylevélben gyökerező jogától megfosztani nem lehet, a törvényesen kelt adományt ok nélkül visszavonni s megváltoztatni a fejedelemnek sem állván jogában.

A hol a javakról halál esetére szabadon intézkedni lehet, t. i. szerzeményeknél, ezen intézkedés történhetik a) s z e r z ő d é s által, melyet a magyar jog nem tilt, s nem tart rütnak (*turpis*) mint a római, s nem csak házastársak közt tűr el, mint az austriai; csakhogy ezen szerződés a törvényt s mások törvényes jogait ne sértse, p. o. azon törvényt, mely tiltja a javaknak holt kézre s külföldiekre hagyását, b) vagy történhetik v é g r e n d e l e t által.

Hazánk eredetileg nem volt a végrendeletek földe, hanem a családi kötelék erejének s a vérség iránti kegyeletnek hazája. A végrendeletek egész 1715-ig az egyházi s római jog szerint ítéltettek. A végrendeletekről szóló magyar törvény s a római törvény közt lényeges különbség, hogy a mienk szerint nem volt szükséges okvetlenül örököst nevezni az egész vagyponra nézve, mint Rómában. A végrendelet római értelmezésében befoglaltatik a „*directa haeredis institutio*“ ; — a mi végrendeletünk bensőleg s lényegesen eltér ettől, s nem egyéb, mint a javakról halál esetére tett egyoldalú, vagyis : a halál perczéig visszavonható, megváltoztatható intézkedés, mely utóbbi jellemzés által különbözik az örökségi szerződéstől.

Egyébiránt a végrendelet érvényességére megkívántató belső s külső kellékek leginkább az ezeket részletesen ki-merítő római jogból vannak merítve; de hét tanú helyett, megnyit a római jog megkíván, s mennyi 1715. előtt nálunk is szükséges volt, csak öt, tisztos, a végrendelező által megkért, együtt jelenlevő, s az írott végrendeletet aláíró és megpecsétlő, vagy élő szóval tett intézkedésnél (nuncupativum) azt halló s bizonyító tanú; a pótrendeletnél (codicillusnál) pedig csak 3 ily tanú kívántatik. Házasársak közt helye van úgy a közös, azaz: egyszerre tett, összefoglalt s ugyanazon tanúk által aláírt, mint a kölcsönös vagy viszonos végrendeletnek. — Némely végrendeletek, ú. m. a köz czélokra tett kegyes hagyományok, a katonák háború idején tett végrendeletei, a szülőknek egyedül saját gyermekeikre nézve tett végrendeletei, s a járványok idején tett végrendeletek itt is némi kedvezésben részesülnek; ezekre nézve elég, ha az intézkedő végrendeletét maga írta, vagy csak megerősítette s aláírta is, vagy ha akaratát két tanú előtt szóval kijelentette. Köz hitelességű helyek s személyek előtt pedig minden formaság nélkül lehetett intézkedni. — A városok saját régi szokásaikat 1715. után is megtartották; a magyar törvényhozásnak, mint az angolnak, nem lévén szenvedélye a megszokott állapotokban nagy ok nélkül gázolni, s a fentállót, vagy kell vagy nem, rázkodtatni.

Ezen külső kellékeken kívül megkívántatik a belső kellék, azaz: a végrendelezőnek személyes és tárgyilagossága. — Örültek, gyermekek, becstelenségnek nem bírnak személyes képességgel; végrendeleteik jogilag semmisek, s minden érvénytelenítés nélkül egyszerűen félretcendők. Ha pedig valaki oly javakról rendelkezik, melyekre nézve szabad rendelkezése nincs, p. o. hitre bízott javakról, ősiekről: végrendelete nem ugyan egyszerűen félrevethető semmis cselekvény, hanem érvényteleníthető azok által, kik a jogtalanul elhagyományozott javakban törvényes örökösödési joggal bírnak. Így: a gyermekek és szülék perrel érvényteleníthetik az ősi ingatlanok- s ingókról tett végrendeletet, sőt a szerzeményekről szólót is, ha az ősiek a végrendelező által elidegenítették vagy megterheltették; oldalrokonok szinte érvényteleníthetik a végrendeletet, mely által elhunyt rokonuk oly ősiekről rendelkezett, mikben vele köl-

csönös örökösödéssel bírtak, vagy mely által az osztatlan javak jövedelméből szerzett vagyonról, saját illetőségén túl intézkedett; városi polgárnak és pórembernek neje (de nemesé nem) érvényteleníthető férje végrendeletét, ha ez a közszerzemény felén túl terjesztette rendelkezését, nemes férj érvényteleníthető együttszerző neje végrendeletét a közszerzeményről, polgár, és pórférj pedig csak úgy, ha a nő a közszerzemény felén túl rendelkezett. — A javak jogi természete felől fentebb mondottakban említve volt már, hogy a szerzeményekről mindenki szabadon rendelkezhetett, azokból gyermekeit is kizárhatta, s a rómaiak „*inofficiosum testamentum*“ának nálunk helye nem volt; ha azonban neveletlen gyermekek maradtak hátra, ezek nevelésére a vagyon egy részét ki lehetett metszeni. — A fiscussal szemközt kiki szabadon rendelkezhetett a nem királyi adománynyal nyert javakról, adományiakról pedig csak addig, míg az adományos család élt; az utolsó családtagnak már királyi helybenhagyásra volt szüksége, hogy maga a jószágról érvényesen rendelkezhessék, de a beruházásokról szabadon intézkedhetett.

Ha az örökhagyó, szerzett javairól, végrendeletet tenni elmulasztotta, vagy azt tennie (t. i. az őseikben) szabad nem volt, vagy, ha végrendelete formahibák miatt foganatlan lett, vagy ha az minden vagyonára ki nem terjedt: ez esetekben törvényes öröklésnek volt helye, mely, a fentebbiek szerint, adományi javakban a királyi adománylevél vagy az első szerző rendelése szerint, különben pedig a törvénynek erre vonatkozó szabályai szerint létesült, s épen ezért nevezetvéen törvényesnek (mely egy a római „*successio ab intestato*“val s végintézetlen öröklésnek is nevezhető), magában foglalta a vérségnek vagy családnak, a hitvesnek, s végre ezek nem léteben az államnak vagy koronának örökösödését.

A családtagok közül első rendben örökölnék az utódok vagy lemenők (gyermekek, magzatok); másodsor a nemzők vagy felmenők; harmadszor: az oldalrokok, miszerint a vérnek törvényes örökösödése nevezetük leszálló, felszálló és átszálló örökösödésnek.

Láttuk már, hogy némely javakban csak a fiúk, másokban pedig fiúk és leányok egyenlően, örökösödtek, a mi függött adományos javakban a királyi adománylevél záradékai-

tól, vagy az első szerzőnek rendelkezésétől, ki azon időre, míg a család fiága élt, s a korona joga fel nem ébredt, az adománylevélnek egyedül a fiágnak kedvező záradékától eltérőleg, azzal ellenkezőleg is intézkedhetett; kétség esetében pedig, ha t. i. a záradék vagy az intézkedés nem volt világos, függött a keresmény gyökerétől (a radice acquisitionis), azaz: a szerzés nemétől s eszközétől, t. i. hogy a jószág adomány, vagy örökvallás által, férfiúi, hadi szolgálatok jutalmául, vagy pénzen szereztetett-e? első esetben a javak fiági, második esetben azoknak mindkét ági természete föltételeztetvén; függött végre némely törvényes szabályoktól, melyek szerint p. o. a cserejószág a cseréltnek természetét vette fel, az ingók s ezekhez hasonlóknak vett zálogok, a közapa halála idején már bevett fiági jószági termés s a jobbágyok addig lejárt tartozásai, a leánynegyed fejében adott javak, az örökbe nyert javak, minden városi s jobbágyi birtok mindkét nemet illettek.

A törvényes örökösödés mindennek előtt az örökhatáronak törvényes ágyból származott, vagy ezekkel egyenlőknek tekintett, törvényesített gyermekeit illeti, rendesen nemkülönbség nélkül, t. i. fiakat s leányokat egyiránt, ha ez utóbbiak, a fentebb előadottak szerint, kizárva nem voltak; minden esetre feltéve, hogy a viszonyos öröklés fonala bűn miatt meg nem szakadt, s hogy a gyermekeket más, külön ok, p. o. szerzetbe lépés, vagy pedig oly országbai teljes és végképi kivándorlás nem gátolja, honnét az örökség hozzánk be nem jöhet, az örökség ki nem bocsátását tehát a viszonyosság kívánja meg. — A törvényes utódokra nézve a képviselés elve divatozott, mint minden fejlettebb örökjogban, t. i. az elhalt gyermekek helyébe az unokák, másodunokák sat. lépnek. — Ha a gyermekek különféle házasságokból eredtek: mindegyik csak saját szülei után, ezeknek javaiban s közszerzeményi részében örökölt a „paterna paternis, materna maternis“ elv szerint. Törvénytelen gyermekek nem örökölhettek; de a szokás szentesítette a nemzök azon természetes köteleességét, hogy ily gyermekekről is gondoskodjanak, s e köteleesség a hagyatéokra is átment. — A gyermekek osztálya fejenként (in capita) történik, azaz: az örökség annyi egyenlő részre osztatik, a hány gyermek

van; a gyermekeket képviselő unokákké pedig törzsenként (in stirpes); — az, a mit kiki az élő szülőktől előre kikapott, vagy netalán elidegenített, elsikkasztott, betudatik osztályrészébe. Az egyenlő gyermekosztály szabálya alól kivételt képeztek e harczias fajnál a fegyverek s hadi készülétek, a pecsétes gyűrű, a paripák és könyvek, melyek csak a fiúkat illeték, s az atyai ház, mely régi szokás szerint, a legkisebb fiúnak maradt, úgy azonban, hogy a többi gyermekeknek a közös hagyatékból hasonló értékű lakás építtessék. Az öregebb fitestvér joga és kötelessége volt a családi levéltár őrzése, s a jogok fentartása és kikeresése.

A leányokat illető különös törvényrendeletek: a) fiágot illető adományi javakból, melyekben a leányág nem örökölt, a szerző leány maradékának, de csak egy ízben, negyed (quartalitium) járt ki; és ugyan a fimagvaszakadt atyának hajadon leánya az ily jószág negyedrésztét valóban kikapta, rendesen csak férjhez meneteléig tartó haszonvételle, de azon esetben, ha atyja vagy fivérei egyezésével birtoktalan férjhez ment, örök tulajdonúl is; — különben a leány-negyed pénzértékben szokott kifizettetni a jószág közbecsüje szerint. — E leány negyed tehát, minthogy csak a szerző apa halála után követeltethetett, öröklésnek mondható ugyan, de különbözött a rendes örökléstől, különösen azon kiváltság által, miszerint azt terhelni nem lehetett, holott rendesen az öröklés teherrel jár. Végrendelettel sem lehet megsemmisíteni, bár különben a szerzőnek jószágát elidegeníteni szabad. Az öröklés természetét követte, a mennyiben távolabbi leány közelebbi előtt, vagy ezzel együtt, p. o. leány, anyja életében, nem követelhetette. A leánynegyednek egy leány általi elfogadása nem gátolá, hogy a nemzetség többi leányai jogegyenlőséget ne követeljenek az öröklésben, s ha a leány-negyed kiadatott is, az utolsó birtokos leányai azért örökösödhettek a jószágba ruházott javításokban, melyeket a fiscus kifizetni köteles volt. — b) minden, akár ősi, akár szerzett, akár adományi, akár vett oly jószágból, melyben a leányok nem örököltek, legalább tisztességes, rangszerinti tartást, azaz: nevelést, táplálatot, lakást s ruházatot és kiházását kelle adni a szépnemnek; és pedig a finemű örökösök e kötelessége oly szigorú volt, hogy azzal akkor s ott is tartoztak,

midőn s a hol a leányág, a fiág kihalása után, öröklésre számíthatott, vagy a beruházásokból részt nyert, s a leányok ebeli joga oly erős, hogy, testvérek nem létében, midőn t. i. a javak oldalági rokonokra vagy a kir. kincstárra szállottak, a leányok a javakat férjhezmenetelökig meg is tarthatták, s azok egész jövedelmét húzták, és kizavarás esetében visszahelyezést nyertek.

A törvényesített gyermekek, ha a törvényesítés következő házasság által történt, a törvényesekkel egyenlők, kivéven, hogy az első-szülöttségi javakban az előbbi házasságból született, bár náloknál ifjabb testvér által megelőztetnek, úgy tekintetvén, hogy csak a törvényesítés idején fogantattak, s így véve, amannál fiatalabbak. — A törvényesítő fejedelmi kegylevél pedig csak a fiscus, nem pedig a törvényes gyermekek s felmenő és lemenő oldalrokonok ellenében ad jogot az ősi javakhoz. A pápa törvényesítése csak egyházi következtetéseket von maga után.

A csupán törvényes vagyis fogadott gyermekek vagy testvérek csak akkor örökösödhetnek valakinek ősi javaiban, s fiúfogadásnak általában csak ott van helye, a mikor s a hol se egyenes utódok, se szülők, se oldalrokonok nincsenek; adományi javakbani örökösödésekre pedig kir. egyezés kívántatik. — Természetes gyermekek atyjok után nem bírnak törvényes örökléssel, de anyjok után örökösödnek azokban, mikről ez szabadon rendelkezhetett volna, ha más gyermekek nincsenek.

Utódok nem létében a szülék (felmenők, vagy elődök) öröklésére jött a sor, úgy az ősi mint a szerzett javakban, s az adományi javak beruházásaiban, de nem az adományiakban, melyek záradéka a szüléket sohasem szokta magába foglalni. És ugyan az ősiekből (p. o. melyek a szülék által az elhalt gyermeknek tulajdoni joggal átadattak) azon ág, melyről s mely által a javak az elhúnytra háramlottak, úgymint atyaiakban az atya s atyai nagyatya és nagyanya, anyaiakban az anya, s anyai nagyatya és nagyanya. — Ennek elve, hogy a vagyon oda térjen vissza, a honnét eredett. — A felszálló öröklés rendére nézve a mi jogunk is a római követte, t. i. ha atya s anya volt, ezek a szerzeményekben fejünként egyformán örökösödtek; ha pedig csak egy volt a leg-

közelebbi fokon életben, ez, mint közelebbi előd, kizárta a távolabbat, p. o. az anya a nagyapát, az atya a nagyanyát. Ha pedig első felmenő fokon senki se volt (se atya, se anya): a második fokú felmenők ágonként örökösdtek, azaz: a vagyron fele az atya, másik fele az anya ágára ment, ha az ágakon levő személyek nem egyforma számmal voltak is, p. o. az atyai nagyatya, ha csak maga él, annyit kap, mint az élő anyai nagyapa s nagyanya együtt.

Vége gyermekek és nemzők hiányában következő törvényes örökösök az osztályos rokonok, kiknek öröklésére nézve, több ingadozás után abban állapodott meg a szokás, hogy osztály után szerzett javakban az oldalrokonok törvényesen nem, mert csak akkor örökölték, ha nevők a szerzési oklevélbe volt igtatva, ez pedig már nem szorosan vett törvényes, hanem oklevélben alapuló öröklés; osztály előtt szerzett javakban pedig részint osztoztak, részint a szerző magtalan kihalása után örökösdtek; és ugyan, vett javakban mindenkor a törvéynél, adományiakban pedig csak az adomány záradékánál fogva, ha t. i. abban bennfoglaltattak, mi ismét már nem szorosan törvényes, hanem oklevélben alapuló öröklés. Az osztatlan örökség ugyanis oly közös egységnek tekintetett, melynek minden úgy kevesbedése mint öregbedésének, s így az abból tett szerzeménynek is a vérrokonok közt közösnek kellett lenni; az ily szerzemény, mint az osztatlan ősi örökség kifolyása, valamint maga annak alapja s forrása az ősi örökség, osztály alá tartozott; a mit az osztatlan testvér más forrásból szerzett, azt ugyan a Verböczy félremagyarázása előtti józanabb törvényt megújító 1723-ki törvény óta magának s gyermekeinek megtarthatta, de ha gyermekei nem voltak, ily javakra is fenmaradt testvérei s ezek maradékainak viszonyos öröklése. Az öröklés rende ezen osztályban azon természetes rend, mely ugyanazon ágon a rokonsági fok közelebbségén alapúl; olykor azonban megtörtént, hogy a távolabb foku rokon a közelebbet megelőzte, ha elágazása újabb volt, mint amazé; továbbá: hogy az osztozás törzsek szerint történt, ha p. o. az örökhagyó vagyónában egy élő unokatestvér, s a másiknak, ki már elhalt, fiai vagy unokái osztozkodtak; végre megtörtént az is, hogy egyazon örökös több helyen, azaz több ágon is örökölt.

A fiú s leányág[örökösödése] közti különbség csak az adományi javakban mutatkozik. A királyi adományok főleg hadi s ritkábban polgári, minden esetre férfias érdemek jutalmául adatván, többnyire csak fiágra szóló záradékkal voltak ellátva; két nemre sokkal ritkábban szólottak. Ha a záradék értelme kétséges volt (*haeredibus et posteritatus*, bővebb meghatározás nélkül), s az örökösödés meghatározásánál a szerzés gyökerére kellett visszamenni, a szokásos magyarázat inkább kedvezett a férfiaknak; p. o. ha a javak csupán szolgálatokért (*donatio pura*) vagy részint érdemekért, részint pénzért adattak (*donatio mixta*): ez esetekben a „*haeredes et posteritates*“ alatt csak a férfiak értettek, az érdem s férfias szolgálat tekintetvén a szerzés gyökerének, s a pénz csak jelentéktelenebb ráadásnak; a nők pedig csak a pénzben részesültek. Mind a két nemet csak akkor értette jogszokásunk a kétes értelmű záradék alatt, ha a jószág pénzben szereztetett, mely természeténél fogva ingóság, mint a zálog is, s így két nemre tartozó, kivévén a fiágot illető javakon fekvő javítások- s beruházásokat, mik ismét csak a fiúkra néztek. Ha az adománylevélbe a férj nevéen kívül a nőé bele jött is, ez a leányoknak nem adott örökösödést, hacsak a záradék mindkét nemre nem szólott; sőt az sem használt a leányoknak, ha a szerző nő lett volna, mert az a vélelem, hogy férje vagy férfielődei érdemeiért nyerte az adományt.

A mi már a feleség örökösödési jogát illeti: a magyar törvény megkülönbözteti az *özvegyi* örökösödést, melynek akkor} van helye, ha az özvegy gyermekekkel együtt marad hátra, a *hitvesi* örökösödést, melynek gyermek és végintézet hiányában van helye, s az *özvegyi* tartást (*jus viduale*), mely csak haszonélvezeti jog. Az özvegyi örökösödés törvénye szerint az özvegy egyenlő részben örököl minden egyegy gyermekével az elhalt férj ingó s ezekkel egy jogi természetű zálogos javaiban, mindegyik gyermek részébe beszámíttatván, a mit talán előre kikapott. Különös kegyelet pedig az özvegy irányában, hogy még osztály előtt s azon kívül megkapja férjének kocsi-lovait, jobbféle ruháit, sőt a ménes lovaknak is felét. Tulajdon javait s a jegy- és nászajándékokat pedig osztály alá nem adja. — A hitvesi örökösödés szabálya szerint pedig, t. i. gyermekek s a férj

végrendelete hiányában, ennek minden ingó s zálogos java, s a fiscus örökösödése esetében, az ez által kifizetendő beruházás is, az özvegyre száll, s ez a meghalt férj szüléit s rokonait a mondott javakban megelőzi (kivéven az ösieket); mert a hitvesi örökrész csak végintézet hiányában, tehát csak a szabad intézkedés alá eső hagyatékból jár, és így ösiből nem járhat ha vérszerinti örökösök léteznek, sem abból, miről az első szerző különösen intézkedett. — Végre, az özvegyi jog (*jus viduale*) erejével joga volt az özvegynak férje házában s javaiban maradni, s illő tartását, a férj rangjához képest, azokból nyerni, sőt, újra férjhez menetele esetében, a kiházásitási költséget is. Mindez megilleti az özveget a férj által hátrahagyott mindazon javakból, mikben nem örökösödik, milyenek: annak ösi s a feleség neve beigtatása nélkül szerzett javai. A magyar özvegynőnek e páratlan joga oly terjedelmű, hogy annál fogva férje összes, bármily tetemes javainak jövedelmét húzza egész haláláig, vagy új férjhez meneteléig; ha — mit azonban nálunk a családi kegyelet nem igen engedett, úgyhogy aligalig van ilyesmire példa — az örökösök még az özveggy életében birtokba akarnának lépni: ezt csak az özvegygyel egyezkedve s annak rangjához illő ellátásáról gondoskodva, vagy, vonakodása esetében, megszorító bírói ítélet által tehetik, az özveget önhatalmúlag soha ki nem vethetik, mert ez a rögtöni visszahelyezést, sőt az erőszak díját követelhetné. Ha az özveggy az általa özvegyi joggal bírt javakba beruházásokat fordít, ezek árát az örökösöktől visszanyeri; ha ellenben ront és pusztít, a kárt megtéríti; a jószágot terhelni nincs hatalmában, annál kevesbbé elidegeníteni. Ezen jogtól, melyet az özvegynak a magyar faj lovagiassága engedett, a férjét elhagyó, hűtlen, vétkes nő esik el csak, a lovagiasságot rosszul viszonzó hálátlanság méltó büntetéséül. — A férfias nemzet ízlése előbb úgy hozta magával, hogy míg a nő, férje után örökösödött, a férj nem bírt e részben viszonzással, s Verböczy szerint még, felesége halála után, saját jegyajándékán kívül, annak minden javát kiadni köteleztetett. 1687-ben azonban győzött a méltányosság tekintete e büszke nézet fölött, azolta viszonzás van a hitvesi örökösödésben s mindkét házastárs örökösödik elhalt társa nem ösi javaiban annak szülei s rokonai előtt. Az

özvegyi örökösödés azonban, t. i. ha gyermekek vannak, nem kölcsönös, a férj nem örököl felesége után gyermekeivel együtt. Özvegyi tartás az özvegy férjnek szinte nem jár, mert a férjet a nő, magyar fogalmak szerint, tartani nem köteles, hanem megfordítva.

Az özvegyi és hitvesi örökösödés tehát, hacsak végrendelet meg nem semmisítette, tulajdonjogot adott; az özvegyi tartás joga csak ideiglenes haszonélvezetet az özvegy férjhez meneteléig vagy haláláig; ez utóbbit végrendelettel elrontani nem lehetett, csak szabályozni.

A jegy (dos) ellenben teljes tulajdoni joggal illeti az özvegyet, ki arról rendelkezhetik s azt bárkinek hagyhatja, s melyet az özvegy örökösei, végrendeleten kívül is, követelhetnek a férj örököseitől. A jegypénz, magyarjogi fogalom szerint, a szüzesség feláldozásáért s a házassági hűségért adott jutalom; hűtlenség által tehát elvész, mint az özvegyi jog általában; elvész továbbá mindazon esetekben, büntetésül, melyek az özvegyi tartás elvesztését vonják magok után. E törvényes jegypénz azon javakból jár, melyekben az özvegy nem örökösödik, s ország báróinál négyszáz, fő és ötven teleknél többel bíró nagyobb vagyonú nemeseknél kétszáz forintot tett. Az első nőnek egész, a másodiknak már csak fél, s a harmadiknak negyedrésznyi jegyajándék jár. A törvényes jegypénzzel annyiban egyezik a szerződési jegypénz, hogy egyik sem zárja ki az özvegyi jogot, s az özvegyi és hitvesi örökösödést; de különbözik sok más tekintetben. Amaz csak a birtokos nemesek özvegyeit illette, ez mindenki özvegyét illetheti, kinek kötelezve van; amaz kiváltságos, s kifizettetik a férj adóságai előtt is, kivéven, ha az özvegy magát együtt kötelezte, s bizonyítást nem igényel; ezt bizonyítani kell, ha tagadtatik, szerződés vagy tanúk által, közönséges adósságnak tekintetik, s csak úgy előz meg más adósságokat, ha régibb azoknál, s korábban be van táblázva. A törvényes jegypénzt tartozik kifizetni, más javak nem léteben, még az is, kinek a férj javait elzalogosította, s az ősiekből is jár, mint az özvegyi tartás; a szerződési jegypénz csak a szerzeményeket terheli, s az ősiekből nem fizetendő, és más javak nem léteben vagy érvényteleníthető, vagy a törvényes jegypénz összegére szorítható. A törvényes jegypénz el nem

évül, a szerződési igen. A szerződési jegypénz elnyeli a törvényt; ki amazt kapta, ezt nem követelheti.

Megfelel a szerződési jegypénznek, magyar jogi tekintetben, a feleség által férjének kötelezett *contrados*.

Ha a házasság tartama alatt ingóságok, zálogok, akár a nő nevére is, akár a nélkül, vagy örök tulajdon a férj és nő nevére együtt szereztettek: a nőnek közkeresménye (*coacquisituma*) van, s ezen közkeresmény feléről a nő szabadon rendelkezik, hacsak a nemes, vagy nemesi módon szerző férj, mint főszerző, másképen nem intézkedett, vagy a közkeresmények a házasság tartama alatt föl nem emésztettek, vagy végre, elidegenített ősiek pótlására nem fordítandók. Ez esetekben a közkeresmény az asszonyra nézve elvész, s általában fő tekintet a férjra van. Ez a szabály. Van azonban eset, hogy az elemésztett közkeresmény felét a meghalt férj oldalrokonai az ősiekből megtéríteni tartoztak. — Ha a közkereső férj végrendelet s adósságok nélkül halván el, gyermekeket hagyott hátra, az özvegy nem rendelkezhetik ugyan az egész közkeresményről, de a közkeresmény fele övé, mint közkeresőé; özvegyi örökösödés útján pedig a másik felében osztozik a gyermekekkel, mert sorsa rosszabb nem lehet, mint oly nőé, ki nem közkereső, s a ki a férj ingóságai és zálogaiban a férj gyermekeivel egyenlő részt kap, s mert az özvegyi örökösödnél fogva nem saját, hanem a férj vagyonában kell örökösödnie; a közkeresmény fele különben is övé, ha a férj végrendelet nélkül halt meg. Ezért a közkereső nő gyermekei megkapják a közkeresmény felét, mint anyjok külön örökségét; a másik felében pedig, mint atyai örökségben, osztoznak a meghalt atya más nőtől való gyermekeivel.

A házassági hozomány (bár ingó s ingatlan, ősi vagy szerzett legyen) a nő tulajdona marad, melyet férje halála után, ha valóságukat, létezésüket, vagy a férj javaiba lett ruháztatásukat bizonyítani tudja, annak örököseitől visszavehet. Ha férje előtt, gyermekek hátrahagyása nélkül, hal el: egész hozományát s kiházasítását (kivéve a családi ékszereket) a férj nyeri.

A korona vagy *fiscus* örökösödése megnyilott általában, a hol más törvényes örökös nem létezett, nevezetesen pedig:

adományi javakban, ha az adományos család, vagy annak fiága kihalt; adományküli ősieken és szerzeményekben a feleség megelőzte a fiscust; — osztály utáni szerzeményekben pedig a fiscus előzte meg a testvéreket. A fiscus pedig csak a valóban bírt javakban örökösdött, nem pedig a jogokban, várandóságokban (virtualitásban) melyek t. i. még csak valakinek halála után háramlandottak az elhúnytra, vagy folyó per kimenetelétől függöttek. — Jobbágyok után a földesúr, városi polgárok után magszakadásból a városi fiscus, hűtlenségből pedig a kir. fiscus örökösdött.

Az örökösdésnek minden neme és faja általában teherrel jár; a ki örököl, viselni tartozik az örökséggel járó terheket, melyek: a leánynegyed, özvegyi jog, hitbér, hajadonjog, adósságok, temetési költségek, számadások, kártérítések, birságok, megtérítendő beruházások. Ezen terhek viselésére különösen kötelezve van a fiscus is, midőn a javakat átveszi.

Még a rendküli örökösdésekről néhány szót. — Ilyen az egyházi személyek utáni, és pedig a vallás-felekezetek különbségéhez képest. A protestans hitvallások papjaira nézve nincs kivétel, ezek a köz polgári törvény alá tartoznak. Római katolikus főpapok után, ha végrendeletet nem hagytak, harmadrésben az egyház, melyet szolgáltak, másik harmadban a kir. fiscus, harmadik harmadban a rokonok, s ezek nem létében ismét a fiscus, örökösdnek; alsóbb rendű világi papok hagyatékának egy harmadában szinte az egyház, vagy ha tanítók voltak, a tanulmányi alap; másik harmadában a szegények, harmadik harmadában a rokonok tizedik fokig s csak ezek nem létében a fiscus, szerzetesek után a zárda, a vallás-alap s a szegények egyenlő részekben. Nem egyesült óhitű főpapok szerzeményök feléről rendelkezhettek; azok másik fele az érsek után az illyr. nemzeti pénztárba, a püspökök után az érsekre száll, ki azt kegyes célokra fordítani tartozik. Ha végrendelet s gyermekek nélkül halnak el, vagyonuk felét az illyr. nemzeti pénztár, felét a karloviczai iskola-alap veszi el. Alsóbb rendű papok vagyonuk egy harmadáról rendelkezhetnek; két harmada a püspököknek jut; végrendelet s gyermekek nem létében, egész vagyon a püspöké. — A mi az egyházak, zárdák, s egyházi férfiak mások utáni,

előbb annyira kegyelt és ápoltság örökösödését illeti, ennek ellenében hozattak az úgynevezett amortisatio-törvények, melyek szerint, régi javaikon túl egyebeket, a fejedelem különös engedelmével nélkül, még ideiglenesen se szerezhettek, s ha mégis ilyek nekik végrendeletileg hagyatnának, azokat bármely nemes, vagy a fiscus, annál inkább a hagyományozó maradékai, becsáron, vagy a beruházott összegért, vissza válthatták. — Világi papok, magok és rokonaik részére, szokás szerint szerezhettek ugyan, de ez is a törvény betűje ellen van. — A család irányában pedig, oly családtag, ki birtokképtelen szerzetes rendbe lép, törvényes örökösödését elveszti; a ki birtokképes szerzet tagja lesz, végrendeletileg örökösödhetik ugyan, de törvényes öröklési joggal a szerzeményekben nem bír; az ősi ingatlanból (de csak a valódi, nem pedig a várandó javakból) illető részének csak tizedét kapja pénzben kifizetve, mit neki a szülő s ennek örököse, vagy a fiscus, kiadni tartoznak, s miről ő azután, valamint szülői vagy testvérei külön ajándékairól is, a zárda javára rendelkezhetik. De még ezen tizedrész sem haladhatja túl az öt ezer forintnyi összeget. A szerzeményekbeni törvényes örökösödésből világosan ki lévén zárva minden szerzetes, ez az ősi ingókra nem terjesztetik ki, noha erről a törvény hallgat. Ha az újoncz szerzetes a zárdából, hitletétel előtt kilépett, testvéreivel egyenlően osztozik; ha pedig meghalt, testvéreinek vagy más törvényes örököseinek mindent visszaad a szerzet. Végrendelet alapján azonban a szerzetes is örökösödhetik; de ha ingatlan hagyatott neki, ennek értéke pénzben adatik a zárdának. Különös figyelem fordított arra is, hogy a szerzetesek a végrendeletek alkotására befolyással ne legyenek, s a kár hozatos örökségvadászat gátolva legyen.

A hitbizományok, melyek fajtái: a majoratus és senioratus (előbbfőség, idősbőség), s melyekben a rendes soron kívül vagy kizárólag örökösödő családtag a hitére bízott javaknak nem tulajdonosa, hanem csak haszonvevője, nem magyar eredetű intézmény. A nyugoti jogokból vétetett át, s alapításuk joga előbb csak a főrendűekre, és csak később terjesztetett ki a köznemesekre. Hitbizományokat saját családá kebelében, annak tagjaira nézve kötelezőleg, szerzett

javaiból mindenki állíthatott, azaz: az örökösödés rendét kénye kedve szerint szabályozhatta; hogy azonban a hitbizományok azon célja, hogy azokat adósságokkal terhelni ne lehessen, eléressék, erre azontúl megkivántatott, hogy a fejedelem által is megerősíttessenek, s azon megyékben, hol a javak fekszenek, kihirdettessenek. Ezen ünnepélyesség nélkül valóságos országos hitbizomány nem létezik, bár a királyi helybenhagyás s kihirdetés léte vagy nem léte az örökösökre, az alapító családjára nézve, kik a szerző akaratát tisztelni tartoznak, nem tehet különbséget.

A fenebbiekben rajzolt képnek kiegészítésére megemlítjük még röviden a házasságról s atyai hatalomról szóló magyar törvényes tan főbb vonásait.

A házasság nálunk mindenkor szent és tiszteletes viszonynak tekintetett, és a női hűség s tisztaság magas példányképe lehetett bármely nemzet asszonyainak. A nő tiszteletesebb, szabadabb s önállóbb volt, mint bárhol. Törvényeinkben sehol sincs nyoma azon rabszolgai engedelmeségnek s lealáztatásnak, mely a keleten általában divatozott. A nő a férj hatalmában levőnek sohase tekintetett, se személyére, se javaira nézve, mint p. o. a mai franczia s osztrák codex szerint is tekintetik; az erkölcsi s vallásos kötelelem tette azt, mire törvényes kényszer nem létezett. A szent házasság vértanúit, Genovéákat a régiebb, s Mathildokat az újabb korból, történetünk nem igen ismer; ha voluának ilyenek, ez nem a törvényes, hanem személyes viszonyok következtetése. — A házassági hűség megőrzésére szent László I. 13. törvényezik, azon keleti zamatú jogot adja ugyan a férjnek, hogy házasságtörésben talált nejét megölhesse, s azért csak Istennek számoljon; Verböczy I. 105. szerint a nemes férj halálos keresetet indíthatott első ízben paráznaságon ért neje ellen, ha ezt annak nyíltan vagy hallgatva, azaz továbbá együttlakás által meg nem bocsátotta: meg vagyunk azonban győződve, hogy e szomorú jogokat igen kevés magyar férj vette gyakorlatba. A büszke magyar nemesnek nem volt természetében asszonyokon boszút állni; megvetette a kötelességéről felejtkezett s ösanyái hagyományaitól eltérő nőt, s eltaszította kebeléről; haragja inkább a csábító ellen fordúlt, kitől halált nyert, vagy kinek halált adott.

Az atyai hatalomnak törvényeink szerinti kiterjedése ugyanazon alapokon nyugszik, mint örökösödési törvényünk. Mint minden keleti népnél, erős színezetét viseli a családiságnak s patriarchális szellemnek. — Személyeiket illetőleg: a szülők büntethetik s börtönbe is vethetik gyermekeiket, kezesekül adhaták azokat az ellenségnek, dolgoztatják s munkájok gyümölcsét használhatják; s gyámot rendelhetnek azoknak. A vagyon körében pedig azt, a mi gyermekeiknek ajándékozott vagy végrendeletileg hagyatott, szegénységökben saját javukra fordíthatják; a másik szülő után gyermekeikre szállt vagyont, a gyámság s gondnokság tartama alatt (kivéven azonban az újra férjhez ment anyát) számadás terhe nélkül kezelhetik s használhatják, saját javaikat pedig, még az ősieket is, adóssággal terhelhetik, s gyermekeik terhet magukra vállalhatják, azaz: a javakat el is idegeníthetik; a szerzetekből gyermekeiket mindenkor s minden okadás nélkül teljesen kizárhatják, csupán az azok nevelésére szükséges összeg lévén megtartandó. De már az ősiekre nézve e joggal nem bírnak; ezekben csupán osztályra szoríthatják törvényes korú gyermekeiket, ha ezek szülőiket megverik (mi egyszersmind büntető kereset tárgya), vagy, felségsértés esetén kívül, feladják (a haza iránti kötelesség a fiúi kötelességnél is előbbre tétetvén); ha azok életére törnek, lesnek; ha gonosztevőkkel czimboráskodnak, s a rossz társaságot megintetve sem hagyják el; végre, ha fogságba esett szülőiket ki nem váltják vagy azokért nem kezeskednek. Ellenben a gyermekek is osztályra kényszerítheték szülőiket az ősieken, ha ezek az ősi javakat tékoztatták vagy pusztulni engedék, ha gyermekeiket bűnre szoríták, teljes korukban házasodni nem engedék, vagy a szülei engedélylyel nősült fiúkat az ősiekből eltartani vonakodtak. (A leányokról férjeik tartoztak gondoskodni.)

Ezen itt leírt atyai hatalom főképen az atyáé s atyai nagyatyáé ugyan, kinek állapotát követi a gyermek, de mindkét szülőé s az anyai nagyanyáé s anyai nagyatyáé is, ha rá kerül a sor. Az anyák természetes és szent joga s hatalma törvényeinkben korlátolva sohase volt. — Az atyai hatalom polgári része összefüggésben áll az örökösödési joggal, ezért csak a törvényes gyermekekre terjed, a kik t. i. örökösödési

joggal bírnak, s hűtlenség esetében az örökösödési joggal együtt megszűnik. A tárgy egyéb oldalát, mint az örökösödéssel össze nem függőt, elmellőzzük; valamint a gyámságróli tant is, mely az életben maradt szülőket, s a remélt örökösödés alapján az árva oldalrokonait a fok közelsége szerint illeti, s melynek kinevezési joga csak az említettek nem létében ment át, felsőségi nemes kötelesség s részint egyszersmind szinte remélt örökösödés alapján, a fejedelemre, nádorra, megyére, városra s földesúrra.

XV. A magyar örökösödési jognak felmutatott képe, miként az századokon keresztül kifejlett s a legújabb nagy változások rohamától találtatott, következő fővonásokat mutatja:

Kegyeletes tekintetbe vétele a családnak, a vér irányában kötelességeknek, az ösiségi törvények szárnyai alatt; a családok s ezáltal a magyar nemzetiség feltartására irányzott törekvés, ezért: tilalma azon javak elvonásának, elidegenítésének a családtól, melyek az ősöktől háramolván jelen birtokosukra, családi javaknak tekintendők. Ellenben:

Teljes és korlátlan szabadság a szerzemények feletti rendelkezésben, oly fokig vive, hogy a szerzeményből nem csak az oldalrokonok és szülők, de még a gyermekek is kizárathassanak. Atyáink, úgy látszik, e részben a természeti ösztönrre s hajlamra bízák azt, a mit törvény által parancsolnak az újabb törvényhozások, a rómainak hasonlatosságára. Mintha Montesquieut olvasták volna, ki szerint: „*Nous ne faisons rien de mieux, que ce que nous faisons librement et en suivant notre génie naturel.*“

Világosan feltűnik azonban, — bárminő magyarázatot adjunk is különben a legrégebbi törvényeknek, melyeket felidéztünk, — hogy a magyar jog még akkor is különös kedvezést mutat az egyenes örökösök s vérrokonok iránt, midőn a szabad rendelkezés elvét hirdeti. Verböczynek, midőn a szabad rendelkezést, hogy t. i. „minden országnagy, főúr és nemes összes dolgairól s javairól, melyeket saját munkájával, szolgálatával s erejével bármikép szerzett s talált, tet-
szése szerint szabadon rendelkezheessenek,“ dicséretes, legrégebbi s mindenkor helyeslett szokásnak nevezi (I. 5.): azon kegye-
letes elvet is hirdeti egyszersmind (I. 53.), hogy „*pater filio,*

et filius patri, quidquid rerum et bonorum poterit acquirere, iure naturali tenetur.“ A régi magyar örökösödési jog alapelvét tehát, minden kétkedés nélkül, a vér iránti kegyeletet, a család fenntartás elvét jelölhetjük ki. — Ez a szabály, s a mi ellenkező irány felé hajlik, csak kivétel a szabály alól.

Az örökösödési törvény e családias természete egyenes következménye a magyar hazai viszonyoknak. Hol a nemzeti vagyon hasonlíthatlanul nagyobb jelentőségű s fontosabb részét az ingatlan tökevagyon, fekvő birtok, a föld s annak mezőgazdasági terményei képezik, hol az öröklött vagyon rendszerint s általában tetemesb a szerzeménynél: ott a vagyon családiasága s állandósága természetes szabály, mely a törvénybe is átmegy, s a birtok egyéni természete, folytonos változása s átmenősége csak ott bír természetes elsőbbséggel annak családi, állandó jelleme felett, hol az ipar, kereskedelem s iparos és kereskedelmi termelés tetemesb és nagyobb jelentőségű a földbirtoknál, az öröklött tökevagyonnál, s a fontosnak tekintett ingó vagyon körébe vonja az ingatlant is. Hazánkban az első eset létezett.

Igaz, hogy később azután a családiaság és a szabad rendelkezés, az állandóság és a változás elveinek folytonos küzdelmeit látjuk, s majd egyik elv kerül felül, majd a másik. A XVIII-ik század kezdete a családiaság vagy ösiség elvét találja teljes kifejelettségben s uralomban. A legújabb korban ellenben mindinkább növekedve s erősödve intézi az ösiség ellen ostromait a szabad rendelkezésnek s tulajdon-változásnak kedvező irány, míg végre az állandóság s család-fenntartás elvén teljesen diadalmaskodik. — Ezen új irány azonban már nem a magyar jog iránya, melyet itt kimutatni akartunk, hanem idegen vendég, melyet a változott korszellem, a társadalom újabb fejleményeihez s átalakulásaihoz képest akkor ültete csak át jogéletünkbe, midőn a harczias s egyszersmind patriarchalis középkort az anyagiás irány, ipar és kereskedelem vívmányai, s az aristokratiai rendszert demokrata eszmék hódításai válták fel.

Míg e szerint fő jellemvonása magyar örökösödési jogunknak a családi fentartás, s ez okból és honvédelmi szempontból is, a fimaradék kegyelése s elsőbbsége: más részről nem kerülheti ki a vizsgáló figyelmét a nőnem iránti nemes lova-

giasság, mely a magyar jogot, a nőnem irányábani minden vonatkozásban, kitünőleg jellemzi. Oly nagy kiterjedésű özvegyi jog, mint a magyar törvényé, sehol se található; az özvegy, míg férje nevét viseli s tisztán tartja, ennek összes javait használja, egész akkorig, midőn maga is az előbb elköltözött hitvestárs sírjába száll. Meg kell vallanunk, hogy e lovagiasságban túlság van, mely sem a jogi, sem a nemzetgazdasági tekintetekkel össze nem fér; mert a köteleesség, mely a jognak megfelelő, csak a tisztességes ellátás határáig terjedhet, s azontúl az örökösök rovására bizonynyal nem; s az özvegyi jog nem adván tulajdont, hanem csak ideiglenes haszonélvezést, a gazdaszáti művelés s haladás czéljaival kétségkívül ellenkezik.—Hitbére, melyet csak hűtlensége ronthat le, kiváltságos adósság, s teljesen szabad és igaz tulajdona. Az özvegyi jog mérséklése-s korlátozására van ugyan kereset, de alig van rá példa, hogy a férfiak e joggal élnének ellenében. A csak fíáat illető adományi javakból, melyekben a leányok nem örökösödnek, leánynegyed jár; a hajadon rangszerinti ellátása s kiházásitása pedig a férfirokonok általános kötelessége. A nő mindenkor megtartja önállását, a mi külsőleg is ki van fejezve azon szokásban, hogy a magyar nő családi nevét le nem vetkezi, s férje nevét is viseli ugyan, de a magáét e mellett megtartja. Az anyává felszentelt nő ura és gyámja gyermekeinek. Hasonlítsuk már ezen jogokkal az osztrák codexnek a nőkre vonatkozó részét.

Szabad legyen végül a más jogokkal összehasonlított magyar örökösödési jog általános iránya felett szerény véleményemet kimondanom.

A mily helyesnek s igazságosnak találom egy részről, hogy azon családi javak, melyeket az örökhagyó nem saját érdeme s munkája által szerzett, hanem őseitől örökölt s így készen kapott, a családban, bizonyos mértékig, hitbizonyítványt képezzenek s a családtagok számára megtartassanak: úgy más részről igazságosnak, s egyszersmind, a szerzési kedv táplálása s ébrentartása, a munkásság ösztönzése miatt nemzetgazdaszáti s erkölcsi tekintetből is czélszerűnek s ajánlatosnak vélem a szabad rendelkezés elegendő nagy fokát. De lehetetlen mégis helyeselnem azon korlátlanyságot a szerzemények felőli szabad rendelkezésben, mely a vér igényeit

egészen kizárhatja, mely a gyermekeknek ok nélküli teljes kirekesztését is lehetővé teszi, s „inofficiosus végrendeleteket” — köteles részt azok számára, kiknek a szerző életet adott, s kikhez a legszorosabb és legszentebb családi lánczczal kötöttek, nem ismer. Ezen túlság a magyar törvénynek kétség kívüli hibája, s ezt csak mérsékli, de nem enyészeti el azon, törvényeinkben kifejezett kötelesség, hogy a szülő, gyermekei neveltetéséről gondoskodni tartozik, mi egyébiránt csak nagykorúságig terjed.

Ellenben a tíz éven át reánk parancsolt, s erőszakos boldogítóink szemeiben egyedül üdvös osztrák örökösödési jog egészen megfordított hibában szenved. Míg t. i. a korlátlan rendelkezés önkényét a „köteles rész” felállításával, a gyermekek és szülők javára, mérsékli, s a szívtelen rideg szeszélynek s önzésnek a szerzetekben is határt szab: más részről nemzeti fogalmainkkal s érzelmeinkkel ellenkezőleg, a nem-szerzett, hanem öröklött ősi javakban is a szabad rendelkezés, a tetszés szerinti önkény oly fokát engedi, mely, véleményem szerint, a családíság fogalmával ellenkezik.

Természetes ugyan, hogy az állam s ennek védelmi módjai- s formáival, az életmód átalakulásával, az ipar, kereskedés, forgalom kifejlésével, változniok kell a rendelkezési jogról fogalmaknak is; — a rendelkezési s különösen végrendekezési szabadság nagyobb tért vív ki magának a családjogok conservatív iránya ellenében, s így természetes, hogy az ősiségről szigorú fogalmak újabb korban nálunk is mindinkább tágultak, s a korlátokon kisebb-nagyobb rés nyitattott: — de szükséges-e, kérdem, egy másik és pedig utálatos túlságba lépni át? szükséges-e azt, mi a régiben egészséges és üdvös, az emberi természet örök törvényeivel egyező volt, felforgatni? kérdem, kit ne sértene lelke melyében p. o. oly látvány, midőn egy állampolgár, ki a kedvező szerencse által kísértetve életpályáján százezereket gyűjtött össze talán nem is annyira izzadákos munka s férfias erőfeszítés, mint szerencsés nyerészkedés által, százezereket, miknek gyűjtése közben s élvezésében az állam törvényei s intézetei által segítettett s védetett meg; vagy még inkább, egy családtag, ki minden saját érdeme nélkül gondos ősei, szülői után ropant vagyont örökölt, vénségére elcsábíttatva egy kaczer sy-

rén által, végrendeletében, mit törvény nem korlátol, mindenét ennek hagyja, míg testvérei mások ajtaja előtt koldulhatnak; vagy ha gyermekei vannak, ezeket szívtelenül megrovidíti, mert sikerült a vén bűnössel játszó kaczérnőnek őt a szeretetre érdemes gyermekektől elidegeníteni? ki ne bosszonkodnék, midőn látja vagy olvassa, hogy a szeszélyes gazdag nő, korlátlan rendelkezési önkénye tudatában, egész vagyonát kegyelt ölebének veti oda? s kit ne sértene még inkább, ha ily kegyeletlen, esztelen rendelkezés oly javakból történik, melyeket a rendelkező nem is maga szerzett, hanem készen kapott azon ösöktől, kik a család következő tagjainak is ősei?

Én legalább, mióta családatya vagyok s így bizonyosan a természeti ösztön s érzelmek által vezettetve, s mióta honpolgári kötelességeim teljes, higgadt ismeretere jutottam: igen helyesnek, igen észszerűnek vélem, hogy az egyes családtag ne járhasson a szűkkeblű önzés, a hideg önkény sugallatainak útján, melyre oly könnyen ragadtathatik mindenki a korlátlan szabad rendelkezési jog tudatában, hanem a tulajdon mindenkor úgy tekintessék, mint a mely egyesnek a jó sors, isteni kegyelem s a törvények védelme által, a családi szent kötelességek teljesítésének alapjául adatott. Nem akarok tovább menni, noha nagy kedvet érzének azon eszmét is felállítani s védeni, hogy a törvény, mely az egyes állampolgárt tulajdonában védi, egyszersmind gondoskodjék, hogy az említett feltétel alatt neki átadott s nála megvédett birtok kezelése közben a magasb szempontokról, a haza s közügy iránti kötelességről is meg ne felejtkezzék, s ha ezt tenné, kötelessége teljesítésére törvény által szoríttassék, melyet formulázni nem lenne talán lehetetlen, — a szabad rendelkezésnek elég tágas köre maradván még fenn a czélok megválasztásában. Ez lenne a tulajdonnak magasb és nemesb fogalma, csak ez tenné azt oly szentséggé, melynek ellenében a szegénységgel küzdő tömegek gyűlölete, a kommunisztai vágyak éle megtörnek. A vagyont illető, tehát az örökösödési törvényeknek is legfőbb feladatuknak kellene lenni, hogy ellene dolgozzanak a nyers, hideg önzésnek s anyagiagnak. — Ezen szempontot azonban, melyet tudom, sokan Utópiába fognak utasítani, csak megpendítve, s ezúttal tovább

fejtegetni nem akarva, most csupán a család iránti kötelességet állítom fel, mint az örökösödést szabályozó törvényhozás vezéreszméjét.

Átmenve egy másik eszmére: én szeretem a törvény-szabályokat, melyek állandósági jellemmel bírnak. Távol legyen azonban tőlem ez által azt akarni mondani, hogy a holtak az élőkön, a múlt a jelenen s jövődön örökké tartó uralmat gyakoroljanak. De az tagadhatlan, hogy az ember, saját élete rövidségének, s mulandóságának érzetében, természetes vonzalommal viseltetik az állandó, a tartós iránt; a természet útján jár, midőn családot alapít, ennek számára vagyont szerez, jövődöt biztosító eszközöket gyűjt, s fentartólag, erőt és szilárdságot alapítva, rendelkezik. Mert nem akarja, hogy halála percében, mely naponként bekövetkezhetik, végkép eltűnjék neve s emlékezete a nap alatt; ezért nemzett gyermekeket, kik nevét fenntartják, de már életében is segédkezet nyújtanak a fáradtnak, megosztják munkáit, gondjait, örömeit; s utódokat óhajt, kik fáradsága gyümölcseit élvezzék s tovább szállítsák a maradékban. Ezen természeti hajlamnak megfelelő törvény, az ösiség törvénye az örökösödésben, mely épen ezért föltalálható mindenütt a természet-hez közelebb álló népeknél. — Valamint pedig a szerzőknél természetes volt a kívánság, hogy szerzeményeik idegenekre ne szálljanak, hanem a vérnél maradjanak: úgy az utódoknál is természetes volt az előszeretet s kegyelet érzelme a nemzetségi ősi javak iránt, melyeket az ősök emlékezete mintegy megszentelt s drága ereklyékké avatott. Én legalább sohase foghattam meg, hogy az ős magyar családok eladósodott s ősi javaikból száműzött maradékának szíve meg nem hasadt, midőn őseinek tűzhelyét és sírboltját az elfoglaló idegen pénztőzsérnek kelle átadni. — Fájdalom, hogy ily eset a rosszúl alkotott s össze nem hangzó törvények nem elegendő ol'alma, s a korcs unokák pazarlási hajlama s ázsiai hanyagsága mellett gyakran fordult elő; de azért általánosnak mondható a fentebbi természetes vonzalomból származó féltékenységg az ősök ezen, valamint más egyéb hagyományainak is megőrzésében, s a vágy ily javakban részesülni s azokat ismét az utódokra is sértetlenül átbocsátani. — Nevessék bár ez érzelmeket a hideg önzők, e kopár szikla-szigetek az em-

beriség nagy oceánján, s nevéssék az anyagiséggal egyértelmű álpolgárosodás gombaszerű parvenuei: én a természet törvényét a codexbe átvinni nem tartom nevetségesnek, s a patriarchalis rendszer szabályai, mint szentegyház góth ívei alatt, jól érzem magamat, s nem ignorálhatja a családiság ez érzelmeit az állam, s az állam érdekeit felkaroló törvényhozás sem; nem felejtheti, hogy az állam alapja a család, s hogy a családokat szilárd alapra, ősi vagyonságban s ősi függetlenségben és tiszta, nemzeti erkölcsben fenntartani annyi, mint az államnak és nemzetiségnek gránit oszlopokat emelni.

Az ó s középkori örökösödési rendszereknek adott átnézetéből láttuk, hogy mindazon népeknél, melyek a természethez közelebb állanak, s az anyagiségba még el nem sülyedtek, s azon korban, midőn a kifejlett ipar, kereskedés, forgalom s anyagi érdekek nem játszották még azon fontos szerepet, mint ma, midőn a földbirtok s annak művelése volt az alap, melyen a családok s családokból álló nemzetek léte főleg nyugodott, a család-fenntartási eszme volt uralkodó s irányadó, s ha úgy akarjuk nevezni ez eszmét, mint nálunk azt nevezni szokták, az „ösiségnek“ találunk nyomaira. Ott látjuk ezen eszmét, hogy a fejletlenebb indus, chinai stb. törvényeket ne említem, az ó zsidó törvényekben. Mózesnek, a zsidók nagy törvényhozójának törvénye szerint azon földet, mely minden családnak sajátul s élelme forrásául kimérve volt, nem lehetett örökre eladni, s az eladásra kényszeredett rokontól a legközelebbi rokon válthatta azt magához idegenek előtt; eljövén pedig a jubilaum szent ideje, a családok részére történt eredeti földosztás megújított (minden 50 évben), az idegen vevő köteles volt a vett jószágot ingyen visszabocsátani, s a család visszanyerte ősi örökségét (kivéve a városi házakat, melyek egy év leteltével már a vevőéi maradtak). A családfenntartás vágya szülte a levirátusi házasságot is. — A görögöknél, úgy a szigorú Lycurg spártai, mint a bölcs Solon athenei törvényei szerint, szinte gondoskodva volt arról, hogy a földbirtok folyvást a tulajdonos családnál maradjon. Athén legrégebbi törvényei tiltják a végrendeleteket; Solon megengedi azokat, de csak a gyermektelen polgároknak. — A régebbi Rómában a rokonok szinte kizárhatták az idegen vevőt, s ugyane célból, hogy t. i. a javak a családnál megmaradjanak, az örökösödés csak

fiúágra s ez ági rokonokra volt szorítva, a leánynak kizárásával, s az örökös nélkül elhalt polgár javaiban a nemzetség örökösödött, melyből származott; a gyámság az agnátusokat s ezek nem létében a nemzetségbelieket illette; ősi javak pazarlói a jószágok kormányzásától megfosztattak; Róma előidejében végrendeleteket tenni épen nem volt szabad, azután is hosszas ideig csak a népgyűlésekben s ezek helybenhagyásával. Csak a császárok alatti Róma állítá fel a régi ősiségi elvvel s családi örökösödéssel ellenkező szabad rendelkezést, gondoskodva azonban, bár tökéletlenül, a köteles rész felállításával, a gyermekek érdekeiről is. — Csaknem általános volt a rokonok irányában az előleges megintés kötelessége s az elővétel joga, és pedig nem csak az ó korban, hanem a középkorban is, II. Fridrik császár törvényében, Német, Francia s egyéb országokban is, melyek törvényeiket ezektől kölcsönözték. Mert általános volt a természeti érzés, hogy azok, kik egyazon család tagjai, szoros lánczczal egybefűzötteknek tekintsék magokat, s a többnyire közös fáradsággal, egyesített munkával, gyakran vérrel szerzett javakat a család körében megtartani igyekezzenek; s mi is lehet természetesb, mint ily törvény azokra nézve, kiknek vérszerinti s egyszersmind érdeksugallta kötelességek volt egymást szeretni, védeni, segíteni és támogatni, főleg azon korban, midőn e kölcsönös segítség, az erőszak, folytonos háborúk, rendezetlen főhatalom s barbárság rémeivel szemközt, a legegésztőbb szükségnek mutatkozott? Ezen mindenütt hasonló természetes érzés, mindenütt hasonló törvényeket szült, s így a szabad rendelkezés mindenütt korlátozva volt a családi tekintetek, az együtttartás szüksége által. Az ó német jogban, melynek elvei szabályozók lettek Európa legnagyobb részében, ugyanazon elveket látjuk, miket minden ősz fajnál, melynél a földbirtok tekintetett az összes politikai, állami s községi jogok alapjának. A családtagok szoros kapcsolata, s közös érdeke, szóval: a családíság uralkodik mindenütt, melynél fogva a földbirtok nem egyéni, hanem családi vagyonnak tekintetik, melyről épen ezért egyesek önkénye a család hátrányára nem rendelkezhetik, s minden törvényszabály oda van irányozva, hogy a család ereje, befolyása, hatalma fentartassék s biztosíttassék. A Sachsen-

és Schwabenspiegelben ott találják az ösiség eszméjét, a szabad rendelkezés korlátozását, az elidegenítés érvénytelenségét, a családi fekvő javak iránt kötött szerződések megsemmisítését, a törvényes örökösök t. i. a családtagok visszaváltási jogát, ellenmondását, az előintés szükségét, az ösi ingatlanok feletti végrendeletek kizárását, s a „paterna paternis, materna maternis“ elvet. Ugyanezen elveket látjuk Angliában, és pedig mai napig csekély változtatásokkal; s Franciaországban, hol egész a jelenkori codexek idejéig, legnagyobb részben szinte nem a római, hanem az ó német jogi szokások után alakult „Coutumes“ uralkodott, melyben vezérszerepet játszik az ösiség, a családíság.

Távol legyen tőlem, hogy midőn az ösiségnek az örökösödésben szószólója vagyok: pártoljam egyszermind az ösiségi eszme káros oldalait, kinövéseit s visszaéléseit is, melyek nemzetgazdászati tekintetben veszélyesek, s melyeket a kor józan philosophiája rég elítélt. Nem ohajtom, hogy a nemzetségek fentartása czéljából büszke s hatalmas olygarchia alakitassék, s oly törvényhozás keletkezzék, mely a családfák száraz ágbogaira kapaszkodó aristokratái kevélységet legyezze s táplálja, s a nemzetségi hatalom és fény fentartására oly eszközökhöz nyúljon, melyek a kor igényeivel ellentétben állva, a nemzetgazdászati józan elméleteket arczúl verjék s középkori dohos szagot terjeszsenek. — Ki fogna korunkban, midőn a szabad tulajdon magas értéke, a kifejtett nemzetgazdászati tudomány sugárainál, kellő méltánylásban részesül, ki fogna csak egy árva szót is emelni az ösiség azon rendszere mellett, mely, a valódi tulajdonnal összeférhetlen, s ennélfogva a szorgalmat s művelési kedvet lehetlenné teszi, a birtokok értékét leszállítja, a nemzetség eszméjének az élő nemzedéket egészen feláldozza, a családok fentartása magában okos és nemes czéljának, mit azonban a soknemű kijátszások miatt, tapasztalás szerint, el nem érhetett, a személyeket, az egyéneket teljesen alárendelte, melynek érisi hatása alatt az egyetértésre oly igen utalt nemzetben a perlekedési kedv és szokás valódi ideges kórrá fajult? melynek sikertelen védelme mellett annyi derék magyar család elpusztult gondatlanabb tagjaiban, s annyi ösi, talán az

Azsiából kijöttektől egyenesen származó nemzetség vagyona került kül- és belföldi, újkori saracén s izmaelita tőzsérkezekre? — A XIX. század szelleme s igényei a középkor más szellemű, egykor kétség kívül becses és üdvös irányú, de a századok koptatva és teremtvő átalakító keze alatt, régi becsőket vesztett intézményeit nem tűrik többé; e kornak iránya s jelszava: anyagi jóllét, ezt szülő szorgalom, ügyesség, ipar, kereskedés, czélszerű földművelés! s mindezeknek feltétele: a hitel, mely lehetlenné teszi, hogy a tulajdont megkötő, a szabad mozgás szárnyait szegő ösiség fenntartassék. — Ez minden kétségen túl van, s csak elfogult vakság, a régibe vakon szerelmes egyoldalúság, tömjényezhet már e fénye s ereje-vesztett bálvány oltáránál.

De van a dolognak másik oldala is, mint ezt nagy tekintetű jogtanárunk, boldogult Frank Ignác, ez Akadémia korán elvesztett jeles tagja, s felejtetlen tanítóm, egykor e helyen olvasott értekezésében kifejtette.

Ha meg vagyunk győződve, hogy az ösiségből, mint az jogrendszerünkben veszélyesen kifejlett, végtelen bajok származtak, mert okozá, hogy hazánkban minden birtok ingadozó állapotban, bizonytalan kimenetelű pereknek martalékul vetve, s ezért a hitel és jobb gazdálkodás lehetetlen volt; s hogy az, mit a nemzetiséget aggodalmasan körülzánczó ősök védbástyaként tiszteltek s ápoltak, a megváltozott viszonyok folytán türehtlen nyüggé s ezért általános és méltó kárhoztatás tárgyává lett: meg kell azt is vallanunk, hogy ezen az ösiséget elkárhoztató vélemény, annak divattá lett üldöztetése, melyben magam is fiatalabb koromban nem egy philippicával vettem részt, s az annak eltörlését követelő országos zaj nem az ösiségre az örökösödésben, hanem az ösiségi rendszer azon oldalára vonatkoztak csupán, mely a vagyon szabadabb forgalmát gátolta, s a birtok bizonytalanságát okozta. Az ősi javakat felszabadítani, a tulajdont biztossá tenni, az érvénytelenítő pereket megszüntetni, mindenki már régóta óhajtja; de nem gondolom, hogy valaki az ösiségi tan azon részét gáncsolta volna, s gáncsolhatná jelenleg is alaposan, miszerint, míg szerzeményeivel kiki szabadon rendelkezhetett, az ősiről, míg törvényes örökösök léteztek, ily szabad intézkedéssel nem birt; miszerint továbbá az, ki a

törvényes örökösöknek az ősiek eladása által rövidséget okozott, e hiányt saját szerzeményéből pótolni köteleztetett, — miszerint az ősi örökség az osztózó rokonok közt osztály után is közös maradt annyiban, a mennyiben a meghaltak osztályrésze életben maradt rokonaira szállt, — miszerint a törvényes gyámság ősi javakban a végrendeletit megelőzte s az öröklés rendét követte stb. Mindezek a tulajdon szilárdságának s a hitelnek mitsem ártottak, s e tekintetben az ősiségre panasz, ellene elkeseredés nem volt a nemzetben, és az 1848-iki törvény is, midőn, szokott tökéletlen szójárás szerint, az ősiséget eltörölte, e szót bizonyosan csak azon értelemben vette, a mennyiben az ősiség a hitelnek árt s nemzetgazdasági tekintetben veszélyes, nem pedig a családíság rendszerét akarta végkép kiirtani az örökösödésben. Az 1848-iki XV. t. cz. sokak által tágabban értelmeztetik, mint értelmeztetnie kellene magánjogi szempontból; fentartván ugyanis az 1836-iki XIV. törvényt, ezáltal elkülönzi az ősiség magánjogi oldalát a nemzetgazdasági s közjogitól. E törvény mellett bátran fentartatható az ősiségből mindaz, mit a nép jogérzülete megtartani óhajt, s mit nemzetgazdasági tekintetek nem tiltanak. Az e tárgy körüli összes értékezések- és javaslatokból kitetszik, hogy az „Ősiség eltörlése“ kifejezés alatt mindenkor részint több értetett, mint a mennyit az ősiség helyes értelme foglal magában, mert ezen fogalom alá értettek helytelenül p. o. a gyökérperek is, melyek az elévülésről hiba és veszélyes tan mellett a birtok biztosságát örökösen függő bárd alatt tartották, noha a szerzett javakra nézve is csak úgy fenyegettek, mint az ősiekre nézve; részint kevesebb értetett, mint a kifejezés magában foglal, mert senki sem akarta a törvényes öröklést az ősiekben megszüntetni, a végrendelkezési önkényt azokra kiterjeszteni, a törvényes gyámságot kizárni stb. szóval: az ősiséget, vagy helyesebben: családíságot törvényeinkből s az életből teljesen kiirtani, hanem csak az ősiségből, s főleg annak hamis alkalmazásából eredt bajokat, a birtok biztosságát zavaró pereket elenyésztetni, s úgy az ősi, mint minden más birtokot felszabadítani, bilincseiből s kötelékeiből kibontani s biztosítani.

Míg hát egy részről nem lehet józan észszel ellenezni,

hogy a szabad forgalom s biztos birtok igényeinek megfelelő törvények lépjenek a fenállott bilincsek helyébe: ebből nem következik egy másik túlságnak óhajta, hogy t. i. minden állandósági elv feláldoztassék az ipar és anyagi érdekek mozgalmoszomjas igényeinek, hogy egy korlátlan s végtelen ingatagság, alap- és szilárdság nélküli hánykódás legyen a jelző, melynek hullámain azután elsüllyedés fenyegecssé a nemzeti szokásokat, erényeket s firól fira szálló kegyeleteket.

Miért ne lehetne az ösiség fogalmából megtartani a lemenők szükséges öröklését az ősiekből? s miért ne lehetne megtartani a vagyon visszaszálló természetét az apai s anyai ágra, ezen rokonszenves institutiókat, melyek a családíság eszméjében lelik ugyan magyarázatukat, de a nemzeti jóllétnek semmit sem ártanak, s a természetes jogfogalmakkal nem csak nem ellenkezznek, hanem azzal igenis öszhangzanak. Feláldozzuk-e ezen a nemzet szívéhez nőtt institutiókat azon a szabadság nevében hirdetett zsarnoki eszmének, mely az absolut jogegyenlőséget s egységet az öröködési alapelvekre is ki akarja terjesztetni? A magyar öröklés ezen elvei a családíság természetes igényeinek kielégítésére szolgálnak, a családok és nemzetiség egyik legfőbb biztosítékát képezik, ellentétben a római joggal s azon alapúlt osztrák codex öröklési elveivel, mely a vagyonnak egyéni, sajátjogi, szabad rendelkezés alá eső természetét túlságig viszi, s nem a magyar faj számára való.

Nincs része a magánjognak, mely a haza közérdekeivel oly szorosan összefüggene, s melyre a politikai tekinteteknek oly nagy befolyást kellene engedni, mint az öröklési jog. Nem elég itt az általános, következetes rideg elmélet; a szabadság phrásisain, az észjog philosophiai tételein kívül az állam különös érdekeit, szükségéit, a közgazdaszat tanait, valamint a nemzet jogi tudatát s érzületét is szemügyre kell venni. Ha a szabadság elmélete, az abstract észjog szigorúsága teljes egyenlőséget és korlátlan szabad rendelkezést követel, ha a nemzeti közgazdaszati érdekek oly örökösödési törvényeket ajánlanak, melyek a szabad forgalomra békót ne vessenek s az anyagi haladást ne gátolják: a magyar nemzet jogi tudata s érzelme, és erkölcsi szükségéi ismét azt igénylik, hogy a családíság s ezáltal a nemzetiség védelmére szolgáló

szabályok szinte lelkiismeretes figyelembe vétessenek. Mind-ezeket ki kell s ki is lehet egyenlíteni, ha túlvitt következetességből, zordon és merev egységbe szerelmesen, a kérdéseknek csak egy oldalát nem akarjuk tekinteni.

Véleményem szerint kár volna e részben tovább menni, mint épen szükséges. Ha megszűnik az adományos és egyéb javak közti különbség, ha kimondatik, hogy vagyonáról élve mindenki szabadon rendelkezhetik, s rendelkezését, halála után, az utódok úgynevezett jogsérelmi vagyis ősiségi alapon fel nem forgathatják, hogy az öröklött és szerzett vagyon közti különbség elidegenítés eseteiben megszűnik, hogy az ajándékozási és végrendekezési jog is csak a természeti törvény által szabott korlátok által szoríttatik némileg szűkebb körbe; ellenben fentartatik régi magyar jogelveinkből annyi, mennyi a közhitel, a jog- és birtokbiztosság érdekeivel összefér, hogy t. i. az ősi öröklött vagyon a vértől végrendeletileg el ne vonathassék, s hogy végrendelet nem léteben az elhunyt vagyona, ha gyermekei nincsenek, azon ágra szálljon vissza, melytől eredett: azt hiszem és vallom, hogy ez ellen, anyagi szempontból, senkinek se lehet kifogása, mert a csak ennyiben fentartott ősiség az iparra, forgalomra s hitelre nézve egészen ártalmatlan; jogi tekintetben szinte senkisémet emelhet panaszt, mert ezen családi vagyonháramlás s visszaháramlás, élők közti cselekvényekre ki nem terjedve, mások jogaival semminemű összeütközésbe nem jöve, senki jogát nem sérti; ellenben nemzetiségi s családfenntartási szempontból ily rendszabály csak rokonszenvet ébreszthet, míg az ellenkező, nevezetesen az osztrák codex azon szabályt, mely a végrendelet s gyermekkel nélkül elhalt örökhagyó összes vagyonát, ha egyik szülő már nem él, az életben levő másik szülőre háramoltatja, s így gyakran azon ágat, azon családot, melytől a vagyon származott, attól teljesen megfosztja, a vagyont sokszor egészen idegen, külföldi, hűtelen kezekbe játsza, az öröklést nem elvek szerint intézett józan rendszernek tekinti, hanem valódi sorsjátékká teszi, a magyar nemzet érzületét, jogfogalmait és szokásait, jellemét s geniusát, mely a családi-ság szentélyéhez ragaszkodik, a legkellemetlenebbül fogná illetni.

(J e g y z e t. Az osztrák, porosz és francia codexek örökösödést szabályozó fejezeteinek egymás közti, valamint a magyar örökösödési joggal részletes összehasonlítását, mely sok ívet foglal el, külön kiadásra tartván fel, innét kihagytuk.
A s z e r z ő.)

MAGYAR
AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ.

A PHILOSOPHIAI,
TÖRVÉNY- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
OSZTÁLYOK KÖZLÖNYE.

III. KÖTET.

1863.

III. SZÁM.

SCHELLING PHILOSOPHIÁJÁNAK
HARMADIK IDŐSZAKA.

HORVÁTH CZIRILL R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1863. január 19-ki ülésben.)

Az eddig előadottakban Schelling philosophiájának két időszaka lön tárgyalva. Sem az egyik sem a másik nem mult el figyelemre méltó eredmény nélkül. Az eredmény egyegy philosophiai rendszer volt, melyek összefüggési szempontból is nagyon megérdemlik, hogy a közöttük levő viszony sajátosságai se maradjanak érintetlenül. Azon egyénekre nézve pedig különösen, a kik Schelling philosopháló szellemét a maga egész mélységében akarják ismerni, az említett viszony átértése valódi szükséglet. Schelling szellemének gazdagsága tömördekebb volt, hogysem azt a már említett rendszerek valamennyi oldalról kimerithették volna.

Ezt ő maga is érezte, sőt titkot sem csinált belőle: azért fordultak elő a berlini előadásokban olyféle nyilatkozatok, melyekkel a hegelisták sehogysem tudtak kibékülni. Schelling a berlini föllépést a philosophia ügyének irányában

hivatásos föllépésnek tartotta. Föllépett, hogy a philosophia menetét a maga valódi sodrába visszavezesse. Föllépett, hogy a szélteben hatalmaskodó irány egyoldalúságát megakassza, és azt, a mi még az egészből hiányzott, megismertesse.

— Mielőtt azonban ezen lerontólag építő munkához hozzáfogott volna, önmaga kívánt a philosophia egészében eligazodni. Azok a különböző kérdések, meg azok a nagymérvű föladatok, melyek őt, az előbbi két időszak meghaladása után is, mindegyre nyugtalanították, rendszerre vártak, mely az előbbieket becsfokát kijelelje, a bennök talált és gondosan átvizsgált hiányokat pedig elvalaposan kiegészítse.

Mik után ítélve nem csak a teljesebben fölfogandó schellingianismusnak, hanem közvetve a philosophia egészletének is érdekében áll azt tudni: vajjon a harmadik rendszer olyan-e, mely által az előbbieket hiányai elvalaposan ki valának egészítve. Sőt, ha igazat akarunk, nem tagadhatjuk, hogy ezen kiegészítésnek vagy ki-nem-egészítésnek tudása méltán keveselhetné a pusztá érdekesség szempontjának mértékét. A philosophiának, mint philosophiának egészlete szükségli, hogy ama tudás létre jöjjen. Mely szükségelésnek következtében hogy az ama tudáshoz vezető út annál irány-szerűbben megnyitathassék, lássuk itt minden más előtt azt a viszonyt, melyben a már meghaladott rendszerek egymáshoz állanak.

A már meghaladott rendszerek két különböző időszak eredményei lévén, nincsenek, nem is lehetnek az őket föltétező időszakok bélyegei nélkül. Az első időszak a még idegenszerű alapon nyugvó készülődés időszaka volt: azért oly bizonytalanok határai között az eligazodás ösvényei. Biztosabb a második időszak; mert itt már Schelling eredetisége szabadabb irányban mozog. Utóbb az első időszakban önmaga sem látott egyebet, mint a philosophia történetének egyik szükségképen meghaladandó és kiegészítendő fejlődőfokát, mely, az identicismus szükségének igazolásával együtt, saját körmenetét is bevégezte. A második időszak eredménye iránt egészen más nézettel volt. Ezt ő tulajdon ifjúságának oly szüleménye gyanánt tüntette föl, melyet a harmadik időszak álláspontról sem kívánt elejteni.

Az elmúlt idők sok több mozzanatra nézve különböztek egymástól: különbözniök kellett tehát az őket visszatükröző rendszereknek is. E különbözések között kiválólag megemlítendő: a kiindulási pontok és a végső eredmények. Az első időszak rendszerének kiindulási pontja az általános én; a második időszak rendszeréé az általános azonság. Az első rendszer végső eredménye az atheismus; a másodiké a pantheismus. Az első szerint az én minden; a természet, az emberiség és az istenség csak annyiban vannak, a mennyiben az önmagát tevő én öntevése által tétetnek. A második szerint az isten minden, mert ő teszi és ismeri meg magát mindenben; a világ, az én semmik, mert valódi léttel csak az általány bír bennök.

A kiindulási pont és a végső eredmény közé az elvalapos ismeretekből álló szerkezet esik, melyen belül a tartalom és a módszer fölötté nagyfontosságú tárgyak. A tartalom mindenütt azonegy t. i. az általános igazság, csak hogy ennek hatályoskodó alapja gyanánt az első rendszerben az én, a másodikban az azonság mutattatik föl. A természet, a szellem és a művészet mind a két rendszerben oly tárgyak, melyeken keresztül az általános igazság meghatályosítása folyamlík.

A meghatályosító módszer azonban mindenütt más. Minthogy épen a módszer az, mely miatt Schelling philosophiája leginkább megtámadatik, helyén lesz, ha itt ezen oldalt egy kissé behatóbban illetjük.

Az első rendszer módszeréről Schellingnél ezeket olvashatni: Hogy az újabb philosophia fejlődésének folyamlása közelebbről és kűtfő után ismert legyen, ajánlom az idealismus transscendentalis tanulmányozását; mert már ott, noha még Fichte gondolatainak hüvelyé alatt, rá lehet találni az újabb rendszerre. Már az érintett munkában meg lön érvényesítve ama módszer, mely utóbb a Fichtétől független rendszernek lelkévé vált. A ki e módszert már ott föltaálta, meggyőződhetett arról, hogy ez az én sajátom. Nem dicsek szem föltaálásával, de azért mégsem engedhetem meg, hogy annak föltaálásával más dicsekedjék.

Másutt meg ezek találhatók: Előtte akkor az egész philosophia nem volt más, mint a tudat története, melyet én

korszakokra osztottam. A hangszer azonban korlátozottabb volt, hogysem én azon az egész dallamot eljátszhattam volna. A haladás elve, azaz a módszer azon megkülönböztetésen nyugszik, melynél fogva más az önmagát fejlesztő vagyis az öntudat szülemítésével foglalkodó én, és más az előbbire reflectáló, azt mintegy szemlélő vagyis a philosopháló én. Mindenik mozzanat által tétetik egy határozat az obiectiv énbe; e határozat mindamellet nem ő végette, hanem csupán a szemlélő végett volt belé téve. A haladás mindig abban állott, hogy az, a mi az előbbi mozzanatban a philosopháló végett az énben téve volt, a következő mozzanatban magára az énre nézve obiectivvá, magáért az énért benne tetté, a haladás tehát abban állott, hogy ily módon végre maga az obiectiv én a philosopháló énnel álláspontjára emeltté, azaz hogy így az obiectiv én a philosopháló, a subiectiv énnel teljesen egyenlővé vált. Azon mozzanat, melyben az egyenlőség előtünik, hol tehát az obiectiv énben épen az lőn téve, a mi a subiectiv énben tétetett, zármozzanat a philosophiában, mely magát ezáltal saját végére nézve határozottan biztosítja. Az obiectiv én és a philosopháló én között majdnem olyan a viszony, a minő a socratesi párbeszédekben a tanítvány és a tanító közötti. Az obiectiv énben az ő általa tudottnál mindig több volt téve: és így a subiectiv, a philosopháló én működése oda törekedett, hogy az obiectiv ént a benne téttnak megtudatolására, és ennek következtében végre önmagának teljes megismerésére segítse.

Ezen idézetek után az első rendszer formális álláspontjáról bizvást elmondhatjuk a következőket. Magát az álláspontot a közvetettség jellemzi. Tényezői a reflexio és a szemlélés. A reflexio alatt azonban nem a tárgyon belül mozgót vagyis a belsőt, hanem a külsőt kell érteni. Itt a tudat fejlődése adatik elő; a philosopháló én e fejlődésre mintegy kívülről reflectál, és az ily reflectálásnak segélyével fölfogottakat egymás után értelmezi. E rendszeren belül az értelemnek jutott a legfőbb szerepelés. Tesz ugyan e módszer említést a szemlélésről is, de az itt csak annyiban szerepel, a mennyiben a fejlődő én létének fölfogása által a bonczoló és összerakó reflexio számára tényalapot szolgáltat. Működése alárendeltségre van szorítva. Megjegyzendő azonfölül, hogy itt nem a

közvetlen, hanem a közvetett vagy is az értelmi szemlélestről van szó.

Miknek egyoldalúságainál fogva legkevesebbé sem lehet váratlan, ha e rendszer, mind a materialis mind a formalis álláspont miatt, oly rövid idő múlva meghaladtatott.

A második álláspont formalis álláspontját az öszszerűség jellemzi. Ismerési módja általánosnak nevezetik, a mi arra mutat, hogy itt az általány, mely egyedüli tartalom, a forma fölött is határoz. A szemlélés meg a reflexio itt is úgy jönnek elő, mint tényezők; de nem azok ők itt többé, a mik előbb voltak. Működésük valamennyi szakában meglátszik rajtuk, hogy egy fokkal ők is tovább vitettek. Úgy lehet azonban észrevenni, mintha Schelling e fok rejteményein nem hatolt volna keresztül kellő szigorral. Legtöbb bajt okozott neki a szemlélés, melyet intellectualisnak nevezett. Ellességei nem tudtak benne mást találni, mint a közvetlen szemlélést; holott ő a megtámadott közvetlenségen fölül még valami mást is akart értetni. Az a szemlélés, melyet ő intellectualisnak nevez, sem nem a közvetlen sem nem a közvetett, hanem a kettő egysége, vagyis az öszszerű, az észbeli szemlélés. Az intellectualis szó csak a közvetettre vonatkozik. Ez az öszszerű szemlélésnek csupán egyik oldala; a másik kiegészítő oldal benne a közvetlen szemlélés. Az öszszerű szemlélés, mint önmagában megkülönböztetett egység, a létet a maga egész teljességében tükrözi a szellem elé.

Midőn ez végre hajtatik, az öszszerű szemlélésnek egymást kiegészítő oldalai által a létnek mind egyedleges mind egyetemleges oldala letükrözést nyer a szellemben. Ámde mivel Schellingnél az általános azonságon belül érvénykedő ész előtt a létnek egyedleges mozzanatai csak mulékony alakok, az egyetemleges oldal pedig minden: látható az ok, mely miatt az öszszerű szemlélés fölhozott oldalai nem hatályoskodhattak egyenlőképen. És ebben áll az identicismus egyik hiánya. Mint egyoldalulag tartott universalismus az individualitást nem tudja voltaképen megmagyarázni és érvényesíteni.

Az identicismus módszerének másik tényezője a reflexio, mely azonban itt már nem külső hanem belső. Legalább ilyen gyanánt mutatja őt fel az ismerésmód általánossága. Itt tehát a reflexio magán az általányon belül mozog. De nem is lehet

másképp, miután itten nincs oly individuum, mely őt külsővé vagyis az általányon kívül mozgóvá tehetné. És épen ez irányban keresendő az ok, mely miatt itt az egyetemleges létszemlélés alá rendelt reflexio minden belsősége mellett sem fejthetett ki oly hatályosságot, minőt a módszer öszszerűsége követelt.

3. fejezet
Az identicismus ezen mind materialis mind formalis álláspontjainak hiányai miatt igen természetes volt, ha e rendszer is meghaladtatott.

Ezen meghaladás a szabadságról irt és 1809. évben közre bocsátott értekezésben volt megkezdve. Vannak, kik ezt Schelling valamennyi munkája között legmélyebbnek tartják; mások ellenben nem látnak benne mást alaphias nézetek halmazánál. Az első vélemény azoké, kik a philosophián belül a szabadság fogalmát a szükségképiségé fölé emelendőnek ítélik; a második azoké, kik szerint a philosophiában az ismeretek valódi érvényesültségét egyedül a szükségképiség alapíthatja meg. Oly jelenségek, melyekből világosan láthatni, hogy ezen értekezés csakugyan nincs nagyfontosságú mozzanatok nélkül. Annyi bizonyos, hogy itt már a philosopháló szellem másféle álláspontot érvényesít, más irányban mozog, és más eredmény után törekszik.

Jessen!
Különösen megragadók az istenre vonatkozó gondolatok. Itt az absolutum nem az általános lét, nem a tiszta indifferentia többé; hanem az egyedül igaz lét, az öslét, melyre csak magára illenek a lét, az alapnélküliség, az örökkévalóság, az önigenlés, és az ezekhez hasonló állítmányok, valamint az akarás is. Ezáltal az akaró és az akarvány közötti ellentét is téve van. Mihezképest itt az isten eszméjének meghatározásakor egy oly ellentét szolgál kezdetpontul, mely magában az istenben van.

Az isten ugyanis kétféleképen tekintetik: mint saját létezésének alapja, és a mennyiben mint isten létezik. Az általány nem az ellentétek azon tiszta azonsága többé, melyben az ideale, a subiectivum, a végetlen, és a reale, az obiectivum, a véges közvetlenül benne voltak; hanem oly általány, mely önmagát fejleszti, és mint tökélyes általány, mint létező isten, magát önmagán belül közvetítőleg, örökké szülemíti, származtatja. Az isten ezen önmegvalósításának két

fő mozzanata van. Először az isten magát, mint ősalap, két, egyenlőn örök kezdetre különíti. Oly lény, mely saját létezésének alapja; és oly lény, mely létezik. Másodszor az isten önmagát, mint oly akaratot fogja föl, mely saját alapjánál fogva lőn létezővé, és mely az általános értelemmel azonos, vagyis maga az általános, öntudatos ész.

A mi különösen az alapot illeti, ennek lényegét az istenben levő természet teszi. Az örök, isteni természet azonban még meg nem különített erőegészszel; a még szabálytalan, vak észszel; a vak, értelemhíjas akarattal, mely azonban sovárogo már az után, hogy a rendet, a szabályosságot, az értelmet, az öntudatos eszt önmagából előhozhasssa. Az isteni természet létalapja a világnak is, mely az istennek saját természetével való kibontakozásával együtt azért lőn téve, mert az örök természet a belőle kibontakozó istennek ellene szegül, és törekszik azt magában tartani. E visszahatáskor az isten az örököt szétválasztja, és úgy lép elő az egység, mely előbb rejtve volt; úgy támad az egyes lény, melynek teste a szétválasztott örökből képződik, lelkét pedig az ugyanazon öröknek ugyanakkor lett köteléke teszi. A világ az istennek önnyilatkozványa. Ő származott általány, a mennyiben maga az általány, mint az isten önfelfogásának következménye. Tehát oly következmény, melynek alapja az általányban van. Ő, így tekintve, az istenben van, és nem más, mint az istennek mozzanata. Egyedül a bűnbe való esés vagyis a világ szellemének istentől való elesése által jutott az önlétüséghez, mely azonban, mivel fenn nem állhat, szükségképen törekszik az istennel való egyesülés után. Ezek Schelling gondolatai.

De mi okozhatta Schellingben ezt a nagy változást, és mi az különösen, a min az egész alapszik? Oly kérdés bizonyára, melyet, a már hallottak után, ki nem lehet kerülni.

Schelling e dolgozatában minden más előtt azon volt, hogy új álláspontját az előbbivel összefüggésbe hozza, az utóbbiakra nézve pedig alapot egyengessen. A többi között az azonság és alaposság törvényeinek irányában ezeket hozza föl:

Csalódnék, a ki azt vélné, hogy az azonság elve oly egységet fejez ki, mely, az egyféleség körében való mozgás

miatt, élet nélkül szükölködik. Az azonsági törvény egységet közvetlenül teremtő egységnek kell tekinteni. Már a régi behatóbb logika megismerte, hogy a subiectum és praedicatum közötti viszonyban az alap és következmény közötti viszony is benne foglaltatik, és hogy ennél fogva az alaposság törvénye épen oly eredeti, mint az azonságé. Következéleg hogy az, a mi örök lénynak mondatik, közvetlenül és épen úgy, a mint önmagában van, alap is legyen. Az, a minek ő, saját lényegénél fogva, alapja, nem lehet, mint olyan, töle való függés nélkül, és, a minden lénynak istenben való beuléte miatt, nem lehet őt máskép, mint istenben foglaltnak tekinteni. E függés sem az önállóságot sem a szabadságot nem rontja le; mert nem határozza meg a lényegget, hanem csak azt jelenti, hogy az, a mi függő, csak annak irányában következmény, a mitől függ. Nem mondja tehát azt, hogy mi legyen, vagy mi ne legyen az, a mi függ. A szerves individuum csak másnak segélyével lehetett olyaná, a minő, és csak levésére nézve függő, de nem létére nézve is egyszersmind. Nem képtelenség tehát azt állítani, hogy az, a mi isten, szülemíttetik egyszersmind és megfordítva. Sőt épen az foglalna magában ellenmondást, ha a függő és következő lény önállással nem bírna, mert akkor lenne függés, de függő nélkül; lenne következés, de következő nélkül. Mikenek úgy-léte mellett az oly következmény, mely valamely önállónak tevése nem volna, az isten eszméjével ellenkeznék. A származtatott általány azonfölül, hogy magában ellenmondást nem foglal, középfogalom az egész philosophiára nézve.

Az imént előadottak után világos, hogy Schelling az azonság törvényét az alaposság törvényével akarja egyesíteni. Azt vitatja, hogy az, a mi azonos, már mint olyan teremtő alap is egyszersmind, még pedig szükségképen. Logikai oldalról tekintve ez teszi a Schelling-féle világszemlélet új alakulatának alapját és indokát. Előbb egyedül a tétel jutott nála érvényre: $A = A$. Ez volt egyetlen kifejezője az általános igazságnak; ez volt az általány lényegével azonos forma. Most egy másik, az előbbivel mindenképen egyenlő, tételt érvényesít. E tételt a képlet tünteti föl: $A \text{ ex } A$. Most azt vitatja, hogy az első A mint saját praedicatumával azonos subiectum, épen ezen azo-

nosságnál fogva alapja a második A-nak, mint praedictumnak.

Schelling átlátta, hogy, az általános azonságnak élettel és mozgással való elláthatása, meg a föltűnő világ lételének és az abban található ellentétek küzködésének megmagyarázhatása végett, az azonság törvénye mellett még egy másik elv is szükséges. Az önismerés fogalma, mely az általánynak tulajdonítva lön, e hiányon nem segíthetett, és pedig a) azért, mert nem volt megfogható, hogyan juthasson a tiszta azonság önmagának ismeretéhez; b) azért, mert az ismerés fölteszi már az életet a mozgást a cselekvést; c) azért, mert így a föltűnő világ megmagyarázása nem lön előmozdítva.

A Schelling új álláspontjára vonatkozó nézetek még jellemzőbb alakot öltöttek azon előszóban, melyet ő Cousin dolgozatának Beckers által eszközölt fordításához mellékel. Itt tűnik föl valódiilag ama határvonal, mely őt Hegeltől elválasztja. Hegelt, a rendszerében uralkodó elv miatt, élettelen-ségről, a formának lelkét ölő meddősége miatt pedig, scholasticismusról vádolja. Megtartotta ugyan, mondja Schelling, a mozgás elvét, de nem annak subiectumát. E subiectum nem volt az ő kezében más, mint a logikai fogalom, azért nevezte a mozgást dialektikainak.

Schelling a maga philosophiájának elvéről ezeket írja: A szükségképeni előhaladás elvével azon philosophia is el volt látva, mely az újabb időben, a spinozismussal való megegyezés miatt, leghatározottabban lön gáncsolva. Ezen elvét a végtelen subiectum-obiectum vagyis azon általános subiectum tevé, mely önmagát saját természete szerint megtárgyasítja, de ezen megtárgyasítottságból ismét diadalmasan kilép és a subiectivitas egy magasabb hatványába (potentiájába) tér vissza, míg végre, az egész lehetőségnek vagyis az egész megtárgyasíthatóságnak kimerítése után, mint minden fölött diadalmaskodó subiectum megállapodik. Ámde ha az, a mi tisztán rationale, vagyis ha az, a mit szükségképen kell gondolnunk, ha tehát az, a mit nem lehet nem gondolni, tiszta subiectum: úgy azon subiectum, mely az iménti mód szerint halad az ön-tette obiectivitas mindenik fokától a subiectivitas magasabb hatványai felé, épen ezen határozatánál fogva nem lehet többé tisztán rationale vagyis az, a mi csak

így és másképp nem gondolható. Ama határozatot pedig, melynek elfogadására a philosophia a valóság eleven fölfogásán fölül még azon szükségesség által is lön kénytetve, hogy az magát a haladás eszközére nézve biztosítottá tegye, méltán lehet empiriai határozatnak nevezni.

Továbbá valamint az úgynevezett apriori formákban csupán az foglaltathatik, a mi minden ismeretben negativum, a mi nélkül az ismeret lehetetlen, nem pedig az, a mi positivum, a mi által az ismeret lesz; és valamint ennek következtében az érintett formák egyetemességének és szükségképiségének bélyege is csak negativ lehet: úgy az absolutum priusban, mely, mindenkép egyetemes és szükségképi lévén, nem más, mint maga a létező, úgy ezen absolutum priusban sem lehet mást megismerni, mint a negativ egyetemességet és szükségképiséget, vagyis azt, a mi nélkül semmi sincs, de nem azt, a mi által valami van. Ha tehát ezen utóbbi, vagyis az, a mi mindennek positiv oka, és így ha a positiv tudomány kívántatik: azonnal átláthatni, hogy a positiv, de a negativumot magában foglaló, kezdethez sem egyedül az empirismus sem egyedül a rationalismus útján el nem juthatni. Az empirismus nem terjed ki az egyetemes lény fogalmáig; mert e fogalom, természeténél fogva aprioristicus lévén, csak a tiszta gondolon belül lehetséges. A rationalismus ellenben a maga részéről sohasem léphet át a szükségképiségnek határain.

A philosophiának, mondja továbbá Schelling, még egy nagy, de a fő dologra nézve végső átalakuláson kell keresztülmennie, oly átalakuláson, mely míg egyfelől a valóságot positive megmagyarázza, másfelől az észet nem fosztja meg azon jogától, melynél fogva az nem csak az absolutum priusnak, hanem magának az istenségnek is birtokában van. Ez azon birtok, mely az észet, miután az minden valóságos és személyes viszonylás alól fölmentetett, egyedül képes oly szabadságba helyezni, a minő szükséges arra nézve, hogy a positiv tudományt, mint tudományt, birtokolhassa.

Hogy a fennebb érintett átalakulás következtében az empirismus és a rationalismus között való ellentétnek az ediginél sokkal magasabb jelentéshez kell jutnia, magától értetik. Ezen magasabb jelentésnél fogva lehet állítani: mi-

*Empirismus
Rationalismus*

szerint az igaz isten nem csupán egyetemleges, hanem különleges, azaz empiriai lény is egyszersmind. Csak így fog mind a kettő egy és ugyanazon fogalomban egyesülni, melyből azután, mint közös forrásból, a gondolkodás legfőbb törvényén és másodrendű törvényein fölül, valamint a negatív vagyis a tiszta észtudományok elvei, úgy a tulajdonképen legfőbbnek mondható tudomány pozitív tartalma is lehozathatik.

Kantnál, mondja Schelling, háromféle apriori fordul *Kant*
elő: az érzéki, az értelmi, és az észbeli. Az érzékinek körébe tartoznak a tér és idő tiszta szemléletei; az értelemébe a kategoriák; az észébe az eszmék. A kategoriák constitutív, az eszmék csak regulatív jelentéssel bírnak. E különleges apriorik fölött van még egy, mely mind az érzékiségre mind az értelemre mind az észre nézve közös prius. Ez az ismerő-tehetség vagyis a legtágasabb jelentésben vett ész. Kant az ész az érzékfölötti eszmék tehetségének nevezte. Ezt ő azért tette, mert akkor, midőn az érzékfölöttihez jut, az érzékiség nem áll már többé oldala mellett. Itt az ész, mint ész, tűnik föl; ellenben míg az érzékiség határai között mozog, az érzékiség által van közvetítve. Az, a mi az érzékiségen belül apriori, azonagy az észbeli apriorival. Honnan is vennék különben a tiszta szemléletek az egyetemességet és szükségképiséget. Az érzékiségtől bizonyára nem, mert ezt Kant merő receptivitásnak nevezi. A mit Kant transcendentalis érzékiségnek tart, nem lehet más, mint az érzékire különösen vonatkozó ész. Sőt az értelem kategoriáit sem láthatja el valami más a kivétel nélküli egyetemességgel és az általános szükségképiséggel, mint az ész. Abban pedig a mit Kant különösen észnek, eszmék tehetségének mond, nem lehet más apriori, mint maga az ész; mert itt, miután az ész mind a tapasztaláson mind bármely kivüle létezőn fölülemelkedett, nincs más, mint az ész. Azért vált szükségessé az aprioristicus ismereteknek egy elvből való közös lehozása, a mi különösen Fichte által lőn kimondva. E szükségesség szükségképen hozta azután úgy magával az imént jellemzett általános ész hatályoskodását, meg a föltétlen észtudomány fogalmát. E tudományon belül nem a bölcész ismeri meg az ész, hanem az ész maga ismeri meg önmagát. Itt az ismerő azonagy az ismerttel. Ez azon tudomány, mely mind

tartalmának mind formájának tekintetéből egyedül érdemli az „észtudomány“ nevezetet. Kant Kritikáját nem lehet ilyenek mondani; mert ott még az ész belső szerkezete kívülről adott gyanánt kezeltetett.

E tudományon belül az ész egészen önmagán nyugvólag érvényeskedik. A tapasztalásból nem vesz föl magába semmit. Ez az ok, mely miatt itt e tudakolást éppen nem lehet kikerülni: hát a tapasztalás, az ismeretnek ezen hasonérvényű forrása, teljesen el fog-e az ész által távolíttatni? Mint ismereti forrás, igen; de különben nem. Íme a pont, mely az észtudomány és a tapasztalás közötti viszonynak átértését követeli. Lássuk öt egykissé közelebből.

Midőn az ész önmagára való viszonylásakor önmagának tárgyává lesz, saját magán belül találja föl a priust vagyis azt, a mi minden létnek subiectuma, és ebben fogja azután bírni a minden létezőre vonatkozó aprioristicus ismeretnek eszközét vagy inkább elvét. De mi az, a mi ily módon azaz apriori minden létezőn megismertetik, a létező lényege-e vagy az, hogy a létező van? Kettőt lehet minden létezőn megismerni: azt, hogy mi, quid sit; és azt, hogy van, quod sit. A „quid sit“ belátást nyújt a dolog lényegébe, melyet értve értem a dolgot, fogalmam van róla, sőt a fogalomban bírom magát a dolgot. A „quod sit“ arról értesít, hogy a dolog van, tehát nem ad puszta fogalmat, hanem valami olyast, a mi túlterjed a puszta fogalmon. Ez a létezés. Itt már ismeretről van szó. A fogalom lehet valódi ismeret nélkül is; de az ismeret nem lehet fogalom nélkül. Az, a mit én az ismeretben megismerek, nem más, mint az „a mi,“ a „quid,“ a dolog fogalma. Az ismeretek többnyire ismételt ismeretek. Ha én valamely növényt megismerek, ha tudom hogy mi: akkor én a jelenvaló, a létező növényben csak azon fogalmat ismerem meg, melyet már azelőtt bírtam. Az ismeretben két elemnek kell összejönni. Ezt jelenti e latin azó: cognitio.

A mi-re vonatkozó kérdés az ész, a létezésre vonatkozó ellenben a tapasztalást illeti. A létezés bebizonyítása nem tartozik az ész tisztéhez; mert azok, a miket az ész megismer, a tapasztalás körében is jobbadán előfordulnak. Az ott előfordultnak létezése pedig nem szorúl bebizonyításra. Az észtudomány föladatát az teszi, a mi létezik, vagy hatá-

rozottabban, a mi létezni fog; mert apriori csak abba lehet belátni. Legkevesebbé sem következik azonban ebből, hogy a belátott mi létezik is egyszersmind. Azt, hogy általában valami létezik, vagy azt, hogy az apriori belátott lény különösen, létezik, az ész a tapasztalás nélkül nem állíthatja. Az észnek csak a létezővel, mint tartalommal, van dolga; a létezés, mint olyan, a tapasztaláshoz tartozik. Akármi legyen az, a mi a tapasztaláson belül előfordul, tartalmát illetőleg az észtől van; ez ismeri meg azt, a mi valódi, de azért nem ismeri meg a valóságot. Ezek között nagy a különbség. A természetnek és a természet egyes formáinak való létezéséért az észtudomány nem kezeskedik; az ezen valónak létezésére vonatkozó tudást a tapasztalás nyújtja: minnek következtében a tapasztalás oly forrás, mely az észtől független és maga útján jár.

Az előhozottak után e hely az, hol az észtudomány és a tapasztalás közötti viszonynak positiv meghatározása is követelhető. Schelling e viszonyra nagy súlyt fektetett. És méltán. Az ő nézete szerint az észtudomány nem zárja ki a tapasztalást; sőt maga sürgeti érvényesítését. Mivel épen a létező az, a mit az észtudomány apriori átért vagy construál: azért ennek egy oly biztosítékra van szüksége, melynél fogva világossá legyen, hogy az, a mi fölfedezve lön, nem agyszülemény. E biztosíték a tapasztalás, mert azt, hogy az, a mi construálva lön, csakugyan létezik, nem az ész, hanem a tapasztalás fogja megmondani. Az egykori metaphysika a tapasztalást az észtudomány forrása gyanánt tekintette. E nézet hibáslandó. A tapasztalás követője az észtudománynak, nem forrása. Önmagán belül a német philosophia is követőnek nézi az empirismust; de azért mégsem lehetne mondaní, hogy ő maga empirismussá vált. Kant ítélete szerint az isten az észnek legutolsó, mindent befejező fogalma; annak megmutatását azonban, vajjon az isten létezik-e, az ész a tapasztalásra bízza. De hogyan jut az észtudomány e ponthoz?

Érdeünkben áll, hogy ezt tudjuk. Mert ha az észtudomány olyféle tudomány, melynek határai között az ész saját, eredeti tartalmából indulván ki, minden lét tartalmához kíván eljutni: a gondolkodó előtt szükségképen föl fog

e kérdés merülni: miben áll az észnek azon eredeti, azon egyedül közvetlen tartalma, melytől közvetve minden léthez eljuthatni?

Kant szerint az ész azonegy az általában vett ismerő-
tehetséggel: következőleg az eredetileg belénk oltott, de a philosophia álláspontján tárgygyá lett, és így az önmagát egészen objective fölfogó ész nem más, mint az ismerés végetlen hatványa, potentiaja. E latin szónak „potentia” a szinte latin „actus” szó tétetik ellenébe. Közönségesen így szoktunk beszélni: a magban levő növény, növény in pura potentia; a valólag felnőtt, a kifejlett növény, növény in actu. Itt a potentia, potentia passiva, possibilitas passiva gyanánt tekintetik; mert a mag nem föltétlen potentiaja a növénynek; másféle föltételek is szükségesek még ahhoz, hogy ezen potentia actussá legyen. Ily passiva potentianak látszik az ész is, mint ismerő tehetség; mert mint tehetség, fejlődésre való képessége mellett, a külső befolyástól is függ.

Itt azonban az ész nem fogatik föl subiective mint ismerő tehetség; itt előre föl van téve az ész azon álláspontja, melyről az ész önmagának tárgya. Minthogy tehát innen a subiectivumnak bármily határoeltsága el van távolítva: itt az ész nem lehet más, mint az ismerésnek végetlen potentiaja. Itt az ész saját, eredeti, minden mástól független tartalmában bírja már azon kénytetést, mely őt minden léthez töreketteti. Minden lét meg tartozik a végetlen potentianak felelni. De miben áll tehát az ész azon eredeti tartalma?

Úgy látszik egyelőre, mintha tartalommal csak a valóságos ismeret bírna, nem pedig az ismerés pusztá, végetlen potentiaja. És mégis kell e potentianak olyannal bírnia. Megjegyzendő mindamellett, hogy ezen tartalom nincs még mint ismeret, és hogy az ész ezt a tartalmat a maga részéről minden hozzájárulása és tulajdon actusa nélkül bírja. Ha így nem bírná, nem volna az ismerésnek tiszta potentiaja. E tartalom az észszel együtt tétetett, eredetileg oltatott belé, előtété minden valóságos ismeretnek, bírta őt már, mielőtt valóságos ismerettel láttatott volna el, tehát oly tartalom, melyet méltán megillet az apriori nevezet. De mi hát ő tulajdonképen?

Minthogy minden ismeretnek valamely lét, a való is-

meretnek pedig különösen a való lét felel meg: az ismerés végetlen potentiájának nem felelhet meg más, mint a lét végetlen potenciája. És ez teszi sajátképen az észnek eredeti, vele született, belé oltott tartalmát. Az ész, a mennyiben a philosophián belül mint subiectum lép föl, e közvetlen tartalomhoz van eleinte útasítva. Midőn az ész a maga működését ezen saját, eredeti tartalmára fordítja, azonegy a philosophiai gondolással. Mihelyt a gondolás azon tartalomra irányzódik, azonnal fölleli benne a mindenkép mozgató természetet és ezáltal a mozgás azon elvét is, melyre szüksége van, hogy valódi tudományt lehessen. A legfőbb fogalomnak e mozgékonyága különbözteti meg a mostani philosophiát a scholasticismustól. Az ebben fölkarolt és külsőleg érvényesített „ens“ élet nélkül szűkölködött.

A lét végetlen potenciája, mely az ész közvetlen tartalmát teszi, nem pusztá képesség a létezésre, hanem a közvetlen prius, a létnek közvetlen fogalma, az, a mit a létbe való átmeneteltől nem lehet visszatartóztatni. E szükségképeni átmenetel miatt van, hogy itt a gondolás a potenciánál nem vesztegelhet. Csalatkoznék mindamellett, a ki e helyen valóságos átmenetelre gondolván azt vélné, hogy itt a dolgok valódi levéséről van szó. Az észtudomány is csak azt hozza ugyan le, a mi a tapasztaláson belül bizonyos feltételek alatt térben és időben mint egyed előfordul; de azért az észtudomány sohasem terjed túl a pusztá gondolatokon.

Gáncsolandó mégis, a ki Hegel logikáját követvén, a gondolatoknak vagy fogalmaknak tartalmát pusztá fogalmaknak itélné. Azért, mert az észtudomány átérti azt, a mi valódi, nem érti át magát a valóságot is. Más a logikai processus, más a valóságos levés. Itt nincs más, mint logikai processus; mert az a lét, melybe a potentia átmegy, nincs a fogalmon kívül. Az átmenetel egyszerű másképlévés. A tiszta potenciának helyébe valami létező lép; de ezen létező, ezen valami is csak fogalom, mint maga a potentia. A növény nem maga a létező, hanem már valamely létező. Az észtudomány világa logikai világ. Az ész a tapasztalásnak segélyezése nélkül jut minden létező tartalmához; apriori határozza meg minden létezőnek fogalmát. Az ész tehát csak a fogalom határain belül jut annak tudásához, a mi lehet vagy lenni fog. Mozgás-

köre a lehetőség, nem a valóság: minek következtében a dolgok sem egyebek, mint a végetlen potentian belül bebizonyított különleges lehetőségek.

De miféle oka van a gondolásnak arra nézve, hogy a potentiát a maga máskép levésében kövesse? e kérdés irányában Schellingnél a következőkre akadunk:

Az ész nem akar mást, csak saját, eredeti tartalmát. Úgyde, mondja ő, az ész ezen tartalma a maga közvetlenségében valami esetleges. A közvetlenül létező van is nincs is; hasonlólag a létező, a lényeg is, a mennyiben az magát az észben belül közvetlenül előtűnteti, van is mint létező, nincs is. Nincs nihelyt mozgásba jő, mert akkor már átváltozik és esetleges létezővé lesz. Birtam tehát én már az első fogalomban is a létezőt, de nem mint el nem veszthetőt, nem mint máskép nem lehető. Birtam is tehát őt már, nem is. Én azonban egyedül őt, az igazi létezőt, a máskép nem lehetőt akarom bírni. Úgyde az első és közvetlen fogalomból a máskép-lehetést nem lehet kizárni. És mégis azon kellennem, hogy kizárttá legyen, a mi akkor fog megtörténni, ha a lény az esetleges létbe megy át. Hogyha így az, a mi az én eredeti tartalmában esetleges, eltávolíttatik: eljutok a lényegeshez és ennek következtében az igazhoz. Az ész közvetlen tartalmát nem lehet igazinak, állandónak tartani; mert így sem a mozgás, sem a haladásnak szükségképisége, sem a tudomány nem létezhethet. A tudományon belül fog mindaz eltávolíttatni, a mi a kérdés alatti tartalomban esetleges, nem igaz. Mert a végetlen potentia, a mint az az észnek közvetlen tartalmát teszi, saját természeténél fogva megy át másba, következőleg mint prius fog viszonylani mindenhez, a mi az észben kívül van, vagyis a mi létezik.

Tehát az ész közvetlen tartalmát sem általában bizonyosnak, sem állandónak nem mondhatni. Azt, a mi sajátképen állandó, csak ezentúl kell még belőle kiemelni; a mi akkor lesz végre hajtva, ha az, a mi benne esetleges, eltávolíttatik. Ezt az eltávolítást pedig csak oly tudomány képes valóvá tenni, mely kritikai vagyis negatív levén, azon álláspontnak következménye, melyet a philosophiában Kant érvényesített meg. Ha az észnek közvetlen tartalmát az iménti kétértelműség nem bélyegezné: hiányoznák az ok, mely a gondolást a

hegyre

tovább-menésre mindaddig sürgeti, míg a kétértelműség tart; mert csak ennek meghaladása után ér el ahhoz, a miről végre bizvást elmondhatni, hogy van.

Az érintett mozzanatok erejénél fogva most már e nagyfontosságú következményt is határozottan kimondhatni: az ész arról, a mi maga a létező, nem bír más, mint negatív fogalommal. És ez által ama negatív tudomány fogalma is ki van fejezve, melynek épen az áll tisztében, hogy az igazán létezőnek fogalmát a kimutatott mód szerint előhozza. E tudomány azonban az említett fogalmon túl nem képes terjeszkedni. Mihelyt az általában vett létezőnek fogalmához eljut, véget ér. Azt, vajon ama fogalom, mely a negatív tudománynak végső eredménye, nem szolgál-e, vagy nem szolgálhat-e egy más, pozitív tudománynak tárgyául, csak akkor lehet igazán tudakolni, ha már a fogalom maga fel lőn mutatva.

Álláspontomnak megállapítása után, mondja továbbá Schelling, én csak magát a létezőt tarthatom igazi létezőnek; ezen kívül minden más létező látszólagos. Mivel pedig az, a mi látszólag létező, csupán a lehető jelentőségével bír: azért őt mint valót, vagyis valóságát illetőleg, nem lehet lehozni. Hogy azon különbség, mely a látszólag létező, vagyis a csupán létezhető és az igazán létező között előfordul, fölötte nyomatékos legyen, magától értetik. Midőn a gondolás a csupán létezhető követi, az igazán létező kívül esik a mozgáson, nem is vonatik be annak határai közé. Elő fog mindamellett jöni, de csak mint eredmény a mozgás végén. Miből láthatni, hogy itt az elkülönítés az egész mozgáson keresztül érvényben tartatik; láthatni továbbá azt is, hogy itt az egész mozgáson belül csak a létezhető van kérdés alatt. Vajon az, a mit én a megállapított álláspontról lehozok, egy más, például a tapasztalás álláspontjáról tekintve, való-e vagy nem, oly dolog, melyhez itt semmi közöm sincs. Mondottaim szerint az igazán létező a lehozás eredménye, tehát vége is egyszersmind; azért gáncsolandó az újabb philosophia, mely azt kezdetnek vette és a lehozás processusába is belé vonta. E philosophia sohasem lehetett transzcendens, mert benne minden csak immanenter vagyis csak a gondoláson belül mozog.

Ennyit az álláspontról. Lássuk most a tartalmat.

mozog

3)
írásom

Az igazság, mondja Schelling, a tiszta igazság az, a mit most az élet minden viszonyában, minden intézkedésében követelünk és még egyedül akarunk. Örüljünk, hogy oly időt értünk, mely bármily hazugságnak és bármily csalódásnak hadat üzen, és a mely alaptétel gyanánt mondja ki, hogy az igazságot minden, még a legfájdalmasabb áron is, akarni kell. Érezzük a mi, nem ezen vagy azon, hanem a mi általában vett tudásunknak esetlegességét; mert utoljára még a matematikai tudás is esetleges, ha előtételi tartatnak szem előtt. Esetleges pedig a tudás, mert az avval való összefüggést elvesztette, a mi a gondolásban van. Az, a mi csak a gondolásban van, az eredeti szükségképesség. Meg nem állhatjuk, hogy ezen összefüggés fölhalálása és lehetséges helyre-állítása után ne sovárogjunk. Ez az ok, mely miatt a gondolás a tudomány előtt jár. A dolgokat csak akkor fogjuk a maguk igazságában megismerni, ha lehetővé válandik, hogy őket egész a tiszta gondolás által tett összefüggésig követhessük és azon belül helyeiket is kimutathassuk.

*negatív-
fő-
phía*

Jellemző, a mit Schelling az épen most említett szempontból ama viszonyról állít, melyben a negatív philosophia a pozitívhoz és mind a kettő az egy philosophiához áll. Nézete így hangzik: Azok, a mik a negatív tudománynak kezdete és vége között előfordulnak, nem teszik magát az igazságot, hanem csak viszonylagos igazsággal birnak. Igaz mindenik mozzanat, a mennyiben az igazsághoz vezető útnak egy pontja; de nem maga az igazság, maga a létező. Mint oly tudomány, mely az igazsághoz csak akkor jut el, ha véget ér, nincs az igazságon belül; de azért őt még sem lehet álszerű philosophiának itélni, mert folytonosan törekszik az igazság felé. A negatív tudomány, midőn elszigetelten tartatik, nem igényelheti a philosophia nevét; e névre őt csak a végső eredmény és a pozitív tudományhoz való viszony teheti méltóvá. Ellenben a pozitív tudomány mindig, tehát elejétől kezdve egész végéig, birtokában van az igazságnak.

És ez igen nagyfontosságú pont, mert a philosophiának irányában fölhozogatott kettőséget megakasztja. Az iménti állítás szerint a negatív philosophia, magában véve, nem philosophia még; olyanná csak a pozitív philosophiához való viszonylásnál fogva lesz. A negatív tudomány, mint tudo-

mányok tudománya, első tudomány; a pozitív tudomány pedig legfőbb tudomány. És ha az, a miből a negatív philosophia kiindul, vagyis ha az, a mi a lét előtt van, primum cogitabile: úgy az, a mi a léten fölül van, vagyis a mi a pozitív philosophia föladatát teszi, summum cogitabile lesz. Minden más tudomány az első és legfőbb közé esik. A philosophia, a mennyiben negatív, megelőz minden tudományt, a mennyiben pozitív, bezár minden tudományt.

Ez azon pont, mely Kant criticismusát Schelling identicismusától elkülönözi. Kant kritikája az észről minden pozitívumot eltávolít; ugyanaz történik a helyesen fölfogott negatív philosophiának részéről is. Különböznek mindamellett egymástól. A negatív philosophia a pozitívumot positive zárja ki, vagyis azt másféle ismeretben teszi; a mi Kantnál nem történik. Világos tehát, hogy a philosophia két, egymástól különböző tudományból áll ugyan; de azért mégsem állíthatni, hogy egymás mellett két philosophia létezik.

A philosophia teljessége a negatív philosophiát épen úgy szükségli, mint a pozitívot; tévedne mégis, a ki az előbbi az utóbbi alapítójának tartaná. Ilyenné akkor válnék, ha az utóbbi az előbbinek folytatása volna. A különböző modus progrediendi mást mutat. Az utóbbiban a fejlődés formája egészen meg van fordítva. Arra nézve, hogy a negatív philosophia a pozitív philosophiának megalapítását végrehajthassa, tartozik az utóbbinak egy, már megismert tárggyal szolgálni. Ez nincs úgy. Azt, a mi a philosophiának sajátképeni tárgya, a negatív philosophián belül nem lehet megismerni; mert az, a mi az utóbbi határai között prius volt, az előbbiben posteriusá lett.

Igaz, hogy az önmagát értő negatív philosophia követeli a pozitív philosophiát, valamint ennek önmagán kívül való tevését is, és ennélfogva magát a maga részéről alapítónak is nevezhetné; de azért a pozitív philosophiának nincs arra szüksége, hogy a negatív által legyen megalapítva. Sőt ha mindjárt a negatív philosophia, az iménti jelentés szerint, alapítónak tekintethetnék is: nem állíthatni, hogy a negatív philosophia vége a pozitívnek kezdete legyen. Az előbbi csak föladatot kölcsönöz az utóbbinak, nem elvet.

Úgyde ha föladatot kölcsönöz, lehetne itt mondani,

akkor a negatív philosophia a pozitívrá nézve, legalább a kölcsönözött föladat tekintetéből, mégis csak alapító. Koránsem, mert a pozitív philosophia a föladat eszközeit egészen maga tartozik önmagának megszerezni. Sőt magát mint philosophia, tehát mint oly tudomány, mely saját tárgyát szabadon határozza meg, mind föladatára mind kezdetére nézve mástól való függés nélkül is érvényesítheti. Sőt kezdetét illetőleg megalapításra nem is szorúl, mert az önmagától bizonyos és általános.

Vannak, mondja Schelling, kik az előadottakkal sehogysem tudnak megbarátkozni. Azt hivén, hogy a tiszta észtudományban a dolgok való szülemlésére is szert tehetünk, a potentia szóhoz nem szokhatnak; mert ez őket folytonosan emlékezteti arra, hogy az észtudományban vagyis a tisztán apriori tudományban a dolgoknak csupán lehetsége nem pedig valósága értetik át. Meglehet, hogy egykor majd az emberi szellem azon ponthoz is eljut, melynél a dolgok mögé való férkezésnek szükségét is érezni fogja. De mi lehet ott a dolgok mögött? A lét nem, mert ez inkább a dolgok eleje, az, a mi közvetlenül ötlük szemünkbe, tehát az, a mit előre kell küldenünk; mert ha én a dolgok mögé akarok jutni, szükséges, hogy a dolgok adva legyenek. Tehát nem a lét, hanem a lényeg, a potentia, az ok van a dolgok mögött.

Ha valamikor az emberi szellem a maga fejlődésének legmagasabb fokához elér, annak is érzendi szükségét, hogy a dolgok mögé jusson, és hogy ott annak fölfogását is megkísértse, a mi nem a léten fölül, hanem a léten túl van. Ha egyszer oda jutott, nem lesz szabad a kinyilatkoztatástól, de szabad lesz minden valótól; mert ott csak a lét végetlen potenciájával, a gondolás ezen egyetlen, közvetlen tartalmával fog találkozni. Ha ezt birandja, a gondolás önmagán belül önmagát fogja mozgatni. Ez adand az észnek a lét irányában oly állást, melynél fogva az ész az összes létet valamennyi fokozatán keresztül megismerheti. A végetlen potenciában fog az ész az egymást követő potenciák belső organismusára találni, mely kulcs gyanánt szolgáland minden létéhez. Ezen organismus azonegy az ész belső organismusával. A rationalis philosophiának föladata pedig abban áll, hogy ezen organismust napfényre hozza.

A philosophiát már a régiek is a létezőről való tudománynak tartották. De mi sajátképen az a létező? Nem egyéb, mint a subiectum és obiectum indifferentiája. E kifejezés ugyanazt jelenti, a mit ez: az ész közvetlen tartalma azonegy a lét végtelen potentiájával. A subiectum-obiectumot azonban nem lehet valónak gondolni, ha csak benne 1) a subiectumot, 2) az obiectumot, 3) a subiectum-obiectumot meg nem különböztetjük. Ezek közül minden előtét nélkül vagyis közvetlenül csak a subiectumot lehet gondolni. Sőt e szó nem is jelent mást, mint az előtétet; mert azon egyetlen, a mit semmi sem előz meg, a subiectum: azért egykor a philosophiai nyelvben a subiectum és suppositum egyet jelentettek. Sem közvetlen obiectum, sem közvetlen subiectum-obiectum nincs. Hogy ezen utolsó az előbbieket szükségképen fölteszi, magától értetik. Fölteszi tehát 1) a minden föltét nélkül egyedül létezhetőt vagyis a subiectumot; 2) fölteszi az obiectumot. Csak mint harmadik lehet épen az, a mi subiectum és obiectum volt, subiectum-obiectummá!

Azonban sem a magában vett subiectum, sem a magában vett obiectum, sem a magában vett subiectum-obiectum nem teszi magát a létezőt. Hogy gondolatunk által magához a létezőhöz eljuthassunk, az iméntieket, melyek eredeti egységükben magával a létezővel egyenlők, el kell távolítanunk vagyis őket önmagukkal egyenlőtlenekké kell tennünk; hogy így ne együttesen tegyék a létezőt, hanem mindegyik önmagában véve létezővé legyen. Ez pedig akkor fog megtörténni, ha az, a mi a létezőben subiectum, obiectummá lesz; továbbá ha az, a mi a létezőben obiectum, subiectummá lesz; végre ha az, a mi a létezőben subiectum-obiectum volt, különleges létezővé lesz. De mi szolgál épen arra okul, hogy a gondolás az ily eltávolítást fogadatba veheti? Az, hogy az eltávolítandók a létezőn merő esetiségek. El kell tehát őket távolítani, hogy a létező maga tiszta birtokká válhassék.

A már fölhozottak szerint ama tudomány, mely az igényelt eltávolítást végre hajtja, negatív természetű. Eredménye: a gondolásban fölfogott létező. Valóságos legyen-e a fölfogott létező vagy nem, annak meghatározása nem a negatív, hanem a pozitív tudomány kötelessége. Ez ama fordulat, mely mind

a negatív mind a pozitív philosophiának szükségét világosan előtűnteti.

Ezek után ítélve, Schelling szerint a philosophia csak egy, de két lényeges oldalból áll. Az egyik negatív, a másik pozitív. Ez amannak kiegészítője, nem pedig eltávolítója. Külön kell őket tárgyalni, mert más mindegyiknek tárgya, más forrása. A negatív philosophia a dolgok lényegét, a minden lét tartalmát akarja érteni; a pozitív philosophia ellenben a dolgok valódi létezését akarja megmagyarázni. Amannak forrása az ész, emezé a tapasztalás. Amannál a „quid sit,” emennél a „quod sit” a fő dolog. A philosophia története bizonyítja, hogy a philosophia soha sem volt a jellemzett oldalak nélkül. Léteztek mindig, de csak egymás mellett, tehát a nélkül, hogy az egyik a másikat meggyőzte, vagy önmagába felölelte volna. Pedig a philosophia egységénél fogva ez kívántatott. Kant Kritikáinak elsejében van egy szakasz, mely az antinomiákról vagyis azon ellenmondásokról szól, melyekbe a kozmológiai eszméket tárgyaló ész bonyolodik. Mik ezek, ha nem a negatív és pozitív philosophia közötti ellentétnek kinyomatai? A thesis a pozitív, az antithesis a negatív oldalt képviseli. Nyilván van, hogy a Kantnál előforduló antinomiák nem az észnek önmagával való összetűködését, hanem azon ellenmondást fejezik ki, mely az ész és a szorosan vett pozitív tudomány vagyis a között találtathatik, a mi több, mint az ész.

Mondatott már, hogy a tapasztalás az észtudománynak nem forrása, hanem követője. Van mindamellett egy pont, melynél e viszony véget ér, mert maga a tapasztalás is véget ér. Azt állítja Kant, hogy az isten az észnek végső, mindent bezáró fogalma, és e fogalmat az önmagából kiinduló ész sem fogja soha másnak, mint szükségképeni végnek találni; de arra nézve, vajjon az isten létezik-e, az ész a tapasztalásra nem hivatkozhatik. Az észtudomány a maga végső eszméjét, mely nem egyéb, mint az észnek magán az észben belül maradó tartalma, nem képes a tapasztaláson belül bebizonyítani. Minek következtében az ész, mely ezt tenni nem képes, kénytelen azon léthez fordulni, mely a tapasztalás fölött és azon kívül van, azon léthez tehát, mely hozzá, mint tiszta ismerő-tehetséghez épen oly viszonyban áll, a minő viszonyban áll a tapaszt-

taláson belül előkerülő lét az érzéki képzelő-tehetséghez. Az empirismus, mint olyan, nem zárja ki minden érzékfölöttinek ismeretét. Van metaphysikai empirismus is.

Ezen metaphysikai empirismus, melynek a positiv philosophiában van helye, nem más, mint az apriori empirismus vagyis az apriorismus empiricus, a mennyiben t. i. itt a prius a posterius által bizonyíttatik be. Evvel ellenkezőleg a negativ philosophia empirismus aprioristicus vagyis az empiricum apriorismusa, de éppen azért nem maga az empirismus. A positiv philosophia nem indul ki a tapasztalásból, és ennyiben aprioristicus tudomány; de ez őt annak, a mi benne prius, vagyis az istennek, az érzékfölöttinek a posteriori való bebizonyításában még sem gátolja.

A tapasztalás irányában mind a positiv mind a negativ philosophia más állást foglal el. A tapasztalás az utóbbira nézve megerősítő, de nem bebizonyító. A negativ philosophiának igazságát az ő haladásának belső szükségképiségében kell keresni. Annyira független e philosophia a létezésről, hogy igaz lehet, ha mindjárt nem léteznék is. A positiv philosophia egészen más viszonyban áll a tapasztaláshoz. Ő maga lép be a tapasztalásba, és vele mintegy összenő. Ez is aprioristicus tudomány, de az a prius, melyből kiindul, nem csak előtte, hanem fölötté is van minden tapasztalásnak és éppen e miatt rá nézve nem létezik szükségképeni átmenet a tapasztalásba. A létből indul ő is ki, de nem az empiriai, hanem azon létből, mely éppen úgy van minden tapasztalás fölött, a hogyan megelőz minden gondolat. Ez a mindenkép transscendentalis lét, melyből a positiv philosophia kiindul, nem relativum prius, minő a negativ philosophiáé, mely által a gondolás a szükségképi mozgás alá van rendelve, hanem absolutum prius, melynek nem kell a létbe szükségképen átmennie. Ha pedig a létbe mégis átmegy, ezen átmenés a szabad vagyis oly tettek következménye, mely tisztán empiricum levén, csak a posteriori ismertethetik meg.

Miután a folytonosan haladó emberi tudat magát az egyház és a kinyilatkoztatás alól fölszabadította, mondja Schelling, az őt nyomó nem-szabad ismeret köréből a tökéletesen szabad, de eleinte ismerethiás gondolkodásnak állomásába kellett áthelyeztetnie. Cartesius volt az, ki a kinyilat-

koztatástól független, de az át nem értett ismerő-tehetségtől vagyis a természetes észről még mindig függő philosophiában a rationalismus formalist megindította. Ennek következtében a középkori rationalis theológiának ismeretforrásai, a tapasztalás, a velünk született eszmék, meg a syllogismus is, meg levének ingatva. Bako különösen a syllogismust, Hume az oksági törvényt támadta meg; Cartesius pedig az érzéki észrevevés és az elvek valóságáról kezdett kételkedni. Ámde hogy az megismerhetővé legyen, a mi tiszta észtudomány-nak neveztetik, vissza kellett egész Platoig és Aristotelesig menni. Csalatkoznék, a ki az ész azaz egynek tartaná az úgynevezett természetes ismerő-tehetséggel, mely a maga kategoriáin és következtetésein fölül még sok más, be nem bizonyított előtétet is foglal magában. A minden megérthetőt és magát az elvet is fölfogó tudomány csak akkor kezdethe-tik meg igazán, ha az önmunkás ész mind az anyagot, mind a formát önmagából meríti. Valamig tehát az ész a régi me-taphysika módjára csak a megszokott, természetes ismeret útján jár, épen úgy nem szabad, a hogyan nem szabad ak-kor, midőn a kinyilatkoztatás betűjéhez tapadoz.

Hogy Cartesius az ész ezen teljes szabadságának és tisztaságának módját ejthesse, a „cogito, ergo sum“ által mindent visszautasított, a mi az észról téve vagy átértve nem volt. Bizonyosnak csak kettőt tartott: az ész és az istent, mint legvalóságosabb lényt. Midőn az isten létezéséről szó-lott, e létezés bizonyítékául azt hozta föl, hogy a létezés egy az entis realissimi valódiságai közül. Ámde mivel a véges vi-lág a létet nem tisztán, hanem sokféle határoeltsággal telten tünteti föl: a végesnek az istentől való lehozása az iménti tétel által semmit sem nyert. Malebranche az istent nem pusztá létnek, hanem minden-létnek tekintette. Deus, omnia entia. Az isten nem csak egyedi lény, hanem maga a megteljedt lé-tező. Azonban az így vett isten is csak az eszmén belül van.

A létezés és a lét közötti különbség nem esetleges, ha-nem lényeges. Az isten a létezésen belül az, a mi minden-kép egyetemesnek mondatik; a létén belül ő maga, mint olyan van. Ha ezen tételt: az isten van, kimondom, akkor az isten subiectum, a lét pedig tőle különböző attributum. A létezőben a lények is részt vesznek, de nem abban, a mi

maga a létező. Amaz universalis potentiában rejlik sajátképen a lénynek igazsága. Az isten maga a valóság, melyben semmi sincs a potenciából. Ő az, a mi a még nem létező lehetőséget létre segíti. Spinozának alaptévedése abban állott, hogy ő az istenben az essentiát az existentiától, az istent magát a substantiától, és a subiectumot az attributumtól nem különböztette meg. Sőt Spinozánál a substantia tartalma is a tapasztalásból lön átvéve, nem a tiszta gondolásban föltálva. Azóta lett a philosophiának föladatává, hogy Spinoza substantiája mozgással láttassék el. Erre nézve Leibnitz sem adott valami figyelemre méltót.

Schelling állítása szerint Kant volt az, ki a tiszta ész idealja által az istentannak legtöbbet használt akkor, midőn megmutatta, hogy a legtökélyesebb lény minden lehető és minden való létnek anyagzatát is magában foglalja. Igaz, hogy Kantnál ezen idealnak nem felel meg valamely valóság; de azért mint csupán szabályozó és föltétes fogalom is föltételesen egészletéből le lehet hozni a föltétet, az ős lény magában foglalja a lehozott lényeket mint képmásokat, melyek saját lehetőségük anyagát amattól veszik, hogy hozzá különböző fokokon mindinkább közeledjenek, de mégis a nélkül, hogy azt teljesen kifejezzék. Mélyek tehát Kant jegyzékei, de azért még sem látta azt, a mi leglényegesebb és legfontosabb, nem látta ugyanis azt, hogy az idealban, a valamennyi valódiság ezen összeségében, is különbség van a subiectum és obiectum, az önmagában való lét és az önmagán kívül való lét, meg a létező és a között, a mi maga a létező.

Az, a mi subiectum, közvetlenül véve, nem a lét, tehát nem a meghatározott lét vagyis $+A$, hanem a létezőnek a potenciája vagyis $-A$. Ha a subiectum $+A$ -vá lett, ha a létbe átment, kell föltételesen egy harmadikat ($\pm A$) gondolni, mely mind a kettőnek alapja, tehát oly létező, mely önmagánál van, önmagát bírja, melyre nézve sem az önmagában való lét az önmagán kívül való létet, sem ez amazt nem rontja le. És ez azon lényegileg új mozzanat, melyet itt Schelling philosophiája fölmutat.

Az a megkülönböztetetlen egynek vett lét, a minő még Kant idealja is, szükségképen meg van önmagában különít-

ve. Eleinte — A, tiszta, minden lét nélküli tehetés, potentia, materia; azután $\vdash$ A, tiszta, minden tehetés nélküli lét; végre $\pm$ A, melyet mind a kettő kizár, és ő mégis mind a kettő. E három közül egy sincs önmagáért, ők nem valólag, hanem csak anyagra nézve létezők, csupán eszmék vagyis a létező, de egymást kölcsönösen közvetítik, hogy a létező mozzanataivá legyenek. Ha tehát az isten az általán vett lét, és ha csak ő előzhette meg, mint lét-ok, a létezőt: akkor ő, mint maga a létező, az iménti potentiákban oly lehetőségeket bir, melyek az által lesznek megtartalmasítva és kielégítve, hogy ő velők azoneygy. Mert nem az eszme lét-okai az eszménynek, hanem az eszmény lét-okai az eszmének, és az egyetemes lény csak akkor létezik önmagáért, ha általános egyedlény. Eleinte az észben fölhalált potentiák merő lehetőségek, és az isten sem áll még viszonyban valamihez, a mi kivülről léteznék. Az örök létezés actusa által nincs az kifejezve, hogy ama lehetőségek oly valamire viszonyítottak, a mi az istenen kívül van. Sőt itt az isten maga az önmagába zárkozott általány. A tiszta tehetés azonban az istenben nem negatív; mert az a tiszta létnek nem mond ellent, sőt egyenlő a tiszta akarással, mely a létbe való átmenetel előtt nem egyéb, min merő lehetőség. Ez azon potentia, melytől minden függ: következőleg ez azon negativa potentia, mely itt a kezdetet teszi.

Ez az által ismét oly ponthoz értünk, mely Schelling philosophiájának harmadik időszakát nagy mértékben jellemzi. Ha ezen időszak rendszerének kezdetét az identicismusával egybevetjük, azonnal szembe fog ötleni a különbség. Az identicismus elején e képlettel találkoztunk: $A = A$, melynek jelentése szerint az indifferentia a természet és szellem ellentétei fölött mintegy lebegett. E fölfogást maga Schelling sem tartja most már kielégítőnek. Megismeri, hogy a természetet és a szellemet épen oly módon vette át a tapasztalástól, mint Spinoza. Az indifferentia az éjhez hasonlított, melyben az ellentétek minden nyom nélkül enyésztek el. Az indifferentia tehát nem csak üres és élettelen fogalom, hanem mind az isteni mind az istenen kívüli létre nézve közös mélység volt.

Ezuttal Schelling a létező fogalmának megérvényesítésén dolgozik. Úgy találta, hogy mind Platonnál mind az eleaticusoknál, mind az igazán speculativ rendszerekben ez az

Schelling
3 fejezet

észnek legfőbb fogalma. Fölfogása szerint az teszi most az egyetlen föladatot, hogy e fogalomnak élettel és önmozgatással való ellátása mentté tegye a haladást minden becsúsztatástól. Most a létben belül a *δύναμις*, a létezhetés, a potentia az első, ez megy át a létbe, de nem enyészik ott el, hanem, mint önmagát bíró lét, önmagánál marad. Oly kezdet tehát ez, mely tiszta mindennemű becsúsztatástól.

Azon módot, mely által e kezdet előhozva lön, méltán lehet inductionnak nevezni. Megjegyzendő mindamellett, hogy itt ezen inductio nem a tapasztaláson, hanem a gondoláson nyugszik. Azok a lehetségek, melyeket a gondolás előtétel gyanánt használ föl, valamennyien benne foglaltatnak a tiszta gondolásban; de át kell az előtétéken hatolnunk, mert az fog az elvben, mint valóság, tétetni, a mi azokban, mint lehetőség, már téve volt. Az érintett áthatolás az különösen, a mit inductionnak nevezünk. Miből láthatni, hogy ezen inductio a maga elemeit a gondolástól veszi, hogy így az elvhez eljuthasson. Nehéz egy dolog, sokkal nehezebb mégis nálánál a tovább-menés. A fölhozott potentiák egyszerűeknek látszanak, és mégis el kell egymástól válniok, meg kell egymással hasonolniok, de a nélkül, hogy a fölöttük álló isten egysége veszélyeztetve legyen. Gondolható-e ez?

Valamint a metaphysika, mint tudomány, minden más tudomány fölött áll: úgy azon tárgy is, melylyel foglalkodik, fölül van minden más tárgyon. E tárgy alatt azonban nem értendő itt az egyes tudományokon belül megvizsgált ezen vagy azon létező, hanem maga a létező. E fogalmat sem az öntudat pszichológiai fölelemzése, sem a közönséges inductio nem fogja fölhalálalni; keletkezhetésének helye a tiszta gondolás. E gondoláson belül először a lét tiszta subiectumával, azután a tárgyi vagyis az önmagán kívüli léttel, végre a mind kettő fölött álló, önmagát bíró, önmagánál levő léttel találkozunk. Az ész e tartalmat egyedül önmagában találja föl. Az sem szenved kétséget, hogy e három az ész országának határai között épen úgy szükségleges és bizonyos: a hogyan szükségleges és bizonyos a maga módja szerint a valóság a tapasztaláson belül. A gondolás maga nem maga a közvetlenül létező, hanem az, a mi a létet közvetlenül teszi. Tehát a lét közvetlen tevője. Azon lehet-

*Körül-
néző*

ségek, melyek a létezőben vannak, minden létnek első, szükségképi, nem nem-gondolható potenciái és elvei. Sem az összes gondolásnak, sem az összes létnek nem lehet más alaptörvénye, mint a közép-kirekesztés törvénye, melynél azonban a kirekesztés nem csupán negative, hanem positive is veendő. Így azután a létezőben talált mozzanatok kirekesztik ugyan egymást, de kölcsönösen szükséglik is; mert e mozzanatok csak együtt teszik a létezőt. Eleinte kétségkívül csak az eszmében; mert a létező csak úgy lesz valósággá, ha van valami, a mi a lehetségekben igazán létező.

Ezen igazán létező, vagyis, a mint Schelling mondja, ezen létező-létező egészen más rendhez tartozik, ez nem azonos egy az egyetemességgel: nem lehet tehát őt az érintett, ideális elvekből lehozni; mert az, a mi csak actu van és actus, nem a gondolásnak hanem a szemlélésnek tárgya. Az igazán létező a gondolásnak célja; a tudománynak pedig előtete. Az ismert potenciák önmaguktól nem léteznek; a létbe az elv által tételnek át. Azt, hogy vannak, az elvnek köszönik; azt, a mik, függetlenül és önállólag birják. Az elv maga önmagában birja a lét örökké-valóságát és szükségképességét; a potenciák pedig, önmagukban véve, birják a lényeg szükségképességét. Ők teszik az örökké-való lehetségek országát és kútfejét. Mint öröktől fogva lehetséges elvek, post actum birják csak annak lehetőségét, hogy elvek gyanánt érvénykedhessenek.

De lehetséges-e, hogy ezen, csupán ideális és logikai potenciák a valóságnak elveivé válhassanak? Schelling e kérdésre így válaszol: A föltalált létezőtől ahhoz kell most jutnunk, a mihez a létező tartozik, a mi a létezőnek subiectuma. Azt, a mi a létező, elvnek szoktuk nevezni. Ez törek csak most az őt fogva tartó tiszta gondolásból kifelé, de a nélkül, hogy magát, mint elv érvényesíthetné. Mi őt eddig csak a létező által birhattuk, melyre nézve ő logikai prius, és melyhez kötve van. Az, hogy amaz elvet a létezőtől való fölszabadítás után is birhassuk, nem a tiszta, hanem a közvetlen gondoláson túlterjedő tudományos gondolásnak dolga. Hogy az elv a létezőtől szabaddá lehessen, egy oly valóság által kell meghatályosíttatnia, mely az elvtől független. Ha azután kitünik, hogy azon valóság az elv irányában erőtlenséggel, az elvet szükségli, az elvnek alája van rendelve: akkor az

elv is mint minden más fölött diadalmaskodó, mint egyedül való, vagyis mint valódi elv fog föltünni. Így ered azután a tudomány, mint szétbontott, mozgásba hozott eszme.

A tiszta gondolásban tehát az elv és a lét egybe voltak olvadva. Ez azonban így nem maradhat. Az elvnek a létezéstől meg kell szabadulnia, hogy önállóvá legyen; a valóságnak, mely a létben rejtve van, meg kell nyilatkoznia, hogy így, mint valóság, az elvtől elkülöníttessék. Hogy a lények meglétesíthessenek, a már többször említett potenciáknak össze kell működniök. Ama három potenciából, azok mozgásából és összeműködéséből minden erőtetés nélkül le lehet azután a mennyiség, minőség és az organismus kategóriáit hozni. De ha a potenciák összeműködése hozza elő a lényeket, hol azon egység, mely ama három okot összetartja és a közös okozatban egyesíti? Minthogy azon egység maga is hatékony, nem lehet őt másban, csak valamely okban keresni. De csalódnék, a ki ezen okot az istennel azonegynek tartaná. Az isten causa causarum omnium, általános vég-ok. Amaz egység, melyről itt szó van, a lélek. Ez a negyedik elv. Ez az előbbi okokra mint actus, mint azok quod-ja viszonylik. Nem lehet őt azoktól elszakasztani, nem önlétű, de mégis olyan, mely a csupán létező fölé emelkedik, a szétszórtnak létezőket összetartja, hogy valami eredhessen. És így a lélek nem egyéb, mint a testnek, vagy tágasabb jelentésben véve, mint minden lénynek köteléke.

Négy elv teszi tehát az egész eszmevilágot. Ha összeműködnek és különbféleképen elhelyezkednek, ők szülemítik a concretumokat, még pedig először is a tiszta gondoláson belül képzett eszméket. Ezek között egy sincs, mely fokonként nem törekednék a legfőbb eszméhez eljutni. Ezen legfőbb eszme tiszta *εὐνοια*. A lélek fölött a tiszta, önmagánál levő, önmagát tevő szellem van, mely nem anyagtalan mint a lélek, hanem anyagfölötti. A lélek ugyan az, mely mindennek számára útát egyenget az isteni lét felé: de azért ez őt mégsem gátolja az istentől való elszakadásban, mi ha megtörtént, nem csak ő téveszt czélt, hanem minden mást is visszatart a cél-tól. Ez által lesz azután létesíttetté az eszmevilágból való ki-lépés. Oly lépés, melyet csak az istenhez hasonló elv, a szellem képes végre hajtani. E lépés, mint tett, által az ész-tudo-

mány is meghaladtatik. Itt már a physikai, az anyagi világ kezdődik, melyet megérezni lehet, de megérteni nem.

Már csak ez is gyaníthatja, hogy az anyagot az ideáléból nem lehet leszármaztatni. Tulajdonképen akkor eredett, midőn a lények saját, ideális céljoktól eltértek. Nem egyéb tehát, mint a minden mozgástól idegen lét. A léleknek azon tette által, mely fennebb érintetett, a világ istenen-kivülivé lön. Midőn a lélek önlétüvé lett, jelül szolgált e tett arra is, hogy minden létező önmagáért legyen. Ez az ok, mely miatt az anyagi világon belül minden valamely eredeti megháborítotttságra, az eredeti céltól való eltérésre mutat. Mindennek, a mi önmagán kívül van téve, vissza kell önmagába térnie, minden fok visszaesik önmagába és az anyagiba, holott e fölé kellett volna fokonyként emelkednie.

Az ilyféle visszaesésnek legkevesebbé vannak kitéve a csillagzatok, ezen még most leginkább világító képmásai az ideális létnek. A térnek azon méredékeit, melyek e kitételek által szoktak megjeleltetni, jobb, bal, elöl, hátul, felső, alsó, a potenciáknak anyagbani működése hozta elő. Különösen pedig a $\pm A$, vagyis a harmadik potenciának lehet azon egyenmértékes képezeteket köszönni, melyek a magasabb szervezeteken föltűnnek.

Midőn Schelling a lélekről szól, Aristotelest követi. Elfogadja, hogy a lélek több fokon keresztül tesz önmagáról bizonyosságot. Előjő mint tápláló, mozgató, érző, értő és tudományt alkotó lélek. Fölötte van a szellem, mely anyagatlan, sőt igazán anyagfölötti és úgy van, mint az isten; mindenkép önlétü természet, melynek létében semmi sincs, a mit nem önmaga hozott volna elő. A szellemet valami magasabb-ról nem lehet lehozni. Valamint Plato, úgy Aristoteles is megismerte, hogy az ideale és materiale között igen nagy üresség van.

Schelling állítása szerint azonban sem Plato sem Aristoteles nem látta, hogy a szellem valódi sajátysága nem a theoreticumban, hanem az akarásban áll. A szellem eleinte önmagát akarja, saját akarását akarja fenntartani, szabadon akarja őt birni. Ezen eredeti és eleinte tárgy nélküli akarás az, mely a szellemnek gyökere és minden szabad akaratnak legbensőbb alapja. Úgy látszik, mintha most az akarát saját természeténél

fogva fordulna a világfölötti felé; de a való tudat oly valamivel van betöltve, a mit a tudatos szellem nem akart, a mi rá nézve idegenszerű, a mi közte és saját akarata között van, a min tehát keresztül kell törnie, hogy saját akaratahoz eljuthasson. E miatt kénytelen az akarat értelemmé lenni, hogy a dolgok lényegén a tudásban erőt vehessen.

Az akarat teszi az egyes lelket egyénivé, az én ezen tette következtében lesz a világ mindegyikre nézve eszmén kívülé; ezen akaras a lélekben támad, mely az istenhez és a létezőhöz való viszony nyúl egyedül van ellátva. Az istentől soha sem fordulhat el a nélkül, hogy a létezőnek, különösen pedig az esetinek és az anyagnak áldozatul ne essék. Ez által és az első, esetileg való lélekkel együtt tételik a többi egyéni lelkek végetlen lehetsége is, hogy mindegyik önmagát és önmagával együtt a világot is az eszmén kívül tegye.

Ez tulajdonképen a Prometheusféle mythusnak alapeszméje. Az az égi, az az istentől elorozott tűz, melyről e mythus emlékezik, nem más, mint az emberi szabad akarat. Azért oly mélyen tragikai az emberiségnek sorsa. Nem élvezi most már az én az istennel való csendes közösséget, megfosztott tőle, és a valóság kopár szikláihoz lön kovácsolva. Hogy megszabadíttathassék, szükséges, hogy önmagáról lemondjon, és az A^o-nak mint potenciának, meghódoljon. Kant is belátta, hogy azon cselekedet, mely az ember mostani személyiségét határozza meg, nem a mostani tudat köréhez, hanem az eszmevilághoz tartozik. Az idealismus ezen alaptana Fichte által lön megmentve, de sajátképen csak a kereszténység szabadított meg minket azon nézettől, mintha a tünemények világa egyedüli világ volna.

Azon ember, ki az eszmevilágon legelőször áttört, ki az anyagi világot az anyagtalantól elkülönözte, még most is benn van mindenikünkben. Az ember egyetemleges lény, ki mint létező *λογος* szemközt áll az egészszel, hamindjárt határoltságánál fogva csak egy világrészhez van is kötve. Az ember valódi hona a mennyben vagyis az eszmevilágban van, hol egykor állandó lakásra fog találni. Jelenleg elvesztette középponti állását. De valamint az empiricus embert az idealis, az ősember előzte meg: úgy a physikai materialitásnak is egy metaphysikai szolgál alapúl. De mindennek, a mi anya-

gi, fokenként meg kell haladtatnia, belsővé kell válnia; mert világtörvény, hogy semmi át ne ugortassék, a mi lehetséges, és hogy minden lehetőség kimeríttessék. Ez az isteni igazságosság. A határtalanból határok közé — ez az isteni teremtés módja.

Tér-ido
A tér- és időbeni határtalanság fogalma hibás fogalom. Van igen is értelmi tér és idő, ez teszi a tapasztalásszerűnek határát. A kettőnek egymástól való elkülönítése az emberi akaratnak műve. Azt a viszonyt, melyben az ideális ember az elkülönített emberiséghez áll, fölötte nehéz meghatározni. Hasonló nehézségre találunk akkor is, ha az emberi nemnek két nagy és oly tömegre való fölosztását akarjuk megmagyarázni, melyek közül csak az egyik érdemli meg igazán az embernevet. Úgy látszik, mintha az ember teremtese többször hajtattott volna egymás után végre, és mintha az előbbi mindenkor előtette volt volna az utóbbi emberiségnek. A mi az úgynevezett emberfajtákat illeti, azokról beszélni sem kellene; de azok a nevezetes különbségek egész az eszmevilágig fölvitethetnek. A különb időszakokban megjelent emberiségre nézve az első ember oly actus volt, mely utat nyitott. A maga módja szerint, a maga fokához képest és az ő számára meghatározott helyen mindenik része az emberiség nagy egészletének csak az első emberrel és az által lépett be a materialis világba.

2.
A szellemileg igazán megáldott emberiségnek az a feladata, hogy a világ létét, mely az akarat és az isten között van, megismerje. Ez a lélek dolga. Ő tör keresztül az ismeret fokain, melyek már Aristoteles által ki voltak jelezve. Az önmagát bíró akaratnak legfőbb célja abban áll: hogy mindenki magát saját jóllétében vagyis saját létének teljes élvezésében fenntartsa. Oly alaptétel, mely az előre föltett értelmi rendnél fogva az egyetemleges jognak korlátait is magában foglalja, nehogy az egyén az őt megillető mértéken túllépjen. Az egyén az állam által lesz szabaddá és személylyé. Az állam pedig szinte az értelmi renden nyugszik.

3.
Az öntudatos monarchiát a természetes előzi meg, és a köztársasági eszmék ellentétéin keresztül vezet azon magasabb rendhez, mely, minthogy alapját a kényszerítés, eredményét pedig a szabadság teszi, a legkifejlettebb társaság-

nak is megfelel. A demokráciában az állam az egyes személyiségek eszközévé szokott lenni. Az állam egész méltóságát Róma tüntette föl; mihelyt azonban célhoz ért, az állam rommá lett. Akkor az állam öncél volt, pedig a valódi föladat abban áll, hogy a magasabb célok eszköze legyen. Aristoteles a legjobb államtól azt követeli, hogy határai között senki se találja magát méltatlan helyzetben. Az állam a tetteleg világgal szemközt szinte tettelegessé vált értelmi rend, vagyis kényszerítő hatalommal ellátott észrend. Az egész emberi életnek soha el nem törölhető, és gyökerét illetőleg örökleges alapja levén, előfeltétele minden magasabb jónak. Sajátképeni föladata tehát: hogy magát az egyének irányában érezhetlenné tegye; az egyéneknek nyugalmat szerezzen; a magasabb célok elérhetésére nézve pedig eszközül és ösztönül szolgáljon. Mert az állami törvények fölött mint belső, kérlelhetetlen, személytelen, egyetemleges hatalom, az erkölcsi törvény áll. Nem lehet őt az istenig, mint kút-főig fölvinni, sőt épen az istentől elszakadt ember, az én az, ki a törvénynek, mint istentől különböző hatalomnak, alatta van. Schelling szerint e törvény sem nyugalmat sem örömet nem nyújt: azért kénytelen az én saját önségéről lemondani, hogy contemplatív, szemlélkedő énné válván, végre ismét azon az oldalon találja magát, melyen belül az istenhez áll viszonyban. Ide őt három fogja vezetni: a jámborság körében érvényesített önmegtagadás; a művészet, mely által az én az istenhez teszi magát hasonlóvá, mert a művészetnek sajátképeni föladata abban áll, hogy isteni személyességeket alakítson, és végre a contemplatív tudás. Mindez azonban az embert csak az eszmén belül vezeti vissza az istenhez. A contemplatív tudás ki nem elégíthet; cselekedni kell, mert az ideális istennel senki sem fogja beérni. Egész az élő, a való, az actualis istenhez kell följutnunk.

A negativa philosophia az istenen, mint tiszta elven, nem képes fölülelemelkedni. Eddig csak az lön szemügyre véve, a mi lehetséges. Az eddigi, egymásra ható elvek csak egy megkülönböztetett és fokokkal ellátott létnek okai valának. Képes ugyan az észtudomány arra, hogy a legfőbb elvet előhozza: de nem arra, hogy azt meg is valósítsa. Eddig a valóban létezőknek csak „quid“-jét, csak egyetemes lényegét

hoztuk föl; de nem a „quod“-ot, nem azok létezését is egy-
szersmind. A gondolás nem leli föl a létező istent; az aka-
rás az, mely őt szükségli. Az én a létezőnek urát akarja;
a személy személy után sovárog. De hogy azon űr eltávolít-
ható legyen, melyet sem az erkölcsi cselekvés sem a szem-
lélkedő élet nem bírt eltávolítani, az istennek kell előzőleg
közbejönie. Ebben áll a boldogság, mely azonban nem kö-
vetelhető az erény arányossága szerint, a hogyan azt Kant
véli, hanem benne a tiszta kegyelem útján részesíttethetünk.
Semmiféle philosophiainak látszó dőlty se hátráltasson minket
annak hálás elfogadásában, a miben minket saját érdemünk
nélkül csak a tiszta kegyelem részesíthet.

Az élő, a valóságos isten után való sovargás a religio
szükséglete. A religio pedig az isten és világ közötti realis
viszonyon alapszik. A tiszta észtudományon belül a religio-
nak nincs helye; ez már a positiv philosophiához tartozik.
Az, hogy az istent az észen kívül bírjuk, gyakorlati szükség.
A szellemi akarásnak belső szükségességénél fogva van, hogy
mi a gondoláson belül levő istennel meg nem elégedhetünk.
De koránsem a gyakorlati ész, hanem az individuum ve-
zet az istenhez; mert nem az sovárog a boldogság után, a
mi az emberben egyetemleges, hanem az individuum, az
én, mely maga személyesség levén, személyességet ohajt,
egy oly személyt követel, a ki a világon kívül és az egyete-
miségen fölül legyen, a ki őt értse, szívet kíván, mely az
övéhez hasonlítson. Ezekből áll Schelling negatív philoso-
phiájának szerkezete.

A philosophia egészletének másik kiegészítő része a
positiv philosophia. Több ízben volt már megemlítve; szük-
séges mindamellett, hogy itt egykét tulajdonságát ismét meg-
illessük.

Az első azon pontra vonatkozik, melyből kiindul. Ha
az első és második időszak rendszereinél a kiindulási pontok
éles fölfogása méltán lön követelve: még inkább követelendő
az a harmadik időszakon belül, hol a kiindulási pontok éles
fölgása nélkül az önmagát két részre tagoló philosophiának
átértéséhez még csak hozzá sem lehetne fogni. A positiv phi-
losophia nem indul ki valami olyfélebből, a mi csak a gon-
doláson belül létező, sem oly létből, mely a tapasztalás kö-

rében található; hanem kiindul oly létből, mely mindenképen kívül van minden gondoláson, mely megelőz minden gondolatot, mely minden tapasztalás fölött van, kiindul tehát a mindenképen transzcendens létből, mely nem megy át szükségképen a létbe, ha pedig átmegy, ezen átmenést a szabad tett eredményezi. A tisztán negatív philosophia a létezzetűvel foglalkodik. Ez a létezzetű azon potentiának fogalma, mely nem potentia többé, hanem, mivel létező, actus purus. Mint olyan, ő a megfordított létezzetű, vagyis oly létezzetű, melyben a potentia utóbbi, az actus előbbi. Nem indulhatok ugyan ki e fogalomból isten, hogy az isten létezését bizonyítsam, de kiindulhatok az istennek, mint ellenmondhatlanul bizonyosnak és kétségtelenül létezőnek fogalmából, hogy ezen létezőnek istenségét megfordított módon bizonyítsam be. Ha abból indulok ki, a mi minden fogalmat megelőz, és ebben megyek a fogalomhoz, meghaladtam a transzcendentet és immanenssé levék, a mi más szóval annyit tesz, hogy a tiszta gondolat határai között vagyok. A pozitív philosophia transzcendense általános: nem azon transzcendent tehát, mely ellen Kant tiltakozik. Itt az isten immanens vagyis oly transzcendens, mely az észnek tartalmává tétetett. Fogalmát az teszi: hogy egyetemleges potentia, mindent magában foglaló lét, valóságos, egyedleges lény, mely minden. Ezen egyetlen az által és abban ismertetik meg, hogy tartalmát illetőleg maga a létező. És így meg van az is ismerve, a mi által minden egyes lénytől különbözik. Ő azon egyes lény, mely minden.

Ez ama fogalom, mondja Schelling, melynek szemléltetővé-tétele teszi a pozitív philosophia föladatát. E fogalom azon egy a mindenható, az általános szellem fogalmával; mert a lét elveinek összesége csak a szellem lehet, a valamennyi elvnek összesége pedig az általános szellem.

A már egyszer mondtak szerint a helyesen fölfogott rationalismus nem ellenkezik az empirismussal, sőt arra nézve párhuzamos tünemény. Az igazi empirismusnak célja nem áll egyedül a tiszta tények közvetítésében; mert ő a természetben létező észet is sejti, sejti, hogy a gondolat és a tapasztalás valamely pontban egymást teljesen áthatják. Nem zár ki határai közül semmit, a mi a természetben és az emberiség

Empirismus

nagy történetében előfordul. A tiszta rationalismus meg oda törekszik, hogy ezen nagyszerű empirismussal találkozzék és végre bizonyos pontban egyesüljön. Ha nem áll az, hogy az empirismus csak az érzékiekre szorítkozik: úgy az sem állhat, hogy bármely ismeret elől elzárkozik, mihelyt az az érzékfölöttiekre vonatkozik. Mihelyt van, a mi fölött a tiszta gondolás nem határozhat, következőleg mihelyt van, a mire nézve a tapasztalás helyt állhat: úgy azt a szabad tett által kell megalapítani. Nem ok nélkül volt már egyszer állítva: hogy van egy magasabb, egy metaphysikai empirismus is.

Ezek után ki lehet most már azon működést is jelezni, mely az egész positiv philosophián keresztül húzódik. E philosophián belül arra van épen a figyelem fordítva, a mi a valóságos tapasztalásban elő nem jöhet, a mi a rationalis úton egyedül meg nem ismerhető, a mi a tapasztaláson fölül van, de mégis valamely tapasztalásnak tárgyává lehet. A positiv philosophia empirismusa mysticus empirismus. Ő az apriori empirismusa vagyis apriorismus empiricus, a mennyiben t. i. a priust, a causát, az istent, mint létezőt, a posterius azaz a következmény által bizonyítja be. És ezen belbizonyításban áll azon működés, mely az egész positiv philosophián keresztül húzódik.

A mi különösen a tárgyat illeti, az iránt Schelling ily nézettel van: A negativ philosophia az a priori megfoghatóval, a positiv ellenben az a priori meg nem foghatóval foglalkodik. Ez azonban csak azért foglalkodik az a priori meg nem foghatóval, hogy azt a posteriori megfoghatóvá tegye. Ezen a priori meg nem fogható az istenben lesz megfoghatóvá.

Ilyféle nyilatkozatok hallása után nem lehet csodálni, ha Schelling a positiv philosophia és a theosophismus közötti viszonynak helyes fölfogását oly igen sürgeti. Azt, hogy a positiv philosophia a mysticus tanokkal azonos legyen, már csak azért is tagadja, mert amaz philosophiának és tudománynak akar neveztetni; míg ezek, ha minden speculativ tartalomról nem is, de a tudományos formáról és módszerről csakugyan lemondanak. Az a különbség, mely a positiv philosophia és a theosophismus között feltalálható, nem tartalmi, hanem alaki. Egy a cél, de mindenik más úton kíván ahhoz eljutni. A theosophismus nem képes az isten és

világ közötti szabad viszonyt megmagyarázni. Theosophiának nevezi ugyan magát, és ennél fogva az istenről szóló tudománynak látszik; de az a tartalom, melyet a theosophismus fölhoz, még sem más, mint állagi azaz substantialis mozgás, és az istent is csak ezen állagi mozgásban érvényesíti. A theosophismusnak természete hozza már azt úgy magával, hogy történetlen legyen, mint a rationalismus. Az igazán történeti és pozitív philosophiának istenét nem mozgás, hanem cselekvés jellemzi. Az állagi mozgás, mely a rationalismust kötve tartja, valamely negatív priusból, nem-létezőből, a létbe még csak átmenendőbből indul ki; a történeti philosophia ellenben a pozitív, a létező priusból indul ki, mely a nélkül, hogy önmagán belül valami által kényszerítettnek, tehát tökéletes szabadsággal teszi a létet, és nem a magát közvetlenül, hanem oly létet, mely az övétől különbözik, és melyben az ő léte tagadva és fölfüggesztve van inkább, mint téve, következőleg oly létet, melyben az övé csak közvetve van téve.

De lehetséges-e, gondolhatná itt az imént fölhozottak után valaki, lehetséges-e, hogy a pozitívnek nevezett philosophia valódi rendszer legyen? Ennek lehetősége azon fogalomtól függ, mely itt a „rendszer“ szóhoz csatoltatik. Schelling azt mondja, hogy e pont is azok közül való, melyek által a pozitív philosophia a negatívtól különbözik. Ezen utóbbi teljesen kikerekített és állandó véghez jutott tudomány, tehát valódi rendszer; az előbbiről nem lehet ugyanezt állítani, mert az soha sincs valamennyi oldalról mindenképen bevégezve. De ha a rendszer alatt oly philosophia értetik, melyet határozott, pozitív tételek hatályosítanak; ha alatta oly ismeretegész értetik, melynek valamely jeles tétel szolgál alapúl: akkor a negatív philosophiát a rendszerek sorában hiába keresnők; míg ellenben ott a pozitív philosophiának igen kitünő hely jut.

Az is volt már érintve: hogy a pozitív philosophia két részre oszlik. Ezek közül az egyik a mythológiának, a másik a revelationak philosophiáját foglalja magában.

Első tehát a mythológiának philosophiája. Schelling gyanította, hogy az ilyféle philosophia nehezen fog mindeütt kedvező fogadtatásban részesíttetni: azért iparkodott

Mythologia

ahhoz egy, történetileg bíráló bevezetés által útat nyitni. Ebben a többi között így szól: A mythologia philosophiája csak úgy lesz igazolttá, ha megmutattatik, hogy minden egyéb magyarázásmód lehetetlenség. De hogyan fog e megmutatás végrehajtatni? Az által, ha valamennyin bírálólág keresztül megyünk, és mindeniknél elöltüntetjük, hogy az, tulajdon elégtelensége miatt, kénytelen egy másiknak az elfoglalt helyet átengedni. Ezen útmód végre olyanhoz is el fog vezetni, melyen kívül nincs más, melynek kedvéért az utolsó tágitlatna. Akkor ezen utolsóról bizvást elmondhatni: hogy szükségképen igaz.

De mi az különösen, a mi a mythológián belül minden más előtt feltűnik? Az istenek sokasága és az istenek története. Honnan az istenek e sokasága és története? Költemény mind a kettő. Ez azon válasz, mely a tett kérdést nyomban követi. És e válaszban egy oly nézet van kifejezve, melyhez egy másik nagyon közel áll. E másik nézet szerint a mythologia nem szükölködik tanszerű tartalom nélkül; de e tartalom nem vallási, hanem vagy történeti, vagy természeti, vagy valamely tudománytól kölcsönözött. Azon magyarázásmód, mely a mythológiát merő találmánynak nézi, valamennyi között legelterjedtebb. Ez azonban nem csak a mythológiának, hanem a nyelvnek tekintetéből is lehetetlen. Akármily oldalról vegyük a dolgot, utoljára is bizonyossá lesz: hogy az ösztönszerű, az organicus keletkezést és művelődést a mythológián belül sem szabad mellőzni. A különböző népek a mythológiával együtt keletkeztek. Az emberiség maga csak ott van igazán, a hol a néptörzsek, a hol a családok léteznek.

Ez azon fok, melyet az általános egyneműség fokának nevezhetni. Midőn az emberiséget így gondoljuk, akkor őt a történet-előtti időbe helyezzük át, mert az így gondoltat az egyetlenegy, az egész emberi tudat fölött uralkodó elv, vagyis az egy isten tartja össze. Mihelyt ezen összetartó istennek megrendíthetetlen önmagávali egyenlősége megszűnik, vagyis mihelyt a polytheismus lábra kap: megkezdődik a válakodás, melyet azután az egymást nem értő népek helyi elválása követ. Ezen időszak fölötte válságos. Annak érzése, hogy az ember nem az egész emberiség többé, hanem abból csak egy

elszigetelt rész, tehát annak érzése, hogy az ember nem tartozik többé a mindenkép egyhez, hanem valamely különleges isten vagy istenek alatt áll, szétűzi az egymástól elidegenedett embereket, nem is enged nekik nyugtot míg oly lakhelyet nem találnak, mely mindegyik természetének leginkább megfelel. De azért az egykori egységnek érzése nem fog egészen kihalni: Sokkal mélyebb volt az, hogysem a kebelből minden hagyaték nélkül elenyészhetett volna. Ez a, még mindig gerjeszkedő hagyaték az, mely az embereket szünetlenül ösztönözendí, hogy a közös isteneknek és a közös nyelvnek megtartása mellett, ha nem is mint emberiség, legalább mint nép létezzenek.

Minden mythológiának volt előzménye. Ezen előzmény a monotheismus, melyre nézve azonban nem szükséges, hogy egészen mythológiátlan legyen. A vallásos tudaton belül bizonyos folyamlás vagyis processus ment véghez, mely által a tudat fölött uralkodó hatalom egy másik által lön kiszorítva; innen az istenek története. Ezt azonban az első hatalom uralkodása előzte meg. Ezen uralkodás monotheismusnak nevezhető. Ámde mivel e monotheismus maga is polytheisticus, és így mivel maga is csak viszonylag olyan: sehogy sem lehet őt a mindenkép szellemi monotheismussal azonegynek tartani. Az egyoldalú monotheismus irányában a polytheismus valódi haladásra mutat. Az a mozzanat, melyben a tudaton a másik hatalom kezd erőt venni, és az előbb ott uralkodott hatalmat onnan eltávolítja, nem a történetibe, hanem a történet-előtti időbe esik; a tudatban pedig csak mint mythus, csak mint visszaemlékezés van jelen. Miből láthatni, hogy a mythológiát már csak azért sem lehet történetileg megmagyarázni, mert azon válság, melynek eredését köszöni, csak relative történet-előtti, ama monotheismus ellenben, mely azt megelőzte, absolute történet-előtti.

A relative történet-előtti időtől, melyben a mythologia eredt, meg kell az absolute történet-előtti, vagyis azon idő különböztetni, melyben semmi sem történt, a mi maga után nyomot hagyott volna. A történet-előtti időn túl csak az létezik, a mi történet-fölötti. Valamint a népek első, valólagos tudata a polytheismus volt: úgy az emberiség első, valólagos tudata a relativus monotheismus volt. Azonban ez is fogja

sürgetni, hogy gondolatunkkal egész az isten és ember közötti substantialis egységig visszamenjünk; mert e nélkül a relativus monotheismus sem lehetséges. Ez a valóságos viszony, mely az isten és ember között létezik, túl van a történet-előttin, mert az történet-fölötti. Hogy e viszony az emberre nézve szabad viszonyynya lehessen, ki kell az embernek ama közvetlenségből lépnie, melybe ő saját tudása nélkül helyezve lön.

E kíváнат azonban csak bizonyos fokokon keresztül lesz megvalósítható. Mihelyt az ember az első lépést megtette a valólagos tudat felé, szakított a lényeges, az örök léttel, és a tudat oly szükségképeni processusnak vettetett alája, mely a mythológián keresztül fog az igazi monotheismushoz vezetni. A mythologia tehát nem egyéb, mint az isten valólagos levése, valólagos theogonia a tudaton belül. E tudaton belül fölmerülő hatalmak azok, melyek a theogoniai processust szülemítik, lényegileg tekintve ők ama potentiák, melyeknek szülemítvénye a tudat, előhozványuk a természet, azaz ők ama potentiák, melyek a természetet az által hozták elő, hogy a tudatra, mint közös céljokra, összeműködtek. Azért megy a mythologiai processus épen ama fokokon keresztül, melyeken a természet eredetileg keresztül ment: és ez az ok arra, hogy sem a mythologiai processus az általános processus nélkül föl nem fogható; sem a mythologia igazsága a philosophia nélkül meg nem ismerhető. Következőleg a mythologia igaz tudománya azonegy a mythologia philosophiájával. Tárgyát különösen az első, a természeti, a szinte vadon növä religio teszi, tehát azon religio, mely épen úgy független az észről, mint a vele szemközt álló revelata religio. Sem ezt sem amazt nem szülemíti az ész. A mythologia valóság, mely épen e miatt a kereszténységnek, mint a megigazított pogányságnak, csak valólagos tette által győzethetik le. A kereszténységnek anyagát a pogányság teszi: ha tehát ez amabból kiküszöböltetnék, a kereszténység elvesztené a maga valóságát. Azonban mind a természeti, mind a kinyilatkoztatott religiotól meg kell a még nem létező, philosophiai religiot különböztetni. Ez átérti mind a kettőt, és midőn ezt teszi, annak lehetőségét mutatja meg, a mi már mind a kettőben valósággal bír.

Miután, a már előadottak szerint, az isten és ember kö-

zötti állagias egység a mythologiai processusnak előtété; és miután a tudat ezen eredeti monotheismustól épen úgy nem képes megszabadulni, mint a theogoniai processustól: két folyománnyal találkozunk, melyeket itt azonnal kiemelhetünk. Az első azt jelenti, hogy a theogoniai processusnak alapja az érintett monotheismusban keresendő; a második azt, hogy ezen monotheismus a mythológiának kulcsa.

De mi teszi ezen annyira megnyomatékosított monotheismusnak tartalmát? E kitétel: az istenen kívül nincs más isten, nem csak szószaporító, hanem csalékony is. Ha az isten olyannak tekintetik, kihez nincs hasonló, akkor ő nem lét, hanem maga a létező. Ez azonban az istennek csak előfogalma. Ha az isten csak a létező, akkor az egyedül létező istenről szó sem lehetne. E tételhez: „az istenség logikai materiája abban áll, hogy ő maga a létező,“ még egy állítmánynak kell járulni, melynél fogva ezen létező maga az egyetlen isten vagyis az általános egyetlenség. Így azután egy másik isten számára nincs többé materia. A minek így léte mellett az isten az egyetlen hatalom arra nézve, hogy létezzék. Így tehát az isten maga az egyetemes existendi potentia, vagyis épen az, a mi lesz, a közvetlenül létezhető. Ebből következik, hogy minden lét az isten léte.

Ez a pantheismus elve. A pantheismus sajátága és hiánya *Pantheismus* abban áll, hogy az istennek vak vagyis oly létet tulajdonít, melyben ő saját akarata ellen van, és melyben ő saját szabadságát nélkülözi. A pantheismus szerint az, a mi az istenben közvetlenül létezhető vagyis a természet, közvetlenül lép a létezésbe, azaz közvetlenül lesz pusztá tárgygyá. De mi lesz így az istenből? Akarata megszűnt: tehát nem szellem többé.

Az igaz monotheismus ellenben megismeri: hogy arra *monothéismus* nézve, a mi magát a létbe átteheti, lényeges az, hogy a nem isteni, sőt az isten-ellenes létbe is átmelessen; de koránsem azért, hogy abban maradjon, hanem azért, hogy az ne legyen, tehát azért, hogy a nem-szellemnek tagadása által szellemmé legyen, hogy a benne levő természetnek tagadása által természetfölöttivé legyen.

A monotheismus szerint az isteni létben vagyis potentiában két oly lehetőség van, melyek ellentétet képeznek. Közölük az első a másodiknak csupán subjectuma, a második

az elsőnek csupán obiectuma; az első a létet, a második a hatalmat nélkülözi. Minthogy ezek egymást kizárják, az egység egy harmadikba esik, melynek azonban mi az előbbieket eléje tesszük. Ezen harmadik a szellem, oly potentia, melyhez az által jutunk el, ha az örök kezdettől az örök középén keresztül az örök véghez haladunk.

Az isteni lét fogalma három mozzanatból áll, azaz, ha az isten létezik, akkor ő csak ezen, már előre meghatározott formákban létezhet; a fölött azonban, vajon az isten létezik-e vagy nem, az iméntiek nem határozhatnak. Az isten valóságáig nem jutottunk még el; sőt az istenbeni háromságnak, melyet a kereszténység vall, a hatványtanban csak gyökere van meg, nem ömaga. Ha tehát nem az isteni természet az, a mi által az isten, mint létező, tétetik: úgy ez csak az isteni akarát, csak az isteni cselekvés által hajtatik végre. Az, a mire nézve mivoltszerű a nem-létezés, csak az isteni akaratnál fogva lesz cselekvővé, hogy így az által, a mi tisztán létező, de most a maga létében gátolva van, tagadtassék. E processusban mind a kettő a legfőbbnek, az önmagát bíró szellemnek székhelyévé lesz. E processus az isteni létnek szülemítése, tehát theogoniai processus, melyben a valóságos isten a három potenciának föloldhatatlan egysége.

E processuson belül a potenciáknak egymáshoz állása megváltozott, mert, egy, előbb még nem létezett, feszültségbe hozattak. E feszültség az, mely által az istentől különböző világ lett. A feszültségbe hozott potenciák azok, a miket a polytheismus uralkodó hatalmaknak vagyis isteneknek tartott. Evvel ellenkezőleg a monotheismus a túlsubstantialis egységhez mindig állandón ragaszkodott. A theogoniai processus nem ugyan maga a teremtés, mint tett, de mégis a teremtésnek processusa. Akármi legyen az, a mi e processuson belül valódiilag történik, az a tudatért történik; ámde hogy e tudat az egyes mozzanatokat megkülönböztethesse, a processusnak egymásután kell lefolynia. A vak lét egyes fokait pedig az egyes lények tükrözik vissza: azért őket csak ezekben lehet megismerni. Egy sincs az ily lények között, melyben valamennyi potenciának működése össze nem volna növe; az egység azonban el van halasztva. A potenciák ezen egysége az eredeti emberben, a teremtésnek ezen céljában, tűnik föl:

minél fogva ezen eredeti, lényegileg tekintve, csupán tudatnak mondható, ember a megvalósított istenség, a teremtetten isten, az isten teremtményi alakban. A tudat pedig, ha őt saját állagában és eredeti állapotában vesszük, az istennek tevője; de a nélkül, hogy ezt tudná vagy akarná. A tudat az istent minden mozgás előtt lényegileg birtokolja. Hogy ezen csupán lényegileg birt, csupán megélt isten-tevéstől a megtudatolt monotheismusig vagyis az isten megtudatolt tevéseig eljuthasson, az egész mythologiai processuson keresztül kell mennie. Azon hatalmak, melyek a mythológián belül a tudaton erőt vesznek, valóságos, tehát épen azon hatalmak, melyek a természetben és az emberben, mint a természet zárpontjában lekötötten és legyőzetven nyugvásra bíratnak, de a mythologiai képzelmenyeken belül, mint ösvilági alakok, ismét előjönnek.

Az által, hogy a tudatban vagyis az eredeti emberben ama létező, mely a természetben magán kívül volt, önmagához jött, az ember ama létezőn fölülemelkedett. Kettő lön így az emberben téve: az, a min fölülemelkedett, és az, a mi fölülemelkedett. Ezen utóbbi az akarat. Ha az akarat az előbbihez vagyis a magán-kivüli léthez csatlakozik, egy új mozgás fog megindítani. De hol rejtezik az alap, mely miatt e csatlakozást csakugyan végrehajtja? A legfőbb, a minden fölött lebegő világtörvényben, mely sem kétértelműséget, sem határozatlanságot nem tűr. Ez ama világtörvény, mely a görögök által Nemesisnek, Adrasteának neveztetett.

Ezen alak kiemelése után Schelling a mythologiai processus menetét minden fennakadás nélkül érvényesíti. A fő gond a fokok közvetítésére van fordítva. Az előbbi az utóbinak alapja. A polytheismus első fokát, mely még némileg monotheismus, a religio astralis vagyis a zabismus teszi. Ez az istenséget a csillagok táborában szemléli. Ez a még nomád életet élő és meg nem szakadozott emberiségnek religiója. Legközelebb áll hozzá az assyriusok, babiloniaiak és a legrégibb persák által tisztelt Urania=Mylitta=Astarte=Mitra. Ezt követé a Kronos, Baal és Moläch. Különös figyelmet gerjesztők egyiptom, india és a hellen világ istenségei. Chinában az állam az astralis religiot háttérbe szorította.

A polytheismus. a maga tetőpontját a görög mysteriumokban érte el. Az a mythus, mely Demeterre vonatkozik,

zár- és határpontját teszi a görögök külső mythológiájának. A mysteriumokban Dionysosnak Demetertől való származása ünnepeztetett. A minden anyagszerűtől megtisztított tudat érvényesítve lön.

Schelling nézete szerint azt a babonaszerűt, mely a nemzetek mythológiáiban föltalálható, az ezekben folyvást hatalmaskodott, kizárólagos, álmonotheisticus elvnek kell tulajdonítani. Miután ezen elvet, mint multat, a görög mythologia meghódította, és a mysteriumokban a teljesen szellemi religionak elvét, mint jövőt, kimondotta: szabad viszonyba helyezkedett az istenek azon sokasága iránt is, mely a jelenben téve volt, és mely itt, a mythologiai processus végén és a mythologia bevégezésekor emberi alakban tűnhetett föl. Ennyit a mythologia philosophiájáról.

Járuljunk itt most egy kissé közelebb a revelatio philosophiájához, a mint azt Schelling a maga álláspontja és módja szerint elének terjesztette. Minthogy egyszer már oly nézettel is találkozánk, mely a positiv philosophiát a kezdet dolgában minden máshoz való függedéstől is fölszabadíthatottnak ítélte: méltán lehet e helyen tudakolnunk, vajon a revelatio philosophiája előtétel-e vagy előtétlen? E tudakolás már magában véve is fontos; de még inkább lesz olyanná, ha meggondoljuk, hogy a positiv philosophia sokféle megtámadásnak van kitéve; és hogy a megtámadott pontok közül amaz összefüggés sem maradhat ki, melyben az őt tevő részek egymáshoz állanak. Lehetnek, kik ezen összefüggést csak különnek fogják mondani, míg mások abban a belsőségnek valamennyi tulajdonságát egyenként föltalálják. Nincs szándékunkban a vitának végleges eldöntése; de ha már a dologban ennyire haladtunk, szükségesnek látszik, hogy e vitának eldönthetését se hagyjuk érintetlenül.

Schelling felfogása szerint a mythológiának philosophiája a paganismus valóságának bizonyításában állott: mi ha úgy van, akkor az a revelatio philosophiájának csakugyan előtétel. Abban mind a ketten megegyeznek, hogy a paganismus nem emberi találmány, sem nem esetiség; valamint abban is, hogy a paganismusnak és mythologiai képzelményeknek megmagyarázására vak hatalom által kényszerítettünk. A mythologia és a revelatio ellentétes viszonyban állanak egymáshoz,

és mégis közös forrásból eredtek. Egyikről sem állíthatni, hogy az ész szülemítvénye; de azt igen, hogy létezésüket mind a ketten a való történetnek köszönik. A nythologia valami való, mely a christianismusnak csak való tette által győzethetett le. A megszabadítás és megváltás valósága mindenkép aránylagos azon hatalomhoz vagy erőszakhoz, melytől megszabadít vagy megvált. Ama viszony az isten és ember között, melyet a revelatio megérthetése szükségel, különbözik attól, mely a szabad tudásban és a gondolásban érvénykedik. E szükségelt viszony eredetileg való, tehát olyan, melyet nem a revelatio hoz elő, hanem ettől föltétetik. A christianismusban az a lényeges, a mi benne történeti. Megjegyzendő mindamellett, hogy itt a történeti alatt nem az a közönségesen olyannak mondott, hanem ama magasabb értetik, melybe maga az isteni is belé van szöve. Mik után világos, hogy a revelatio philosophiáját előtétek nélkül gondolni sem lehet. A christianismusban nem az teszi a fő tartalmat, a mi Krisztus által tanítva lön, hanem az, a mi ő maga volt, és az, a mit tett.

A szükségelt előtétek között első az általános szellem. Ha kívánjuk, hogy az észleges rendszer létezzék, az általános szellem előre fölteendő. Az ész csak azért van, mert az általános szellem van. Ez pedig van, mert van. És ha mi a lét elveit vagyis a potentiákat azért használtuk föl fokok gyanánt, hogy hozzá eljuthassunk, úgy azok csak ránk nézve voltak olyanok; mert ha őket az általános szellem álláspontjáról tekintjük, nem elvek, hanem következmények. A szellem absolutum prius; ők ellenben a posterius.

A tökélyes, a mindenkép szabad, a minden különleges léten túlterjedő szellem igazi mindenség. Subiectum és obiectum együtt. A tökélyes szellem nem úgy gondolandó, mintha ő subiectummá, obiectummá és a kettő egységévé egymásután lenne; mert az önmagát bíró szellem egyszerre az, a mi, és önmaga által az, a mi. Nincs kivüle más, a mihez viszonyban állana. Benne van a jövő is, tehát mind az, a mi még csak leendő. Mint tökélyes szellem, mint valóság, melyet semmiféle lehetőség sem előz meg, önmagába zártan, mozdulatlanul is maradhatna. Mint nem csak tökélyes, hanem mint élő szellemnek szabadságában áll az is, hogy önmagán kívül létezzék, magát önmagán kívül föltüntesse, a létet magán kívül is tegye. Ebben őt semmi sem akadályozhatja.

De mi okozza, hogy ő magát önmagán kívül is tegye? Az akarat. Ámde midőn magát ezen akarathoz fogva önmagán kívül teszi, ez nem történik azért, hogy legyen, hanem azért, hogy ismerethez jusson. Az önmagából való kimenésnek indoka a teremtés. De mi az tulajdonképen, a min a teremtés processusának lehetsége valódiilag sarkallik? A már többször említett, egymást kölcsönösen kizáró, de azért egymástól tétleg el nem válható potentiák eredeti, megszakaszthatatlan egysége. A potentiák csak az anyagi létezészt tüntetik föl; a létező maga fölül van a lét puszta anyagán. Azon föloldhatatlan egység, mely a potentiákat feszültségi állapotukban is összetartja, mely őket szellemileg áthatja, tehát az, a mi bennök valódi, nem egyéb, mint az, a mit isteninek nevezünk. Az istenség vagyis a potentiák isteni léte föl van ugyan függesztve, és épen e miatt az isteni létezés formája is más, de azért maga az isten létezése nem szűnt meg.

A teremtésnek fokként haladó processusa az emberben jut el a maga végéhez. A potentiák koszmikai hatalmak, és, e viszonyban tekintve, istenen kívüliek levén szemüködni, és így hozzák elő mindazt, a mit összetettnek mondunk. Nehogy azonban a világ az isten vagy akármily más elv szükségképeni emanatiojának lássék: az általános örökkévalóság és az idő között kell valaminek lenni, a mi őket elkülönözi és egybe is köti. Ezen valami az időnek lehetsége. Az istennek szándékában volt ugyan a világ öröktől fogva: de azért a potentiák feszültségének tétleges akarását mégsem lehet öröknek mondani.

Schelling nézete szerint a sz. háromságról szóló tanhoz való átmenetelt az teszi lehetővé, hogy a potentiák, melyek az istenen belül szellemi egységben maradnak, egymás iránt kizárólag is viselkedhetnek. E tant nem lehet a christianismus kizárólagos tulajdonául venni; sőt inkább ez az, a mi nélkül a christianismus nem is létezhetnék. A sz. háromság eszméje előtét a revelationnak irányában. Annyi azonban bizonyos, hogy amaz eszme a revelation belül sajátyszerűleg emelkedett.

A teremtés be lőn fejezve. De mire lőn fektetve? Egy mozgatag alapra, egy önmagát bíró lényre. Minthogy az ember szabad az egymással meghasonlott potentiáktól, és épen

e miatt uralkodhatik is fölöttük: képes akár a teremtő, akár a potentiák ellen fordulni. Ámde mivel azt hiteti el magával, hogy ő a potentiák fölött épen oly úr, minő az isten volt az egységen belül, azért fordul ezen egység ellen, hogy az istenhez hasonlónak legyen. Valamint az isten feszültségbe hozta a potentiákat, úgy akarna ő is velük bánni; de a hatalom hiányzása miatt rajta veszt. Hatalommal egyedül akkor bír fölöttük, ha nem mozdul. Mihelyt az előbbi módon megmozdul, a potentiák külső hatalma alá esik, melyet azok gyakorolnak is azután az ember és tudata fölött.

A mindnyájunkban folyvást élő, egy öseembernek ezen tettéig sehol sincs oly lét, mely az istenen kívül volna. Mint-hogy tehát minden az istenen belül volt, az eddig átértett teremtés is csak az istenen belül gondolandó. Ellenben ezt a világot, melyben mi magunkat találjuk, valamennyi formájával együtt csak olyannak ismerhetjük, mely az istenen kívül van. És ha megmagyarázásához fogunk, olyféle okból kell kiindulnunk, mely eredetileg az istentől van ugyan, de tőle független. Miből eléggé láthatni, hogy az emberrel a dolgoknak egy oly rende kezdődött, mely eredetileg nem volt kitzúve.

Miután így az ember, mint elszigetelt közeg, a természet és az isteni élet közé fúrákozott, és a természet részéről az érintett élethez való tölemelkedés lehetetlenné vált: kénytelenítve lőn a természet egy oly világnak szerkesztésére, mely az istennel össze nem függött. Innen az elkülönözésnek azon egyetemes törekvése, mely a természetben erőt vett, de minden más előtt az ember ellen fordult. Az eredetileg csupán viszonylagosan istenen-kivüli potentiák most már csakugyan istenen-kivüli hatalmakká lesznek; és mint csupán koszmikai potentiák, okaivá válnak a tudatban folyamló mythologiai processusnak. A mennyiben e processus által az ősz tudat istentevő elve ismét helyre állítandó, annyiban e processus olyan, mely az istent a tudatban szülemíti. Így működik a fiú a világban vagyis a világ teremtése óta minden időben. Mig a paganismus tartott, tartott a szenvedés ideje is. A christianismus kezdetével megkezdett azon idő, melyben ismét a lét urává lett.

A mythologiai processus a mysteriumokban lőn igazán

befejezve: a mythologiai tudat ezekben látta saját végét, saját halálát, és, a mennyiben ez a mythológián belül lehetséges volt, saját kiengesztelődését. Innen azután közvetlenül átmehetett az igaz, az általános kiengesztelődéshez. Ugyanazon okok tényezkednek mind a két oldalon, csakhogy a mythologiai processuson belül a külső és természeti, a revelatio belül ellenben a belső és személyes viszony van érvényesítve.

A mythologia és revelatio között nagy a különbség. Amaz az egész magára hagyott tudatnak szükségképeni processusa; a revelatio ellenben a tudaton kívül egy tettet és viszonyt tesz föl, melybe magát a legszabadabb ok, az isten szabadon helyezte. A mythologia külső processus, a revelatio belső történet. A revelatiót nem lehet a priori megérteni. A dolgok fejlődésében kellett valaminek előfordulni, a minél tovább az emberi tudás nem haladhat.

Ha az ember és isten között csak a tiszta ismerés viszonya léteznék: a különleges, a realis viszonyt hiába törekednék valaki a revelatio belül megérteni. Amazt a mythologia philosophiája tárgyalta; közvetítése azonban már a fiú, mint világteremtő által lön végrehajtván. Ez a közvetítés a revelatióban ismét előfordul, de magasabb fokon és sokkal személyesebb jelentéssel. A christianismus tartalmát egyedül Krisztus személye teszi. De a ki a túltörténeti történetről semmit sem tud, nem találhat helyet, hová egy oly személyiséget helyezzen, minő Krisztus.

Ismerünk tehát már egy oly demiurgicus személyiséget, ki a világ teremtését közvetítette, ki a teremtés bevégeztével a létnek urává és ezáltal isteni személyiséggé lön. Ezt azonban az ember ismét meg fogja valótlánítani. De beköszön az időpont, melyben az magát az emberi tudaton belül ama létnek ismét urává teszi, és ennek következtében ismét isteni személyiség. A fiú így a maga dicsőségében az atyán kívül függetlenül létezhetnék; de ő e dicsőség helyett a keresztet választotta, és ez teszi őt Krisztussá. Ez a christianismusnak alapeszméje. Ezen önálló és az atyától elkülönözött, istenen kívüli létezés az, mely a közvetítő potenciát, mint Krisztust, igazi közbenjáróvá teszi.

De hogyan lön az érintett közvetítés e személyiség által végrehajtván? Azon elv, mely a teremtésnek, különösen az

emberi tudatnak alapjává tétetett, az emberben önmagához jött, és ennyiben önmagát bíró, öntudatos és egy új mozgásnak legyőzendő és átváltoztatandó elvévé lett. A paganismus ezen elvet csak külső legyőzés által tette tétlenné, de őt sem jogában nem erőlténitette meg, sem saját gyökerében nem győzte le. A közvetítő potentia amaz ellenkező elvet az istentől való eltávolodáskor csak azért követi, hogy el ne vesszen. A közvetítő potentia részéről már ebben is mutatkozik az önfeláldozásra kész akarat; de ő ama vak, istenellenes elvet mégis csak akkor fogja valódiilag legyőzni, ha ő magát a maga istentől-való-függetlenségében és istenen-való kivülségében följánlja. És a közvetítő elvnek ezen szabad tettébe esik a *revelatio processusa*.

Valamint a paganismusban ott volt már a közvetítő személyesség, de csak mint természeti potentia: úgy a mythologiában is ott volt már Krisztus, hamindjárt nem volt is ott mint Krisztus. Ő volt a paganismusnak tulajdonképeni potentiaja; ő volt az, ki az elesett lét fölött hatalmat gyakorlott. Csalódnék, a ki azt vélné, hogy a közvetítő potentia csak az ó-szövetségben működött; működött az már a paganismusban is, mely, ha másképp nem is, legalább substantialiter vonatkozott azon elvre, melyben van egyedül az üdv. A közvetítő potentianak azonban előbb a tudaton belül kellett az ellenkező elvet legyőznie, és csak azután tűnhetett föl a maga személyes akarata, tehát igazi lényege szerint. Csak az istenellenes létnek valóságos legyőzése után következhetett be azon idő, melyben a közvetítő elv ugyanazon tett által a legyőzött léttel együtt saját istenen kívüli létét is megszüntette, és így az igazi, az állandó kiengesztelés megalapításánál fogva mindent az istenhez visszavezetett. A kiengesztelés az áldozat eszméjében már a iudaismuson és a paganismuson belül is előfordul; de az áldozatok ismétlendők valának, mert ott az ellenséges elv nem belsőleg hanem csak külsőleg volt legyőzve. Ama feszültség, melyről már több ízben volt szó, csak az örökérvényű, egyszer mindenkorra végrehajtott áldozat által lön megszüntetve. Midőn Krisztus az emberi nemért jót állott, kieszközölte annak fenntartását, és midőn az emberiség fenntartásáért jót állott, annak valamennyi bűnét is magára vállalta.

Schelling nézete szerint a paganismus végső határát a

római tudatban érte el; mert ez a helyett, hogy a mythologiai processusnak valamelyik mozzanatát képviselte volna, az előbbi mozzanatok mind magába foglalta. A római birodalom volt azon föld, melybe az isten országának magvai vetendők valának. Azért kellett a zsidó particularismusnak is a római járom fölemésztő hatalmát mindinkább tapasztalnia.

De mi szükségelte azt, hogy a közvetítő személyiség emberré legyen? Azon tisztán erkölcsi áldozat, melyet ő, mint minden bűntől tiszta, a bűnösökért bemutatott. Ezen áldozatban az isteni áttört a természetin; a revelationnak ez azon legfőbb tette, mely által a már többször említett feszültség egyszer mindenkorra meg lőn szüntetve. Valamint az emberrélevés egyetlen oka a közvetítő személy akaratában van: úgy az emberrélevés materialis lehetősége is egészen és egyedül azon sarkallik. Krisztus emberiségének alapja már az által megvettetett, hogy a második potentia magát a főbbnek irányában meganyagiasította; hogy teremtményi alakot öltött magára, és hogy magát egy organicus processusnak anyagává tette. Krisztus születésének ténye nem maradhatott az emberi tudat határai között; szükséges volt, hogy az emberi képzeleteken kívül hajtassék végre. A mi ott rege volt, itt igazsággá lőn; az elragadtatás története valólagos történetbe ment át.

Miután Krisztus emberré lőn, az atyához intézett imádság volt azon mély tett, mely által önmagának, mint embernek, ismeretét előtüntette; és miután az isteni akaratot magához vonzotta, ezen isteninek erejénél fogva csodákat tett. Mihelyt az eredeti lét megbomlott, az isten a maga akaratát a világtól visszavonta; ha tehát az isten a maga akaratával a természetben valahol jelen van, ott csoda történik. Ahhoz pedig, hogy a fiú a maga akaratával is demiurgice hathasson, föltét az, hogy az atya a maga akaratával ismét a természetben legyen.

Krisztusnak, mint embernek, meg kellett halnia. Így volt ez elvégezve, mielőtt emberré lett volna. Oly áldozat, melyet Krisztusban az isteni az emberitől várt. Életünket saját életével váltotta ki azon elv hatalma alól, melynek foglyai valánk, és melyet a maga potenciájában a szeretetnek csak ily csodája győzhetett le. A halál szükségessége volt

az különösen, a mi által amaz elv a maga hatalmát egészen kimutatta; ha tehát a közvetítő potentia magát az istennek egészen alá akarta vetni, ezt egészen a halálig kellett tennie, hogy így amaz elv egész hatalmát megtörhesse és kimeríthesse.

A mik ezek után Schelling positiv philosophiájában Krisztus föltámadásáról, mennybe meneteléről és megdicsőítéséről, továbbá a sátánról, az angyalokról, az apostolokról és a kereszténység terjedéséről előfordulnak, a nagy és mély tárgyismeret mellett világosan föltüntetik ama kiváló gondot és élességet is, melylyel a harmadik időszak rendszerének álláspontját megérvényesítette.

És az eredmény? A német philosophián belül egy új meg hasonlás.

A TERMÉSZETI CZÉLSZERÜSÉG ÉRVÉNYESSÉGÉRŐL.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1863. márczius 23-ki ülésben.)

1.

Korunkban a fejlődés eszméje a czélszerűséggel együtt, mely alapját teszi, lép előtérbe, s előkelőleg foglalkodtatja a bölcseészek elméjét. Értekezésem a czélszerűség eszméjére szorítkozik.

Oly korban, melyben némelyek a czélszerűség érvényességét ott is, hol eddigelé rendületlenül állott, tudniillik az élő természet mezején megtámadják, igen okszerű, hogy a bölcseészek ezen eszmének tekintélyét mindenkép támogatni és lehetőleg biztosítani törekednek.

Kant volt első, ki a czélszerűség eszméjét tüzetesen, és azon elmeéllel fejtegette, mely észbírálatát kitünőleg jellemzi.

Érdekesnek tartom Kantnak elméletét a természeti czélszerűségről terjedelmesen megismertetni, már azon oknál fogva is, mivel ő vetette meg alapját az újabbkori szemlélődésnek. Kantnak érdemét elismerik a bölcseészeti felekezesetek minden kivétel nélkül, azok közt Hegel felekezete is, mely jóllehet az észbírálatot meghaladott álláspontnak nyilatkoztatja, mindazáltal megvallja, hogy ama bölcseész által tört úton haladott előre. Erdmann a hegeli felekezetnek egyik tagja így szól: „Kant azon Atlas, ki a német szemlélődés

világtekéjét tartja. A ki tudni akarja, mely föladatok még megoldandók, mely követelések még teljesítendők, annak kell hogy Kant munkái körül tájékozzék. Azért a ki közelebb megismerteti velünk Kantot, az a bölesészeti tanulmányt előmozdítja.“ (Schopenhauer und Herbart. Eine Antithese. 1852.)

A czélszerűségről Kant ily című munkában értekezik: „Kritik der Urtheilskraft.“ Berlin und Libau 1790. Tartalma e következő:

2.

A tiszta és gyakorlati ész bírálata a mindenséget érzéki és szellemi országra, a kénytelenség és szabadság birodalmára osztja fel. Az ész mind a két országnak szab törvényeket, de nem önkényileg, hanem eredeti alkotásával összhangzólag. Az elméleti ész vagyis értelem a természet ismeretére vezető törvényeket szab; a gyakorlati, a tulajdonképi ész, a szabadság országának ad törvényeket.

E két törvényhozás különbözik egymástól. A természet törvényei oly elvek, melyek a tapasztalást, a természet ismeretét lehetővé teszik; azon elvek tehát az ismeretre vonatkoznak. A szabadság törvényei oly elvek, melyek az akaratot vezérlik, tehát a cselekvést irányozzák, s ezáltal az erkölcsiséget alapítják. A szabadság semmit sem ismert meg a természet körében; a természet ismerete, a tapasztalás nem képes az erkölcsiséget megalapítani.

A természet és szabadság közti ellentét arra vezet, hogy oly elvet kutassunk, mely a felhozott ellentétnek közvetítésére s így a természetnek és szabadságnak megegyeztetésére céloz. Az ily nemű elv már már azon oknál fogva is szükséges, mert az emberi ész csak egy; következőleg az észnek különféle nyilatkozatai ki nem zárhatják egymást, különben az észnek egyiségét lerontanák.

A föladat tehát az: mikép hozható összhangzásba a természet és szabadság közti ellentét az észnek egységével?

Az említett ellentétet nem lehet egyszerűen megszüntetni, az által tudniillik, hogy a természet és szabadság azonságát mondjuk ki; mert az észbírálat azon eredményre vezetett, hogy a természet és szabadság különböznek egymástól; ha ezen

eredmény helyes, úgy közép fogalmat kell keresnünk, mely a természetet és szabadságot megegyeztetí.

Ha a természet és szabadság egymás mellé rendelt fogalmak volnának, úgy egymást kizárnák; de azok nem egyrendű fogalmak, hanem egyik a másiknak alá van rendelve. Ugyanis a gyakorlati ész követeli, hogy a szabadság törvényeit e földi életben, tehát a természet országában hajtsuk végre: e szerint az erkölcsi törvények világtörvények, és a természet országa úgy van alkotva, hogy törvényei a szabadság törvényeivel megegyeznek. Megjegyzendő továbbá, hogy a gyakorlati ész elsőszéggel (Primat) bír az elméleti felett, minélfogva az értelem az észnek, a természet a szabadságnak van alárendelve. Kant ezen tárgyat következőleg fejtegeti:

3.

Az értelem a természet jeleneit mechanikai azaz kénytelen okokból származtatja; az ész az emberi cselekvést szabad okból keletkezteti. A szabad ok a célszerűséget foglalja magában. E célszerűség a természetre alkalmazva egyesíti a természetet és szabadságot; a megegyeztetést tehát a természeti célszerűség teszi.

Kérdés már: melyik tehetségre vonatkozik a természeti célszerűség?

Az értelemnek nincs egyéb tiszte mint a természetet megismerni; az ész pedig a szabadság valóítására van rendelve. E kettő közt csak oly tehetség létezhetik, mely hivatva van arra, hogy a természetet a szabadság vagyis célszerűség által gondolhatóvá tegye. Azon tehetség, mely az egyik fogalmat alárendeli a másiknak, az ítélő tehetség; ennélfogva az értelmet és ész az ítélő tehetség közvetíti. E szerint a természeti célszerűség az ítélő tehetségre vonatkozik. Ebből érthetni, miért czimezte Kant a célszerűségről értekező munkáját az ítélő tehetség bírálatának.

Itt azon kérdést teszi Kant: nem tartozik-e az ítélés az értelem tisztéhez? az ítélő tehetség nem ága-e a megismerő tehetségnek?

E kérdés megfejtésére Kant megkülönbözteti a megismerés ítéletét (Erkenntnissurtheil) a reflexio ítéletétől.

Oly ítéletben, mond Kant, mely ismeretet fejez ki, különös esetet valamely szabály (Regel) alá veszünk fel, és azon esetet e szabály által meghatározzuk azaz megismerjük. Ezen felvevésre (Subsumtion) és meghatározásra megkívánatik, hogy a szabály adva legyen, azaz adott fogalmon (gegebenen Begriff) alapuljon. Ekkép határozzuk meg az érzéki jeleneteket, a tapasztalás adatait az értelemnek előleges fogalmai vagyis a kategoriák által, melyek megismerő tehetségünknek eredeti alkotását teszik, tehát adva vannak. Például az egymásután következő eseményeket az okság fogalma által határozzuk meg, minélfogva az egyik eseményt oknak, a másikat okozatnak tekintjük és ítéljük.

De megtörténik, így szól Kant, hogy ítéletet hozunk a nélkül, hogy a szabály adva volna: ily eset fordul elő, midőn a célnak fogalmát, mely a szabadság országában honol, a természet országába visszük át, annak jeleneire alkalmazzuk, és azokat czélszerűeknek ítéljük. E nemű ítélet a megismerés ítéletétől különbözik, megkülönböztetésül azt reflexiói ítéletnek nevezhetjük. Ha az ily ítélet érvényes, úgy van reflexiói ítélő tehetség, melynek vezéreszméje a természeti czélszerűség, valamint az értelemnek elvét a kategoriák, az észnek elvét a tulajdonképi eszmék teszik.

4.

Most már igazolnunk kell, hogy a természeti czélszerűség nem önkényileg alakított, hanem valóban szükséges fogalom, melyet az ész nem nélkülözhet. E föladat szükségessé teszi az ítélő tehetség bírálatát, mely a tiszta és gyakorlati ész bírálatát kiegészíti és illetőleg befejezi. Ha van reflexiói ítélő tehetség, úgy közép helyet foglal el az elméleti és gyakorlati ész között, és a természeti czélszerűség a természetet és szabadságot közvetíti. A föladatot Kant ekkép oldja meg.

A természet érzéki világ, tapasztalati tárgy; a tapasztalás lehetőségének feltételei az értelemnek előleges fogalmai vagyis a kategoriák. Az előleges fogalmak egyedül a tapasztalati tárgyakkal közöst vagyis az egyetemet ismertetik meg,

nem a létezők sajátságát, azoknak sajátságos alkotását, törvényeit, összefüggését, szóval nem a különlegest (speciale).

A mit az értelem fogalmai által megismer és tud a természetről, az nem egyéb mint okozata a mozgó erőknél, az az mechanizmus. A mi mechanikailag létesítve vagy alkotva nincsen, az nem tárgya a tapasztalásnak, nem szerez értelmi belátást. Mechanikailag értelmezni nem egyéb mint külső okokból származtatni. A mi külső okokból nem értelmezhető, az értelmünknek fogalmait a természetről fölülhaladja.

Külső okokból, így nyilatkozik továbbá Kant, nem lehet a létezők sajátságát, a természet különlegességét (Specification) értelmezni. Már pedig a különlegesség, a természeti lényeknek sajátsága igazán tapasztalati adat, valószínűségos tény.

A természetre és tapasztalásra vonatkozólag érvényes azon elv: hogy semmi sem létezik és történik ok nélkül. Ebből következtetjük és okszerűleg gondoljuk, hogy a természetben nyilván mutatkozó sajátságokon alapszik; gondoljuk ezt a tapasztalás érdekében, mely a természetben egyezést és összefüggést kutat.

Azon ok, melyen a természeti lények sajátsága alapszik, nem lehet külső; nincs tehát egyéb hátra, mint belső okot gondolni. De a belső ok nem más mint képzet, eszme: ennél fogva a természeti lényeknek sajátsága eszmén alapszik.

Oly eszme, mely a természetlénynél valószínűsülését eszközözi, a cél; a lénynek megegyezése céljával, a célszerűség: következőleg a természetnek megegyezése céljával a természeti célszerűség.

A cél belső azaz eszmei ok (ideelle Ursache.) Minden térbeli ok külső; ennél fogva a belső ok nem lehet térbeli, következőleg nem szemlélhető és tulajdonképpen meg nem ismerhető. Ebből kiviláglik, hogy a természeti célszerűség nem a megismerésnek, hanem a reflexiónak tárgya.

A természeti célszerűségnek székhelye nem lehet az anyag; mert az anyag csak külső jelenet, a cél pedig belső oknak szüleménye. Az anyag erői pusztán mozgatók, azok tehát nem képesek célra tütni ki. A célok eszmék vagyis az értelmes lények szándékai. Az által, hogy a természet

jelenetét czélszerűnek ítéljük, azt fejezzük ki, hogy valamely értelmes lény elérte szándékát.

5.

Kant a szándék szerint alanyi és tárgyilagós czélszerűséget különböztet meg.

A czélszerűséget eszközölő szándék vagy az emberi észben van, vagy rajta kívül fekszik. Ezen utóbbi esetben a szándék, mely a jelenet által nyilatkoztatja ki magát, a tárgynak valóstítására azaz valóságos létére vonatkozik. Az ilyféle szándék a tárgynak alapját teszi, úgy, hogy valósulását eszközli; ekkép a czélt a jelentkező tárgyban valóstítva tekintjük, miért is tárgyilagós czélszerűségnek nevezzük (objective Zweckmässigkeit).

A másik eset az, midőn a szándék az emberi észben fekszik, mely a tárgyról ítél: ezen esetben a tárgy csak reánk nézve czélszerű, a czélszerűség tehát alanyi (subjectiv). — Más szavakkal: nem a tárgynak létét tekintjük czélszerűnek, hanem azon módot, mely szerint a tárgy jelentkezik előttünk, vagyis képzetünket a tárgyról. Képzetünk a tárgynak alakját terjeszti elő; ha tehát a tárgy csak reánk nézve czélszerű, úgy ezen czélszerűség a tárgynak alakjára vonatkozik, azért is az alanyi czélszerűség az alakival azonos.

De minő czélt ér el az ítélő alany a tárgynak alakját előterjesztő képze által? E kérdést így fejt meg Kant:

Azon hatást vizsgálva, melyet a szóban álló képzet az ítélő alanyra gyakorol, azt vesszük észre, hogy a képzelmet az értelemmel öszhangzásba hozza. A lelki tehetségek öszhangzása különmemű érzetet gerjeszt: ezen érzetet különböztetésül az érzéki érzettől aesthetikai érzetnek lehet nevezni. E szerint az alanyi czélszerűségre vonatkozó ítélet az aesthetikai és ennek tehetsége az aesthetikai ítélő tehetség.

6.

Elmellözve Kantnak terjedelmes értekezését a szépről és a művészetről, a tárgyilagós czélszerűség vizsgálatára térek át.

Az aesthetikai ítélet Kant nyomozása szerint a czélszerűséget alanyi szempontból tekinti, számba vevén azon hatást, melyet a tárgynak alakja az ítélő alanyra tesz ; ezen czélszerűség tehát pusztán alanyi és tisztán alakí.

Az aesthetikai ítélettől Kant a szó szoros értelmében vett teleologiai ítéletet az által különbözteti meg, hogy ez a tárgynak létre, tehát a valóságra terjed, s így a czélszerűséget valóban tárgyilagossá teszi.

Van tárgyilagós czélszerűség, így folytatja vitatkozását Kant, mely a tárgynak alakjára vonatkozik, s így szintén alakí, de az aesthetikaitól különbözik. A mértani alakok tudományi feladatok megfejtésére szolgálnak, és e tekintetben czélszerűek ; e szerint van tárgyilagós czélszerűség, mely az alakra vonatkozik, tehát alakí. De a felhozott czélszerűség sem aesthetikai, sem igazán teleologiai : nem aesthetikai, mert a mértani alakok nem a végett léteznek, hogy azoknak szemlélésén gyönyörködjünk, hanem hogy azok által értelmi belátásunkat előmozdítsuk ; nem teleologiai, mert azon alakok nem természetlények, nem termékek, hanem elmei szerkezetek, melyeknek léte egyedül alakukban fekszik, s melyek nem egyebek mint szemlélhetőkké tett fogalmak.

A vizsgálat feladata, mond Kant, az, hogy oly természeti czélszerűséget kutassunk, mely igazán tárgyilagós, s nem egyedül a tárgy alakján, hanem egyszersmind tartalmán azaz valóságos létén alapszik : e czélszerűség legyen, mint Kant nevezi, materialis, nem pusztán formalis.

7.

A mi természetileg létezik, okozatot képez. Minden okozatnak kell hogy oka legyen : ezen ok csak úgy hozhat létre czélszerű okozatot, ha működésében cél által vezéreltetik.

A kérdés az : vannak-e oly természeti jelenetek, melyekről észszerűleg azt kell ítelnünk, hogy azokat cél szerint működő ok hozta létre ?

E kérdés megfejtésére kell megvizsgálnunk, vajjon azon cél, melyet a természetlény teljesít, magában a lényben, vagy rajta kívül fekszik-e. Mind a két esetben a czélszerűség

a tárgynak valóságos létére vonatkozik: de az elsőben a természetlény önmagáért létezik, a másodikban másért, ezen utóbbi esetben a lény eszközül szolgál más létezőnek, melynek hasznára van. Erre nézve kétféle czélszerűséget kell megkülönböztetnünk, úgymint belsőt és külsőt. Kant elsőben a külsőt értelmezi.

8.

Külsőleg czélszerű a természetlény, ha másnak javára szolgál: e czélszerűséget hasznosságnak nevezzük.

Hogy a külső czélszerűség előfordul a természet körében, azt tapasztalati adatok bizonyítják. Például szolgál a folyóvizek áradása, mely a földeket áztatja és termékeny iszappal vegyíti, minek következtében a növények termését elősegíti. De a földnek ezen termékenyítése, melyet az árvíz eszközöl, pusztá mechanikai eljárás, és a folyónak létére nézve csak esetleges: ily esetleges czélszerűségre nem lehet szükségkép való teleologiai ítéletet alapítani.

A hasznosság nem képez igazi teleologiai elvet. Annak, mire használjuk a természetlényt, nincsen semmi köze a lénynek eredetével; e külső czélszerűség daczára a lény mechanikai úton jöhetett létre. Azon okok, melyek által eredtek a természetlények, és azon célok, melyekre használtatnak, nincsenek szükségkép összekötve egymással.

Az előadottakból azt következteti Kant, hogy a teleologiai világszemlélésből ki kell zárni mind a mértani alakok czélszerűségét, mind a természetlények hasznosságát vagyis a külső czélszerűséget. Nem marad egyéb, mint a belső czélszerűség, mely abban áll, hogy a természetlény önmagának célja. E szerint a teleologiai ítélésnek tárgyát oly természetjelenetek teszik, melyekről észszerűleg azt kell itélnünk, hogy az azokat létrehozó ok cél szerint működött.

Kérdés támad: vannak-e oly természetjelenetek, melyek belső czélszerűséget nyilvánítanak?

Tekintsünk szét a természet országában. A szerves lény úgy van alkotva, hogy részei nemcsak egymás által, hanem egymásért és az egészért léteznek; abban tehát mindenik rész ok és okozat, cél és eszköz egyszersmind. E

szerint a szerves lény önmagát létesíti, úgy, hogy önmagát veszi czélul, tehát valóban belső czélszerűséggel bír.

A szerves lények, mint a természet szüleményei, az emberi művektől, például a gépektől, lényegileg különböznek. A gép is czélszerűleg van alkotva: az egésznek eszméje határozza meg a részeknek alkotását és működését; de a részek nem tekinthetők szerveknek, mert nem létesítik egymást; jöllehet egymást feltétezik. A gép teljesen élettelen lény, melyben pusztán mechanikai okok, mozgó erők működnek. Ellenben a szerves lény önmagát alakítja, táplálja, sőt nemét is fenntartja; van tehát képző és nemző, igazán létrehozó ereje, melyet belső cél vezérel működésében.

9.

A szerves lények jeleneit, az élő természetet nem lehet mechanikai okokból, mozgó erőkből értelmezni.

E tétel, így szól Kant, ellenmondásba (Antinomie) hozza az észet. Az ellenmondás a belső czélszerűség és a mechanikai okság közt fordul elő. Az értelem a természetben minden változást és alakulást mozgó erőkből, azaz mechanikai okokból törekszik származtatni; a reflexiói ítélő tehetség a természet szervezésének és életének észszerű felfogására a belső czélszerűséghez folyamodik. Az első a mechanikai, a második a teleologiai világszemlélés. Kant az ellentétes nézeteket következőleg egyeztetni meg:

A kérdés alatti tárgyat két szempontból lehet tekinteni, tudniillik a dogmatismus és criticismus szempontjából.

A dogmatismus a létezőkről ítél a nélkül, hogy tekintetbe venné megismerő tehetségünket, melyen az ítélet alapszik, s melyből keletkezik. Ellenben a criticismus a létezőknek megismerő tehetségünkre vonatkozását fogja fel. E tekintetben a természeti czélszerűség oly módon függ a reflexiói ítélő tehetségtől, mint a kategoriák az értelemtől függnének. A dogmatismus szerint a természetlények önmagokban véve czélszerűek; a criticismus szerint mi gondoljuk czélszerűeknek.

Megkülönböztetvén ekkép a dogmatikai és kritikai ál-

laspontot egymástól, megoldja Kant az észnek állítólagos ellenmondását.

Dogmatikailag véve a vitatárgy ekkép fejeztetik ki :

Tétel: A természetben minden mechanikai okokból ered.

Ellentétel: Van a természetben oly jelenet, mely nem ered mechanikai okból, hanem belső cél szerint működő erőből.

E tételek közvetlenül ellentettek, azaz ellenmondók; ha tehát egyik közölök igaz, úgy a másik nem lehet igaz. Ekkép sikertelen a megegyeztetés.

Forduljunk a criticismus álláspontjához: vizsgáljuk a tételt, mit jelent az kritikailag véve? azt-e, hogy minden természetjelenet egyedül mechanikailag ered? Ily határozott ítéletet csak az hozhat, ki a természetnek működését és a világnak szerkezetét teljesen ismeri. A higgadt gondolkodó csak azt állítja, hogy a természetben, mint az anyagi világ országában, egyedül a mozgás jeleneit, következőleg a külső okok hatását ismerjük tulajdonkép. Minthogy a természet szervezését és életét szorosan véve nem ismerjük: okszerűleg gondoljuk, hogy a szerves lények származására a mozgó erők hatása elégtelen; különben nem volna ok, miért nem ismerhetők meg a természetlények szervezését, miután állítólag nem egyéb mint mechanismus.

Ekkép értve a tételt, nem bajos azt az ellentétellel megegyeztetni. Értelmünk a természet körében csak a mechanikai okságot ismeri szorosan véve, minélfogva a lények alakulását mozgó erők szüleményének tartja. De ezen mechanikai okság nem fejt meg a természet életét, miért is az ítélő tehetség a belső czélszerűséget veszi segédül, és ezen eszme által egészíti ki a mechanikai okságot. Ekkép a természeti czélszerűség nem tesz ugyan valóságos ismerettárgyat, mindazáltal oly eszméül szolgál, melyhez az ítélő tehetség a természet életét tekintve okszerűleg folyamodik. Így tehát a belső czélszerűség nem ellenkezik a mechanikai oksággal. Az ítélő tehetség nem tagadja a mozgó erők közreműködését a szerves lények keletkezésére, csakhogy azon erőket elégteleneknek tartja, és azokat a cél szerint működő ok által egészíti ki.

10.

Miután Kant a belső czélszerűséget megegyeztetette a mechanikai oksággal, a dogmatikai világnézetek felett tart kritikai szemlét.

A dogmatismus elvül fogadja: hogy a természetben oly erők léteznek, melyek a czélszerűséget, nem különben a világ egységét és rendét alapítják.

Itt az a kérdés: működnek-e azon erők igazán szándékosan, vagy pedig szándéktalanul?

Ha a belső czélszerűséget eszközlő ok szándékosan működik, úgy van a mechanizmustól lényegileg különböző erő; ha pedig az említett oknak működése szándéktalan, úgy a mechanikai erőtől nem különbözik. Az első világnézet szerint van különemű okság, melynek szüleményei a czélszerű természetjelenetek; a második szerint a valóban mechanikailag működő erőkön kívül nincs más erő a természetben, következésképp a czélszerűség csak látszat, nem valóság. Kant az első nézetet teleologiai realismusnak nevezi, a másodikat idealismusnak.

A teleologiai idealismus a szándéktalanul működő természetéről kívül más erőt a természetben nem ismer el. Ennek hívei két felekezetre szakadnak: az egyik szerint a természetéről valóságos többséget képez, a másik szerint teljes egységet. Az előbbi azt állítja, hogy a világi lényeknek egysége, rende és czélszerűsége csak véletlen eset; ez Epikurusnak nézete. Az utóbbi felekezet a természetéről egységét védi, melynek szükséges eredménye a világ egysége, rende és czélszerűsége; így vélekedett Spinoza. Az első nézetet casualismusnak, a másodikat fatalismusnak nevezi Kant.

Ezen nézetekkel szemközt a teleologiai realismus a természetben cél szerint működő okok alapján valóságos czélszerűség mellett vív. E rendszer szintén elágazik nézetekre. Vannak, kik a cél szerint működő erőt az anyagba helyezik; mások azt kizárólag természetfeletti lénynak tulajdonítják: az előbbi nézet a hylozoismus, az utóbbi a teleologiai theismus.

Mind ezen nézeteket Kant alaptalanoknak nyilatkoztatja, és olyanoknak mondja, melyek föladatukat meg nem fejtik.

Ha a világ alakulásának szülő oka szándéktalanul mű-

ködő erő, úgy a természet célszerűsége és élete minden alap nélkül szükkölködik, sőt a célszerűségnek látszata is megfejtethetlen, melyet sem a véletlen eset, sem az örök végzet nem tesz lehetővé.

A hylozoismus szilárd alapot vet ugyan a természeti célszerűségnek: de a hylozoismus fonák nézet, mely önmagával ellenkezik. Ugyanis az anyag nem egyéb mint külső jelenet, a cél szerint működő erő pedig belső ok: ezeknek egybefoglalása nyilván ellenkezik.

A mi végre a theismust illeti, az általa védett természetfeletti ész, mint a világi egység, rend és célszerűség alkotója gondolható, de meg nem ismerhető. A teleologiai világszemlélés a theismushoz mint nézetének végpontjához jut ugyan, de abból ki nem indulhat helyesen. A theismus a teleológiát kiegészíti, de nem alapítja meg.

11.

Miután Kant a dogmatikai nézeteket a természeti célszerűségről helyteleneknek nyilatkoztatta, ezen célszerűségnek kritikai felfogását igazolja.

A belső célszerűség eszméje nem származik a tapasztalásból, jóllehet a tapasztalásra vonatkozik; tapasztalati tárgya pedig a természet szervezése és élete, mely az elfogulatlan vizsgálónak szemébe ötlük és tagadhatlan tényül jelentkezik.

Kétséget nem szenved, hogy a természetnek szervezése és élete belső célszerűséget nyilatkoztat ki; azonban a célszerűségnek szülő okát, a cél szerint működő erőt nem szemléljük, tehát nem ismerjük szorosan véve, csak gondoljuk és felteszszük; gondoljuk pedig okszerűleg, mert meg nem foghatjuk, mikép eredhet pusztá mechanikai eljárás által testi szervezettel járó élő lény.

A mechanikai alakulásmód a szerves lényeknek eredetét nem fejt meg.

Az említett alakulásmód abban fekszik, hogy a részek összetételéből keletkezik az egész, például valamely gép, vagy épület. De a szerves lényekben nem a részek határozzák meg az egészet, sőt ellenkezőleg az egész szabja meg a

részeknek alakját és rendét. Ekkép a szerves lényekben az egész a részek alakulásának és rendének szülő oka.

Mi úgy vagyunk alkotva, mond Kant, hogy a részeket szemlélnünk, az egészet gondolnunk kell: a szemlélést az érzék, a gondolkodást az értelem eszközli. Megismerő tehetségünkre nézve az egész gondolt tárgy, gondolat, eszme; ellenben a szemlélt részek a külső valóságot teszik. E felfogásunk szerint a szerves lényekben az egész mint eszme eszközli a jelenet valósulását. De az egész ható oknak gondolva nem egyéb mint a célnak gondolata; ennél fogva értelmünk alkotása arra vezet, hogy a szerves lényekben valószínűsített célt azaz belső célszerűséget gondoljunk.

A mondottak szerint az emberi értelem csak gondolkodó, nem pedig szemlélő tehetség. Mi oly értelmet gondolhatunk, így nyilatkozik Kant, mely közvetlenül szemléli, mikép létesülnek a természetlények, mely tehát a mechanikai és teleologiai okságot egyben látja. Az ily értelmet szemlélőnek lehet nevezni (intuitiver Verstand,) ellentétben a mi értelmünkkel, mely fogalmi által csak az egyetemeset fogja fel, az egyest pedig mint adott tárgyat érzék által kell szemlélnie. A szemlélő értelem oly hatalommal bír, hogy eszméi valósításában a mechanikai okok segedelmére nem szorul, hanem egyedül eszméi által képes valamely tárgyat létrehozni.

12.

Tisztába hozván Kant a természeti célszerűséget, ezen eszmének alkalmazását a bölcsészet tárgyaira adja elő.

A természeti célszerűség eszméje ítéletünket a természetről vezérli: mint olyan nem foglal magában életszabályt, s így nem tartozik az erkölcs-philosóphiához. De a természeti célszerűség a metaphysikának tárgyát sem teszi határozottan, mert e célszerűség szorosan véve nem ismerettani fogalom, nem kategória. A természeti célszerűség tulajdonképp oly vezér-eszme, melyet a természetnek és életnek észszerű felfogására kell használnunk.

Az élő természetet tekintve alaptalannak ítéljük azon nézetet: hogy a holt anyag hozta létre az életet (generatio aequivoca.) Élő lény csak élőből származhatik (generatio

univoca.) A természet szervezése és élete értelmes okot, művészi értelmet (architectonischer Verstand) tesz fel.

A természet életének kútfeje értelmes lény. De az élet a természetben a testi léthez van kötve, a testi lét pedig a mechanikai okság törvénye alatt áll, melytől alakulása függ; következőleg az életnek fő oka értelmes lény, mellék oka mechanikai ok, mely a fő oknak van alárendelve és annak eszközül szolgál.

13.

Kant azon kérdést teszi: mennyiben működik közre a természet az élő lénynek keletkezésére? Válaszul különféle nézeteket hoz fel.

Némelyek azon nézetet nyilvánítják, hogy minden élő lény az értelmes fő októl közvetlenül ered, s hogy a természet csak alkalmat nyújt az élő lénynek létrehozására: ezen nézet az occasionalismus.

Mások azt tartják, hogy a fő ok kezdetkor csak az életnek tehetékét (Anlage) alkotván, azt oltá a természetbe, az élő lények ama tehetékből a természettani folyamatok útján alakulnak: e nézet a praestabilismus.

Kant az utóbbi nézet mellett szól, mely az élő lények származását megegyezteteti a természet folyamataival.

Új kérdés merül fel: milyen azon eredeti teheték, melyből a természet folyamata által az élő lény származik?

E kérdésre vonatkozólag két vélemény keletkezett. Az egyik szerint az életteheték eredetileg véve önálló egyes lény, élő egyén (individuum,) mely beburkolt állapotából kibontakozva lassankint fejlődik, és azon állásra emelkedik, melyre hivatva van: ezen származásmódot evolutionak nevezik.

A másik vélemény azt vitatja, hogy az említett életteheték nem egyén, csak egyetemes képző erő (vis plastica,) vagy életerő, mely által az egyének az életfolyamat útján jönnek létre, és ezen egyének saját nemökhöz tartozó utódokat, valóban epigonokat hagynak magok után, miért is e származásmód epigenesisnek neveztetik.

A felhozott két véleményre nézve jellemző az: hogy az

egyik az élettehetéket egyéniségnek, a másik nemnek tekinti. Az előbbi nézethez Leibnitz ragaszkodott, az utóbbihoz Blumenbach.

Az idézett világtani nézetek terjedelmes mezőre vezetik a természetbuvárokat annak kikutatására, milyen volt az eredeti életcsira, mikép keletkeztek abból a szerves lényeknek különféle alakjai, mily rokonságban vannak az élő lényeknek nemei egymással. Ekkép a morphologia és az összehasonlító anatomia elé jelentékeny feladat és vizsgálásra méltó tárgy van terjesztve.

14.

A teleologiai ítélő tehetség, így vitatkozik továbbá Kant, a természeti czélszerűséget a világegyetemre terjeszti ki és azt czélszerűleg rendezett egésznek tekinti. Ekkép az ítélő tehetség oly czélszerűség elismerésére vezet, mely a világ rendén alapszik. A világ rende a czélok rendével jár együtt: ily rendben felsőbb és alsóbb czélokot különböztetünk meg.

A világ mint a czélok szerint rendezett egész felteszi, hogy van fő czél, melyen a czélok rende végződik, és van fő ok, melyen a világ rende céljaival együtt alapszik. Kant elsőben a fő célt veszi tekintetbe.

Az érzéki világ körében minden lény feltétes és függő; nincs tehát világi lény, melyre a mechanikai okok befolyást nem gyakorolnának. Mindegyik világi lény a természet romboló hatalmának van alávetve; egyik sem kivételes kedvence a természetnek.

Fő czélnek csak oly lény gondolható, mely célját ön-maga tüzi ki, s mely képes a maga elé tűzött czéloknak valóslítására természetet eszközül használni: ily képesség értelmiséget és szabadságot tesz fel, oly jelességeket, melyekkel az anyagi lények nem bírnak.

15.

A természet országában egyedül az ember az, kit öncézlnak lehet tekinteni, nem ugyan, a mennyiben érzéki

lény, hanem azon fönséges alkotásánál fogva, miszerint értelmiséggel és szabadsággal bír, azaz észlény. Ezt tekintve a teleologiai ítélő tehetség azon állásponthoz jött, melyből az észbírálat kiindult, tudniillik az emberi észhez.

Az ember nem minden tekintetben fő cél. Nevezetesen a jólét, az él vezet, a vágyak kielégítése nem teszi az embernek végcélját.

A természet folyamata bizony nem olyan, hogy elhittetné velünk, miszerint az embernek jólétére céloz mindenkép. De azon esetben is, ha a természet a legnagyobb mértékben tenne jót az emberrel, e jótétet és annak élvezését nem ismerhetné el végcéljának az ember; mert mint észlény nem fogadhat el kívülről célzt, hanem önmaga tűzi maga elé a célokat. Az észlény továbbá nem élvezésre van rendelve, hanem tevékenységre, és pedig oly cselekvésre, mely által szabadságát és fönségét tünteti ki: e hivatás a műveltség.

16.

Az ember mint észlény a természetet eszközül használja az ész céljainak valóstítására.

A természetnek meghódítására célzó tevékenység az ipari műveltség (Cultur), mely az élvezést munkával váltja fel.

Az ipari műveltségre irányzott tevékenység arra indítja az embert, hogy feleivel szövetkezve a társadalmi életet alapítsa, és oly módon rendezze, hogy az emberi egyéneknek jogai és javai biztosítva legyenek. Ekkép az észcélok valóstítása a jogállapot rendezésére, a polgári műveltségre vezet.

A polgári műveltség a tudományok és művészetek ápolásával jár együtt. Az ezen úton szerzett műveltség nem csak az élvezésnél nemesebb javakat ismerttet meg az emberrel, hanem tevékenységének és szabadságának körét nagy mértékben terjeszti is.

A szabadság gyarapodásával az ember végcélja felé közelít. Az ember csak úgy szabad valóban, ha a természettől, és pedig mind a külvilági lényektől, mind saját természeti azaz önző céljaitól függetlenül cselekszik: az önzéstől

független cselekvést erkölcsinek nevezzük. Így az igazi szabadság az erkölcsi, és egyedül az erkölcsös ember valóban szabad. Az erkölcsi szabadság és az abból folyó erkölcsi rend az embernek végcélja. Ekkép a teleologia azon pontot érte el, melyen az észbírálat végződött.

17.

Kant eddigelé a természettani és erkölctani teleológiát fejtegette, tudniillik azon elismerést, hogy a világ czélszerűleg van rendezve, s hogy a célok rendében van fő cél, mely az észlénynak és ez által a természetnek végcélja. Nézetét e tárgyáról tisztába hozván Kant, a legfőbb okra vagyis a fölényre, melytől a természet függ, s a világ rende eredetét vette, fordítá figyelmét.

Legelőbb is azt vizsgálá: vezet-e a természeti teleologia a fő lénynek, az istennek ismeretére?

Kétséget nem szenved, hogy vannak czélszerű természetjelenetek: ily jelenetekből cél szerint működő okra, értelmes lényre okszerűleg következtetünk. De a természet körében jelentkező értelmiség nem teszi a legfőbb észlényt, némely felütlő tökéletességek nem képezik a legtökéletesebb lényt. Ekkép a természettani teleologia nem emelkedik az egy fő lényre, annál kevesebbé a legtökéletesebb lény eszméjére. A természeti czélszerűség útát egyenget ugyan az Isten létének felfogására, de nem képes ama felfogást szilárdul megalapítani.

A természettani teleológiának fő hibája az, hogy a legfőbb lénynek létét törekszik megalapítani a nélkül, hogy a természetnek végcélja körül tájékozott és az iránt tisztába jött volna magával. A végcélzt az erkölctani teleologia ismereti meg velünk; ez vezet tehát a természetnek legfőbb okára, az Istennek eszméjére.

18.

A természetnek végcélja az ember mint észlény, kinek legfőbb java az erkölcsi szabadság, mely abban áll, hogy önmaga szab magának törvényt, s hogy a törvényt ennek

kedvéért azaz tiszteletből teljesíti. E hivatás teljesítésével az ember méltóvá teszi magát a boldogságra, méltóvá arra, hogy a boldogság az erkölcsiségnek eredménye legyen.

Végczélját tekintvén az ember, azt kell gondolnia, hogy a világ a végczélnek megfelelőleg van alkotva; azt kell gondolnia, hogy a világ oly októl függ, mely az erkölcsi szabadságot és vele együtt az erkölcsi rendet tüzte ki végczélul; következőleg azt kell gondolnia, hogy a világnak legfőbb oka erkölcsi lény, valóban Isten. Ekkép az Isten fogalmára az erkölcsi czélszerűség vezet, és az Isten létéről való meggyőződést az erkölcsiség alapítja.

Az erkölcsi végczélnek eszméje a szabadság eszméjén alapszik. A szabadság gyakorlati tehetség, az ezen alapuló meggyőződés gyakorlati bizonyosság; a gyakorlati bizonyosság a hit, és pedig az ész szükségletéből keletkező hit, tehát észhit. E szerint az erkölcsi czélszerűség nem tudást az Istentől, hanem Istenben való hitet alapít.

Az említett hitet tekintve, a szabadság törvényeit vagyis az erkölcsi kötelességeket isteni parancsok gyanánt tiszteljük. Ezen erkölcsi hit a vallás, melynek alapja az erkölcsiség, az embernek végczélja.

19.

Ez Kantnak elmélete a természeti czélszerűségről, melyet az ítélő tehetség bírálata foglal magában. E bíráló gondolatok eredetisége és gazdagsága által a Kant előtt történt bölcsészeti vizsgálatokat a teleologia körül tetemesen fölülmúlja, úgy hogy e tekintetben is Kantnak bölcsellete korszakot jelöl.

Az ítélő tehetség bírálata a többtől különböző szellem lengi át. A tiszta ész bírálataiban a higgadt szemlélődöt, a gyakorlatiban a szigorú erkölcsanárt, az ítélő tehetség bírálataiban a természetnek és művészetnek lelkesült buvárát látjuk. Belefáradván az elvont szemlélődésbe, valamint az erkölcsi törvényhozásnak komoly tárgyalásába a bölcsész, a természet és művészet teremében keres enyhülést és elmederítő foglalkozást. A helyett, hogy a természetet holt tetemnek tekintené, élő testnek tartja azt, és rejtélyes belse-

jébe igyekszik pillantani, hogy lássa, mikép kerül ki az életcsira a teremő mővész kezéből, mikép fejlődik, növekedik és éri el rendeltetését.

Bár Kantnak elmélete a czélszerőségről elvitázhatatlan becszel bír, mindazáltal távol legyen tőlem azt túlzólag magasztalni, mikép némely elfogult tisztelői tették. Mél tánylom Kantnak érdemét, melyet a czélszerőség eszméjének tisztázása körül szerzett; elismerem, hogy e tárgyra vonatkozó nézeti eredetiek és meglepők: mindazáltal azt tartom, hogy az elméműben a jelességeken kívül a hiányok is tekintetbe veendők, s hogy a bölcsészeti terén a lángész nyilatkozatai és a szelleműs nézetek nem képesek az alap-eszméknek gyenge voltát támogatni.

20.

Kant a természetet és szabadságot meg egyeztetni törekedvén, a czélszerőséget vevő közvetítőül.

Az emberi élet, mond Kant, szabadságot nyilatkoztat, ebben pedig a czélszerőség foglaltatik; a czélszerőség tehát tulajdonkép az emberi cselekvésre vonatkozik, és a gyakorlati bölcsészeti tárgyat teszi.

Kant, mint látszik, a czélszerőséget illeténél szorosabb érteményben veszi, oly érteményben, mely szerint az eszes lénynek tevékenységére szorítkozik. Kétségen kívül van, hogy az ember mint eszes lény, szándékosan, azaz maga elé tűzött célok szerint, tehát tudva és akarva, szóval szabadon cselekszik: az ember például szánt és vet, hogy arathasson. A cél, szándék az, mit magunk elé tűzünk, s mit elérni törekszünk: ekkép a cél mint eszme megelőzi a cselekvést, és azt vezérli. Ebből láthatni, hogy a cél, mely szerint az ember mint eszes lény cselekszik, eszmét, gondolatot fejez ki, minél fogva az emberi cselekvés czélszerősége öntudatot és szabad akaratot tesz fel, szóval szabadságon alapszik.

Hogy az emberi cselekvésben a szabadság a természeti kénytelenséggel találkozik, tudja az, ki a lelki életet mélyebben vizsgálta. Ugyanis az emberi cselekvés mintegy két alkatrészből áll, úgymint belső szándékból és külső tettekből.

Erre nézve belső és külső szabadságot különböztetünk meg: amaz az elhatározás, ez a végrehajtás tehetsége; az előbbi az akaratnak hatalmát az indokok felett tünteti ki, az utóbbi az izom-erő felett. De az emberi szabadságnak mind a két neve korlátozva van; mert az akaratnak elhatározására indok kívántatik, az elhatározásnak végrehajtása pedig testünk erejétől és a külvilág állapotától függ. Világos tehát, hogy az emberi akaratnak hatáskörében a szabadság a természeti kénytelenséggel jár együtt, minélfogva a szabadság a kénytelenség által korlátoztatik azaz végessé tétetik.

21.

Kant nem az emberi cselekvés körében, hanem rajta kívül a természet országában keresi a szabadságnak kiegyenlítését a természeti kénytelenséggel. Eljárása abban fekszik, hogy a czélszerűséget az emberi élet köréből a külvilágra viszi át, és ekkép a természeti czélszerűség fogalmát alapítja.

De mikép igazolja Kant ezen eljárását?

Mindenek előtt helyesen figyelmeztet arra, hogy a természet a szabadságnak van alárendelve, mit abból következtet, hogy az észnek céljait, a szabadság törvényeit, a külvilág terén, a természet körében hajtjuk végre; ebből a természetnek azon alkotása érthető, miszerint eszközül szolgál az ész céljainak valószínűsítésére, a szabadságnak nyilvánítására.

E helyes észrevétel után Kant azt vitatja terjedelmesen, hogy az emberi ész a czélszerűség eszméjéhez kénytelen folyamodni a természet jeleneinek okszerű felfogására és megítélésére. E végett tisztába hozza a különbséget, mely a mechanikai és teleologiai okság közt létezik. Megkülönbözteti továbbá az alanyi czélszerűséget a tárgyilagostól, a külsőt a belsőtől.

Ezeket előre bocsátván oda nyilatkozik Kant: hogy vannak természetjelenecek, melyekről észszerűleg azt kell itélnünk, hogy azokat cél szerint működő ok hozta létre. A jelenecek e neméhez a szerves lények tartoznak, melyek valóban belső czélszerűséget nyilvánítanak.

E czélszerűségre vonatkozólag megkülönbözteti Kant a kritikai felfogást a dogmatikaitól. Az észbírá a szempontjából

a természeti czélszerűség nem tesz határozott ismerettárgyat; mert ámbár a természet szervezése tapasztalati tárgy, de ezen szervezésnek szülő oka, a cél szerint működő erő, a természet körében nem esik tapasztalás alá. A természeti czélszerűség csak vezér-eszme, melyhez az ítélő tehetség a természet szervezését tekintve folyamodik, s mely által a mechanikai okságot kiegészíti.

E kritikai felfogás a tiszta ész bírálatán alapszik. Az ész bírálata az előleges fogalmakat vagyis a kategoriákat az ítéletek alakjaiból származtatta, minélfogva azokat pusztá gondolati alakoknak tartotta, melyeknek az érzéki szemlélés szolgáltat ismereti tartalmat. Az észbírálat szerint tehát az emberi ismeretet két tényező eszközli, tudniillik az érzéki szemlélés és az értelemnek előleges fogalmai azaz kategoriák, melyek által értelmünk az érzékileg jelentkezett tárgyakat egyetemileg érvényes módon meghatározza azaz megismeri. Ebből azt következteti az észbírálat, hogy ismeretünk a tapasztalás tárgyain túl nem terjed, és értelmünknek tiszte csak az, hogy a jelenetek különféleségét egységbe és összhangzásba hozza.

Az észbírálatnak ezen eredményére támaszkodva Kant határozottan állítja: hogy miután a természetben a cél szerint működő ok nem szemlélhető, ennélfogva nem tárgya a megismerésnek. Nem tagadja Kant a természet szervezését és életét, csak azt vitatja, hogy annak szülő oka szorosan véve meg nem ismerhető. Hogy a természet szervezését és életét némiképp megfejtthesse az ész, okszerűleg gondolja, hogy annak alkotója értelmes lény.

Hogy az észbírálatnak jelentékeny hiányai vannak, átlátták Kant utódai, kik azokat kiegészíteni törekedtek. E hiányokat a mult évben tártam ki a Kant észbírálatáról értekezve.

A czélszerűségre nézve csak azt említem, hogy Hegeltől kezdve a bölcseészek a czélszerűség eszméjét a kategoriák közé sorolták, mi által a természeti czélszerűséget szilárd alapra fektették. E bölcseészek észbuvárlatának megismertetését máskor fogom megkísérteni.

ADATOK SZEPES VÁRMEGYE ISMERTETÉSÉHEZ.

KALKBRENNER KÁROLY ALESPERESTŐL.

(Olvastatott az 1863. május 11-ki ülésben)

Azon hegysorok, melyek a Királyhegyből (Kralova Hora) kiágazva keletre vonódnak, s ágazataikkal Szepes vármegye középső és déli részét borítják, négy fő tagra oszlanak: a vikartóczi porphyr hegységre; középső Szepes homokkő-hegycsoportjaira; a Hernád és Gölnicz folyók között elterjedő mészkő- és gabbro-hegységre, s végre a szomolnoki palahegységre.

1. A vikartóczi hegység, mely a legkisebbik, nyugati részével közvetlenül a Királyhegy azon előhegyéhez csatlakozik, mely az úgynevezett Magaserdő felé vonúl, s a magas Tátra vonalával egyenközűleg csaknem egyenest keletre terjedvén, Csütörtökhely vidékén végződik. Gerincze csaknem egyforma emelkedéssel 2000 — 2200 lábnyi magasságra domborodik, minden mélyebben bevágódott nyereg nélkül; tetemesb oldalágai sincsenek. Nyugati fele erdős, keleti fele többnyire kopasz, s csak sovány legelők terülnek el rajta. Déli oldalán a Hernád forráscsermelye folyik el, ennek partjain Vikartócz, Kravian és Kubach falvak vannak.

2. A homokkő hegycsoportok Szepes megye közepét, a Poprád és Hernád közötti háromszöget foglalják el, melynek végpontjait Poprád, Lubló és Olasz városok jelölik. Nyugati részében jelentéktelen dombhullámokká törpül le, a

Királyhegytől a Gánócz melletti mély horpadás által van elválasztva, a Branyiszko felé pedig magasságra és szélességre mind inkább növekedik, s úgy látszik, hogy inkább az utóbbihoz sorozandó, mintsem a Királyhegyhez. Hozelecznél a déli Szepesből Liptóba menő országút szegi; s ez egyszerűsmind az egyetlen pont, hol a délről jövő vasút a Poprád vízkörnyékét elérhetné, s azután éjszaki irányban tovább építhetnék, mert azon helynek tenger feletti magassága csak valami 2000 láb, tehát alig 100 lábbal nagyobb mint felső Szepes lapályának magassága. Azon helyet Európa nagy vízválasztója is érinti, mely a Keletitenger felé folyó vizeket azoktól választja el, melyek a Feketetengerbe szakadnak.

A szóban levő hegység egészben véve terjedelmes és zord hegyföldet alkot, mely azonban nyugati végén, de még inkább a poprád-branyiskói országúttól délre, alacsony dombföldre törpül. Hozeleczről Csütörtökhelyig és Késmárkig a földhátak mindenütt fel vannak szántva, a völgyelések mentén pedig a zöldellő kaszálók keskeny szegélye nyúlik el. S minthogy a hegység azon részének erdejét csak néhány nyesegetett fűzfa képviseli, azért kopaszságánál fogva rideg, kietlen látványt nyújt. Közép-Szepesnek valamivel magasabb dombozatai már kevesebb ridegek és egyhangúak, mert helylyel-közzel mégis egyes pagonyok és ligetek diszesítik.

A tulajdonképi hegyföld a Lőcse és Branyiszko s Lajbic és Lubló közötti területet foglalja el. Erdős gerinczei éjszakra és keletre vonulván, egyremásra 2500 lábnyi magasságot érnek, de a Kolacsától délre levő I h l á b a n vagyis T ü h e g y b e n a 3000 lábnyi magasságot is meghaladják. Egyéb említésre méltó emelkedések: az Ő z h e g y (Rehberg), melyen át egy borzasztó út Lőcséről Késmárkra visz; a J a n k o v e c z vagyis B r i n k e n, melyen át egy jó karban tartott községi út Lőcséről Lublóra kanyarodik, s a zord S i h ó c z melylyel a kérdéses hegység a Branyizskóhoz csatlakozik.

Számos kimosási völgy szeldeli a hegységet. Közülök azok a legjelentősebbek, melyek az itt elmenő vízválasztótól éjszakra Lubló- és Lajbicznál, s délre Lőcsénél nyílnak. Kelet felől a Tarcza völgye is benyúlik e hegységbe. Nevezetesebb lapályok csak a Hernád völgyében, Káposztafalva, Igló és Olaszi helységeknel vannak, hacsak a mindszentí völgy-

medenczét is a lapályokhoz számítani nem akarjuk. De egyik lapály sem oly széles és hosszú, hogy azt egy óra alatt meg ne lehetne járni.

A homokkö hegység déli szélén, a Szepes vármegye közepén keletről nyugatra átvonuló országút mellett sok helyütt, névszerint Szepes-Váraljánál, Zsivabradánál, Sz.-Andrásnál és Gánócnál mészkő dombok emelkednek, melyek likacsos és palás szerkezetöknél fogva a hegység tömött mészköveitől lényegesen különböznek. Alattuk harmadkori homokkö rétegek terjednek el, s ez bizonyítja, hogy keletkezésök újabb korba esik. Némelyek azon mészkőképletek közül még folyvást képződnek, pl. Zsivabradánál, hol a sziklákra, melyeken a víz lefoly, új meg új körétegek csapódnak, s hol az országút árcai, a csatornák és réttechnők bőséges bekérgezések által hamar betöltődnek. Ezt a források kibugyogó vize teszi. Hasonló bekérgezéseket és mészkő-rétegeket ott is találunk, hol a források már rég elapadtak; de szerkezetök bizonyítja, hogy azok is források vizéből lecsapódott mésztuff vagyis travertin képletek.

E mészkő lerakódások legnagyobb kiterjedésben és vastagságban Szepes-Váralja környékén fordulnak elő. Itt egyfelől mindjárt a szepesi káptalan felső kapujánál a *P a z s i c z a* nevű felsík domborodik, mely a zsivabradai dombhoz csatlakozik, másfelől a város keleti oldalán az omladékokkal koszorúzott várhegy meredek sziklakúpja nyúlakodik fel, s odább dél felé az egész csoportozat fő tömege, a *D r e v e n y i k* hegy nyúlik el.

E hegy már tájképi, festői tekintetben is sajátos jellemet ad a vidéknek, s merész körvonalai, világosszürke hosszúra nyúló sziklafalzata, gyenge gyepvel fedett, laposan domborodott, gyengéden zöldellő kúpja, és szikladöcöcökkel behintett lejtősei együtt véve kedves ellentétben vannak a felszántott dombvidék elmosódó körvonalaival, és szürkebarna színezetével.

Magassága a környező rétlapályok fölött valami 400 láb, de annál jelentősebb, minthogy ezek is már több mint 1000 lábnyira vannak a tenger fölött. A lapos tetejét minden oldalról körülvevő sziklaöv egy ferde háromszöget képez, melynek

déli csúcsa hosszúra nyúlik, míg éjszaki csúcsa sziklás orom által a várhegyhez csatlakozik.

A hegy sziklaöve magasságánál fogva alulról tekintve egyszerű falazatnak látszik, de ha a hegyet megmászszuk, csakhamar látjuk, hogy ez nincsen úgy. A legtöbb helyen elsőben elszórt sziklák, azután mind sűrűbb és nagyobb kőgúlák nehezítik a fölmenetelt. Függőleges sziklafalak fölött lépcsőzetes, gyeppelel vagy bokrokkal benőtt fokozatok emelkednek, s ha ezeken nagy bajjal felhágunk, akkor többnyire még függőleges hasadékokra bukkanunk, melyek bennünket a hegy felső laposától elválasztanak s nagy kerülésre kényszerítenek.

Efféle alakulatok leginkább a Szepesvárálja felé néző, éjszakkeleti oldalon mutatkoznak, hol a Pokolnak nevezett rémitő hegynyílás tátong, melynek fenekét összevisszahányt s egymásra halmozódott szikladarabok fedik, s melybe függőleges, 100 lábnál magasabb oldalfalai miatt a nap sugarai alig hathatnak be. Még kell vallanunk, hogy e hegynyílás, főleg legkomorabb részén, mely éjszakkeleti végénél van, a Tartarusnak igenis alkalmas pítvara volna, s az erős idegzetű ember is könnyebben lélekzik, ha e borzasztó mélységen túl van.

A Drevenyik éjszaknyugati oldalán egy jégbarlang van; ez szintén csak egy roppant hasadék, melynek falai fent összehajolván, becsukódnak. Szájából fagyos légfolyam tódul ki, fölötte nagy magasságban roppant szikladarab lebeg, mely minden pillanatban leomlással fenyeget. Meghajolva nyomulunk be a barlangba, mely azonban néhány lépéssel a szájától kezdve kitágul, s egy rögtöni fordulat után rézsút a mélységbe szolgál. Nemsokára eltűnik a nap világa, s a szövétnekek az oldalfalaknak csak alját világosítják meg, felső részök s a barlang boltozata sötét marad. Ittott csepegőköves bekérgeződések vannak, melyek azonban csekélyek. Nemsokára néhány felülről leszakadt s egymásra halmozódott nagy szikladarab között kell keresztülmásznunk, s azután egy sikátorba jutunk, mely lefelé lejtősebben ereszkedik, s melynek fenekét vastag ganajréteg, az itt lakozó denevérek ezeréves ürülései fedik. Alsó végén egy katlanforma gödörben kis vízmedenczét találunk, mely többnyire be van fagyva. A

környező falakon is mutatkoznak jégkérgek, de szabadon álló jégoszlopok, gúlák és csapok csak ritkán láthatók.

A jég minden hasonló barlangban az erős párolgás következtén támad, s ennek a szóban levő barlangnál annál inkább van helye, mivel a hegynek csak gyéren begyepesedett tetejére a nap sugarai szabadon hathatnak, míg belsejének szerteágazó hasadékait folytonos légfolyamok járvák át. — Odább a barlang még nincs megvizsgálva, mert a vízmenczén túl egy alig 3 láb magas nyílás nagy mélységhez visz, melybe még senki sem mert lebocsátkozni, s kellő eszközök, kötélhágcsók stb. nélkül nem is lehet lebocsátkozni. Hihető azonban, hogy az eddigelé ismert üreg az egész barlangnak még csak pitvara, legalább a hegy felületén látható horpadások azt gyaníttatják velünk, hogy a barlang még néhány ezer lépésnyire tovább terjed.

Ha azon nagy és sokféle hasadékok meg repedések által szakgatott körtegeket látjuk, csakugyan első tekintetre nem fogjuk azokat is, mint a sokkal alacsonyabb mésztuff dombokat, csak meszes ásványforrások lerakódásainak tartani. De a kőzet likacsossága és palás szerkezete, a függőlegesen felnyúló, kürtőforma nyílások, a helyenként mutatkozó üreges rétegek, melyek a sejtes viaszlépchez hasonlítanak, a még most is élő éger és fűzfák leveleinek lenyomatai, a bár gyérebben, de mégis találató apró édesvízi kagylókövületek: mindezek azt tanúsítják, hogy a roppant sziklatömegek csakugyan szintén a források terményei. S ha, mint állítják, a mélyebb rétegekben halmaradványok is találtak, akkor e körülmény csak azt bizonyítaná, hogy a Drevenyik már a Hernád áttörése s a szepesi medence vizének lefolyása előtt kezdett képződni. A mély hasadékok és repedések azt tanúsítják, hogy a hegyet nagy rázkódások és változások érték már; de emeltetésének semmi nyoma sem létezik, rétegei teteje felől minden oldalra szelid lejtéssel dőlnek, mely körülmény a meszes víznek szétömléséből való keletkezésével teljesen megegyező.

A Drevenyik növényzeti tekintetben is nagyon nevezetes, mint alább látni fogjuk. A hegy érdekességéhez és szépségeihez még rendkívüli hasznossága is járul; csak-hogy hasznos voltát szépségeinek rovására nagyon is kizsák-

mányolják. A földmivelés meg ipar erősen ostromolják. A számtalan szikladarab, melyekkel a hegy egész környezetét behintette vala, lassankint eltűnik, vagy hosszú sorokba rakva a szántóföldeket kénytelen oltalmazni. Ezek a hegy oldalain mind magasabbra nyúlnak fel, az erdőliget, mely északnyugati oldalát ékesítette vala, a fáradhatlan fejsze működése következtén silány bokrossá aljasult, s füveit és virágjait a telhetetlen juhnyájak szakadatlanul pusztítják. Sőt még a hegy tetejének vékony televényrétegét is elhordják a kertészek, mert az kitűnő földet szolgáltat a hangáknak. Évről évre kalapácsolgatják az ő sziklaalkotmányait, a leg szebb tornyokat ledöntik, hogy ama becses anyagot nyerjék, melynek Szepes vármegye kitűnőn kavicsolt országútait s Kassa városa jeles járdáit köszönheti. Ha majd egyszer a vasút is idáig terjeszkedik, akkor attól kell tartani, hogy a századok folytában a Drevenyik mint árúteher fog elszállíttatni, vagy legalább eredeti alakjából kivetköztetve pusztá kőbányává lesüllyedni.

3. A homokkő hegységben mindenütt gömbölyded tetőket, egyenletes lejtőket, s egészben véve némi egyformaságot és terméketlenséget találunk; a Hernád déli oldalán elterjedő hegyföld ellenben közeteinek nagyobb változatossága, alakzatának merészebb formái, dúsabb erdősége, festői sziklacsoportjai, s különösen gazdag ércztelepei által tűnik ki, melyeknél fogva a felső-magyarországi bányászat színhelye. A Gölnicz völgye az egész hegységet északi és déli részre osztja, kelet felé pedig a Hernád tör rajta keresztül, s egyszerűsmind határát is jelöli.

Szepes vármegye édesvizi medenczéje a Hernád ezen nevezetes áttörése következtén ürült ki; bámulva kérdezzük: mi tette lehetségessé, hogy a víz a sokféle hegyláncokon keresztül törjön, melyek Olaszi és Kassa között elterjednek, s útját a síkságtól elrekesztették? Erre azt válaszolhatjuk: hogy először a víz épen ott vajt magának utat, hol a Branyiszko délkeletre csapó emelkedési vonala a Királyhegy felől keletre vonuló hegysorokat keresztben szegi, s hogy tehát a rétegeknek ily szegéssel járó hajlítása, vetődése, rombolása által meg voltak adva a földtani viszonyok, melyek az áttörést előkészítőleg megkönnyebbitették, s irányát is kijelöl-

ték; s hogy másodszor az áttörendő palás körétegek már belső alkotásuknál fogva sem voltak képesek a Kárpátok folyói által folytonosan növelt földközi tó hatalmas hullámzásainak sokáig ellentállani, hogy tehát ez eredeti lefolyási csatornák lassankénti kimosatásuk következtén rendes folyómederré alakulhattak.

Az első rekesz, melyet a Hernádnak eltávolítania kellett, Olaszi alatt volt, s mészkő conglomerátókból és harmadkori homokkőből állott. E helyen a fokozatos kimosás nyomai a Hebrich hegy lépcsőzetesen emelkedő rétegein ittott még most is láthatók. Kolinócznál a víz árja talkpala conglomerátókra talált, melyek kisebb ellentállási erővel bírtak, s mállékonyságuknál fogva lassankint legör dültek, úgy hogy nem függőleges falakat, hanem nagy meredekségű lejtőket képeznek, melyeken az omlékrakásokon alól a kopasz szikla mindenütt meglátszik. Odább Krompach alatt a Hernád nyílt völgyet talált, melyben egy darabig keletre foly, s azután délre fordul, hogy Kluknón túl a völgyszorulatba rohanjon, melyet itt a szepesi hegységek a velők keresztben csapó s már Sároshoz tartozó Csarnagurával képeznek. E helyen erősen kellett küszködnie a folyónak. Úgy forog és tekereg mint a kígyó, hol jobbra hol balra a kinyúló sziklatömegekbe ütközve, majd egy kis lapos gyepterületen csendesesen tovább hömpölyögve, majd komor völgyzugokban leomlott szikladarabokon zajosan átrohanva. A folyó a magas és különben is meredek hegyoldalakat álamosa; ennek következtén leomlottak, s így támadt a sok függőleges sziklafal, melyek partjait szegélyezik, s a folyómeder ezen részét oly regényessé teszik. E jellemet a völgyszoros egészen odáig tartja meg, hol a hegyek Kassa előtt félre vonulnak.

A Hernád és Gölnicz közötti mész- és palakő hegység a Királyhegy felől hosszúra nyúló hegyhátakkal és ágakkal, melyekből helyenként magasabb, többnyire kelet felé meredekül ereszkedő kúpok dudorodnak ki, egészen Margitfalváig terjed. Éjszaki szegélyét a gabbro és talkpala által emelt, kővület nélküli s ezért közelebből meg nem határozható havasi (liasféle) mészkő képezi, melynek vastag rétegei az emeltetés következtén sokféleképp megszakadoztak, s meredek, fokozatosan emelkedő sziklafalakat mutatnak. A meddig a

mészképlet tart, a hegységben számos oldalszurdok mutatkozik, melyek azonban rövidek s többnyire keskeny hasadékokkal végződnek. Némi jelentőséggel bíró hosszanti völgynek csak a Szlovinkát tekinthetjük.

Különösen a sztraczenai völgyben igen festői sziklacsoportokat találunk. Itt a hegyfalak gyakran annyira közelednek egymáshoz, hogy az út számára sem marad hely, s a Gölnicz folyót sok helyen át kellett hidalni, s az utat hol egyik, hol másik partjára vinni. Nagyszerű szikla-alkotmányok Káposztafalva környékén is vannak, hol a Hernád az előtte terülő nyílt lapálytól elfordulván mély sziklahasadékon át a hegységbe nyomul. Valóban meglepő látvány tárul fel előttünk a káposztafalvai barlangnál. Ha nyílásából kilépünk, egy függőleges sziklafal szélén állunk, alattunk szédítő mélységben a Hernád kigyózik, átellenben a magas hegyfalakból meredek sziklatornyok nyúlakodnak föl. Nem messze ez igen czélszerűn épített káposztafalva-sztraczenai úttól a M e n e d é k k ö (Lapis refugii) omladékai láthatók, hol a tatárjárás-kor a szepesi németek menedéket találtak. A H a v r a n a Szka la hegy tövében egy nevezetes időszakos forrás van.

A Királyhegytől kezdve Igló vidékéig a hegyek gerinceinek közép magassága 2800 láb. Nevezetesb hegytetőik: az Ö r d ö g f e j, melyen át egy út Iglóról Dobsinára, s a G r a j n á r, melyen át egy út ugyancsak Iglóról Kis- és Nagy-Hnileczen át Rosnyóra visz. Odább keletre, Porács és Svedlér között, a H é g é n y magas és széles gerincze hegycsomót képez, melynél a hegység három ágra szakad. Az éjszaki ág Olaszinál végződik a G a l m u s z sziklás kúpjával. Az előbbitől a sziklás porácsi völgy által elválasztott középső hegyág rövidebb, s Szlovinka felett a S z k a l á v a l végződik, melynek tetejéből egy magas sziklaorom nyúlakodik fel, míg széles gerinczét gyönyörű havasi rétek ékesítik. Végre a harmadik hegyág, melynek legmagasb kúpjai a remetei és kopasz tetők, Szlovinka mellett elhaladván, Krompach és Gölniczbánya között a Hernádig terjed.

4. A Gölnicz völgyének déli oldalán egy messzire szét ágadó hegység terjed el, melynek azonban már csak egy része esik Szepes vármegyébe, nagyobb része Gömör, Torna és Abaúj vármegyéket borítja. Szepesi részét szomolnoki

palahegységnek nevezzük. Ez ittott tetemes magasságra emelkedik, pl. a Volovecz 3400 lábnyi, de nincsenek oly egyenesen elnyúló hosszú hegygerincei, mint a mészkő-hegységnek, hanem inkább csoportokat képez, melyek súlyos tengerhullámok gyanánt emelkednek s oldalágak által egymáshoz kapcsolódnak. Magaslatai közül említendők: a Volovecz vagyis Ökörhegy Uhornánál, a Barát Gölniczbányánál, s a Folkmári tető. Az elsőn a szomolnok-rozsnýói, a másodikon a gölniczbánya-metzenzéi, a harmadikon végre a kassai utak visznek át.

A hegység tekervényes, de tágas völgyeiben (Grund) több szepesi bányaváros van, melyeknek lakosait a többi szepesi németek ellenében egyszerűen csak völgylakóknak (Gründner) nevezik. De oly térséget, melyet lapálynak mondhatnánk, e völgyekben seholsem találunk.

Szepes középső és déli részeinek növényzete, különösen a Hernád melléki mészhegységben, már nagyon eltér az éjszaki részének növényzetétől. A déli hegylejtőkön általában az erdei bükkfa, az éjszaki és keleti oldalakon a fenyő, és pedig a fehérfenyő uralkodik. A tetőkön és nyugati oldalakon a fenyők közé a jávor és vad berkenye, tölgy, hárs és nyárfa s a silány kecskefűz (*Salix silesiaca*) vegyül míg az erdei fenyő, nyír, fehér gyertyánfa és szürke égerfa többnyire csak az alacsonyabb dombvidéken képeznek folytonos erdőt. A veres fenyő a zord vidékeken gyakori, de a juhar, szil, közönséges körisfa és barkócza berkenyefa (*Sorbus torminalis*) csak egyes példányokban fordulnak elő, s déli Szepest nem merik elhagyni.

A mogyorófa a magasabb felsíkokon terjedelmes álladékokban mutatkozik, a ritkásokat körülszegélyezi, s alacsonyabb helyeken a kánya bangitával (*Viburnum*), jerikói loncczal (*Lonicera*), bodzafával, fekete ribiszkével (*Ribes*) és csipkebokrokkal együtt a cseplyest alkotja. A tiszafa már-már kivesz, s már csak mint törpe bokor fordul elő. A fekete áfonya a zord helyeken nagy területeket foglal el, s kivágott erdők napsütötte televényén a fürtös bodza (*Sambucus racemosa*) s a málna diszlik, melyek között a maszlagos nadra-

gulya (*Atropa Belladonna*), sárgafehér gyűszűvirág (*Digitalis ochroleuca*), keskenylevelű csővirics (*Epilobium angustifolium*) buján díszlenek, s gyakran terhes kóróerdő is szemtelennül terjeszkedik.

Hol a sűrű árnyék minden növényt el nem fojt, ott az erdő földét tavasszal a májfű (*Hepatica*), fogasír (*Dentaria glandulosa*), a galamó egy faja (*Isopyrum chrysosplenium*) és havasi lednek (*Orobancha*) ékesítik, melyekre azután a kedves télizöld körtike (*Pyrola*) sokféle fajtája, s későn ősszel a tekintélyes tárnics (*Gentiana asclepiadea*) tüzes kék virágjaival következnek. A világosabb helyeken s erdőszéleken a zapócza (*Astrantia*), sisakvirág (*Aconitum*), gyökönke (*Valeriana*), lépes zsálya (*Salvia glutinosa*) s a hófehér virágú közönséges estike (*Hesperis matronalis*) virágzanak; az erdei patakok partjain pedig a fehér kalapfű (*Petasites alba*) rop-pant kerek levelei terjeszkednek, a kenderpakócza (*Eupatorium cannabinum*) sűrű szárai nyújtózkodnak, s a gyöngéd szívlevelű nyakperecz (*Cortusa Matthioli*) csinos bíborszínű virágjai nyílnak. A kúszónövényeket ez erdőkben csak a havasi berling (*Atragene*) képviseli, mely többnyire csak alacsony cserjéken vagy verőfényes sziklákon kúszik fel; de gyakran fiatal fenyükön is fut fel, sötét sudaraikat azurkék harangvirágjaival ékesítve.

Különösen a havasi mészkö éjszaki nyúlványain és sziklaszurdokaiban dús és változatos növényzetet találunk. Ott már a hegyi harangrongy (*Soldanella montana*), tarkőr (*Bellidiastrum Midulii*) osztrák zergefű (*Doronicum austriacum*), gyöngédlevelű sás (*Carex tenuis*), öröklő kötör (*Saxifraga aizoon*), havasi tarorja (*Teucrium montanum*), fehér hízóka (*Sedum album*) és borzas fűfű (*Sempervivum hirtum*) a havasi sziklanövényzetre emlékeztetnek. Ott nagy sűrűn virágzik a kárpáti harangvirág (*Campanula carpatica*), melyet csakis a Királyhegygyel kapcsolatban levő hegyeken találunk, s mely a Magas-Tátrán is hiányzik; továbbá a bűdös palaszkavész (*Cimifuga foetida*), mely csak a Kárpátokban honos, a borzas zanót (*Cytisus ciliatus* Wahl.) és *Aneracne putens* Wahl., melyek felett már annyit vitatkoztak. Ott végre mint idegen, jobbára délibb virányok képviselői találtatnak: a virágos és moldvai sisakvirág (*Aconitum anthosum* és *moldavicum*), a

sárgafehér hagyma *W. Kit.*, a kedvesszagú liliomlevelű csegetyűke (*Adenophora*), cseh nőszirm (*Iris bohemica*), cseh gerely (*Geranium bohemicum*), fehér likasír (*Corydalis capnoides*), s mint igen ritka éjszaki vendég a szibériai aszász (*Crepis siberica*).

A Drevenyik arról nevezetes, hogy rajta igen ritka, Szepesben egyebütt elő sem forduló növényfajok s köztük olyanok is találhatnának, melyek igen távoleső idegen virányok képviselői. Így pl. az éjszaki fokozatain buján díszlő lábképű sás (*Carex pediformis*) tulajdonképp az Altaj s általában a legéjszakibb országok virányaiból való, míg ugyanott a délkeleti tartományokba való magas gyöngyfű (*Melica altissima*) legéjszakibb elterjedési határát leli. Különösen a gyengéd és ritka kéregzuzmók gazdagsága meglepő, s a Drevenyik e tekintetben a külföldön is elhíresedett, *Körber* és *Rabenhorst* közleményeiben igen gyakran idéztetvén. De a nem-füvészs is gyönyörködik a változatos tarka szőnyegen, melylyel a hófehér *Aspiciliák*, a vajszerű *Xantocarpiák*, feketebarna *Vestucariák* s narancsszínű *Amphilomák* a Drevenyik szikláit bevonják.

A növényzet minősége sajátoságos égaljra mutat, mely Szepes vármegye tetemes magasságának és a tengertől nagy távolságának eredménye, s melyet egyfelől a magyar alföld s másfelől a magas Táttra és a többi hegységek magassága és csapása nagyon módosít.

Vegyük elsőben az általános égalji tényezőket tekintetbe. Az egyenlítői légfolyam a Zahara sivatagjából felszállván, Piemont és Svájcország magas Alpesei által feltartóztatatik, kihűttetik, vízgőzökkel megterheltetik, s ekkép jelleméből részint kivetköztetve jut közép Európába; — Magyarországot ellenben a Karst hegységen át alig módosulva éri. Szárazsága a gyors párolgást, s ennek következtén a hirtelen légmérséki változásokat okozza, melyek alföldünk fiát arra kényszerítik, hogy szőrös bundáját nyáron is magára vegye, mikép a Zahara fiát, hogy burnusába burkolódzzék. Azon légfolyam befolyása Magyarország egész virányán megismerszik, s hazájának egyik növénye, a *Malcolmia africana*, mely a budai hegyekben előfordúl, legjobban tanúsítja.

Miként a Zahara, úgy az alföld fátlan térségei, kö-

zép Magyarország futóhomok-területei is hatnak, noha kisebb mértékben, a felettök lebegő légrétegekre. Ezek folyama az alföldön új lökést kap, s egyfelől a Duna-völgyén fölfelé Bécsig, másfelől pedig a Tisza és Hernád völgyein föl Szepesbe nyomul, hol az alacsonyabb hegységeken átsuhanva a magas Tátra keleti sziklafalához, a bélai havasokhoz ütődik, s mintegy végső erőlködéssel a Magura hegységen átkelve Neumarkt vidékén leszáll. Ezt bizonyítja azon körülmény, hogy azon növények, melyek Magyarországnak sajátjai, a Magurán túl eltűnnek, hogy az *Erigeron Villarsii* és kacsakanyaklevelű kötör (*Saxifraga ajugaefolia*) a bélai havasokon előfordulnak, a többi Tátrában pedig hiányzanak, és csak Piemont Alpeseiben és a Pyrenéeken mutatkoznak ismét; bizonyítja továbbá a szepesi hegyek felebb említett növényzete, melyben a déli és havasi növényjellegek igen csudálatosan összevegyülnek, az előbbieket a magyar síkság közelségét, az utóbbiak a Tátra befolyását mutatva.

De azon kétféle befolyást a Szepes vármegyén elvonuló hegységek magassága és csapása tetemesen módosítja. A Hernád mellékeit s általában a megye déli részeit borító hegységek, melyek azt a nagy magyar síkságtól elválasztják, annál zordabbá teszik az égaljt, minél magasabbra emelkednek, s minél inkább útját állják a déli légfolyamnak. Azért a 6115 láb magas Királyhegynek az időjárásra a legnagyobb befolyása van, sőt még maga a Tátra központi láncozata sem gyakorol ily befolyást. E jelenséget könnyen megmagyarázzák a Királyhegy hátának tömegessége, a környező hegyek sűrű erdősége, de mindenen felett az ő fekvése, melynél fogva a déli szél első ütközését, felfogja s mint hűsítő hatván, vízgőzeit megsűriti s esővé változtatja. A Tátrát hetekig takarhatják be a sűrű fellegek, míg köröskörül a legderültebb ég mosolyg, de mihelyt a Királyhegy felett, legyen bár a legtisztább ég, csak egy felhőcske mutatkozik, legott a többi magas hegyek is fellegekbe borúlnak.

Más azon befolyás, melyet közép Szepes homokkő hegységei gyakorolnak. Miután azoknak főgerincze kelet felé a Branyiszkóhoz, nyugat felé a vikartóczi hegységhez csatlakozik: az uralkodó éjszaki szélnek útját állja s a Tátráról lerohanó szélviharok első rohamát megtöri. Ennek követke-

tén az azon hegysortól délre eső nyílt dombvidéknek aránylag szelidebb égálja van, mint felső Szepesnek, s igen alkalmas a gabnatermesztésre, miért is sűrű népességgel bír. De a hegytetők égálja, melyeknek magas fekvésű völgyeit s a Poprádra néző oldalait mind az éjszaki, mind a Táttra felől jövő szelek érik, annál zordabb. Gyakran még május közepén is hó mutatkozik rajtok, mikor a dombvidéken már a kökény virágzik; ama zord magaslatokon a zab a főtermesztési gabna, s a gyér népesség a zsidókélesztésre és drótkötésre szorúl, hogy életét tengethesse.

Ez észrevételek a gazdasági viszonyok leírására visznek bennünket, melyek mindenütt az égálj és földtalaj minőségétől függenek.

A dombos vidéken túlnyomólag földmiveléssel foglalkozó nép lakik. Itt a többnyire homokos agyagos, erősen napsütötte talajon a rozs és árpa jól diszlik, sőt a búza is, de nem igen termesztetik. A zordabb hegyek közt s terméketlenebb földön leginkább zabot termesztene. A gyakori nyári esőzések a len s a talaj mésztartalma a hüvelyesek, különösen a borsó termesztését lehetővé teszik; ez utóbbi itt kitünő minőségű. Meredek magaslatokon egyes pohánka-földek is találkoznak, s a szegények vigasza, a burgonya sehol sem hiányzik. E természetményeken alapszik a pálinkafőzés megvászonkészítés. Ámde a helybeli termesztés nem fedezi a lakosok egész gabnaszükségletét, s a hiányt a szomszéd vármegyéknek kell pótolniok.

A föld önkénytes termései közül megemlítenők: a mogyoró, mely a szepesi embernek kedvencz csemegéje, s ha nagyobb mennyiségben terem, kiviteli czikkül is szolgál Lengyelországba; a köménymag, melyet a szénagyűjtés alkalmával szednek, s a zsidók a liqueurgyártók számára összevásárolnak; a fekete áfonya, mely itt nagyban fogyasztatik, de megszáritva becses kiviteli czikkül is szolgálhatna, miután Franciaországban a burgundi bor festésére használják s azért keresik; végre a tövis-alj-galócza (*agaricus deliciosus*, *rizik*), mely igen becsült leveles gombát szorgalmasan szednek s a téli szükségletre besóznak.

A hegységekben a földmivelés jelentősége kisebbedik, s a lakosok inkább a baromtenyésztésre utalvák, de ezzel

sem igen boldogulnak, mivel a nyári legelők többnyire kopárak s a kaszálók sem elégségesek. A szarvasmarha silány, a ló apró és sovány, és csak a czikkjuh tenyészik jól, s szolgáltatja a sok túrót, melyet a szepesi ember nem nélkülözhet.

Vad állatokban szűkölködnek a hegyes vidékek. A róka és farkas ugyan sűrűbben találkozik, mintsem a lakosoknak kívánatos, s kivált a medvék az utóbbi években feltűnőleg szaporodtak s a legelő baromban néha nagy kárt tesznek; de a nyúl és őz nagyon ritka; a szárnyasokból egyegy császárfajd mutatkozik ugyan olykor, de a nyírfajd s még inkább a süketfajd elejtése már „esemény.” Ugyanez áll a hiúzra és vadmacskára nézve.

A szepesi hegyek általában véve elegendő tüzelő, építő és szerszám fát szolgáltatnak; azonban kivált a Hernád melléki és szomolnoki hegységek bővelkednek erdőben, vízerőben és érczekben, tehát ama három tényezőben, melyekből Szepes megye ipara fejlődött. Az erdőségek ugyan a bányászat és kohászat mindinkább növekedő szükségletét nem képesek többé teljesen fedezni, úgyhogy már a szomszéd Sárosból is kell tüzelőszert ide szállítani: mindazáltal annál becsebbek, mivel köszén nincsen, s a szénégetés meg kátránykészítés körül igen sok embernek adnak foglalkozást.

A rendelkezésre levő vízerőt némileg elképzelhetjük magunknak, ha meggondoljuk, hogy Sztraczena 2381, Káposztafalva 1961, Jekelfalva pedig már csak 1012 lábnyira vannak a tenger fölött, hogy tehát a Gölnicz folyó Sztraczenától Jekelfalváig 1369 a Hernád pedig Káposztafalvától Jekelfalváig 949 lábat esnek, s hogy azonkívül a bővizű hegyi patakok hajtóerejét is használni lehet és használják.

Ezüst, réz, kéneső, dárdany és vas azon termékek, melyeket az idevaló bányák szolgáltatnak, s melyek a hutákban megtisztíttatnak, a hámorokban és hengerművekben további czélokra elkészíttetnek.

A legjelentősebb bányatelepek, a bányatársulati István-huta Kluknónál, melyben a kénes tartalmú fakőérczek dolgoztatnak fel; a János-tárnai (Hnilcsiki) és Phönix-huták, melyek rezet termelnek; a sztraczenai, szmizsáni, krompachi és prakendorfi vasmű-telepek, melyekhez a kisebb hámorok, sodrony- és szeggyárak csatlakoznak.

Miként Szepes megye gazdasági viszonyai egyfelől a föld és égalj minőségétől függnék, úgy másfelől magok is módosítják a föld és égalj viszonyait. A hegyek magaslatain való terjedelmes erdei rétek létesítése, nagy erdős területeknek a huták szénégetései következtén lett elpusztulásai, itt is azon következményekkel jártak, melylyel az erdőpusztítás mindig és mindenütt jár. Szepes megye égalja általán véve valamivel szelidebbé, de egyszersmind szélsőségesebbé is lett. A tél hidegebb, a nyár melegebb mint hajdan volt; az oly terjedelmes erdőtlen tetők meleg-kisugárzása által meghívesített levegő éjtszaka leszáll a lapályra, s a későn beálló fagyokat és derekat okozza, melyektől az évnek már alig két hónapja teljesen ment. Az égalj ezen változását legfeltűnőbben azon körülmény mutatja, hogy közép Szepesben, névszerint Lőcse környékén, régibb időtől fogva egyes régi diófák vannak és gyümölcsöt is teremnek; most pedig a fiatal diófa-csemeték növesztése teljességgel nem akar sikerülni, mert évi hajtásaik okvetlenül elfagynak.

De a művelés következtén a földnek tájképi physiognomiája is tetemesen változott: a lapályon az egyengető eke, a hegyeken az erdei rétek (polyána) alkotása által. Az erdei réteket itt Szepesben, valamint általán az éjszaki megyékben, leginkább a 2—4000 láb magas hegységeken találjuk, s úgy látszik, azok nem csak a helybeli viszonyoknak köszönhetik lételöket, hanem a szláv népjellemmel is némikapsolatban vannak. Mig a német ember a lapályt szereti, házait mentől szorosabban egymáshoz rakja, s a patakok és folyók partjain keskeny szegélyben elnyúló kaszálók kivételével minden keze ügyébe eső földet felszánt, a távolabbi hegyeket pedig erdőnek és legelőnek hagyja meg: addig a szláv s különösen a rusznyák ember némileg erdőmögötti természetet tanusít. A hegység belsejében szeret megtelepedni, ott hol a hegyi patakok erednek, a magasan fekvő völgyteknőkben s a hegyek tetői és gerinczeiről levonuló széles lejtőségeken. E helyeken elszórtan építi fel tanyáit, köröskörül kiirtja az erdőt, s terjedelmes rétekké változtatja, melyeken csak itt-ott szánt fel egyegy darab földet, melyen zabot, burgonyát vagy lent termeszt; és csak a mögötte levő völgylejtőkön hagyja meg az erdőt, mintha épen azt akarná, hogy az ótalmazó gátul szolgáljon közte s a lapály között. Még ott is, hol a szláv a mélyebben

fekvő völgyben lakik, ennek keskeny volta miatt többnyire kénytelen szántóföldjeit a hegyoldalokon annyira fölfelé kiterjeszteni, hogy azokat csak a juhkosarozás által trágyázhatja meg, s hogy az ott termett gabonát csak nyaktörő munkával (szekere mind négy kerekének megkötésével) hordhatja a csűrbe. S épen úgy a legtávolabbi hegygerinczeken réteket kénytelen készíteni, mivel a völgyek többnyire kavicsos talpa nem szolgáltatja a kellő téli takarmányt.

Azon havasi réteket a lapályból rendesen nem igen láthatjuk, s csak itt-ott mutatkoznak a kopasz hegy kúpokon, nyáron világos-zöld, télen csillogó fehér színezetökkel a sötét fenyvesektől elütve. Ha azonban a hegység belsejébe jutunk, akkor meglepetésünkre azt találjuk, hogy ama ritkások órajárásnyira terjednek a hegyeken. Egészen véve a zöldellő gyepmezők a sötét erdők közepett vagy felett igen nyájas átványt nyújtanak, itt-ott valami parkhoz hasonlítanak, mint-hogy rajtok egyes fatömbök és bokrosok vannak elszórva. A festőileg elhintett, igénytelen erdei csűrök (studulki), egyes magasra felnyúló veresfenyűk, melyeknek gallyairól a zápagy (*Bryopogon jubatus*) szürke fátyola hosszan alácsüng, s a gyönyörű kilátások, melyek innen minden felé nyílnak, nevelik az erdei rétek bájait.

E vidékeken néma csend uralkodik, melyet csak ritkán szakaszt félbe valamely ide tévedt orvmadár sivitása vagy a fenyves szajkó rekedt krákogása. Minthogy azon vidékeken a barmot nem legeltetik, s a szénagyűjtés idejét kivéve az emberek is ritkán látogatják meg, azért növényzetök szűzies épségben és frissességben díszlik. Egy hervadt virágszál, egy megrágott levél és letaposott szár sem sérti meg a szemet. A föld ruganyos, a levegő üdítő, maga az ég is kékebbnek s a felhők lágyabbaknak könnyebbeknek látszanak. A sok apró halom, melyek az olajbarna színű izlandi moh vánkosaival bevonják, s a veres áfonya (*Vaccinium Myrtillus*) biborszínű bogyóival és mirtusforma leveleivel ékesítvék, a vándornak kényelmes nyugágyat szolgáltat, s a rét szegélyén zöldellő fekete áfonya kék harmatos bogyóival óhajtott csemegézésre kínálkozik. Aztán e tetők rétviránya a színek pompájában és alakokban rendkívüli változatosságot és gazdagságot mutat fel. A tarka virágszőnyeget különösen a svájczai és sima poly-

vahordó (*Hypochoeris helvetica* és *glabra*!) aranyszínű, a mécsvirág (*Lychnis diurna*) bíborszínű, s a tárnics kék virágjai ékesítik. A barna és ezüstös csillámú rezge nápicz (*Aira flexuosa*) közé az ábrándos kosborfélék vegyülnek, s helyenként a simakalászu zab (*Avena planiculmis*) vagy szudeti perje (*Poa sudetica*) nyújtják fel büszkén magas száraikat és kétélű leveleiket. A gyakran messzire kiterjedő mohos posványos helyeken a színek tarka pompája eltűnik, s a majdnem embernagyságra növő fehér zászpa (*Veratrum Lobelianum*) uralkodik a maga vastag száraival, széles, síma, szürkészöld leveleivel és zöldesszínű virágbugáival. Jóllehet e növény zöld állapotában mérges, mégis ha meg van szárítva, a szarvasmarha szereti, s a gazda mint egészséges és sikeres takarmányt olyannyira becsüli, mennyire a magárt (*Nardus stricta*, tótul: pschara) gyűlöli, mely a rétek kevesebbé termékeny helyein burjánzik, s mely a marha inyét megsebzí, miért is a szénát nagyon megsilányítja.

Általán véve az erdei rétek évi termése nagyon csekély, mivel a fű rövid és gyér; több holdat kell kaszálni, mignem egy szekérrel való szénát kapnak; azonfelül a szénagyűjtést a magas helyeken oly szeszélyes időjárás is nehezíti.

A bányászkodás egészen másképp változtatja meg az illető völgyek és hegyoldalak tájképi jellemét; igaz, nem a növényzet javára, mely kíméletlenül aláásatik és eltapostatik, a füst által elfojtatik, a bányagórczok alá temettetik, s kődarabokkal elborítottatik. A bányatelepek körül nagy mozgás, zaj és munkásság uralkodik. A patakok mentén a malmok kelepelnek, a zúzónyilak dőbörögnek, a huták vízi kerekai recsegnak, s az olvasztókemenczék kénes gőzei nagy magasságra gombolyognak fel. Az utakat járó-kelő bányamunkások és nyikorgó szekerek lepik el; a kis vaspályákon érczekkel megrakott csillék robognak tova, s a völgyek oldalain fokozatosan egymás fölé vagy elszórtan feldomborodó s a sötét erdő közöl kékes színnel kicsillámló górczokat a nők és gyermekek csapatjai foglalják el, kik az ércz mosással foglalkoznak. Ezen látvány különösen a szlovinkai völgyben kínálkozik.

A szomolnokai völgy arculata komorabb, noha nagyobb-szerű. Itt csaknem az egész völgyet fekete salakrakások foglalják el szakadatlan sorban, a patak vize csak nagy bajjal

tud közöttük tovább kigyódní, s a feloldott fémélegek által sárgaveresre festetik. Az épületeket a hutákból szünetlenül felszálló füst vastag korommal borítja be, s magok a fák és sziklák is feketés csillámot kapnak. A város közelében levő barnaveres szikla tömegei minden oldalról át vannak odúzva; a hegyek oldalain nagyszerű görcezok nyúlnak el, s a roppant hutaművekkel együtt az ottani bányamivelés régiségét és kiterjedését tanusítják.

De azon óriási kohok közül számosan szomorú elhagyatottságban vannak, s azt hirdetik, hogy Szomolnokbányának is már eltűntek arany napjai. Mindazáltal egy vigasztalása megmaradt. A híres cementvíz kimeríthetlen bőséggel folyik s még századokig fog folyni, a beléje tett vas helyett a legjobb rezet lerakva.

TÖRÖK-MAGYAR VISZONYOK

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

R Á T H K Á R O L Y L. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1863. évi május 11-én tartott ülésben.)

VII. A párviadalokról.

Bármily nagy ellensége volt is a magyar a töröknek és viszont, de azért — noha keresztyén és pogány vívott egymással szemben — a katonai, kivált a tiszti becsületnek mocsoktalannak kellett lenni. A sértett fél nem nézte a távolságot, nem kímélte életét, de elégtételt vett ellenén. Ily párbajok nem csak a honi földön, de már a hűbéres aldunai tartományokban vívott harcok alkalmával is előfordultak, azonban nagyobb mérvben csakis Budának 1541-ben történt elfoglalása után kezdődtek, midőn a török az ország szívében megtelepedett; történtek pedig vagy vitézség-mutogatás (bravour) vagy megsértés, megszidás, vagy harag és megtorlási vágy következtében, a mint alább majd mind ezekre több példát fogok felhozni.

Ezen párbajok körül lehetlen fel nem ismerni, hogy azok bizonyos rend, vagyis inkább törvényekké vált szokások szerint mentek végbe, hisz azt már a dolog természete is úgy kívánta.

Az indok a legtöbb esetben — mint alább látni fogjuk — a rabválság körül felmerülő viszály volt. Mágócsi Gáspár egri kapitány esete, mint maga leírja, így kezdődött: „ . . . . az hatvani béggel öszve veszttem, váltig rutoljuk egymást levelek által, immár nem tudom mi következik

belölte. . . . .“¹⁾; mire egymást párbajra kihívták. A párbajt kihívás előzte meg, még pedig nagyobbára levélben, vagy izenet, vagy jelvények által. Deli Memhet kaposvári török 1548-ban Kalauz Márton szenyéri vitézt írás és izenet által hívta párbajra²⁾. Bosznyák Márton babocsai vitéz 1554-ben Deli Kazia görögáli törököt levélben értesíté a kihívásról³⁾. 1555-ben Magyar Bálint fonyodi hadnagy Ibrahim bég pesti törököt levélben hívta ki, s ez írásban fogadta el⁴⁾. Káldy Miklós nándorfehérvári vitéz 1555-ben a veszprémi bégnek megírja, hogy a megnevezett szendrői vagy zsarnói főtisztek közül egygyel vívni akar⁵⁾. Mustafa Cselebia görögáli török szintén levélben hívta ki Pribék Demeter babocsai vitézt ugyanazon évben⁶⁾.

Jelvények által történt a kihívás, midőn például kopjasakat hagytak a kihivandóknál. Hazon Oda basa, Kürt Oda basa, Deli Omer, Deli Ferhat és Deli Hajdár váczai törökök Ficsór Mihály, Sztankovics György, Nagy Gábor, Rach Farkas és Balog Mihály lévő vitézeket 1554-ben párbajra híván fel, levelökben ezt újra felemlítik, és a határnapnak tudtokra adatását kéri⁷⁾.

A kihívást el nem fogadni, az illetőre a legnagyobb s örökös gyalázat lett volna. Deli Kazia görögáli török azt írja a kihívott Bosnyák Márton babocsai vitéznek 1554-ben, hogyha „velem nem akarsz megöklelni, úgy szólítalak meg mind sok jámbor vitézek előtt, hogy nemhogy Babocsába, de még egyébütt is tisztességedre meg nem eszed kenyeredet“⁸⁾. A fenn is említett váczai törökök 1554-ben azt iratták a kihívott lévő magyar katonáknak: „ha ki nem jöttök, mi tudjuk minemű ajándék kell osztán afféle vitézeknek; kérünk azon, hogy az gyermekséget hagyjátok el, és jelentsétek meg magatokat, ha vagyon vitézségtek, avagy nincs“⁹⁾.

¹⁾ Régi magyar nyelvemlékek III.

²⁾ Szalay Ágoston: 400 magyar levél a XVI-dik századból 2. l.

³⁾ Ugyanott 125. l.

⁴⁾ 400 magyar levél 150. 151. l.

⁵⁾ Ugyanott 155—157. l.

⁶⁾ Ugyanott 175. l.

⁷⁾ Ugyanott 140. l.

⁸⁾ Ugyanott 125. l.

⁹⁾ Ugyanott 140, 141. l.

Nagyon természetes, hogy a vitézlő rend soha sem mulasztotta el az ilyen kihívásoknak eleget tenni.

A kihívás megtörténvén, az illető engedelmet kért urától vagy tisztjétől a verekedésre. Egy ily érdekes kérelem, levélben melyet Bosnyák Márton vitéz Babocsa urához Nádasdy Tamás nádorhoz írt 1555-ben, a többek közt olvassuk: „most is untalan reám ír és ízen a török, hogy megvínék vele és ütet ne tartanám úgy, mint egy leányt jegybe . . . könyörgök Nagyságos . . . uramnak, adjon Nagyságod szabadságot reá, had víjak meg vele, mert míg vége nem lesz ennek, addig holt elevennek tartom magam mind az töröktől, s mind az keresztény szolgáló uraimtól.“ . . .¹⁾

A vívárai engedély megadatván, kivált ha élethalálra ment a baj, akkor a magyar vitéz a káptalanba ment jószága s vagyonáról rendelkezendő, vagy végrendeletet készített mint Ákosházai Sárkány Miklós, kinek 1583-ban egy bizonyos törökkel párbajra kellvén szállnia, mielőtt kiállott volna, a győri káptalan előtt végrendelezett, s Szala megyei romban fekvő Hegyesd várához tartozó, úgy Győr és Pozsony megyei birtokait nejjének Forgács Zsófiának hagyományozza. Sárkány Miklós azonban szerencsésen vívott, mert neve a következő évben gyakran előjön régi emlékeinkben²⁾. A törökök hasonlóképen cselekedhettek basáik, tisztjeik vagy kadijok előtt.

Mind a két fél engedélyt kapván a víváásra, követek által egymásnak ajándékokat küldöttek, s vagy ezek által, vagy levélbeni közlekedés útján meghatározottat, hogy lovon-e, gyalog-e? minemű fegyverekkel s minő ruházatban történjék a vívás. Így Káldy Miklós kiköté, hogy a párbaj halálig terjedjen, a fegyver egy éles szablya s egy vasbot legyen, a ruházat álljon egy puszta dolmányból, páncél és sisak nélkül.³⁾

Meghatározottat továbbá, hogy a bajvívás hol menjen végbe. Rendesen várak és erősségek alatt, azok mezején,

¹⁾ 400 magyar levél 176, 177. l.

²⁾ Győri káptalan IV. számú kevallási jegyzőkönyve 389. és 404. lapjain az 1584-dik évre.

³⁾ 400 m. levél, 156. l.

az őrség szeme láttára történtek. Adataink szerint Deli Memhet koppányi török ellenfelének szabad akaratjára hagyta Szenyér, Lak vagy a Fonyod alatti mezők közül választást¹⁾; Deli Kazia görösgáli török a Sziget alatti vívást ajánlja Bosnyák Mártonnak, mert ott mint írta: „több vitézeknek is lesz szökletük, légyszíves hozzá”²⁾; — Ibraliom bég pesti török 1555-ben Magyar Bálint fonyodi hadnagyot a koppányi mezőn várta a párbajra, de az nem jelenván meg, értésére adta, hogy Palota vagy Tata előtt újra meg fog jelenni, de máshol nem³⁾. Az öreg Káldy Miklós három helyet tűz ki, a pápai, győri és veszprémi mezőt, s ellenének választani enged⁴⁾.

A küzdőtér és nap meghatároztatván, ha magyar-birta vár alatt mérköztek meg a felek, akkor a magyar főtisztek, parancsnokok, várbirtokosok, ha török-uralta erősség mezején vívtak, akkor a szandzsák, basa vagy bégektől szabad menet-jövet levelet kértek. Deli Memhet koppányi török következőleg figyelmezteté erre Kalauz Márton: „csak küldj az urak felől hitlevelet nekem.”⁵⁾

Némelykor megkívántatt, hogy a kihívásról az illető bizonyítványt adjon; az utóbb említett Deli Memhet azt kívánta ellenfelétől, miszerint a felszólító levélnek mását ugyanazon póstától küldje vissza, mi ekkor tökéletes vétbizonyítványnak tekintetett.⁶⁾

Valamint a mai, úgy az akkori kihívások alkalmával is tekintettek arra, hogy rangjához illő-e a kihívó? s csak úgy fogadtatott el a párbaj. Ibraliom bég pesti török kihíván 1555-ben vitézlő Magyar Bálint fonyodi hadnagyot, ez utóbbi a kihívó kiléte felől tudakozódott, miért a török megis haragudott s méltán, mert a szandzsákok főnöke volt s így jóval nagyobb a fonyodi hadnagnál; de meg is feddette ezért, írván neki: „nem tudom, mit cirkálsz olylyanigen, mi mind törököt s mind magyart egyaránt tartunk, mert egy Istenünk vagyunk és egy

¹⁾ 400 magyar levél 2. l.

²⁾ Ugyanott 125. l.

³⁾ Ugyanott 150. l.

⁴⁾ Ugyanott 156. l.

⁵⁾ ⁶⁾ Ugyanott 2. l.

emberek vagyunk, minem czirkáljuk ekképpen az magyar urakat és vitézeket, mint kegyelmed czirkálja, miért hogy mindegy Isten teremtett, mind kicsint, nagyot.“

Eljövén a kitűzött nap, az illetők főbbjeik, tiszt-társaik, barátjaik és alattvalóikkal a viadal helyére megérkeztek, mint Ibraliom bég írja (a fonyodi hadnagynak) ki Pestről „ . . . . . nagy sok urakkal és bégekkel felkészülvén oda Koppányban, ott igen várálak az ütközetre tized napig, de nem győzélek várni; osztán eljövék mint az vitézekkel egyetemben, ott nekem ezért sok költségem is lőn hijába. . . . .“ hol is az ellenfél szintoly környezet és kísérettel az erősségből kijövén, a mezőn egymással találkoztak. Ekkor a kíséret sorban állott mind a két részről, mind a vácsi törökök kihívó levelökben olvashatni: „ . . . . . igen szép dolog, a hon az két szép sereg szemben áll, és csak ketten ketten viunk, mint két kos vína egymással . . . . .“ és a szokásos üdvözlések után, mint az körülbelül mai nap is divatozik, megtörtént a két sor közötti téren a párbaj.

A törökkeli viadatok majdnem mindig élethalálra vivatnak, (az első vér és lefegyverzésnek nyomába még nem akadtam), mely után a győztes levágta ellenfelének fejét, felső ruháitól és kincsétől megfosztotta, lovát s fegyverzetét magával vitte a fedezet s nézők újjongásai közben, mely leginkább a győzelem felé való perczben zajosan nyilatkozott.

A legyőzötnnek vele lévő javai elvitelét érti Deli Memhet is, ki azt írja: . . . . . „(a győzödelmet) valakinek az Isten adja, azért azé legyen“ ¹⁾. Káldy Miklós előre megírja, hogy micsoda ruha és fegyverzet legyen ellenfelén, s utána veti: „ . . . . . ha az úr Isten neki adja, vagy énnékem adja, de az mind halálig legyen, de ha Isten nekem adja, hát én fejét veszem . . . . .“ Musztafa Cselebia Pribék Demeternek tudtára adja: „ . . . . . megértettem, hogy te szidogattál, azért előbb is azt irtam, most is azt írom, hogy halálig akarok veled megvívnom . . . . .“

A török haragja sokszor annyira ment, hogy ha ellenfelének szolgálai voltak, még azoknak is meg kellett vívniok

¹⁾ 400 magyar levél 2. l.

az ő embereivel, mint ez történt Musztafa Cselebia görösgáli török és Pribék Demeter babocsai vitéz között 1555-ben, mivel a bántalom, a szidogatás nem csak ötöt, de két kísérijét is illette. ¹⁾

Történt, hogy több vitéz kiállván a síkra, szintannyi török is előlépett, s úgy vívtak egy sorban, mint 1581-ben Korpona előtt, a mikor mind a 10 török megöletett s a magyarok mind életben maradtak. ²⁾

A komoly lovagjátékok egyik legszebb példája volt az 1581-dik évi Korpona királyi városa előtt véghezment vitézi öklelőzés, mely a Magyar tudományos Ért. II. kötetének 425—431 lapján van igen élénken leírva, melyet röviden kivonatban közlendőnek vélünk:

A magyarok és a törökök viszonzlagos megegyeztével . . . május elseje . . . kitűzetvén, mind a két fél válogatott sereggel megjelent. A törökök Esztergomban, a Magyarok Korponán gyűjtötték össze seregeket, mely utóbbiaknak a később oly híressé lett egri hős Dobó Ferencz volt vezére, ki ekkor lévai várkapitány volt, s innét hozta az összeállított sereg egy részét, a többit úgymint Bakabányáról 300 lovas és 100 gyalogot Barbarics, Zólyom megyei főispán és várkapitány, és Rubigallo Tivadar (a selmeczi őrséget) vezette ide.

Május 1-jén tehát nejeik sirása között kivonultak a magyar vitézek, kik a törököket már teljes felállított rendben találták a kijelelt mezőn. Dobó egy rövid lelkesítő beszéd által feltűzelvén övéit, a sereg elrendeztetett, s az alvezérek tanácskozássra meghivattak, hogy a párbajok mily szabályok szerint történjenek. Ennek elhatározása után Dobó a törökökhöz nyargalt, s a jó lélekkel történendő párbajokra hívta fel őket: hogy régi szabályok szerint ütközzenek meg, tűszok adassanak egymásnak, és csak akkor kezdődjék az ütközet. Beleegyeztek a törökök, jobbjaitat nyújtván megerősítették az alkut, sőt csudálatos könnyűséggel a vezérekhez nyargalván, azoknak ajándékokat adtak, ú. m. szép tollakat, melyeket lovaik sörényéből húztak elő, sárga bőrből bokáig érő sarukat, és a legfinomabb kezkenőket. Az alkuból visszajövéen Dobó, ünnepélyes ima tartatott. Majd

¹⁾ 400 magyar levél 175. l.

²⁾ Magyar tud. Ért. II. 429. l.

síkra szállnak, trombita szól, kezdődik a párbaj. Elsőben is a Korponaiak közül egy harcos, ellenfelének egy török lovasnak támadását kerülte ki és sértetlen maradt. A második bajnok ellen a török annyira forgatta dzsidáját, hogy annak fele a magyar legény paizsában maradt; a vezérek holtak hívék, s hozzá mentek, azonban a dzsida csak a mellvasig hatott s a testet nem érinté. A harmadik sebet kapott, s a vér egész ruháját elborította. E szerencsétlen összecsapás után a magyarok újra Istenhez fordultak s imádkoztak, mely után szerencsésebben kezdtek folyni a párbajok. Így egy igen nagy lovast, kinek melle, feje vassal volt befödve, egy magyar, megforgatván dzsidáját, teste közepén átdöfött, kinek vére annyira folyt, hogy még lovát is elborította, s arról leesvén, meghalt. Hasonlóan járt egy másik, aranyos ruhájáról ítélve török törzstiszt, ki haldokolva nyujtá a magyarnak kezét és őt vitéznek nevezte. Ily szomorú sorsban részesült egy magyar is, ki elbizakodván vigyázatlanul harczolt. Tarczý korponai főkapitány midőn vezéri kötelessége szerint egy részről a szilajságot a vakmerően ütközni akaró embereiben rosszalta, másrésztől jó tanácsokat osztva, a síkra szállókban győzelmi reményt ébresztene: a törökök azt gondolták, hogy Tarczý csak szájjal értene a dologhoz, azért egyik őt is kihívta; Tarczý a kihívást elfogadván, dzsidával a török képrostélyát és sisakját úgy átdöfte, hogy a dzsida velejébe furódott, mire lováról lefordulván, segítség után kiáltott. Tarczý lováról leugrik, kardját kihúzáván, néhány szót váltanak, mire a török vakmerő kihívását megbánva s azon siránkozva nemsokára meghalt. Az alatt híre járt, hogy a törökök egy fiatal keresztényt magokhoz csábítván elfogtak, és azt fegyver közt őrzik. Erre nagy zaj támadt a magyarok közt, s ezek majdnem a törökökre rohantak. Ennek okát a nagy tekintélyű Fáncsy megtudván, lecsillapította őket, s a törökökhöz nyargalván, halállal fenyegette mindnyájukat, ha az ifjút ki nem adják. Ezek megijedtek, s bocsánatot kérvén kiadták. A sereg a kiszabadítottat nagy ujjongva fogadta.

Ezek után a küzdőterre egy félig meztelen magyar lépett ki, s felhívta a törököket, azonban ellene halállal fizette meg bátorságát. De legemlékezetesb volt, midőn egyszerre tíz

magyar s ugyanannyi török állott szemben; a magyarok győztek, amazok pedig mind levágattak, közöttök egy aga is. Erre még nagyobb kedvet kaptak a mieink, úgy hogy mindenik vívni akart, de a vezérek lecsillapították őket; — ellenkezőleg a törökök nem mertek többé mozdulni; így egy magyar bajnok kihívását, ki jobb kezében kardot, balkezeben löfegyvert tartott, s őket lovon, gyalog, vasba burkolva, és a millyen fegyverrel tetszik, kihívta, már csak miután a török vezér seregét „gyáva“ szóval illette, fogadta el egy lovas, de biz az is leváगतott, s feje a győző által kardra tüzetvén, a magyar seregnek bemutatott.

Utoljára egy török lovas hívta fel a mieinket halálra terjedő párbajra akármily fegyverrel. Előáll egy Ferencz keresztnévű, csendes, kis termetű férfiú. A török ezt kinevette, gyermeknek nevezte, és helyette más, nagy embert kívánt. Azonban a magyar nem tágitott. Vívta tehát, és Ferencznek pajzsát és mellvasát keresztül üti, s evvel a török büszkén serege felé megy, és kardját győzödelme jeléül villogtatja; de mivel észrevette, hogy Ferencz sértetlenül maradt, visszafordult, és újra elkezdődött a legdühösebb harc, miközben Ferencz a töröknek jobbját levágta, úgy hogy eszméletlenül esett le lováról, mire a győztes ellenfele sisakját, ruháját lehúzta, és fejét levágta.

Miután a mieink közül egy, az ellenfél részéről pedig 16 elesett volna, a török vezérek elrémülve tanakodtak: mi lenne oka veszteségüknek. Mustapha leverőleg szólott, hogy ez ütközetnek végét óhajtáná. Már dél volt az idő, midőn hat követ jött a magyarokhoz, kik nagy alázatossággal kérték, hogy hagynának fel a párviadalokkal. A magyarok ezt megtagadták, miután eddig csak az ujonczok ütköztek meg, és hátra volnának az öregebbek, a had-dolgokban megedzettek, sőt a vezérek is a vezérekkel vívni akarnának. De a törökök ismételve esedeztek, azt adván okul, hogy a nap nagyon sütne és a meleg tagjaikat lankasztja. Dobó erre gúnyosan megjegyezte, hogy a félelem üzi el őket, s a többit elengedte. Alig mondta ezt ki, tüstént lakoma következett. A magyarok szokás szerint lovaikon maradtak s azt akarták, hogy a török is szokjék e magyar asztalhoz. Míg a tiszték így lakmároztak, addig a közvitézek egymás-

sal versenyeztek, játszottak; végre a törökök a mieinktől elválván eltávoztak.

Voltak esetek, midőn részint a vívási feltételek, részint más eset által a már versenyre kiálló ellenfelek meg nem egyezhetvén, vívás nélkül váltak el. Ilyen, még pedig egy különös eset fordult elő 1589-ik évben, melyet Istvánffy következőleg ír le:

Bori Mihály bakabányai végőrségi parancsnok (kapitány), Ibrahim palánki lovas tiszttel, a foglyok kiváltása ügyében, összeveszett, és egymást párbajra hívták ki. Daczára annak, hogy ezt a békekötések tiltották, Ibrahim Ferhatesztől, az ő szandzsákjától erre engedelmet kapott. Ennek következtében Pálffy Miklós a dunán-inneni részek főkapitánya (parancsnoka) sem tagadhatta meg az engedelmet Boritól, de azon feltétel alatt, hogy Ibrahim csak 100 lovas fedezete alatt jelenhessen meg. E párbaj szarvaskendi Sibrik Gáspár bakabányai várnagy által május 14-dikére határoztatott, mely napra Korponáról Pogrányi Benedek, Leszenyéről Nagy Ferencz, továbbá Érsekújvárból többen, a lévai várnagyok, és a bányavárosokból puskások jöttek. A törökök a kikötött 100 lovasnál többen jöttek a viadal helyére a bakabányai mezőre, de mivel ez alatt csel nem lappangott, Pogrányi és Sibrik ezen csekély többséget tekintetbe sem vették. E közben Bori megtudta, hogy Ibrahimnak oly vad természetű lova lenne, mely az ellenséget, vagy annak lovát összegázolná, szélyelszakítaná, és így egy helyett kettővel kellene vívnia, azért azt felcserélni kívánta. Ibrahim erre reá nem állván, a párbaj abban maradt, a törökök tehát Pogrányi és a többiek helybenhagyásával haza menni készültek, azonban a dühös s tiszteik szavára sem hajtó érsekújvári vitézekből megtámadtattak, s futásban Pecsénicz faluig és a semberi kastélyig vagdalás, fogdosás s sebesítés közt nagyobb részt felkonczoltattak. Pogrányi kézzel, szóval, karddal igyekezett ugyan őket lecsillapítani, de parancsának csak saját emberei t. i. a korponaiak engedelmeskedtek. *)

Vívtak még — nem az általános szokás szerint sík mezőn, nyílt téren, — hanem jégen, sorompóban s fegyver el-

---

*) Istvánffy 26. könyv.

törése esetében, fogaikkal halálíg. Azonban ily esetek ritkábbak, mert az ellenséges tisztek egymást vérig ritkán bántották meg. Egy ily történet elbeszélését nem tartom feleslegesnek. Piszki István tihanyi várkapitány 1588-ban a koppányi török tiszteket párbajra kihívta a Balaton jegére a tihanyi vár elébe. Ezek a simontornyai török tisztekkel meg is jelentek, de Piszkit a határidőről vagy elfelejték tudósítani, vagy levelök elveszett, vagy Piszki nem lévén honn, szóval a párbaj elmaradt. E közben Kaszafer Oda basa Piszki István tihanyi várkapitány fogságába kerülván, váltóságában a többek közt egy paripát is kívánt, melyet koppányi zászlós aga Ibrahim el is küldött Piszkinék. De a ló jó húsban nem lehetett, mert Piszki István koppányi zászlós agának Ibrahimnak azt írta, hogy nem volt árpája a mivel tartotta volna a lovat, azért adta oda neki. Ugyanezen levelében azt írja még a tihanyi kapitány, hogy Ibrahimmal együtt Chyrium és Abdi harambasa míg a jég tartott, nem jöttek el a vár alá vívni; hogy pedig ezért megszegyenítse őt, levelében egy disznófarkat küldött. No nem kellett több. Ibrahim dühe határtalan volt. Válaszul Koppányból, martius hó 2-ről, 1589-dik évben egy oly tartalmu levelet küldött Piszki Istvánnak, hogy ez az ablakba nem tette, s melyben török szokás szerint „hamis hitü, hitetlen, bestye rossz kurvafi, eb, országhóborló“ czimek igen illedelmesek voltak; különösen haragudott a disznófarkok küldéseért, állítván, hogy az Piszki Istváné volt, és immár a neve nem Piszki István, hanem kurta disznó. Továbbá igéri, hogy bármely perczben kívánja, ő elindul, vele megvívni ott, a hol Piszki akarja. A párbajt következőleg indítványozza: „egy korlátba ketten menjünk be, sem tehozzád magyar vitézek ne mehessenek, sem én hozzám török vitézek ne jöhessenek, és ott fegyverrel lehet is, foggal lehet is, mindaddig víjunk, míg (hogy) egyik a másikat kivégzi a (kivégez ez) világból.“*) Vajon a vívás megtörtént-e? vagy nem, s ha megtörtént, hogy ütött ki? adatok hiányában megmondani nem tudom.

Miután a vívás körüli buvárlataimat előadtam, szükség még, hogy azon időről is szóljak, a mikor azok rendesen vég-

---

*) Lugossy József közleménye, Delejtű, 1860-ki folyamában.

hez vitettek. Hogy hosszas ne legyenek, gyűjtött adatimból az tűn ki, hogy azok a hűsebb és hideg hónapokban történtek, s így az ősz első és a tavasz utolsó napjai közt találunk csak párbajok eseteire. Hét esetben october végén ¹⁾, böjt első vasárnap ²⁾, február 25. ³⁾, martius elején ⁴⁾, 12-dikén ⁵⁾, ápril 24. ⁶⁾ és május 1-jén ⁷⁾ estek a vivás napjai. A váczai török tiszték nyíltan mondják, hogy: „mi is elvégeztük minden dolgunkat, azért jelentsétek meg nekünk a napját“, mely levelök kelt mindszent-nap előtt való vasárnap ⁸⁾, a mi mindenkor october hó utolsó napjai egyikére esik. Akkor tehát, mikor már a mezei munka kezdődött s folytatott, békét hagytak az ellenségeskedésnek a takarulás idejében, hanem mikor már minden élelmet és szükségletüket télre beszerezték, akkor nem bírtak magokkal, a nyugalmas várszolgalatot megunták, és ficzkádozni kezdettek.

Megjegyzendő még, hogyha egynek egyszerre többel kellett vívni, mindig a régibb megbántás megtorlása határozott, s a régibb tartozást kellett előbb leróni, azután tehetett csak az újabbi kihívásnak eleget ⁹⁾. Országunk törvényeiben ugyan nem találom a törökkeli párbajok tilalmát, de számtalan királyi parancsolatok, már I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf idejéből is, azt szigorúan ellenzik, s megtartásukat akadályozni parancsolják.

VIII. Fogságban i fogadások.

A török által elhajtott, elrablott, szóval fogságba hurczolt emberek vagy szolgálatra szorítottak, vagy pedig börtönökbe vettettek és ott nehéz lánczokkal lebilincselve sanyargattattak. A szegény fogoly itt—kevés kilátással a menekvés-re, kiváltatásra, — rab rabtársának vigaszára szorult; s ha ily esetben, ily szerencsétlen helyzetben, egymást még job-

¹⁾ Szalay: 200 magyar levél 140 l.

²⁾ Ugyanott 2 lap.

³⁾ Ugyanott 125.

⁴⁾ Delejtű 1859. 92.

⁵⁾ Szalay id. munk. 150.

⁶⁾ Ugyanott 156.

⁷⁾ Magyar tud. Ért. II. 425.

⁸⁾ Szalay id. hely. 140.

⁹⁾ Ugyanott 125.

ban megszerették, megkedvelték, fogoly-társaik előtt egymásnak fogadásokat tettek, kivált ha földiek voltak, vagy együtt szolgáltak, s nőt, gyermekeket nem hagytak hátra, de még ez utóbbi esetben is, ha jó móddal birtak, s gazdagok, tehetősek voltak.

Legtöbb esetben, mint ilyen veszedelmes állapotokban történni szokott, a nyomorgatottak egymásnak örök barátságot esküdtek, vagyonukat, javaikat egymásnak hagyományozták, vagy a fogságban maradt az előbb kiszabadulónak rabtársai előtt javait használatul engedi, vagy halála esetére neki hagyja; végre fogadták, hogy egyházukat a szükségességekkel, különösen harangokkal ellátják, a katolikusok pedig szigorú böjtöt, búcsujárást, oltár-építést, templom ajándékozást s misék alapítását fogadták s ha kiszabadultak, meg is tartották. A fogságban maradt fogadás, ha rabtársaik előtt történt, érvényes és törvényesnek tekintetett ép úgy, mint ha hiteles férfiak, szolgabíró és esküdt vagy káptalan előtt ment volna végbe. Ennek egy igen szép példáját találtam.

A XVII-ik század nyolczadik tizedében többen a győri örségbeli magyar vitézek közül a török által elfogattak, s vasra veretve a budai vár csonka tornyába zárattak. Itt a börtönben közülök Liptai János és Német másképen Sóvári János egymásnak azt fogadták fogolytársaik előtt, hogy a ki kettejük közül előbb elhal, annak bárhol levő javait az életben maradt örökölje, mely fogadást a győri káptalan — hitelesen kiadott okmányokban — hol szerződés (contractus), hol végrendelet (testamentum) jogi néven nevez.

Ezen fogadás után Liptai több rabtársaival együtt megszabadult, Német János pedig a börtönben, a csonka-toronyban, elhalt. Liptai ezt meghallván, miután Német vagyónáról tudomást szerzett magának, elment vitézlő mihálypéterházai Ormányi győri lovas kapitányhoz, hogy elhalt Német János holmiát adná kezére, miután annak javai a fogságban tett fogadásánál fogva ötöt, mint életben maradt félt illeti. De úgy látszik, hogy Ormányi nem engedett kérésének, míg társa elhunytát be nem bizonyítja. Liptai János kénytelen volt tehát fogoly társait Székely Istvánt, Horvát Pétert és Egri Mártont felkérni, hogy mindenről tegyenek hiteles he-

lyen tanubizonyságot. Ezek 1579-ik évi martius hó 31-én meg is jelentek a győri káptalan előtt, s az egész esetről tanúskodtak. Ormányi a tanúk vallomásait sem vette tekintetbe, s így perre került a dolog, melynek következtében 4 év múlva Ormányi János kapitány, Német Jánosnak ingóságait, úgymint pánczélát, aranyos övét és lóggóval ellátott nyakékét csakugyan Liptai János kezébe bocsátotta.

Egy másik fogadás kivitelét olvashatni Mocsáry Antal, „Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statisztikai esmertetése“ című munkája I. 106-ik lapján. Makfalvai János Gács vára gondviselője a török által elfogatott. Rablásában megfogadta, hogy Gácsfalun az egyszerű templom mellé egy fatornyot építtet s azt harangokkal ellátandja. Fogásából 1666-ban magát kiváltván, a fatornyot csakugyan felépítette, s jó nagy harangokkal ellátta, melyek maig is megvannak.

IX. Barátságos közlekedés a törökkel és magán-viszonyok.

A legállandóbb béke idején is megtörtént, hogy a török és magyar határerősségek közti téren az ide-oda látogatásra járó vitézlő rend, az erősségekből kiküldött portyázók összeütköztek, vagy a vár-parancsnokok tudtán kívül alakult tolvaj, haramia, szabadhajdu- és martalócz-bandák fegyveres kézzel raboltak, s a künn járó törököknek cselt vetve azokat kifosztották és megölték. Az ily rossz emberek magyar részről általánosan ország-kóborlóknak neveztettek, kik gyakran az ellenség és saját feleik közt semmi különbséget nem tettek, hanem a hódoltsági lakosság nyakán — mint az adóbehajtók — élösködve, ezeket is sanyargatták. A megyék levéltárai telve vannak királyi, nádori levelekkel, valamint a megyei jegyzőkönyvek és törvénykönyvünk az ellenők és kiirtatásuk végett hozott végzésekkel, törvényekkel, a basák és iszpáhiák levelei pedig nagyobbára ezek megfigyeztetését és zabolázását sürgetik. De ha az emberséges, jószívű s a nép jólétét igazán szíven viselő mindkét részről végőrségi parancsnokok és főtisztek egymást támogatva keményen tilták és aka-

dályozták a kóborlást: akkor csend uralkodott a hódoltsági vidékeken, s a nép jóléte gyarapodásnak indult.

Ily jóra való ember volt 1555 ben Alaga veszprémi porkoláb, a ki dicsekedve írja devecseri Csoron Jánosnak, hogy „nem jár most ide s tova a török, mint Memhet bég idejében.“¹⁾ Ezen kívül még számos példát tudnék felhozni arra nézve, hogy a török basák váltig kéri a királyt, nádort s a kerületi kapitányokat, miszerint ne engedjék meg a kóborlást és a nép fosztogatását; sőt e miatt a kisebb magyar urakat, különösen a vártiszteket és földesuraságokat keményen meg is szidták, mint Hadsi Miumi székesfehérvári zaim, Veszprém megyei Csajág helységnek spáhiája, magyar földesur társát Nagy Imrét, a pápai Pál-remetések vicariusát 1663-ik esztendőben, irván a többek között néki: „Kölle-tik megtalálnom kegyelmedet, . . . nagy nyomorúságban vannak . . . csajági jobbágyink, egy ökrök, egy lovak nem marad, és egy bárányok sem marad, hogy kegyelmed gondjokat nem viseli, még Jóra Gergely (az előbbeni földesur, vagy bérnök) élt, addig mégis valamennyire gondjokat viselte, kegyelmed pedig tíz vagy húsz Jóra Gergelynél nagyobb ur, urasághoz képest, de annyibul, hogy jobbágyoknak gondját viselné, bizony csak szolga sem lehet vitéz ur barátom; — nem csak arra köll ám a földesur a szegény jobbágyoknak, hogy summáját, ajándékját, tizedjét szedni, hanem legjobban arra köll, hogy mindenben gondját viseljék, oltalmazzák mindenben a tolvajok ellen; — nem hiában veri meg az Isten a magyarokat, mert az olyan tolvajokat nem büntetik meg, nincsen is isteni segítség veletek. Ha kegyelmetek a csajági jobbágyoknak ura akar lenni, gondját viselje kegyelmetek, mert azok bizony sem kelmeteknek nem szolgálhatnak, sem énnékem az tolvajok miatt, hiszem a tizedet, ajándékot, summát egy hitvány hugyos asszony is elvihetné.“ . . . (Lásd egész terjedelmében a „Török-magyar történelmi emlékek“ kijövendő „Okmánytára“ III. kötetében.)

Van reá példa, hogy a jószívű spáhia nem fárasztá jobbágyait a hozzámenetelre, hanem maga ígérkezett el hozzájuk. Így tett Ibrahim olaj-bég a Veszprém megyei Karakó

¹⁾ Szalay: 400 m. levél 153. l.

helységének török földesura 1664-ben, következőleg irván magyar uroknak: „ . . . hívassa kegyelmed magához őket, hallja uraságod mit beszélnek, ha vagyon kedvek az bejövételre, avagy nincsen; ha léssen kedvek az bejövételre s kívántatik hűt-levelem az bátorságossan való bejövételre, megküldöm nékik az hűtleveletem, ha pediglen nincsen kedvek az bejövételre, hódulásra, magam Isten egységemet adván, meglátogatom őket, mivel mostan, Isten hála, az hatalmas két császár között nagy frigy vagyon. . . .” Midőn 1626-ban a török 1500 lovassal a nagy rablást elkövette Győr alatt, akkor egy osztályok Rába-Patonát ki akarta rabolni; de a velők volt ifju Memhet aga zaim szpáhia eléjük állott, s megtiltotta a faluba való menetelt, s így megmenté őket a kirablástól. Igaz hogy érdekében állott, de jószívűségének is kell tulajdonítani.

A szives szomszédi viszony, mely Hadzsi Mumi, Hadzsi Musztafa és Ibraim bég székesfehérvári törökök, mint Veszprém megyei Dabrony, Csajág és Karakó helységek szpáhiái között egy részről, más részről Keltz Miklós, Nagy Imre és Hegyi Ferencz a pápai Pál-remetések főnökei mint magyar földesurak közt fenállott, igen jótévéleg s áldásosan hatott a nevezett helységek lakosainak jólétére. E viszonyt a legélénkebben állítja elő azon levelezés, melyet a szpáhiák a magyar földesurral, a pápai Pál-remetések előljárójával folytattak. Ezen számra 20 darab missilis levél az említettem szerzet gazdag levéltárában volt Pápan, s a néhai kutató Enessey György Győr megyei közbirtokos s főszolgabíró által még a szerzetnek József császár által történt eltörlése előtt, a régi helyesírás elhagyásával de a kiejtés szerint lemasoltatott, és sajtó alá rendeztetett, számos más török basák leveleivel együtt, 1799-ik évben. Már a censor is átnézte s az Imprimatur-t reá írta, midőn Enessey meghalt, s így a csomag a családi levéltárban tétetett le, hol én a kéziratot felfedeztem következő czím alatt:

„Fragmenta de statu Hungariae et Incolarum, sub jugo Ottomano-Turcico, a tempore nempe infelicis Hungariae cladis ad Mohács, usque expulsionem Turcorum, et recuperationem partium Hungariae sub Leopoldo I. Imperatore et rege, idest ab anno 1526. usque ad annum 1699. pacem

nempe Carloviczensem, vniuersim annos 173 in se complectente.“

Miután ily teljes szpáhia-levélsorozatot nem ismerünk, a kéziratot bátor vagyok kinyomatás végett a tisztelt osztálynak ajánlani, melynek a „Török-magyar történelmi emlékek,“ Okmánytárak czím alatti osztályában való kiadása leginkább helyén volna; ugyanazért azt még egyéb ezen viszonyokat felvilágosító okmányokkal együtt jelen értekezésemhez csatolom.

*   *   *

Ha a török árpára fogta lovát, ez az ellenségeskedési szándék bizonyos jelének bizonyult be. 1633-ban gróf Eszterházy Miklós nádor figyelmeztette Győr megyét, hogy . . . „nem tudjuk az óráját is, a melyben mind szüntelen félnünk kell az török excursiójától, ki im ezennel árpára fogja a lovát, s meglátja kegyelmetek, hogy nem nyugszik osztán, hanem kapdosni fog szokása szerint mindenfelé . . .“ s úgy is történt, mert nem csak Győr megyében két falut, Rábatona és Enese helységeit rabolták ki s pusztították el, hanem Győr alól 47 darab marhát hajtották el, s egy ízben a szemerei úton a kit előtaláltak rabságra hurczoltak s kifosztottak.

Csendesség jele volt, ha a török füre bocsátá lovait,*) s ekkor azután török, magyar törzs-tisztek egymás irányában nagyobb előzékenységet mutattak, s a miben lehetett, egymásnak szolgáltak, sőt újságokkal vagyis inkább hírekkel, ajándékokkal is kedveskedtek. Az ilyforma barátságos viszonyoknak számtalan példájára találunk.

1555-ben Csoron János, Devecser ura s várkapitánya, megkéri Al agát a veszprémi porkolábot, hogy bizonyos török portékákat vegyen neki Veszprémben és küldje el neki. Al aga vissza írja: „itt afféle marha nincsen, . . . hanem (Héder vajdától egy kocsit kérek) Fejérvárra küldök érte, az mit megtalálnak benne, megvetetem, meg is hozatom, mert vagyon nekem ott oly emberem, ki megveszi, csak találjon. . . . . Esten vasárnapra kegyelmed küldjön egy kocsit az

---

*) Szalay : 400 m. levél 93. l.

marháért, valamit megvehetnek benne, megküldöm . . . .“ Csoron még ujságot is kívánt iratni a töröktől, és ez csakugyan szolgált is neki a következővel: „kegyelmed ujságot keván hallani tőlem, egyéb ujságot nem írhatok mást kegyelmednek, azután, hogy elment Memhet bég, hanem vagyon huszad napja, hogy ilyen hír jöve, hogy Császár Kazul basával megbékélt, bizonygyal higye kegyelmed.“

Szinán esztergomi bég 1579-ben, megkéri Forgács István komáromi kapitányt, hogy „szerezzen vagy két hegyes tört, urnak valót, kik szépek, igen jók volnának, és kegyelmed valamiféle morhát én tőlem kíván, én is megszerzem kegyelmednek, csak hogy szépek és jók legyenek, mert meg akarom ezüstözni, azért ha szerit teheti, kegyelmed küldje meg, és az árát is írja meg kegyelmed micsoda. (Mocsáry: N. Nógrád Vármegyének . . . . . esmertetése. IV. 132. l.)

Achmet aga, jancsár bég s Buda várának helytartó ura, 1662-ben a többek közt kéri a pápai fehér barátok vicariusát, hogy vegye szívesen a neki küldött kevés riskását, ő pedig legyen oly jó, küldjön egy rúd spanyol viaszt. (Lásd az okmányok közt). Még a budai vezérek is igen szép leveleket írtak Rudolf király és Ernő főherceghez, sőt közülök 1578-ban Mustafa basa egy kissé a bizodalmaskodáson is túl ment, kérvén Rudolf királyt, hogy az általa most épített mecset fedelezésére cserepet küldjön ¹⁾, de ezen megbízást úgy látszik Prágában és Bécsben csak teljesíteni ígérték, de meg nem tartották. ²⁾

A törökkeli barátságoskodás, kivált a vasvári béke megkötése után, már annyira ment, hogy Wesselényi Ferencz nádor kénytelen volt Pozsonyból 1664-ik évi december 28-án a megyékhez írott levelében azt ekképen megtiltani: „Méltóságos, főtisztelendő stb. Sűrűen kezdék hozni, hogy már sokan és csaknem közönségesen, s kiváltképen az Végbeliek az mostani békességnek színe alatt az törökkel oly barátságot és szövetséget kezdenek vetni, hogy nem csak társalkodnak, hanem isznak, esznek, vendégeskednek és részegeskednek egyaránt vélők: mivel pedig az ilyenén hal-

¹⁾ Régi m. nyelveml. II. 255.

²⁾ Ugyanott 256. l.

latlan Törökkel való Magyarok és hívek conversatiója nem-csak veszedelmes, de országunk constitutiója által tiltatik is, serio akaránk azért Kegyelmeteket requirálnunk és Palatinusi authoritásunk szerint parancsolnunk is Kegyelmeteknek, vévén ezen levelönket, bocsássa ki mindenfelé maga várme-gyében Currenseit, és hagyja meg igen erősen, kiki az ország törvényébe betett nagy súlyos büntetés s animadver-sio alatt ez ilyen nagy veszedelmet s alkalmatlanságot fe-jűnkre hozó Törökkel való conversatiókat elkerülje, és a bé-kességet csak úgy értse, hogy nem szabad az Törökre csa-tázni, avvagy ötet irritálni, kiről is vannak erős törvényeink, s a ki azok ellen cselekszik, valamint az Törökkel való nem Magyar nemzethez illendő conversatiójáért megbüntetődik, úgy az irritatióért is, s az megtiltott csatázásért articularis poenát el nem kerül. Mellyet Kegyelmeteknek in tempore akaránk tudtára adni, ne menthesse azután senki magát, ha mi alkalmatlanság éri ez ilyen rendetlen praesumptiókért.¹⁾ De úgy látszik, a nádori tilalomnak nem volt sikere, mert Lipót király a következő 1665-ik év július 30-án újra iratott a megyéknek, s a törökkökkel barátságoskodást, evést, ivást megtiltja, útasította továbbá a nádort és a várak pa-rancsnokait, hogy ha ilyen eseteknek nyomára jönnének, azt felterjeszteni el ne mulasszák²⁾. Nem is igen volt feltű-nő, midőn később a Wesselényi-féle összeesküvés vezetői is gyakran érintkeztek velök, ekkor a Muraközben is láttak törökköket, kik békésen jöttek, ettek, ittak, vendégesked-tek, beszélgettek és szintén békésen távoztak.³⁾

* * *

A törökkeli közlekedés eleinte igen általános volt. Hogy a királyt, nádort, kerületi főkapitányokat ne is említsem, minden várkapitány, földesur levelezést folytathatott a török basák, főtisztek és szpáhiakkal, de sőt össze is jöttek s meg-

¹⁾ Eredetie Győr megye levéltárában. E levelet 1665-ik évi január 20-án kézhez vették, ápril 15-én pedig a megye gyűlésén felolvasták és kihirdették.

²⁾ Lásd az okmány-gyűjteményben.

³⁾ Győri tört. és rég. füzetek II. 319.

ösmerkedtek, mint azt Rákóczy Zsigmond esete bizonyítja, ki a Füleket ostromló magyar had egyik vezére levén, a török pasa egyáltalán nem akart mással alkudozni a vár feladása végett mint ő vele, kit mint szendrői kapitányt jól ösmert. ¹⁾ Később azonban a bécsi kormány e szokást eltörölni s megszorítani, sőt még a nádornak is megtiltani akarta, hogy a törökkel ne levelezzen, miért gróf Eszterházy Miklós nádor igen elkeseredett, s a korlátnoknak irt levelében (1636.) így kiált fel: „ . . . . . azelőtt három holnapig is ellakott szolgálja Budán, s mégsem esett gyanuba; . . . . s ha minden aprólékért Ratisbonából kell tanúságot vennie, nem tudja, mi gyümölcsét várhatni annak. . . . .” Később a közlekedés csakugyan megszorított, miután a nyugoti szomszéd által áldásthozónak ismert központosítás a hadügynél is behozatott, s ekkor csak a fővezérek s az udvari haditanács útján történtek az érintkezések s a törökkel levelezés. ²⁾

X. A s z p á h i á k ö r ö k ö s ö d é s é r ő l.

A szpáhia, szipáhi, török szó, s általában lo v a s t jelent; de nekünk magyaroknak e szót nem ezen egyszerű értelemben kell vennünk, kivált midőn nem a hadseregéről s annak alkatrészeiről van szó, hanem — mivel a szultánok a Magyarországon szolgáló török lovasság egy részének zsold s jutalom fejében pusztákat, részbirtokokat, falurészeket, falukat vagy mezővárosokat adtak hűbérképen, tehát e szó alatt t ö r ö k f ö l d e s u r a t kell értenünk. Így nevezik magukat Kis-Zellő Nógrád megyei falu ³⁾ szpáhiái is 1667-ben kelt magyar levelőkben: „Mi Kis-zellei földes urak Muharim spájja, Murtazan spájja“ ⁴⁾. Ezen adományozott faluk jövedelméből kellett a szpáhiáknak magukat, családjukat, szolgálkat, s minden 5000 oszpora, vagyis 66, később 75 forintnyi jövedelem után egy lovast eltartani. Így magyarázhatjuk meg Mustafa budai vezérnek Ernő főherczeg-

¹⁾ Cornides gyűjteményében, Diplomata III. 166 lap, a magyar tudományos Akadémia levéltárában.

²⁾ Horváth: Magyarország tört. III. 657. l.

³⁾ Szécsény és Kékkő között.

⁴⁾ Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének . . . . . esmertetése. I. 340. l.

hez 1574-ben irt levelét, melyben panaszolkodik, hogy Zrínyi György a hódolt Pozsega tartományában levő faluk népét fölszedte s a maga birtokaiban letelepíté, s e miatt „a z i s z p á h i á k . . . s i r n a k , ó h a j t n a k , é h e l i s m e g h a l n a k , m e r t n i n c s e n m i h e z n y ú l n i o k “¹⁾. Egy ízben a budai pasa Szolnokon szemlét tartott, s a szpáhiákat mezítláb, gyalog s félmeztelen találta, s midőn ennek okáról kérdezösködött, azt nyéré válaszul, hogy a szultán által nekik adományozott faluk lakosainak a szatmári főkapitány s az erdélyi fejedelem nem engedi meg, hogy pénz és természetnyombeli tartozásaikat beadják, azért nincs miből élniök és ruházkodniök; mire a pasa haragra gyult, s a meztelen török lovaságnak erélyes közbenjárást ígért. A szpáhiák halomása esetén birtokaik hübertelkes lovas fiaikra szállottak, de ha ezek nem voltak, leányaik is örökösödtek, ha szpáhiához vagy ennek gyermekéhez mentek nőül. Ilynemű örökösödések világos nyomaira akadunk

1-ször, midőn az atya halála után a fiak örökösödtek, mint például Borsod megyei Vámos helységnek Tuni Musztafa nevű szpáhiája 1633-dik év körül elhalván, fiai Tuni Huszain aga és öcsce örökölték a falut²⁾. Egri Mamhut aga szpáhia halála után fia magyar Ámhát lett ura³⁾ Görömböly helységének⁴⁾. Bábának⁵⁾ ura Ibrahim csauz, Parasztbikki Ibrahim aga elhalván, fiaik következtek az uraságban⁶⁾. Pálfalvát Borsodban Ibrahim aga birta, ki után fia Izmael aga lett a helység szpáhiája⁷⁾. De nézzünk körül másfelé is. A Veszprém megyei dabronyi jobbág্যokat 1662-ben Ali zaim behívja Székesfehérvárba, hogy tartozásaik iránt megalkudhasson velök, s ígérte, miszerint atyjánál többet ő sem vesz rajtok. Györmegyei Rábaszentmihály, Kajár és Kis-Baráti, Hetény Komárom megyei helységek, szpáhiájok

¹⁾ Régi magyar nyelvemlékek II. 248. l.

²⁾ Magyar Történelmi Tár VI. 122. l.

³⁾ Ugyanott 35. l.

⁴⁾ Borsod megyében, Miskolcz alatt.

⁵⁾ Közel a Tiszához, Borsodban.

⁶⁾ Magyar Történ. Tár VI. 142. l.

⁷⁾ Ugyanott 123. l.

elhúnyta után ezek fiainak urasága alá jutottak ¹⁾; sőt van reá eset, hogy még 120 év múlva is ugyanazon családi ág birtokában találjuk a helységet. Ramadan szpáhiának ősei 1544-ben Nógrád megyei Zobort kapták a szultántól hűbérben, hogy tőle Nógrád várában szolgáljanak; azonban e vár 50 év múlva 1594-ben feladatott a magyaroknak. 1663-ban Nógrád ismét a török kezére került, s az eddig Hatvanban lakó Ramadan hűbéres lovas — kinek ősei mindig igényt tartottak Zoborhoz, de azt (mivel Buják, Szécsény és Nógrád mögött feküdt) nem érvényesíthették — Szécsénybe rendeltetett. Itt Zoborhoz majdnem egyharmadnyi távolságnyira kitudakolván ennek fekvését, jogát érvényesítendő, Kászon budai pasához folyamodott. Ez Wesselényi Ferencz nádornál részére közbenjárt, minek folytán Ramadan szpáhia Zobor magyar földesurától Hamvay Ferencztől adót követelt. Szintílyen eset történt Kamocsa és Vízvár komárommegyei helységekkel.²⁾

2-szor. A férj után neje örökösödött, mint például Mályi borsodmegyei helységnek szpáhiája Hatvanban elhalálózván, nejét Egerbe vitték férjhez, ki annyira kezdte a falut zsarolni, hogy a jobbágyok kénytelenek voltak elfutni s pusztán hagyni a helységet ³⁾. Kis-Péczet 1649-ben Durgud szpáhiáné, Pázmánt ⁴⁾ Memhet aga halála után ennek neje örökölte.⁵⁾

3-szor. Van reá példa, hogy a szpáhia halála után veje is megmaradt a (timárban) birtokban, mint Ali csauz halála után Nagy-Nyúl helysége ennek Izlan nevű vőjére szállt.⁶⁾

4-szer. Az árvák is örökösödtek. Így Fejér megyei Mo-ha helységnek török földesurai 1649-ben Mumin szpáhiának árvái voltak, ezek birták Győr megyei Malomsok helységét is, kiknek gyámjok a csikvándi török földesur volt, hihető, mert Csikvánd Malomsok helysége mellett fekvén, könnyebben gondját viselhette az árvák birtokának.⁷⁾

¹⁾ Ugyanott VII. 28. l.

²⁾ Magyar Történelmi Tár X. 199. 200. l.

³⁾ Ugyanott VI. 135. l.

⁴⁾ Győr megyei helységek.

⁵⁾ M. Tört. Tár VII. 28 l.

⁶⁾ Győr megyében, M. Tört. Tár VII. 28.

⁷⁾ Delejtű, 1859. 301.

Ennyi bizonyíték mellett — úgy hiszem — megdől azon állítás, *) hogy a szpáhia halála után más szpáhia fia örökölte a hűbéres birtokot, a timárt; megdől továbbá, ha a szpáhiák jövedelemforrásait egykissé figyelemmel kísérjük. Az egyszerű timárral bíró szpáhiának rendes jövedelme volt 66 magyar forint és 66 denár a XVI-dik században, később 75 forintra emelkedett az oszpora felszökkenése miatt. Ebből kellett magát, családját, cselédjét és még egy lovas tartani. Magyarországon a XVI-ik században egy lovas hópénze 3 magyar forint volt, a XVII-ikben már 4, sőt a vége felé még magasabbra is emelkedett; már most ha két közlovas évi díját negyedfél forinttal vesszük, tesz 84 forintot, ezen körülmény megmagyarázza azt, hogy kénytelenek voltak zsarolni jobbágyaikat, és másodszor, nem sokat rakhattak félre. Ezen utóbbi okból lehetetlennek hiszem azt, hogy a török törvény a szpáhia halála után a családot tüstént tönkresujtotta volna, hanem igen, hogy utódait a birtokban hagyta, míg közülök vagy fiú, vagy vő nevére átiratott a jószág. Hogyan magyarázza meg azt az illető, hogy Koronczó, Kis-Pécz és Mező-Örs faluknak két két szpáhiája volt az 1649-ik évben, Pázmándnak pedig 1641-ben három, sőt ugyanezen helységnek 1617-ben négy szpáhiája volt? míg ezen ekkor 5 magyar portás falu nem fizetett több adót 100 forint, 40 szekér széna, 40 szekér fa és 40 pint vajnál, így tehát összesen alig 200 magyar forintot. Hogy élt volna meg ebből 8 lovas és négy család, cselédivel együtt? ez ekkor timár nem lehetett, hanem a család öröksége, s bizonyos, hogy ezek járuléka más-
hol még négy timár-birtokkal szaporítottatott, hogy az 5000 oszpora-jövedelmet hozzon. Idővel, ha majd a hódolt megyék panaszjegyzőkönyvei napvilágra bocsáttatnak, úgy hiszem, hogy állításaim a szpáhiák birtokviszonyait s örökösödését illetően, a közzétett adatok alapján világosabb fényben fognak állani.

XI. Kémek, árulók és pribékek.

Azon kívül, a mit előbbi közleményeimben itt-ott idevágót mondtam, még ezekről egy kissé tüzetesen kívánok szólni.

---

*) Török-magyarkori emlékek. Okmánytárak. II. kötet, a szó-
tárban *szpáhia* szónál.

A háboruskodó felek elleneik céljai, tervei, működései és mozdulatainak kitudására kémeket használtak, nem csak háború, de béke idején is, a kik elfogatás, és árulásaik kiviláglása esetében a legnagyobb kinzással végeztettek ki, mert tetteik által roppant károkat okoztak nemzetünknek.

A magyar született ellensége levén a töröknek, a hol és mint lehetett, nem szűnt meg ennek ártani. Így a töröknek igen vigyáznak kellett lennie, mert a magyar várparancsnok, tisztartó és kapitány mindent elkövetett, hogy a hódoltságban tartott kémek, bizalmas emberek, a helységek birái, szóval maga a behódolt nép, őket mindenről pontosan értesítsék, sőt még a törökké lettek is gyakran elárulák a pasák terveit. Így például 1571-ben egy nagyságos urat, bizonyosan az egri várparancsnokot, egy hódoltsági egyén tudósít, hogy a szolnoki bég rabolni akar kimenni, továbbá Nádudvaron vagy Csegén kastélyt szándékozik csináltatni*). Míg a földnépe általános, természetes kémé volt a magyarnak, a török kénytelen volt jó pénzért árulókat szerezni. De jaj volt ezeknek. Csak egyszerű gyanuért is sokat kellett nekik szenvedni. Különösen vigyáztak a végek kapitányai az olyan emberekre, a kik a hódoltsági vidékről a tisztán királyi földre s ebből a hódolt részekbe sokszor átmentek, birtokaik megtekintése, vagy bármi szín alatt, kivált ha kereskedők nem voltak. A gyanusítottak ilyenkor elfogattak, börtönbe vettek, s bárha semmi sem bizonyodott reájok, csak akkor bocsátattak szabadon, ha ártatlanságukért s jövőendőbeli jó magukviselésiért számos tekintélyes vitézlő, uri és polgári egyének érettek jót állottak. Így járt Szücs Péter Veszprémmegyei kenesei lakos, ki a törökkeli czimborálás gyanujából feladatván, Felczelting Károly Lajos győri főkapitány katonáit reá küldötte, s békókba veretvén, Győrött a börtönbe vettette; azonban utódja Teuffel András, miután 7 győri örségbeli katonára, továbbá 16 győri és 3 mosonyi polgár jót állott érette, 1578-ban szabadon bocsátotta, a következő föltételek alatt: „míg él soha Kenesére, sem más hódoltsági helyre nem menend, hanem tüstént eladja minden javait s családjával együtt hódolatlan helyre vonul, s a főkapitány felhívására minden perczen köteles leend a törvény előtt megjelenni.“

*) Régi magyar nyelvemlékek II. 224.

Még jobban megsanyargattatott nemes Petes Lőrincz 1628-ban. Ez ugyanis a törökök közé bement Székes-fehervárba, s ott Fejér megyei Rétalap pusztája haszonvételéről annak szpáhiájával értekezett. Visszajövén Győrbe, itt Zichy Pál alvárpáncsnok augusztus 8-dikán elfogatta, vasra verette és bebörtönöztette. A rögtön ítélő hadbírótság másnap halálra ítélte, harmadnapra pedig a vesztőhelyre kivezettetett. Azonban némelyek kérelmére kegyelmet nyert, sőt bírait be is pörölte¹⁾.

Alo Benedek rába-patonai hódolatlan lakost 1659-ben, mivel gyanuba vétetett, hogy törökké avagy pribékké akart lenni, földesura a győri káptalan elfogatta. Védelmére számos Veszprém megyei rátóti lakosoknak kellett Győrbe fel-fáradni, hogy bizonyosságot tegyenek, miszerint csak a rátóti hódolt jobbágyok között kaszált pénzért a fehérvári mezőn és semmi szándéka sem volt átmennie a törökhöz²⁾.

Pribékeknek neveztettek azok, kik elhagyván nemzetöket s a keresztény vallást, a törökhöz átmentek, s ott — mindig nagy örömmel fogadtatva — az izlam-hitet felvették³⁾. Ezen hitehagyott keresztények a töröknél kiváló sorsban részesítettek, s nagyobbára a szpáhiák fogadták fel őket szolgálatjokba, s mint a nemzet nyelvét értők rendesen ezek használtattak a hadjáratok, kémszemlék és portyázások alkalmával kalauzoknak, mire számtalan példát találunk régi emlékeinkben. Például egyet felhozok. Pető Gergely krónikás a többek között az 1573-dik évre ezt jegyezte fel: „..... a szigetvári nyughatatlan Ali bég, a kanizsai várast meglópá Alapi Gáspárra, az ott való fő-kapitányra, kire egy törökké lett pribég hozta vala a törököket ..... ez lén az utolsó fársáng napokban, mikor jól megitták volt magokat az urak⁴⁾. Midőn 1562-ben Rákóczy György csapatvezér, a hasonnevű erdélyi fejedelem öse, Balog vára alatt elfogatott, a törökök

¹⁾ Eredeti nádori idézvény a győri káptalan országos levéltárában VI. 18. 605 alatt.

²⁾ A vallás eredetie gyűjteményemben.

³⁾ Páriz-Pápai Ferencznél (Dictionarium, 292. l.) is így értelmzettetik: pribék = refuga, transfuga, ein flüchtling, überlaufer.

⁴⁾ Rövid magyar krónika 124. l.

cselvetését egy lator pribék intézte¹⁾. Békésebb időben a pribékek voltak a szpáhiák postái, pandurjai²⁾, szóval a török földesur parancsainak végrehajtói a hódoltsági részekben. Ha pedig a török nyelvet megtanulták, akkor tolmácsok lettek, s ha írni is tudtak, író-deákokul használtattak. Azon temérdek sok igazi magyar zamatu magyar levél, mely a törököktől küldetett a mieinkhez, legnagyobbára ezek tollából folyt, ha pedig a zenéhez is értettek, török muzsikuskoknak, czimbalmosoknak is bevétettek³⁾.

A magyar a pribékeket hol saját eredeti egész nevén, úgymint Horvát János, Vati Mihók, Pete Pál, hol csak volt kereszt-nevén szólítá, János, Gyurka, vagy még születési helyét is oda tette, például: vácsi Nagy István. Rendesen azonban a honnét jöttek úgy neveztettek, mint: Fejérvári, Hatvani, Egri, Esztergomi stb. pribék.

Legtöbb esetben csak a nép söpredékéből lettek és teltek ki a pribékek, mert ha a rossz szolgálégény megúnta sor-sát, vagy ha vérigvaló verekedés, házfeltörés s lopásért üldöztetett, a bajtól egészen menekült, ha törökké, pribékké lett, s ilyenkor a helységnek sem kellett bündíjját megfizetni. 1636-ban két nagy-körösi szolgálégény megszökött, hihetőleg csintevés miatt, a török hadnagy ezért 40 tallért követelt a városon, de mivel az egyik törökké lett, az érette járó 20 tallér megfizetéséről többé egy szó sem tétetett⁴⁾. Az ily elvetemedett gazok valódi félelmei voltak a hódoltsági helységeknek, mert jobban kegyetlenkedtek, mint a valóságos törökök. Borzasztó tetteikről, kínzásaikról példákat fel-

¹⁾ 1646-ban János, törökül Izlán nevű pribék egy kis-káptalan-nyuli (Győr megye) asszonyt hurczolt el gyermekével. (M. Tört. Tárv. VII. k. 69. l.) Vati Mihók pribék pedig egy kis-nyuli embert vitt el nejével együtt. (u. o.) A fennebb említett Izlán pribék 1648-ban három nyuli szolgát hurczolt a fejérvári rabságra. (u. o. 71. l.) Ugyanezen évben Pete Pál nevű pribék Gyirmótról (Győr m.) 2 asszonyt, két gyermeket és Táp-Szent-Miklósról egy leányt vitt el fogságba. (u. o. 72. lap.) 1649-ben a pribékek egy cseléd házaspárt és egy leányt hurczoltak el Nyalkáról. (u. o. 75. l.)

²⁾ Török-magyar-kori történelmi emlékek. Okmány. I. 315. 343.

³⁾ Ugyanott I. 47.

⁴⁾ Cornides gyűjteménye, Diplomata III. 165. l. az Akadémia kézirat-tárában.

hozni magam is irtózom. A szpáhiák azzal biztatták a faluk lakosait, hogy ha adótartozásaikat és a természetényeket pontosan beszolgáltatják, ne féljenek semmitől, se csatázóktól, se a pribékektől¹⁾; ellenben ha nekik nem engedelmesskedtek, mindjárt pribék-küldéssel fenyegették őket.

Ha a szpáhia nagyobb executiót akart a helységen végbevitetni, akkor a török katonák a pribék parancsnoksága alá adattak. Ekkor a félelmes vendégeket a faluk előljárói megittatták, etették, s a vezető pribéknek ajándékot osztogattak, s mindenben kedveskedtek. Midőn 1636-ban egy ízben a török katonák nappal bementek Nagy-Körös városába, akkor a bíró Gyurka pribéknek egy papucsot adott kapczás-tul, mely ajándék 1 forint 70 denárt ért²⁾. 1632-ben az egri pribék váczai Nagy István népestől bejövén Nagy-Körösre, borral megkináltatván, 4 forint 62 denár árát ittak meg³⁾. 1642-ben a pribék lovait megpatkoltatták a város költségén⁴⁾, 1660-ban Marusi pribéknek másfél sing selyem sínórt vettek⁵⁾, s ugyanekkor János deák pribéknek egy pohár-székkal kedveskedtek a nagy-körösiek⁶⁾. Hazánk lakosai a pribékektől igen féltek, és árulkodásuktól nagyon tartottak, s ha lehetett nagy pénzbeli áldozattól sem voltak idegenek, csakhogy a köztük született s törökké lett földijöket elemésszék; azért midőn 1644-ben Iván aga a pesti haddal Nagy-Körösön megfordult, s a lakosok közül egy hozzájuk szegődött pribékké lett, a város félvén árulkodásától, megegyezett a vezérlő agával, s ennek 150 forintot fizetett, hogy azt megölette⁷⁾.

A pribékek közül többen megbánván vétkeiket, elszöktek a törököktől⁸⁾, ezeket a magyarok azután Pribék vezették névvel illették, s törzsei lettek a maig is Pribék néven hívott számos magyar családoknak.

---

¹⁾ Lásd az ide alkalmazandó s ehhez tartozó okmányokat a Török-magyar-kori történelmi emlékek. Okmánytárak III. kötetében.

²⁾ Török-magyar-kori tört. eml. Okm. I. 49.

³⁾ Ugyanott 31. l.

⁴⁾ Ugyanott 101. l.

⁵⁾ ⁶⁾ Ugyanott 262. l.

⁷⁾ Ugyanott 114. l.

⁸⁾ M. Történelmi Tár VII. 71.

TARTALOM.

	<i>Lap.</i>
Török-magyar viszonyok. Ráth Károlytól . . .	3
Kant észbírálataának érvényességéről. — Bölcsészeti értekezés. Purgstaller Kal. Józseftől . . .	66
Pantheismus és személyes Isten. Greguss Agosttól . . .	98
Schelling philosophiájának első időszaka. Horváth Czirilltől	177
Török-magyar viszonyok. Második közlemény. Ráth Károlytól	207
A délafrikai Munda-Evámbo, Lungo és Kapota tartományok általános földirati vázlata. Magyar Lászlótól.	254
Győr városa történelme 1594 évig. Karvassy Ágosttól	269
A magyar örökdedési jog, szelleme és elvei. Tóth Lőrincztől	305
Schelling philosophiájának harmadik időszaka. Horváth Czirilltől	344
A természeti czélszerűség érvényességéről. Purgstaller Kal. Józseftől	396
Adatok Szepesvármegye ismertetéséhez Kalkbrenner Károlytól	417
Török-magyar viszonyok. Harmadik közlemény. Ráth Károlytól	445

